Κωνσταντίνος Κοπανιάς

Εισαγωγή στην Ιστορία και Αρχαιολογία της Εγγύς Ανατολής

Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα
www.kallipos.gr

HEALLINK
Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ
επένδυση στην κοινωνία της γνώσης
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ
Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΣΠΑ 2007-2013
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΠΑΝΙΑΣ
Επίκουρος Καθηγητής
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ

Εισαγωγή στην Ιστορία και Αρχαιολογία της Εγγύς Ανατολής

Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα
www.kallipos.gr

Εισαγωγή στην Ιστορία και Αρχαιολογία της Εγγύς Ανατολής

Συγγραφή

Κωνσταντίνος Κοπανιάς

Κριτικός αναγνώστης

Παναγιώτης Κουσούλης

ISBN: 978-960-603-037-6

Copyright © ΣΕΑΒ, 2015

Το παρόν έργο αδειοδοτείται υπό τους όρους της άδειας Creative Commons Αναφορά Δημιουργού - Μη Εμπορική Χρήση - Όχι Παράγωγα Έργα 3.0. Για να δείτε ένα αντίγραφο της άδειας αυτής επισκεφτείτε τον ιστότοπο:

https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/gr/

Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών

Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

Ηρώων Πολυτεχνείου 9, 15780 Ζωγράφου

www.kallipos.gr

Στην κόρη μου Θάλεια με αγάπη

Πίνακας Περιεχομένων

Πρόλογος. 6

Κεφάλαιο 1. Εισαγωγή. 8

1. Γεωγραφία. 10

2. Κλίμα. 16

3. Γλώσσες και γραφές στην Εγγύς Ανατολή. 19

4. Χρονολογικά προβλήματα. 22

Κεφάλαιο 2. Μεσοποταμία (Πρώιμη και Μέση Εποχή Χαλκού). 26

1. Περίοδοι Jemdet Nasr και Νινευητική 5 (3100 – 2500 π.Χ.). 26

2. Πρώιμη Δυναστική περίοδος (περ. 2900 – 2350 π.Χ.). 29

3. Ακκαδική περίοδος (περ. 2350-2150 π.Χ.). 37

4. 3η δυναστεία της Ur (2112-2004 π.Χ.). 44

5. Παλαιοβαβυλωνιακή/παλαιοασσυριακή περίοδος (2017-1595 π.Χ.). 49

Κεφάλαιο 3. Αίγυπτος (Πρώιμη και Μέση Εποχή Χαλκού). 55

1. Ύστερη Προδυναστική (3400-3000 π.Χ.) και Πρώιμη Δυναστική περίοδος (3000-2686 π.Χ.). 55

2. Παλαιό Βασίλειο (2686-2160 π.Χ.). 66

3. Μέσο Βασίλειο (2055-1700 π.Χ.). 76

4. Δεύτερη Ενδιάμεση Περίοδος (1700-1550 π.Χ.). 82

Κεφάλαιο 4. Μεγάλες Αυτοκρατορίες (1600 – 1050 π.Χ.). 86

1. Κασσίτες. 86

2. Αίγυπτος: Νέο Βασίλειο (1550-1069 π.Χ.). 90

3. Παλαιό και Νέο Χεττιτικό Βασίλειο. 105

4. Keftiu, Tanaja, Ahhiyawa. 129

5. Το τέλος των ανακτόρων. 140

Κεφάλαιο 5. Εποχή του Σιδήρου. 148

1. Φρυγία. 149

2. Urartu. 155

3. Η Βαβυλωνία κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. 159

4. Η Συροπαλαιστίνη κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. 163

5. Η Νεοασσυριακή αυτοκρατορία. 176

Κατάλογος Εικόνων. 191

Πρόλογος

Το γνωστικό αντικείμενο της αρχαιολογίας των Ανατολικών Πολιτισμών έχει εισαχθεί σχετικά πρόσφατα στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (2009 κ.ε.) και αποτελεί πλέον ένα από τα Υποχρεωτικά Μαθήματα Κατεύθυνσης του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας. Στην ελληνική βιβλιογραφία είναι ελάχιστα δυστυχώς τα βιβλία που έχουν ως θέμα τους την αρχαία Εγγύς Ανατολή και έτσι οι φοιτητές έπρεπε αναγκαστικά να καταφεύγουν σε ξενόγλωσσα εγχειρίδια. Γι' αυτόν τον λόγο συνέγραψα το βιβλίο "*Προϊστορική Μεσοποταμία*" (Εκδόσεις Καρδαμίτσα, ISBN: 978-960-354-330-5), το οποίο καλύπτει την περίοδο μεταξύ 10ης - 4ης χιλιετίας π.Χ. και διατίθεται μέσω του συστήματος "ΕΥΔΟΞΟΣ".

Για να καλυφθεί η περίοδος από την 3η έως και την πρώιμη 1η χιλιετία π.Χ., ετοίμασα το 2011 ένα σύγγραμμα με τίτλο "*Εισαγωγή στην Ιστορία της Αρχαίας Εγγύς Ανατολής. Πανεπιστημιακές Σημειώσεις για τα μαθήματα ΙΑ123 και ΙΑ42*". Στο πλαίσιο της δράσης "ΚΑΛΛΙΠΟΣ" αυτές οι Πανεπιστημιακές Σημειώσεις διευρύνθηκαν και επικαιροποιήθηκαν. Ελπίζω ότι το παρόν ηλεκτρονικό σύγγραμμα θα κάνει αυτό το νέο γνωστικό αντικείμενο πιο προσιτό.

Το βιβλίο προσφέρει μία ευσύνοπτη εισαγωγή στην ιστορία και αρχαιολογία της Εγγύς Ανατολής (Ανατολία, Συροπαλαιστίνη, Αίγυπτος, Μεσοποταμία), καλύπτοντας έτσι το κενό που υπάρχει σήμερα στην ελληνική βιβλιογραφία. Απευθύνεται κυρίως στους προπτυχιακούς και μεταπτυχιακούς φοιτητές αρχαιολογίας και ιστορίας, καθώς και στα μέλη της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Θα χρησιμεύσει όμως και στους διδάσκοντες της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, σε μαθητές, αλλά και όποιον άλλο επιθυμεί να ενημερωθεί με έγκυρο τρόπο σχετικά με το θέμα. Η ενδεικτική βιβλιογραφία που παρατίθεται στο τέλος κάθε κεφαλαίου επιτρέπει στον αναγνώστη να εμβαθύνει σε κάποιο επιμέρους ζήτημα.

Επέλεξα να μην μεταγλωττίσω τα αρχαία ονόματα προσώπων, πόλεων και λαών στα ελληνικά, με ελάχιστες εξαιρέσεις, και χρησιμοποίησα την πλέον διαδεδομένη ορθογραφία. Έτσι ο Έλληνας αναγνώστης θα μπορεί εύκολα να συσχετίσει όσα αναφέρονται στο παρόν σύγγραμμα με την ξένη βιβλιογραφία.

Στο παρόν σύγγραμμα χρησιμοποιούνται οι συντομεύσεις και τα ακρωνύμια που περιλαμβάνονται στον κατάλογο του *American Journal of Archaeology* (http://ajaonline.org/submissions/abbreviations). Η βιβλιογραφία μορφοποιήθηκε σύμφωνα με το σύστημα παραπομπών του ιδίου επιστημονικού περιοδικού (http://ajaonline.org/submissions/references).

Μία συλλογή χρήσιμων συνδέσμων σχετικών
με την ιστορία και αρχαιολογία της αρχαίας Εγγύς Ανατολής:

http://scholar.uoa.gr/kkopanias/useful-links

Επιλεγμένη Γενική Βιβλιογραφία

Bard, K.A. 2007. *Introduction to the archaeology of ancient Egypt*. Malden, MA.

Bertman, S. 2003. *Handbook to life in ancient Mesopotamia*. New York.

Bottéro, J. 1992. *Mesopotamia: Writing, Reasoning, and the Gods*. Chicago.

Bryce, T. 2009. *The Routledge handbook of the peoples and places of ancient western Asia: from the early Bronze Age to the fall of the Persian Empire*. London & New York.

Caplice, R. και D. Snell. 1988. *Introduction to Akkadian*. Rom.

Cline, E.H. 2009. *Biblical archaeology: a very short introduction*. Oxford & New York.

_____. 2013. *The Trojan War: a very short introduction*. Oxford & New York.

Coogan, M.D. 2008. *The Old Testament a very short introduction*. Oxford & New York.

Ehrlich, C.S. 2008. *From an antique land: an introduction to ancient Near Eastern literature*. Lanham, MD.

Ikram, S. 2011. *Ancient Egypt : an introduction*. Cairo.

Kemp, B.J. 2006. *Ancient Egypt: anatomy of a civilization*. 2η έκδ. London & New York.

Κοπανιάς, Κ. 2013. *Προϊστορική Μεσοποταμία.* Αθήνα.

Κουσούλης, Π. 2004. *Αναζητώντας την Αιώνια Ζωή: Θάνατος και Ταρίχευση στην Αρχαία Αίγυπτο.* Θεσ/κη.

Κουσούλης, Π. 2014. *Αιγυπτιακή Αρχαιολογία*, Τόμος 1. Αθήνα.

Kuhrt, A. 1997. *The Ancient Near East c. 3000-330 BC*. London.

Leick, G. 2003. *The Babylonians: an introduction*. London.

Liverani, M., Z. Bahrani και M. Van de Mieroop. 2004. *Myth and politics in ancient Near Eastern historiography*. London.

Mallory, J.P. 2006. *The Oxford introduction to Proto Indo European and the Proto Indo European world*. New York.

Mieroop, M.Van De 1999. *Cuneiform Texts and the Writing of History*. London.

_____. 2004. *A History of the Ancient Near East ca. 3000-323 BC*. Oxford.

_____. 2011. *A History of Ancient Egypt*. Malden, MA.

Morkot, R. 2005. *The Egyptians: an introduction*. New York.

Oppenheim, A.L. 1981. *Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization. Revised and completed by E. Reiner*. Chicago & London.

Pinch, G. 2004. *Egyptian myth: a very short introduction*. Oxford & New York.

Podany, A.H. 2014. *The ancient near east: a very short introduction*. Oxford & New York.

Potts, D.T. Επιμ. 2013. *The Oxford handbook of ancient Iran*. Oxford & New York.

Radner, K. και E. Robson. Επιμ. 2011. *The Oxford handbook of cuneiform culture*. Oxford & New York.

Richard, S. 2003. *Near Eastern archaeology: a reader*. Winona Lake.

Rogerson, J.W. και Lieu. Επιμ. 2006. *The Oxford Handbook of Biblical Studies*. Oxford.

Schlögl, H. A. 2005. *Das alte Ägypten*. München.

Shaw, I. 2003. *The Oxford History of Ancient Egypt*. 2η εκδ. Oxford.

_____. 2004. *Ancient Egypt: a very short introduction*. Oxford & New York.

Snell, D.C. 2007. A companion to the ancient Near East. Malden, MA.

Steadman, S.R. και J.G. McMahon. Επιμ. 2011. *The Oxford handbook of ancient Anatolia, 10,000-323 B.C.E.* Oxford & New York.

Steiner, M.L. και A.E. Killebrew. Επιμ. 2014. *The Oxford handbook of the archaeology of the Levant: c. 8000-332 BCE*. Oxford.

Κεφάλαιο 1. Εισαγωγή.

Εικόνα 1.1. *Πολιτικός χάρτης της Εγγύς Ανατολής.*

Στην αρχαιολογική ορολογία ο όρος Εγγύς Ανατολή (αγγλ. Near East, γαλλ. Proche-Orient, γερμ. Vorderasien) χρησιμοποιείται για να περιγράψει τον γεωγραφικό χώρο που εκτείνεται από τα δυτικά παράλια της σημερινής Τουρκίας (στα βορειοδυτικά) και την Αίγυπτο (στα νοτιοδυτικά) και φτάνει έως και το κεντρικό τμήμα του Ιράν στα ανατολικά. Περιλαμβάνει δηλαδή την επικράτεια των εξής σημερινών κρατών: Τουρκία, Συρία, Λίβανος, Ισραήλ, Παλαιστίνη, Αίγυπτος, Ιορδανία, Ιράκ και εν μέρει Ιράν, καθώς και τα κράτη της αραβικής χερσονήσου (**Εικ. 1.1**). Ο όρος Μέση Ανατολή αναφέρεται στην περιοχή που καταλαμβάνει σήμερα το ανατολικό Ιράν, το Πακιστάν, το Αφγανιστάν, η Ινδία και το Μπαγκλαντές. Ο όρος Άπω Ανατολή περιγράφει την επικράτεια των ακόμη ανατολικότερων κρατών έως και την Ιαπωνία.

Κατά τη διάρκεια του πρώτου μισού του 20ού αι. ο όρος Μέση Ανατολή άρχισε να χρησιμοποιείται σε πολιτικές πραγματείες και δημοσιογραφικά κείμενα για να περιγράψει τον γεωγραφικό χώρο μεταξύ των ακτών της ανατολικής Μεσογείου και του Ιράν, δηλαδή την περιοχή που στην αρχαιολογική ορολογία προσδιορίζεται με τον όρο Εγγύς Ανατολή. Αυτός ο όρος δεν είναι ακριβής, αφού υπονοεί ότι τα Βαλκάνια αποτελούν την Εγγύς Ανατολή, αν και αυτό δεν αναφέρεται ρητά. Σε ακόμη πιο πρόσφατα χρόνια ο όρος Μέση Ανατολή τείνει να ταυτιστεί κυρίως με τις μουσουλμανικές χώρες, ακόμη και αν αυτές βρίσκονται στην βόρειο Αφρική. Στην αρχαιολογική βιβλιογραφία δεν υπάρχει αυτή η σύγχυση, επειδή χρησιμοποιείται αποκλειστικά ο όρος "Εγγύς Ανατολή". Η Αίγυπτος αποτελεί μία ιδιαίτερη περίπτωση. Αν και από γεωγραφικής άποψης ανήκει στην Αφρική, πολιτισμικά αποτελεί τμήμα της Εγγύς Ανατολής (**Εικ. 1.2**).

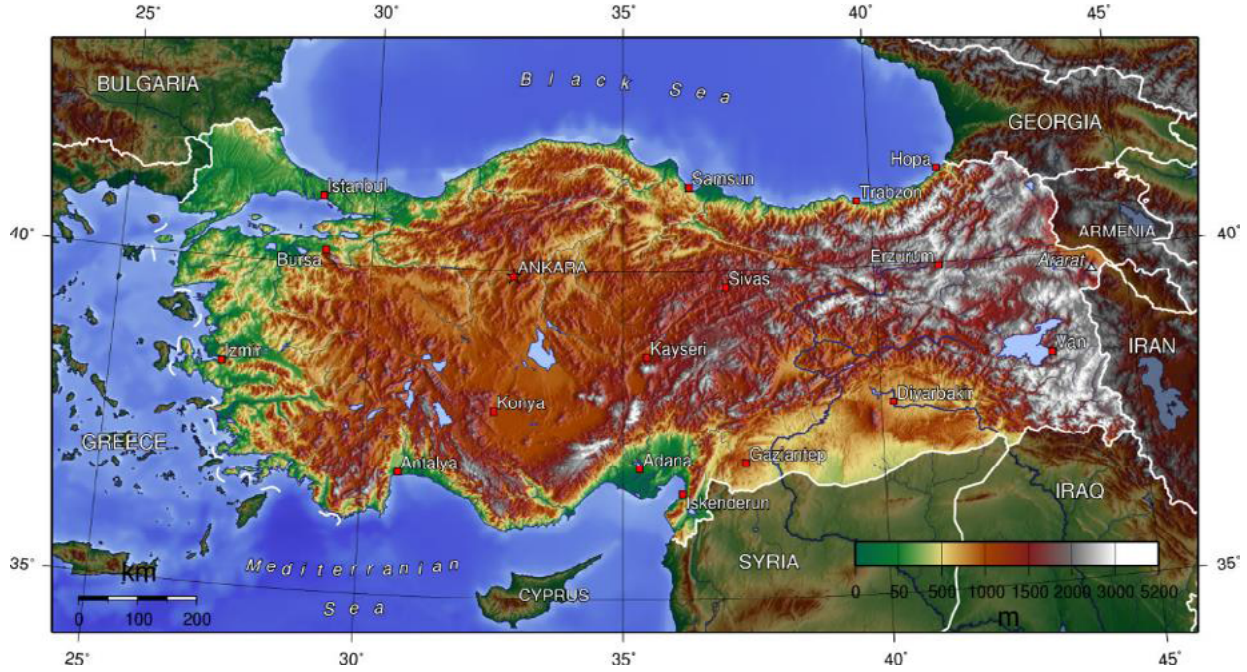
Εικόνα 1.2. *Γεωφυσικός χάρτης της Εγγύς Ανατολής.*

1. Γεωγραφία

Η Εγγύς Ανατολή αποτελεί μια ιδιαίτερα εκτεταμένη περιοχή που χωρίζεται σε μια σειρά από διακριτές κλιματολογικές και γεωγραφικές ζώνες. Στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε συνοπτικά αυτές τις επιμέρους περιοχές. Σημαντικές πηγές για την ιστορική γεωγραφία αποτελούν τα έργα του Στράβωνα και του Κλαυδίου Πτολεμαίου.

1.1. Ανατολία

Ο όρος Ανατολία (τουρκ. Anadolu, αγγλ. Anatolia, γερμ. Anatolien) αναφέρεται στην περιοχή που καταλαμβάνει η σημερινή Τουρκία, από τα δυτικά παράλια του Αιγαίου μέχρι τον Ευφράτη και τα βουνά στο τουρκικό Κουρδιστάν (**Εικ. 1.3**). Ο όρος προέρχεται από το βυζαντινό Ανατολικόν Θέμα (=επαρχία) και έχει καθιερωθεί τα τελευταία χρόνια στη βιβλιογραφία για την Εγγύς Ανατολή. Στην ελληνική βιβλιογραφία χρησιμοποιείται συνήθως ο αντίστοιχος όρος Μικρά Ασία (*λατ.* και *αγγλ.* Asia Minor, γερμ. Kleinasien), που χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά στις αρχές του 5ου αι. μ.Χ. , ωστόσο στο παρόν εγχειρίδιο θα προτιμηθεί ο διεθνής όρος. Ενίοτε στην βιβλιογραφία ο όρος Μικρά Ασία διαφοροποιείται από τον όρο Ανατολία: ο πρώτος χρησιμοποιείται για να προσδιορίσει τα δυτικά παράλια και την άμεση ενδοχώρα τους και ο δεύτερος για το κεντρικό τμήμα της σημερινής Τουρκίας. Ωστόσο, μια τέτοια διαφοροποίηση δεν βρίσκει έρεισμα στις αρχαίες πηγές, αφού ο όρος Ασία του Στράβωνα και ο όρος *Asia Minor* του Paulus Orosius αναφέρονται στον χώρο από τα δυτικά παράλια μέχρι και τον Ευφράτη ποταμό, ταυτίζονται δηλαδή με τον σύγχρονο όρο Ανατολία.

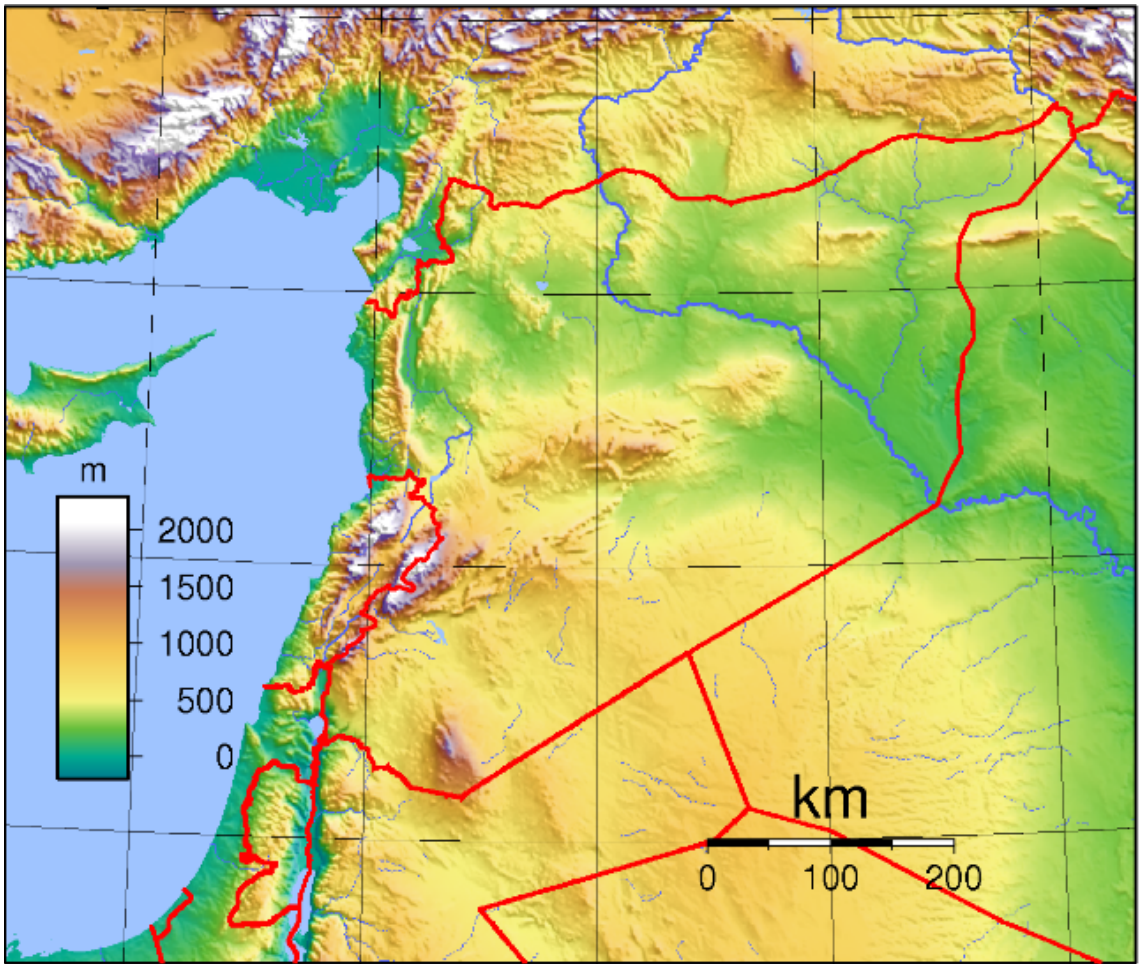
Εικόνα 1.3. *Δορυφορικός χάρτης της Ανατολίας.*

Το κεντρικό τμήμα της Ανατολίας αποτελείται από ένα εκτεταμένο οροπέδιο (με υψόμετρο 600 έως 1200μ.) με σχετικά λιγοστές βροχοπτώσεις (μόνο 300 χιλιοστά ετησίως σε ορισμένες περιοχές) και υπερβολικές διακυμάνσεις της θερμοκρασίας κατά τη διάρκεια του έτους (από -30 °C τον χειμώνα έως +35°C το καλοκαίρι). Στα νότια του οροπεδίου εκτείνεται η οροσειρά του Ταύρου, προέκταση της οποίας στα ανατολικά αποτελεί η οροσειρά του Αντιταύρου. Μια χαράδρα στον Ταύρο αποτελεί την κυρίως φυσική δίοδο προς τα ανατολικά και νοτιοανατολικά, η οποία για το λόγο αυτό ονομάζεται χαρακτηριστικά "Πύλη της Κιλικίας". Ανατολικά το οροπέδιο ορίζεται από μια σειρά βουνών, το Χακαρί Νταγλαρί (3.630μ.), το Μεγκενί Νταγλαρί (3.610μ.) και το Αραράτ (5.156μ.), που είναι και το ψηλότερο βουνό της Ανατολίας.

1.2. Συροπαλαιστίνη

Ο όρος "Συροπαλαιστίνη" (*αγγλ*. Levant, *γερμ*. Levante) που παραδοσιακά χρησιμοποιείται στην αρχαιολογική έρευνα, αναφέρεται στην επικράτεια της σημερινής Συρίας, του Λιβάνου, της Παλαιστίνης/Ισραήλ και της δυτικής Ιορδανίας. Στο δυτικό τμήμα της Συρίας, μια σειρά οροσειρών από Βορρά προς Νότο αποτελούν ένα φυσικό σύνορο: Nur Dağları (ελλ. Αμανός) στη σημερινή τουρκική επαρχία Hatay (2.240μ.), Jebel Ansariyah (1.575μ.), Jebel Zawiyah, οι οροσειρές του Λιβάνου και Αντιλιβάνου (2.700μ.) (**Εικ. 1.4**). Ιδιαίτερη στρατηγική σημασία είχαν οι μικρές πεδιάδες ή κοιλάδες ανάμεσα σε αυτές τις οροσειρές, που επέτρεπαν την πρόσβαση προς την παραλία και το εσωτερικό της Συρίας: μεταξύ Amanus και Jebel Zawiyah η πεδιάδα Amuq (Αντιοχείας), μια μικρή κοιλάδα που διασχίζει την οροσειρά Jebel Ansariyah ανατολικά της Ras Shamra, η κοιλάδα Beqa'a μεταξύ των οροσειρών του Λιβάνου και Αντιλιβάνου και κυρίως η εκτεταμένη κοιλάδα Homs/Akkar μεταξύ των οροσειρών Jebel Ansariyah/Jebel Zawiyah και Λιβάνου/ Αντιλιβάνου. Η τελευταία κοιλάδα αποτελούσε και τη σημαντικότερη δίοδο πρόσβασης από τα παράλια προς το εσωτερικό της Συρίας. Οι βροχοπτώσεις στα δυτικά της Συρίας είναι άφθονες (600-1.000 χιλιοστά ετησίως) και έτσι, κατά την αρχαιότητα, όλες οι οροσειρές καλύπτονταν από πυκνό δάσος. Ανατολικότερα ξεκινά η έρημος, που γίνεται ολοένα και πιο άνυδρη όσο κατευθύνεται κανείς προς την Ιορδανία. Οι σημαντικότεροι ποταμοί της Συρίας είναι ο Ορόντης στα δυτικά και ο Ευφράτης στα ανατολικά, με τους δύο μεγάλους παραποτάμους του, Balikh και Khabur.

Η Συροπαλαιστίνη αποτελούσε κομβικό σημείο για όλα τα καραβάνια από και προς τη Μεσοποταμία, την Ανατολία και την Αίγυπτο και έτσι, όποιος είχε υπό τον έλεγχό του αυτήν την περιοχή, ήλεγχε σε μεγάλο βαθμό το διεθνές εμπόριο της Εγγύς Ανατολής. Δεν εκπλήσσει λοιπόν το γεγονός ότι η συγκεκριμένη περιοχή αποτέλεσε διαχρονικά το μήλον της έριδος όλων των ισχυρών δυνάμεων κάθε εποχής και πεδίο οξείας πολιτικής και στρατιωτικής αντιπαράθεσης, ήδη από την 3η χιλιετία π.Χ.

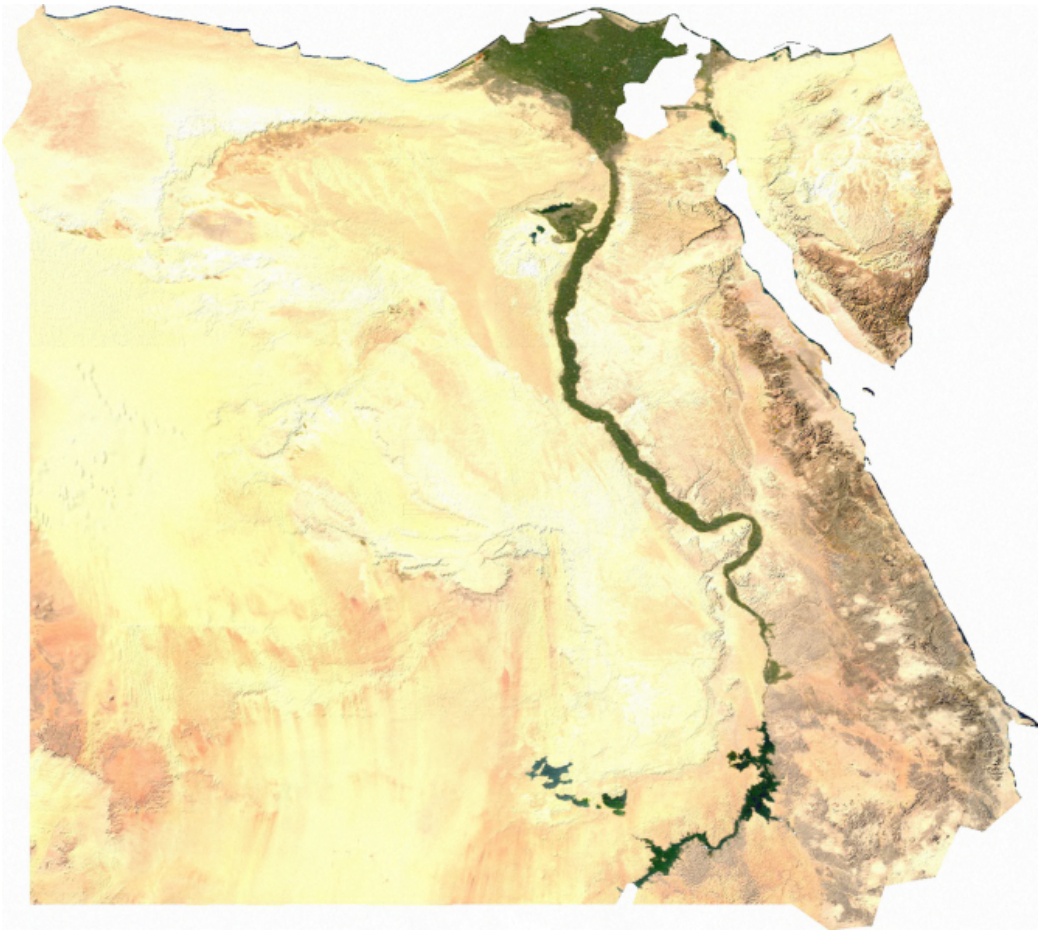

Εικόνα 1.4. *Γεωγραφικός χάρτης της Συροπαλαιστίνης.*

1.3. Αίγυπτος

Ανέκαθεν η Αίγυπτος (αιγ. Kemet) αποτελούσε ένα "δώρο του Νείλου", όπως την χαρακτήρισε ο Ηρόδοτος, καθώς της προσφέρει γενναιόδωρα το νερό που χρειάζεται. Λόγω των ελάχιστων έως ανύπαρκτων βροχοπτώσεων, ο Νείλος αποτελεί –ακόμη και σήμερα– την μοναδική πηγή ύδρευσης της Αιγύπτου και χωρίς αυτόν θα ήταν έρημος, όπως η υπόλοιπη βόρεια Αφρική. Στη μακρά του πορεία από την κεντρική Αφρική ο Νείλος συναντά συνολικά έξι σημαντικά εμπόδια, όπου σχηματίζονται ισάριθμοι μεγάλοι καταρράκτες. Ο πρώτος καταρράκτης (ξεκινώντας την αρίθμηση από τα βόρεια, δηλαδή την Κάτω Αίγυπτο, όπως συνήθιζαν και οι αρχαίοι Αιγύπτιοι) βρίσκεται στο Ασουάν (*αγγλ.* Aswan, αιγυπτ. Swenet) και αποτελούσε το φυσικό σύνορο της Αιγύπτου προς την Νουβία (αιγυπτ. Kush), την περιοχή που εν πολλοίς καταλαμβάνει το σύγχρονο Σουδάν και λανθασμένα αναφέρεται σε αρκετές παλαιότερες δημοσιεύσεις ως Αιθιοπία. Ο Νείλος χωρίζει την Αίγυπτο σε δύο τμήματα: την Άνω Αίγυπτο, από τον πρώτο καταρράκτη στο Ασουάν έως και το El-Aiyat (νότια της σύγχρονης πόλης του Καΐρου), και την Κάτω Αίγυπτο, από το El-Aiyat έως και τις εκβολές του Νείλου στην Μεσόγειο, δηλαδή ουσιαστικά ολόκληρο το Δέλτα του Νείλου. Μια επίσης ιδιαίτερη γεωγραφική ενότητα αποτελεί η περιοχή της μεγάλης όασης Φαγιούμ (*αγγλ.* Faiyum), στα νοτιοδυτικά του Καΐρου (**Εικ. 1.5**).

Η Αίγυπτος περιβάλλεται στα δυτικά (Λιβύη) και ανατολικά (Σινά) από ερήμους, γεγονός που καθιστά δυσχερή την πρόσβαση σ' αυτή και είχε ως αποτέλεσμα τη σχετική απομόνωσή της από την υπόλοιπη Εγγύς Ανατολή. Αντιθέτως, το γεγονός ότι ο Νείλος είναι εύκολα πλωτός μέχρι και τον πρώτο καταρράκτη στο Ασουάν, ακόμη και αντίθετα προς τον ρου του (από Βορρά προς Νότο), διευκόλυνε τη δημιουργία μιας ιδιαίτερης πολιτισμικής ενότητας σε αυτήν τη χώρα. Νοτιότερα του πρώτου καταρράκτη στο Ασουάν, η ναυσιπλοΐα γίνεται ολοένα και πιο δύσκολη και από ένα σημείο και πέρα (μεταξύ του 2ου και του 3ου καταρράκτη) σχεδόν αδύνατη (**Εικ. 1.6**).

Εικόνα 1.5. *Δορυφορική εικόνα της Αιγύπτου.*

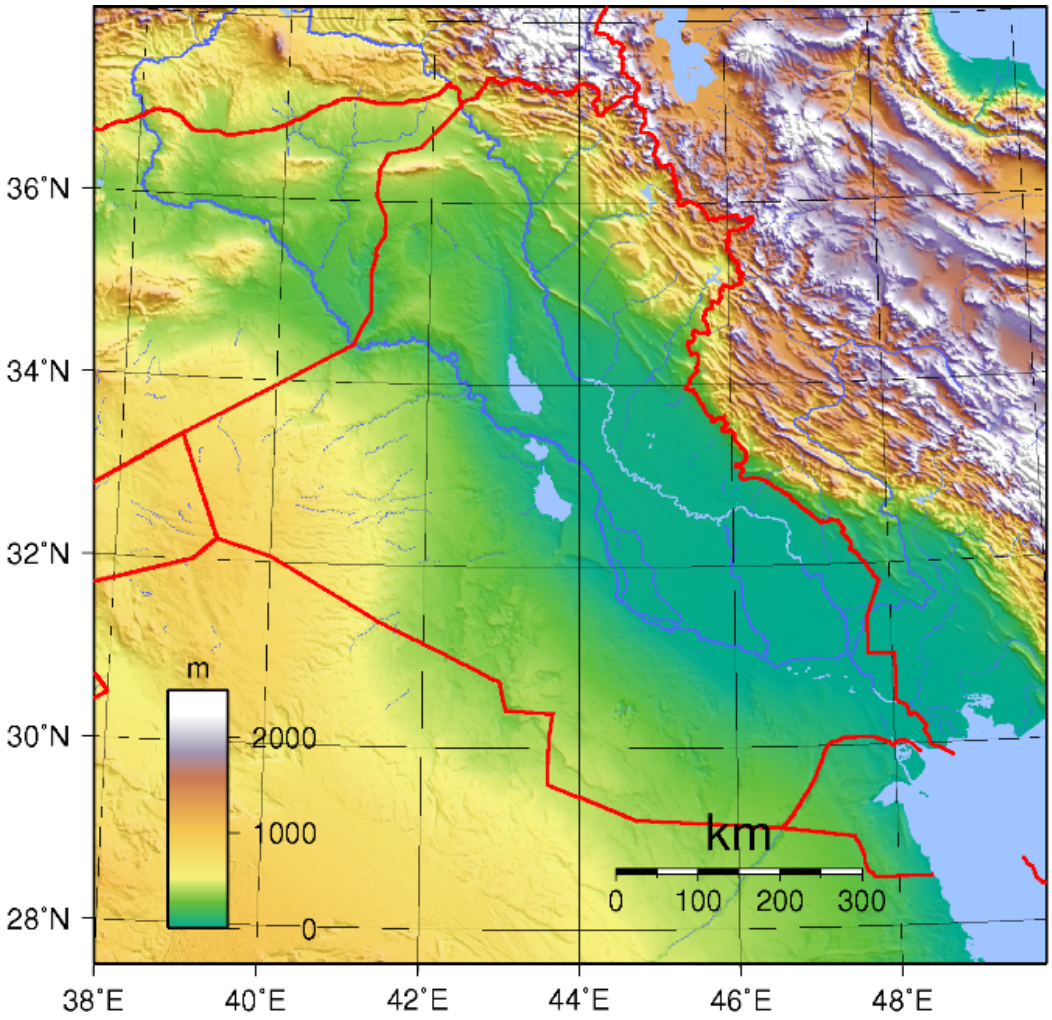

Εικόνα 1.6. *Χάρτης της αρχαίας Αιγύπτου με τις σημαντικότερες πόλεις και τους νομούς.*

1.4. Μεσοποταμία

"Μεσοποταμία" ονομάζεται η περιοχή που εκτείνεται μεταξύ των ποταμών Ευφράτη (ακκαδ. Purattu) στα δυτικά και Τίγρη (ακκαδ. Idiqlat) στα ανατολικά, δηλαδή ο χώρος που σήμερα καταλαμβάνει η βόρεια Συρία και σχεδόν ολόκληρο το Ιράκ. Στη βιβλιογραφία απαντάται ενίοτε και η διάκριση μεταξύ "Μεσοποταμίας" (για την περιοχή του σύγχρονου Ιράκ και της νοτιοανατολικής Τουρκίας) και "Μείζονος Μεσοποταμίας" (όταν περιλαμβάνεται το τμήμα της βόρειας Συρίας, ανατολικά του Ευφράτη). Το κύριο τμήμα της Μεσοποταμίας (ουσιαστικά η επικράτεια του σύγχρονου Ιράκ) χωρίζεται σε δύο τμήματα, τη Βαβυλωνία στο Νότο και την Ασσυρία στον Βορρά. Το μεταξύ τους γεωγραφικό όριο αποτελεί το σημείο, όπου ο Τίγρης και ο Ευφράτης σχεδόν συναντώνται, περίπου στο ύψος της Βαγδάτης (**Εικ. 1.7**).

Οι πηγές των δύο ποταμών βρίσκονται στα βουνά της Αρμενίας. Ο Τίγρης ρέει αρχικά με ανατολική και στη συνέχεια με νοτιοανατολική κατεύθυνση και παράλληλα προς την οροσειρά του Ζάγρου. Ο ρους του στη νότια Μεσοποταμία άλλαξε πολλές φορές κατά την αρχαιότητα και έτσι δεν άνθισαν σημαντικά κέντρα στις όχθες του. Στην αρχαιότητα εξέβαλλε στον Περσικό Κόλπο, ενώ σήμερα ενώνεται με τον Ευφράτη σχηματίζοντας ένα ενιαίο ποτάμι, το *Shatt-al-Arab (Σάατ αλ Άραμπ = ποτάμι των Αράβων), που βρίσκεται στα σύνορα μεταξύ Ιράν και Ιράκ*. Αρκετοί είναι οι σημαντικοί του παραπόταμοι: Khoser (Χόσερ), Μεγάλος Zab (Ζαμπ), Adhem (Αντέμ), Diyala (Ντιγιάλα), Duweirig (Ντουγέιρι). Ο Ευφράτης, αντιθέτως, ακολουθεί αρχικά νοτιοδυτική πορεία, φθάνοντας μόλις 120 χιλιόμετρα ανατολικά της Μεσογείου, στη συνέχεια στρίβει προς τον Νότο και, τέλος, ακολουθεί νοτιοανατολική πορεία. Έχει μόνο δύο σημαντικούς παραποτάμους, τους προαναφερθέντες Balikh (Βαλίχ) και Khabur (Χαμπούρ). Ο ρους του Ευφράτη δεν είναι τόσο ισχυρός όσο εκείνος του Τίγρη και έτσι είναι πιο κατάλληλος για ναυσιπλοΐα.

Εικόνα 1.7. *Γεωγραφικός χάρτης της Μεσοποταμίας.*

Σημαντικό πρόβλημα της έρευνας αποτελεί ο καθορισμός της αρχαίας ακτογραμμής στο σημείο της εκβολής του Τίγρη και του Ευφράτη. Από διάφορες αναφορές σε κείμενα της 3ης χιλιετίας π.Χ. γίνεται σαφές ότι οι πόλεις Ur και Lagash, που σήμερα απέχουν περίπου 200 χιλιόμετρα από τη θάλασσα, ήταν τότε παράκτιες. Αν και αυτό γίνεται αποδεκτό από την πλειονότητα των ερευνητών, ορισμένοι γεωλόγοι υποστηρίζουν ότι η ακτογραμμή της 4ης και 3ης χιλιετίας π.Χ. ταυτιζόταν λίγο πολύ με τη σημερινή (**Εικ. 1.8**).

Η οροσειρά του Ζάγρου, που κατά τόπους ξεπερνά σε ύψος τα 3.000μ., αποτελεί το φυσικό σύνορο της Μεσοποταμίας προς τα ανατολικά, δηλαδή την περιοχή που σήμερα καταλαμβάνει το Ιράν. Ωστόσο, το Khuzestan (Κουζεστάν) στα νοτιοδυτικά του Ιράν, δηλαδή οι πεδιάδες της Σουσιανής και του Deh Luran, αποτελούν ουσιαστικά την απόληξη της Μεσοποταμίας και από γεωγραφικής άποψης ανήκουν σ' αυτήν. Την πεδιάδα της Σουσιανής διατρέχουν δύο μεγάλοι ποταμοί, ο Karkheh (Καρχέχ) και ο Karun (Καρούν). Αν και κατά την ύστερη 4η χιλιετία π.Χ. το Khuzestan συνδεόταν πολιτισμικά με τα διάφορα μεσοποταμιακά κέντρα, από την 3η χιλιετία π.Χ. και εξής περνά σταδιακά ολοένα και περισσότερο στην ελαμική σφαίρα επιρροής και έτσι δεν θα αποτελέσει τμήμα του παρόντος εγχειριδίου.

Εικόνα 1.8. *Χάρτης της Μεσοποταμίας.*

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Ehlers, E. 1980. *Iran. Grundzüge einer geographischen Landeskunde*. Darmstadt.

Hütteroth, W. D. 1982. *Türkei*. Darmstadt.

Hours, F., O. Aurenche, J. Cauvin, M. C. Cauvin, L. Copeland, και P. Sanlaville. 1994. *Atlas des sites du Proche Orient (14000-5700 B.P.)*. Lyon.

Kopp, H., και W. Röllig, επιμ. 1977-1993. *Tübinger Atlas des Vorderen Orients*. Wiesbaden.

____. Επιμ. 1994. *Tübinger Atlas des Vorderen Orients. Register zu den Karten*. Wiesbaden.

Liverani, M. 1986. *Atlante storico del Vicino Oriente antico*. Milano/Rom.

Roaf, M. D. 1991. *Weltatlas der Kulturen: Mesopotamien*. München.

Roaf, M. και N. Postgate. 1990. *The Cultural Atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East*. NY/Oxford.

Wirth, E. 1962. *Agrargeographie des Irak*. Hamburg.

____. 1971. *Syrien, eine geographische Landeskunde*. Darmstadt.

____. 1979. *Theoretische Geographie, Grundzüge einer theoretischen Kulturgeographie*. Stuttgart.

2. Κλίμα

Στο βόρειο και δυτικό τμήμα της Εγγύς Ανατολής (Ανατολία, παραλιακή Συροπαλαιστίνη, βόρεια Μεσοποταμία, δυτικό Ιράν) οι ετήσιες βροχοπτώσεις επαρκούν για την παραγωγή γεωργικών προϊόντων, χωρίς να είναι απαραίτητη επιπλέον άρδευση. Έτσι, ο χώρος περιμετρικά του βόρειου τμήματος της ερήμου της αραβικής χερσονήσου, δηλαδή από την Παλαιστίνη μέχρι και το νότιο Ιράκ (ενίοτε συμπεριλαμβανομένης και της Αιγύπτου), που σχηματίζει ένα νοητό τόξο ή "ημισέληνο", ονομάζεται συμβατικά στην έρευνα *"εύφορη ημισέληνος"* (*αγγλ*. Fertile Crescent) (**Εικ. 1.9**).

Εικόνα 1.9. *"Εύφορη Ημισέληνος" και πρώιμοι οικισμοί της 8ης-7ης χιλιετίας που αναπτύχθηκαν εντός αυτής.*

Αντιθέτως, στην κεντρική και νότια Μεσοποταμία, όπως και στην Αίγυπτο, οι βροχοπτώσεις είναι λιγοστές και δεν επαρκούν για την καλλιέργεια δημητριακών. Η γεωργία ήταν συνεπώς δυνατή μόνον χάρις στις περιοδικές πλημμύρες των μεγάλων ποταμών (Ευφράτης, Τίγρης, Νείλος) και των παραποτάμων τους, καθώς και στην τεχνητή άρδευση. Στην περίπτωση της Αιγύπτου, ο Νείλος πλημμύριζε ακριβώς την κατάλληλη εποχή για να επιτευχθεί η μεγιστοποίηση της γεωργικής παραγωγής, από τα μέσα Ιουλίου (δηλαδή έπειτα

από τον θερισμό) έως και τον Σεπτέμβριο (δηλαδή λίγο πριν από τη σπορά). Οι εκτεταμένες πλημμύρες του καθιστούσαν περιττή τη δημιουργία σύνθετων αρδευτικών έργων.

Αντιθέτως, στην περίπτωση της κεντρικής και κυρίως της νότιας Μεσοποταμίας η γεωργία δεν ήταν τόσο απλή υπόθεση, αφού ο Τίγρης και ο Ευφράτης πλημμύριζαν μεταξύ Απριλίου και Μαΐου, δηλαδή λίγο πριν από την εποχή του θερισμού. Επίσης, κατά την εποχή της σποράς, τον Σεπτέμβριο και Οκτώβριο, η στάθμη του νερού των ποταμών βρισκόταν στο κατώτατο σημείο της. Η γεωργία λοιπόν ήταν δυνατή μόνο χάρη σε εκτεταμένα και σύνθετα αρδευτικά έργα. Επίσης, λόγω των περιορισμένων βροχοπτώσεων, ήταν αναγκαία η αποθήκευση του νερού για το πότισμα των χωραφιών καθ' όλη τη διάρκεια του έτους. Γίνεται έτσι κατανοητό το γεγονός ότι η γεωργία στη Μεσοποταμία δεν μπορούσε να αποτελεί ατομική υπόθεση, αλλά έπρεπε να είναι το αποτέλεσμα συλλογικής προσπάθειας και μάλιστα με κεντρικό σχεδιασμό και συντονισμό των εργασιών.

Έχοντας αυτό κατά νου, μοιάζει αυτονόητη η απάντηση στο ερώτημα, γιατί η πρώτη σύνθετη κοινωνική οργάνωση παρατηρείται στην κεντρική και κυρίως τη νότια Μεσοποταμία. Σύμφωνα με μια παλαιότερα πολύ δημοφιλή θεωρία, η δημιουργία και διαχείριση αυτών των αρδευτικών έργων κατέστησε σταδιακά απαραίτητη τη διαμόρφωση μίας ισχυρής κεντρικής εξουσίας. Φαίνεται πάντως ότι, τουλάχιστον στην περίπτωση της Μεσοποταμίας, ακόμη και αρδευτικά έργα σχετικά μικρής κλίμακας εξασφάλιζαν την απαραίτητη ποσότητα γεωργικής παραγωγής σε τοπικό επίπεδο. Η δημιουργία και διαχείριση των αρδευτικών έργων δεν προϋπέθετε λοιπόν κατ' ανάγκη τη δημιουργία μιας κεντρικής εξουσίας που ήλεγχε μια εκτεταμένη περιοχή, αλλά, αντιθέτως, ένα αποκεντρωμένο δίκτυο τοπικών κοινοτήτων με σαφή κοινωνική διαστρωμάτωση. Βεβαίως το δεύτερο μοντέλο διαχείρισης δεν αποκλείει την παράλληλη ύπαρξη του πρώτου.

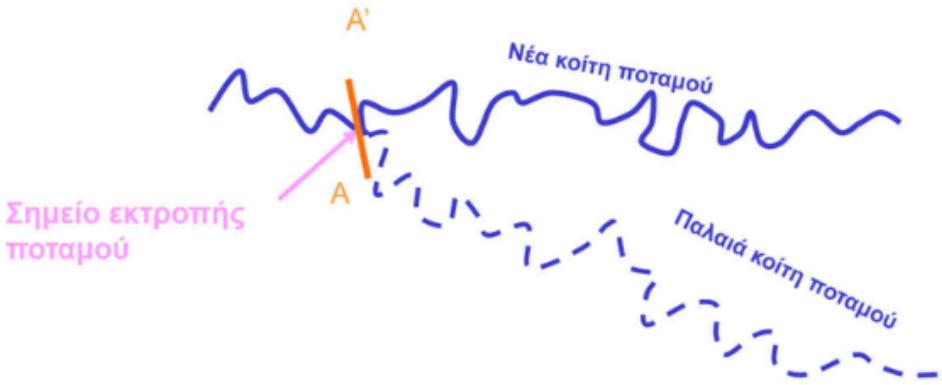
Τα εκτεταμένα αρδευτικά έργα, που βελτιώνονταν γενιά με τη γενιά, κατέστησαν σταδιακά την κεντρική και νότια Μεσοποταμία μια ιδιαίτερα εύφορη περιοχή. Οι πλούσιες σοδειές, ιδίως έπειτα από την ανακάλυψη διαφόρων μεθόδων εντατικοποίησης της καλλιέργειας κατά την 3η χιλιετία π.Χ., προσέφεραν στις κοινότητες της Μεσοποταμίας και της Αιγύπτου μεγάλα πλεονάσματα γεωργικών προϊόντων, τα οποία μπορούσαν στη συνέχεια να χρησιμοποιηθούν για την εισαγωγή πρώτων υλών που δεν ήταν διαθέσιμες. Στην περίπτωση της πεδινής Μεσοποταμίας οι αναγκαίες πρώτες ύλες ήταν λ.χ. ο ασβεστόλιθος, ο βασάλτης και ο ανδεσίτης, διάφορα ορυκτά, ξυλεία, ημιπολύτιμοι λίθοι.

Η ανάγκη ύδρευσης των γεωργικών καλλιεργειών στη Μεσοποταμία από τον Τίγρη και τον Ευφράτη, έφερνε τους γεωργούς αντιμέτωπους με μια σειρά δύσκολων και συχνά ανυπέρβλητων προβλημάτων. Κατ' αρχάς, τα ιζήματα που μετέφεραν οι δύο ποταμοί από τα ορεινά δεν διαχέονταν στην πεδιάδα της Μεσοποταμίας, όπως συνέβαινε στην περίπτωση του Νείλου, αλλά συγκεντρώνονταν στα στόμια των παραποτάμων και των αρδευτικών καναλιών, γεγονός που είχε ως συνέπεια το σταδιακό φράξιμό τους. Τα αρδευτικά κανάλια έπρεπε λοιπόν να ξανασκάπτονται σε τακτά χρονικά διαστήματα ή να αντικαθίστανται από καινούρια. Η ελλιπής συντήρηση των καναλιών, κατά τη διάρκεια πολέμων ή αναταραχών, είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση της γεωργικής παραγωγής, που με την σειρά της επέτεινε τα κοινωνικά προβλήματα δημιουργώντας έτσι έναν φαύλο κύκλο.

Ιδιαίτερα κρίσιμο πρόβλημα αποτελούσε η φραγή των μεγάλων παραποτάμων και η επακόλουθη αλλαγή του ρου τους. Σε μια τέτοια περίπτωση, δεν υπήρχε άλλος τρόπος αντιμετώπισης του προβλήματος από την εγκατάλειψη των οικισμών κατά μήκος της παλιάς τους κοίτης και τη μετανάστευση του πληθυσμού (**Εικ. 1.10**). Το ίδιο πρόβλημα αντιμετώπιζαν και οι κάτοικοι των παραποτάμιων οικισμών στο Δέλτα του Νείλου. Ένα άλλο πολύ σημαντικό πρόβλημα στη Μεσοποταμία αποτελούσε η αλάτωση του εδάφους (*αγγλ.* salinization), που οφειλόταν στο γεγονός ότι οι πλημμύρες λάμβαναν χώρα σε μια ζεστή περίοδο του έτους και έτσι το νερό εξατμιζόταν γρήγορα, αφήνοντας στο έδαφος τα άλατα που περιείχε. Η προοδευτική αλάτωση οδηγούσε στην κατά τόπους σταδιακή μείωση της γεωργικής παραγωγής και τελικά καθιστούσε αδύνατη την καλλιέργεια μεγάλων εκτάσεων. Αυτό το φαινόμενο είχε διαπιστωθεί τουλάχιστον από την 3η χιλιετία π.Χ. και καταβάλλονταν προσπάθειες για την αντιμετώπισή του.

Όποιος επισκεφτεί το σημερινό κεντρικό και κυρίως το νότιο Ιράκ δεν θα συναντήσει μια εύφορη πεδιάδα, αφού στο μεγαλύτερο τμήμα της έχει πλέον ερημοποιηθεί. Αυτό το φαινόμενο, παρά τις προσπάθειες που κατεβλήθησαν από την κυβέρνηση του Ιράκ κατά τη δεκαετία του '90, φαίνεται ότι δυστυχώς δεν είναι πλέον αναστρέψιμο. Μια σειρά από παράγοντες ευθύνονται ουσιαστικά για αυτό το φαινόμενο: η σταδιακή αχρήστευση των αρδευτικών έργων, ο επακόλουθος περιορισμός της βλάστησης, η αλόγιστη βοσκή από τα

κοπάδια αιγοπροβάτων, που είχαν ως αποτέλεσμα την εξαφάνιση ακόμη και της χαμηλής βλάστησης, καθώς και η διάβρωση του εδάφους. Το πρόβλημα επιτείνεται από την αλάτωση του εδάφους.

Εικόνα 1.10. *Εκτροπή κοίτης ποταμού.*

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Bintliff, J., και W. Van Zeist. 1982. *Palaeoclimates, Palaeoenvironments and Human Communities in the Eastern Mediterranean Region in Later Prehistory*. Oxford.

Brentjes, B. 1993. "Klimaschwankungen und Siedlungsgeschichte Vorder- und Zentralasiens." *AfO* 40/41:74-87.

Brice, W. C. 1978. *The Environmental History of the Near and Middle East since the Last Ice Age*. London.

Butzer, K.W. 1995. "Environmental Change in the Near East and Human Impact on the Land." *CivANE*:123-51.

_____. 1976. *Early Hydraulic Civilization in Egypt: A Study in Cultural Ecology*. Chicago.

Hansman, J. F. 1978. "The Mesopotamian Delta in the First Millennium BC." *Geographical Journal* 144:49-61.

Heimpel, W. 1987. "The Natural History of the Tigris According to the Sumerian Literary Composition Lugal." *JNES* 46:309-17.

_____. 1990. "Ein zweiter Schritt zur Rehabilitierung des Rolle des Tigris in Sumer." *ZA* 80:204-13.

Kühne, H. 1991. *Die rezente Umwelt von Tali Šeh Hamad und Daten zur Umweltrekonstruktion der assyrischen Stadt Dür-Katlimmu*. Berlin.

Larsen, C. E. 1975. "The Mesopotamian Delta Region: A Reconsideration of Lees and Falcon." *JAOS* 95:43-57.

Lees, G. M., και N. L. Falcon. 1952. "The Geographical History of the Mesopotamian Plains." *Geographical Journal* 118:24-39.

Nützel, W. 1975. "Das Mesopotamien der Frühkulturen in Abhängigkeit der nacheiszeitlichen Klimaschwankungen und Meeresspiegeländerungen." *MDOG* 107:27-38.

____. 1976. "The Climatic Changes of Mesopotamia and Bordering Areas." *Sumer* 32:11-24.

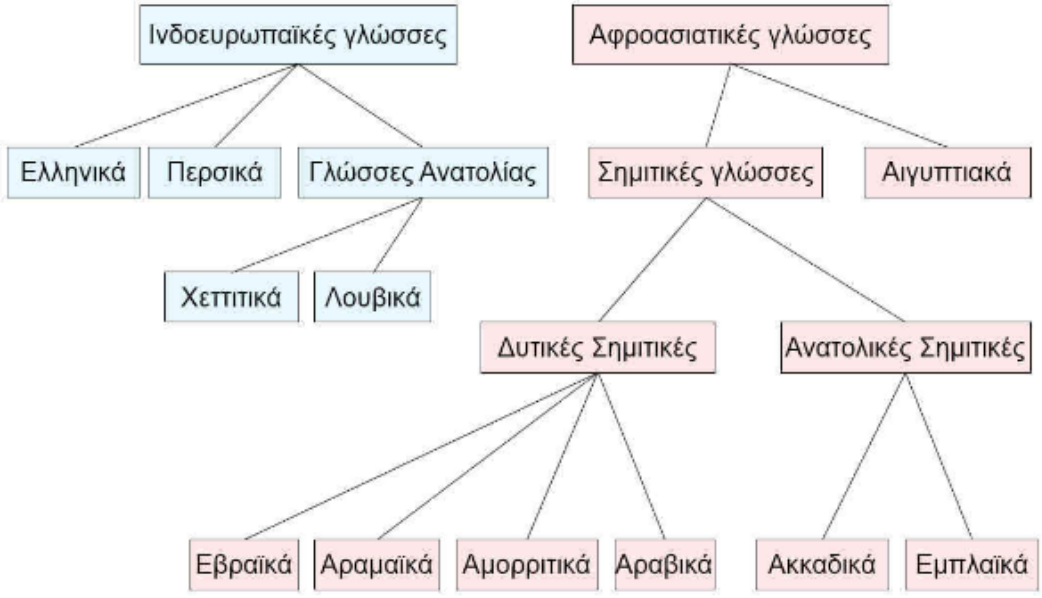
Sanlaville, P. 1989. "Considerations sur l'évolution de la basse Mésopotamie au cours des derniers millénaires." *Paléorient* 15:5-27.

Streck, M. P. 2008. "Versalzung." *REA* 11(7/8):597-8.

Wossink, A. 2009. *Challenging climate change: competition and cooperation among pastoralists and agriculturalists in Northern Mesopotamia (c. 3000 - 1600 BC)*. Leiden.

3. Γλώσσες και γραφές στην Εγγύς Ανατολή

Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο όρος *"Εγγύς Ανατολή"* αναφέρεται σε έναν εκτεταμένο χώρο που σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να θεωρηθεί ενιαίος από γεωγραφικής, κλιματικής ή πολιτισμικής άποψης. Δεν προκαλεί λοιπόν έκπληξη το γεγονός ότι στη συγκεκριμένη περιοχή βρίσκονταν σε χρήση *τουλάχιστον* 15 διαφορετικές γλώσσες και 7 συστήματα γραφής (**Εικ. 1.11**). Σχεδόν όλες οι γνωστές γλώσσες της αρχαίας Εγγύς Ανατολής ανήκουν στην ινδοευρωπαϊκή ή στη σημιτική γλωσσική οικογένεια.

Εικόνα 1.11. *Κύριες γλωσσικές οικογένειες.*

Πιο διαδεδομένες ήταν οι σημιτικές γλώσσες, μάλιστα δύο από αυτές, τα Ακκαδικά (2η χιλ. π.Χ.) και τα Αραμαϊκά (1η χιλ. π.Χ.) χρησιμοποιήθηκαν ως *lingua franca* της εποχής τους. Τα Αιγυπτιακά ανήκαν στην αφροασιατική γλωσσική οικογένεια, όπως και οι σημιτικές γλώσσες, επειδή όμως δεν χρησιμοποιούνταν εκτός Αιγύπτου, ακολούθησαν μια λίγο πολύ αυτόνομη γλωσσική εξέλιξη. Οι περισσότερες από τις παραπάνω 15 γλώσσες και τις ευάριθμες διαλέκτους τους έχουν πλέον εξαφανισθεί, με εξαίρεση τα Αραμαϊκά, που μιλά ακόμη μια μικρή μειονότητα στην Συρία και το Ιράκ, τα κοπτικά, που πλέον χρησιμοποιούνται μόνον ως εκκλησιαστική γλώσσα, τη σύγχρονη Περσική και την Εβραϊκή.

Η γραφή φαίνεται ότι εφευρέθηκε σχεδόν ταυτόχρονα στην Αίγυπτο και την Μεσοποταμία κατά την διάρκεια του δεύτερου μισού της 4ης χιλιετίας π.Χ., ωστόσο τα δύο συστήματα εξελίχθηκαν τελείως ανεξάρτητα το ένα από το άλλο. Στην Μεσοποταμία η γραφή αποτελούνταν αρχικά από εικονογράμματα, τα οποία πιθανότατα αποτελούν μετεξέλιξη των λογιστικών συμβόλων (αγγλ. tokens). Σταδιακά εξελίχθηκε στην Πρωτοσφηνοειδή ή Αρχαϊκή Σφηνοειδή και αργότερα την Σφηνοειδή γραφή. Αρχικά η γραφη χρησιμοποιήθηκε αποκλειστικά ως λογιστικό εργαλείο, όμως σταδιακά, κατά τη διάρκεια της 3ης χιλιετίας π.Χ., άρχισαν να καταγράφονται και διάφορα άλλα κείμενα, τα οποία αποτελούν για μας σήμερα μια πολύ σημαντική πηγή πληροφοριών για τη ζωή στην αρχαία Εγγύς Ανατολή. Σχεδόν όλα τα κείμενα που σώζονται είναι γραμμένα σε μικρές πήλινες πινακίδες, ενώ είναι εξαιρετικά σπάνιες οι επιγραφές σε λίθο και σε φθαρτά υλικά, λ.χ. σε ξύλο, δέρμα ζώου, ή πάπυρο (με εξαίρεση την Αίγυπτο) (**Εικ. 1.12**). Τα κείμενα μπορούν να χωρισθούν σε δύο γενικές θεματικές κατηγορίες: 1) σε εκείνα που αφορούν διάφορα θέματα της καθημερινής ζωής, και 2) σε εκείνα που δεν σχετίζονται άμεσα με την καθημερινή ζωή, αλλά ανήκουν στη λεγόμενη *"γραπτή παράδοση"*. Τα κείμενα της δεύτερης κατηγορίας διασώθηκαν μάλλον κατά τρόπο τυχαίο. Πριν από την επικράτηση των αλφαβητικών γραφών στις αρχές της 1ης χιλιετίας π.Χ., τα συστήματα γραφής ήταν εξαιρετικά σύνθετα και έτσι ήταν απαραίτητη η πολυετής εκπαίδευση των γραφέων.

Εικόνα 1.12. *Σουμεριακή πινακίδα με σφηνοειδή γραφή.*

Ο κατεξοχήν τρόπος εκπαίδευσης ήταν η αντιγραφή ενός προκαθορισμένου συνόλου κειμένων της "γραπτής παράδοσης" σε πήλινες πινακίδες. Η εκπαίδευση των γραφέων ήταν αυστηρά προκαθορισμένη και χωριζόταν σε διάφορους κύκλους βασικής, ανώτερης και ανώτατης βαθμίδας, ανάλογα με τον βαθμό δυσκολίας των κειμένων. Η διδακτέα ύλη κάθε κύκλου αποτελούνταν από κείμενα σταδιακά κλιμακούμενης δυσκολίας. Επειδή οι περισσότεροι γραφείς δεν προχωρούσαν πέρα από τη βασική εκπαίδευση, διαθέτουμε σχετικά λίγα αντίγραφα από τα κείμενα της μέσης και ανώτερης εκπαίδευσης. Τα κείμενα που αντέγραφε κάθε γραφέας κατά τη μακρά εκπαίδευσή του συχνά αποτελούσαν το προσωπικό του αρχείο, το οποίο έπαιρνε μαζί του στον τόπο εγκατάστασής του, έπειτα από την ολοκλήρωση της εκπαίδευσής του. Έτσι εξηγείται και η μεγάλη διασπορά τέτοιων κειμένων στην Εγγύς Ανατολή, ακόμη και σε μη ανακτορικά κέντρα. Το ζητούμενο στην εκπαίδευση των γραφέων ήταν η πιστή αντιγραφή των παλαιότερων κειμένων, χωρίς να επιδιώκεται η "βελτίωση" ή "επικαιροποίησή" τους, ακόμη και όταν αυτά είχαν γραφτεί πριν από εκατοντάδες χρόνια και είχαν καταστεί πια σχεδόν ακατάληπτα.

Η πρώτη (γνωστή σε μας) συστηματική βιβλιοθήκη της Εγγύς Ανατολής ανήκε στον Ασσύριο βασιλέα Assurbanipal (668-627 π.Χ.) και βρισκόταν στο παλάτι του, στη Νινευή (*αγγλ.* Nineveh). Σχεδόν όλες οι πινακίδες φυλάσσονται σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο. Επειδή πρόκειται για μια βασιλική συλλογή κειμένων απ' όλη τη Μεσοποταμία, μπορούμε να υποθέσουμε ότι έχουμε μάλλον το σύνολο των κειμένων της *"γραπτής παράδοσης"* (ίσως περίπου το 25% από το σύνολό της). Τα σωζόμενα κείμενα στη βασιλική βιβλιοθήκη ανήκουν στις εξής κατηγορίες:

1. Οιωνοί. Πρόκειται για περιληπτικές καταγραφές (σε μία μόνο πρόταση) χαρακτηριστικών πράξεων ή γεγονότων (λ.χ. κάποια ασυνήθιστη συμπεριφορά ζώου, τερατογενέσεις, κινήσεις των ουρανίων σωμάτων, καιρικά ή άλλα φυσικά φαινόμενα), που αξιολογήθηκαν ως οιωνοί και το αποτέλεσμα που είχαν (θετικό ή αρνητικό) για τον βασιλιά και γενικότερα τη χώρα. Αυτά τα κείμενα αποτελούν ουσιαστικά μια προσπάθεια "επιστημονικής" πρόβλεψης του μέλλοντος (πάνω από 300 πινακίδες).
2. Λεξικά και άλλο εκπαιδευτικό υλικό για τη διδασκαλία των Ακκαδικών και Σουμεριακών στους γραφείς (περ. 200 πινακίδες).
3. Σουμεριακές προσευχές και επικλήσεις, ενίοτε με μετάφραση στα ακκαδικά (πάνω από 100 πινακίδες).
4. Μαγικά/μυθολογικά κείμενα. Πρόκειται για κείμενα καθαρτικού και αποτροπαϊκού χαρακτήρα, κείμενα "επικής λογοτεχνίας", μύθους και παροιμίες (πάνω από 100 πινακίδες). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι τα επικά κείμενα υπολογίζονται συνολικά μόνο σε 35-40 πινακίδες.
5. Από διάφορα θραύσματα πινακίδων και καταλόγους περιεχομένων υποθέτουμε την ύπαρξη τουλάχιστον 200-500 ακόμη πινακίδων αγνώστου περιεχομένου.

Από την παραπάνω κατηγοριοποίηση του Oppenheim προκύπτει ότι η βασιλική βιβλιοθήκη περιλάμβανε ουσιαστικά κείμενα, τα οποία ήταν απαραίτητα στους μάντεις/οιωνοσκόπους για να εξασφαλίσουν την πνευματική και φυσική προστασία του βασιλιά και της χώρας, καθώς και τα εγχειρίδια εκείνα που ήταν απαραίτητα για την εκπαίδευση των ανακτορικών υπαλλήλων/γραφέων. Καθίσταται επίσης σαφές ότι τα λογοτεχνικά κείμενα αποτελούν ένα πολύ μικρό τμήμα αυτής της *"γραπτής παράδοσης"*. Χαρακτηριστική είναι επίσης η απουσία *"ιστορικών"* κειμένων, αν και αντιγράφονται κάποια παλαιότερα χρονικά, κατάλογοι

ονομάτων βασιλέων, αντίγραφα παλαιών βασιλικών επιγραφών, καθώς και θρύλοι από τη ζωή παλαιότερων βασιλέων.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Alster, B. 1995. "Epic Tales from Ancient Sumer: Enmerkar, Lugalbanda, and other Cunning Heroes." *CivANE*:2315-26.

Alster, B. 2005. *Wisdom of Ancient Sumer*. Bethesda, MD.

Beckman, G. A. 1996. *Hittite Diplomatic Texts.* Atlanta.

Dalley, S. 1989. *Myths from Mesopotamia: Creation, the Flood, Gilgamesh and Others*. Oxford.

Fales, F. M., και J. N. Postgate. 1995. *Imperial Administrative Records. State Archives of Assyria* XI.2. Helsinki.

Fischer, S.R. 2001. A history of writing. London.

Foster, B. R. 1995. *From Distant Days. Myths, Tales and Poetry of Ancient Mesopotamia*. Bethesda.

____. 1996. *Before the Muses. An Anthology of Akkadian Literature*. Bethesda, MD.

Hunger, H. 1992. *Astrological Reports to Assyrian Kings*. State Archives of Assyria VIII. Helsinki.

Kataja, L., και R. Whiting. 1995. *Grants, Decrees and Gifts of the Neo-Assyrian Period*. State Archives of Assyria XII. Helsinki.

Kogan, L. (επιμ.) 2010. *Language in the Ancient Near East. Proceedings of the 53st Rencontre Assyriologique Internationale*. Orientalia et classica. Winona Lake.

Kwasman, T., και S. Parpola. 1991. *Legal Transactions of the Court of Nineveh*. State Archives of Assyria VI.1. Helsinki.

Lanfranchi, G. B., και S. Parpola. 1990. *The Correspondence of Sargon II*. State Archives of Assyria V.2. Helsinki.

Livingstone, A. 1989. *Court Poetry and Literary Miscelanea*. State Archives of Assyria III. Helsinki.

Moran, W. L. 1992. *The Amarna Letters*. Baltimore.

____. 1995. “The Gilgamesh Epic: A Masterpiece from Ancient Mesopotamia.” *CivANE*:2327-36.

Oppenheim, A. L. 1967. *Ancient Mesopotamian Letters*. Chicago.

Parpola, S. 1993. *Letters from Assyrian and Babylonian Scholars*. State Archives of Assyria X. Helsinki.

____. 1995. *Assyrian Prophecies*. State Archives of Assyria IX. Helsinki.

Parpola, S., και K. Watanabe. 1988. *Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths*. State Archives of Assyria II. Helsinki.

Pritchard, J. B. 1969. *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament*. 3η εκδ. Princeton. 1ηεκδ., 1950.

Robinson, A. 1995. *The story of writing*. London.

Schott, A. 1992. *Das Gilgamesch-Epos. Ergänzt von W. von Soden*. Stuttgart.

Sollberger, E., και J. R. Kupper. 1971. *Inscriptions Royales Sumériennes et Akkadiennes.* Paris.

Starr, I. 1990. *Queries to the Sun-God*. State Archives of Assyria IV. Helsinki.

Steible, H. 1991. *Die neusumerischen Bau- und Weihinschriften I-II*. Stuttgart.

Wilson, E. J. 1996. *The Cylinders of Gudea*. Kevelaer/Neukirchen-VIuyn.

4. Χρονολογικά προβλήματα

<table>
<tr><td colspan="2"></td><td colspan="2">Βόρεια Μεσοποταμία</td><td>Νότια Μεσοποταμία</td></tr>
<tr><td>10500</td><td>Προκεραμική Νεολιθική Α (10500-9000)</td><td rowspan="3"></td><td rowspan="4"></td><td rowspan="4"></td></tr>
<tr><td>9000</td><td>Προκεραμική Νεολιθική Β (9000-8000)</td></tr>
<tr><td>8000</td><td>Προκεραμική Νεολιθική Γ (8000-7000)</td></tr>
<tr><td>7000</td><td rowspan="5">Κεραμική Νεολιθική (7000-5500)</td><td rowspan="2">Hassuna (7000-6000)</td></tr>
<tr><td>6500</td><td rowspan="3">Samarra (6500-5700)</td><td rowspan="5">Ubaid (6500-4000)</td></tr>
<tr><td>6300</td></tr>
<tr><td>6000</td><td rowspan="2">Halaf (6000-5300)</td></tr>
<tr><td>5700</td><td></td></tr>
<tr><td>5500</td><td rowspan="4">Χαλκολιθική (5500-3100)</td><td colspan="2">Ubaid (5500-4000)</td></tr>
<tr><td>5000</td><td rowspan="3"></td><td rowspan="2">Uruk (4000-3100)</td><td rowspan="2">Uruk (4000-3100)</td></tr>
<tr><td>4000</td></tr>
<tr><td>3500</td><td rowspan="3">Gawra (3500-2900)</td><td rowspan="2"></td><td rowspan="2">Jamdet Nasr (3100-2900)</td></tr>
<tr><td>3100</td><td rowspan="8">Πρώιμη Εποχή Χαλκού (3100-2000)</td></tr>
<tr><td>3000</td><td colspan="2" rowspan="3">Νινευητική 5 (2900-2500)</td><td>Πρώιμη Δυναστική Περίοδος Ι (2900-2750)</td></tr>
<tr><td>2900</td><td>Πρώιμη Δυναστική Περίοδος ΙΙ (2750-2600)</td></tr>
<tr><td>2750</td><td>Πρώιμη Δυναστική Περίοδος ΙΙΙα (2750-2450)</td></tr>
<tr><td>2600</td><td colspan="2" rowspan="4"></td><td>Πρώιμη Δυναστική Περίοδος ΙΙΙβ (2350)</td></tr>
<tr><td>2500</td><td rowspan="3">Ακκαδική Δυναστεία (2350-2150)</td></tr>
<tr><td>2450</td></tr>
<tr><td>2350</td></tr>
<tr><td>2150</td><td>3η Δυναστεία Ur (2100-2000)</td></tr>
<tr><td>2000</td><td>Μέση Εποχή Χαλκού (2000-1600)</td><td colspan="2">Παλαιοασσυριακή Περίοδος (2000-1600)</td><td>Παλαιοβαβυλωνιακή Περίοδος (2000-1600)</td></tr>
<tr><td>1600</td><td rowspan="4">Ύστερη Εποχή Χαλκού (1600-1200)</td><td colspan="2">Περίοδος Mitanni (1600-1350)</td><td rowspan="4">Κασσιτική Περίοδος (1574-1157)</td></tr>
<tr><td>1400</td></tr>
<tr><td>1350</td><td colspan="2" rowspan="2">Μεσοασσυριακή Περίοδος (1350-1100)</td></tr>
<tr><td>1200</td></tr>
<tr><td>1100</td><td rowspan="4">Εποχή του Σιδήρου (1200 κ.ε.)</td><td colspan="2">Νεοασσυριακή Περίοδος (1100-612)</td><td>Νεοβαβυλωνιακή Περίοδος (1100-539)</td></tr>
<tr><td>612</td><td colspan="3" rowspan="2">Αχαιμενιδική Περίοδος (539-311)</td></tr>
<tr><td>539</td></tr>
<tr><td>311</td><td colspan="3">Ελληνιστική Περίοδος (331-138)</td></tr>
<tr><td>138</td><td></td><td colspan="3">Παρθική Περίοδος (138-224 μ.Χ.)</td></tr>
<tr><td>224 μ.Χ.</td><td></td><td colspan="3" rowspan="2">Σασανιδική Περίοδος (224-637 μ.Χ.)</td></tr>
<tr><td>637 μ.Χ.</td><td></td></tr>
</table>

Η χρήση ενός αποκρυσταλλωμένου και ευρέως αποδεκτού χρονολογικού συστήματος μοιάζει σήμερα αυτονόητη. Ωστόσο, κατά την αρχαιότητα στην Εγγύς Ανατολή (με εξαίρεση την Αίγυπτο) δεν υπήρχε κάτι ανάλογο. Έτσι οι περισσότερες πόλεις χρησιμοποιούσαν διαφορετικά χρονολογικά συστήματα τοπικής εμβέλειας και, εν πολλοίς, ασύμβατα μεταξύ τους. Ουσιαστικά χρησιμοποιούνταν δύο ειδών χρονολογικά συστήματα:

1. κατάλογοι με τα ονόματα των βασιλέων κάθε πόλης (καταγράφοντας ενίοτε και τον αριθμό των χρόνων που βασίλευσε έκαστος)
2. κατάλογοι με τα ονόματα επωνύμων αρχόντων ή των σημαντικών γεγονότων/φυσικών φαινομένων κάθε έτους.

Ιδιαίτερα σύνθετο πρόβλημα αποτελούσε ήδη κατά την αρχαιότητα ο συγχρονισμός αυτών των τοπικών χρονολογικών συστημάτων. Η πληθώρα των γραπτών πηγών μας επιτρέπει ως κάποιο βαθμό να ανασυνθέσουμε χρονικά προς τα πίσω την αιγυπτιακή ιστορία μέχρι την 1η Δυναστεία και τη μεσοποταμιακή έως περίπου το 2400 π.Χ. Ωστόσο, δεν διαθέτουμε βέβαιες απόλυτες χρονολογήσεις για την περίοδο πριν από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού.

Κομβικό σημείο για το συγχρονισμό των χρονολογικών συστημάτων αποτέλεσε ένα κείμενο του 7ου αι. π.Χ., όπου αναφέρεται ότι πραγματοποιήθηκε σύνοδος του πλανήτη Αφροδίτη κατά το όγδοο έτος της βασιλείας του Ammisaduqa, δηλαδή του προτελευταίου βασιλέα της 1ης δυναστείας της Βαβυλώνας της Παλαιοβαβυλωνιακής Περιόδου. Αυτή η σύνοδος της Αφροδίτης λαμβάνει χώρα κάθε 64 χρόνια και, έτσι, βάσει μιας σειράς συλλογισμών, καταλήγουμε σε τρεις διαφορετικές, όμως εξίσου πιθανές, χρονολογήσεις για το όγδοο έτος της βασιλείας του Ammisaduqa: το 1710, το 1646 και το 1582. Επειδή γνωρίζουμε τα ονόματα των βασιλέων αυτής της δυναστείας και πόσα χρόνια βασίλευσε καθένας τους, διαθέτουμε τρεις πιθανές χρονολογήσεις για την αρχή και το τέλος της βασιλείας τους. Γνωστότερος από όλα τα μέλη της πρώτης δυναστείας της Βαβυλώνας είναι ο βασιλιάς Χαμουραμπί (αγγλ. Hammurabi) και, έτσι, συνήθως στη βιβλιογραφία επιλέγεται αυτός ως παράδειγμα. Σύμφωνα με την "υψηλή" χρονολόγηση ο Χαμουραμπί βασίλευσε από το 1848-1806 π.Χ., σύμφωνα με τη "χαμηλή" από το 1728-1686 π.Χ. και, τέλος, σύμφωνα με τη "μέση" από το 1792-1750 π.Χ. Βάσει πολύπλοκων συγχρονισμών και αναγωγών, προκύπτουν αντίστοιχες απόλυτες χρονολογήσεις για τους βασιλείς μιας σειράς παλαιότερων και νεότερων δυναστειών σε ολόκληρη την Εγγύς Ανατολή. Δυστυχώς όμως τα υπάρχοντα στοιχεία δεν αρκούν για να μπορέσουμε να επιλέξουμε ένα από τα παραπάνω τρία συστήματα. Το πρόβλημα έγινε ακόμη δυσκολότερο, όταν αμφισβητήθηκε η αυθεντικότητα του προαναφερθέντος κειμένου του 7ου αι. π.Χ. και, ακολούθως, προτάθηκε η λεγόμενη "εξαιρετικά χαμηλή χρονολόγηση" της βασιλείας του Χαμουραμπί (αγγλ. Hammurabi), δηλαδή το 1696-1654 π.Χ. Αν και το θέμα των απόλυτων χρονολογιών παραμένει ανοικτό για τη 2η και κυρίως την 3η χιλιετία π.Χ., ευρύτερα διαδεδομένη είναι η "μέση χρονολόγηση", κυρίως επειδή έτσι εξισορροπείται το τυχόν σφάλμα, αλλά και επειδή παρουσιάζει τη μεγαλύτερη συμβατότητα με το αιγυπτιακό χρονολογικό σύστημα. Γι' αυτό τον λόγο χρησιμοποιείται κατά προτίμηση σε όλα σχεδόν τα εγχειρίδια.

Παρόμοια είναι τα προβλήματα που αντιμετωπίζουμε και στην περίπτωση της Αιγύπτου. Το ζήτημα του χρονολογικού συστήματος αντιμετωπίστηκε με διάφορους τρόπους. Αρχικά, κάθε έτος ονομαζόταν από κάποιο σημαντικό γεγονός (λ.χ. το κτίσιμο ενός ναού) που έλαβε χώρα κατά τη διάρκειά του. Από το Παλαιό Βασίλειο όμως και εξής προτιμήθηκε η αναφορά του αποτελέσματος της απογραφής των βοοειδών της χώρας, που πραγματοποιούταν για φορολογικούς λόγους κάθε δύο χρόνια, σε συνδυασμό με το όνομα του βασιλεύοντος Φαραώ. Η χρονολογική αναφορά είχε τότε την ακόλουθη μορφή: λ.χ. "κατά τη δεύτερη απογραφή στη βασιλεία του "Χ" Φαραώ". Το επόμενο στάδιο ήταν η χρονολόγηση βάσει του αριθμού των ετών της βασιλείας των Φαραώ. Ιδιαίτερα χρήσιμο χρονολογικό εργαλείο αποτελούν οι κατάλογοι με τα ονόματα Φαραώ που σώζονται σε διάφορα μνημεία. Ο Sety I απεικόνισε τις δέλτους 75 προκατόχων του (αρχίζοντας με την Μένη) στον ναό του στην Άβυδο, παραλείποντας όμως την Δυναστεία των Υξώς, καθώς και αρκετά ονόματα βασιλέων της 18ης Δυναστείας που τότε πλέον θεωρούνταν παράτυποι. Παρόμοιοι κατάλογοι βρέθηκαν και σε ναούς του Thutmose III, αλλά και του Ραμσή II, αλλά και σε τάφους διαφόρων αξιωματούχων, που ήθελαν έτσι να τιμήσουν τους παλαιότερους βασιλείς. Οι πληρέστεροι κατάλογοι με ονόματα βασιλέων βρίσκονται στον λεγόμενο Βασιλικό Κατάλογο στο Τορίνο, καθώς και στο έργο του Μανέθωνος. Το πρόβλημα όμως με όλους αυτούς τους καταλόγους είναι ότι συνήθως παρέλειπαν τα ονόματα Φαραώ που σε υστερότερες περιόδους θεωρούνταν μη κανονικοί (λ.χ. της Hatshepsut και του Akhenaten), αλλά και ενίοτε τοποθετούσαν σε διαδοχική χρονολογι-

κή σειρά ονόματα Φαραώ που γνωρίζουμε ότι βασίλευαν ταυτόχρονα, έχοντας ο καθένας υπό την εξουσία του μόνον ένα τμήμα της Αιγύπτου.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Åström, P. (επιμ.) 1987. *High Middle or Low? Acts of an International Colloquium on Absolute Chronology Held at the University of Gothenburg 20-22 August.* Göteborg.

Aurenche, O., Evin, J., και Hours, F. 1987. *Chronologies du Proche Orient*. Oxford.

Boehmer, R. M. 1991. „14C-Daten aus Uruk und Abydos." *BaM* 22:223-30.

Bowman, S. 1990. *Radiocarbon Dating*. London.

Eder, W., και J. Renger, (επιμ.) 2007. *Brill's chronologies of the ancient world New Pauly names, dates and dynasties.* Brill's New Pauly. Supplements 1. Leiden & Boston.

Forsberg, S. 1995. *Near Eastern Destruction Datings as Sources for Greek and Near Eastern Iron Age Chronology. Archaeological and Historical Studies. The Case of Samaria (722 B.C.) and Tarsus (696 B.C.).* Uppsala.

Furlong, P. J. 2007. "Aspects of ancient Near Eastern chronology (c. 1600-700 BC)." Ph.D. diss., University of Melbourne, Melbourne.

Galil, G. 1996. *The chronology of the kings of Israel and Judah, Studies in the history and culture of the ancient Near East*. Leiden.

Gasche, H. 1998. *Dating the Fall of Babylon: A Reappraisal of Second-Millenium Chronology*. Ghent.

Hannestad, L. 1996. "Absolute chronology. Greece and the Near East c. 1000 - 500 B.C." *Acta archaeologica* 67:39-49.

Henige, D. 1986. "Comparative chronology and the ancient Near East. A case for symbiosis." *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*:57-68.

Hornung, E., R. Krauss, και D. Warburton, (επιμ.) 2006. *Ancient Egyptian chronology*, HdO. Leiden.

Hrouda, B., (επιμ.) 1978. *Methoden der Archäologie. Eine Einführung in ihre naturwissenschaftlichen Techniken*. München.

Huber, P. 1982. *Astronomical Dating of Babylon I and Ur III*. Malibu.

Kuniholm, P. I., S. W. Manning, και M. J. Bruce, (επιμ.) 2009. *Tree-rings, kings, and old world archaeology and environment: papers presented in honor of Peter Ian Kuniholm*. τομ. Oxford & Oakville, CT.

Steele, J. M. 2007. *Calendars and years: astronomy and time in the Ancient Near East*: Oxbow.

Κριτήρια αξιολόγησης για το 1ο κεφάλαιο

1. Η αρχαία Μεσοποταμία με ποιο σύγχρονο κράτος ταυτίζεται:

Α. Το Ιράν Β. Το Ιράκ Γ. Τη Συρία Δ. Την Τουρκία

2. Η "πύλη της Κιλικίας" βρίσκεται στην εξής οροσειρά:

Α. Ζάγρου Β. Αντιταύρου Γ. Ταύρου Δ. Μόρντορ

3. Ο όρος "Συροπαλαιστίνη" περιλαμβάνει εκτός άλλων και την επικράτεια των εξής κρατών:

Α. Ισραήλ, Λιβάνου Β. Τουρκία, Παλαιστίνης Γ. Συρίας, Ιράκ Δ. Συρίας, Ιράν

4. Στο Δέλτα του Νείλου βρίσκεται:

Α. Η Άνω Αίγυπτος Β. Η Κάτω Αίγυπτος Γ. Η Πέρα Αίγυπτος Δ. Η άνω κάτω Αίγυπτος

5. Σε σχέση με την σημερινή, η ακτογραμμή της αρχαίας Μεσοποταμίας βρισκόταν:

Α. 200 χιλ. ΒΔ Β. 200 ΝΑ Γ. στο ίδιο σημείο Δ. Δεν γνωρίζουμε

6. "Εύφορη ημισέληνος" ονομάζεται η περιοχή όπου _____ οι ετήσιες βροχοπτώσεις για την καλλιέργεια δημητριακών δίχως την βοήθεια πρόσθετων αρδευτικών έργων:

Α. Επαρκούν Β. Δεν επαρκούν Γ. Δεν υπάρχουν Δ. Μαζεύονται

7. Ποια γλώσσα δεν συμπεριλαμβάνεται στις αφροασιατικές γλώσσες;

Α. Τα Αιγυπτιακά Β. Τα Αραμαϊκά Γ. Τα Ακκαδικά Δ. Τα Χεττιτικά

8. Ποια ήταν η μικρότερη κατηγορία κειμένων στην βιβλιοθήκη του Ashurbanipal;

Α. Τα Λεξικά Β. Οι οιωνοί Γ. Τα έπη Δ. Οι προσευχές

9. Η επικράτεια ποιας σύγχρονης χώρας δεν περιλαμβάνεται στην Εγγύς Ανατολή;

Α. Ιορδανία Β. Ιράν Γ. Πακιστάν Δ. Αίγυπτος

10. Πού εμφανίσθηκε για πρώτη φορά η γραφή στην ύστερη 4η χιλιετία;

Α. Στην Αίγυπτο Β. Στην Μεσοποταμία Γ. Στην Ελλάδα Δ. Αίγυπτο ή Μεσοποταμία

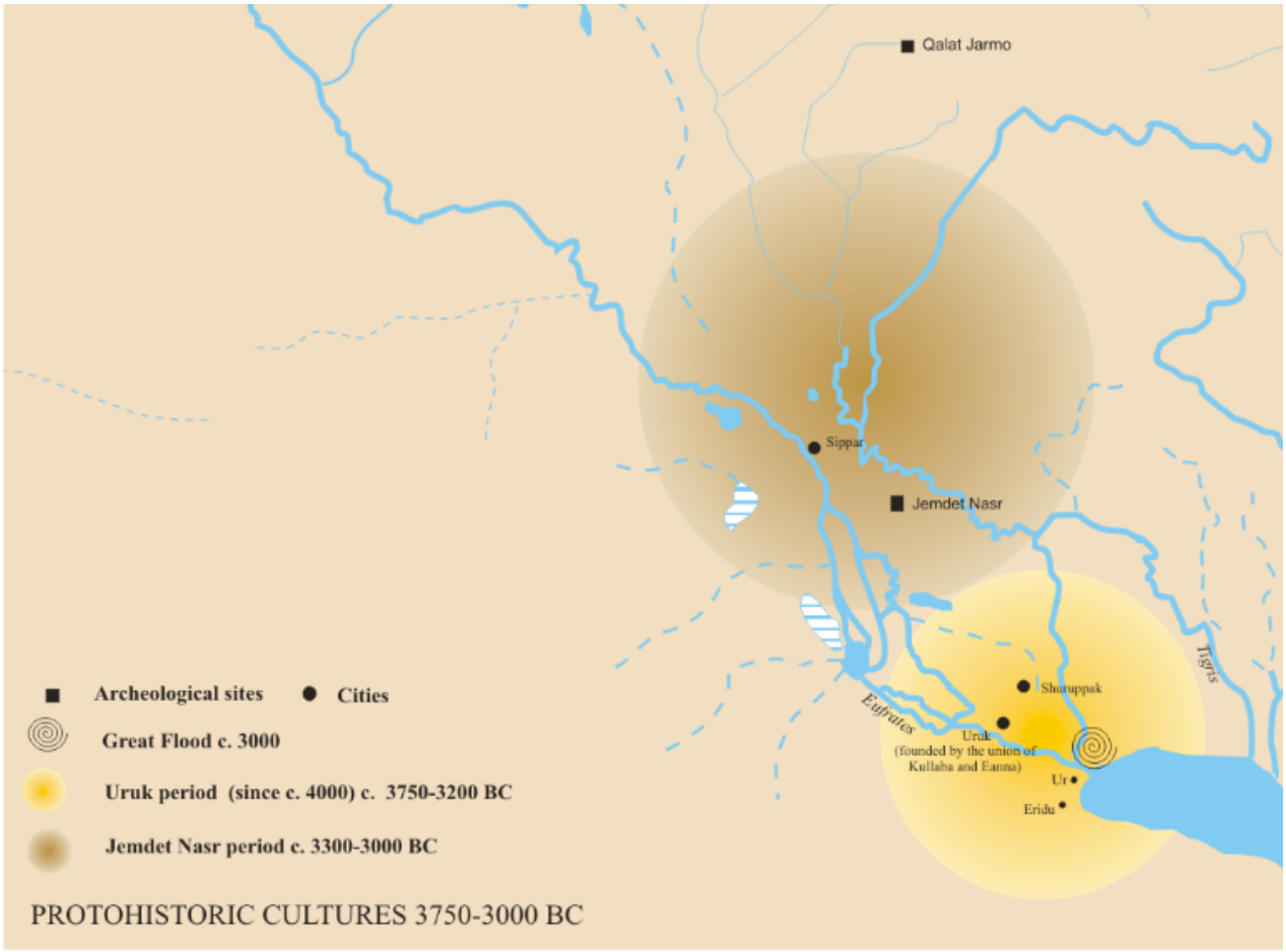
Απαντήσεις

1) Β, 2) Γ, 3) Α, 4) Β, 5) Δ, 6) Α, 7) Δ, 8) Γ, 9) Γ, 10) Δ.

Κεφάλαιο 2. Μεσοποταμία (Πρώιμη και Μέση Εποχή Χαλκού).

1. Περίοδοι Jemdet Nasr και Νινευητική 5 (3100 – 2500 π.Χ.)

Η συγκεκριμένη περίοδος πήρε το όνομά της από τη θέση Jemdet Nasr στα βορειοανατολικά της Βαβυλώνας, όπου βρέθηκαν 243 πινακίδες οικονομικών κειμένων και σημαντική ποσότητα κεραμικής (**Εικ. 2.1**).

Εικόνα 2.1. *Η γεωγραφική εξάπλωση του "πολιτισμού Jemdet Nasr".*

Πρόκειται για μια περίοδο μικρής χρονικής διάρκειας, που εκτείνεται από το 3100-2900 π.Χ., και οι ως τώρα διαθέσιμες αρχαιολογικές πληροφορίες γι' αυτήν είναι σχετικά λιγοστές. Έχει αμφισβητηθεί κατά πόσο πρόκειται όντως για ξεχωριστή περίοδο ή απλά για μια κατηγορία κεραμικής, η οποία είχε σχετικά μεγάλη διάδοση κυρίως στην κεντρική και νότια Μεσοποταμία (**Εικ. 2.2**).

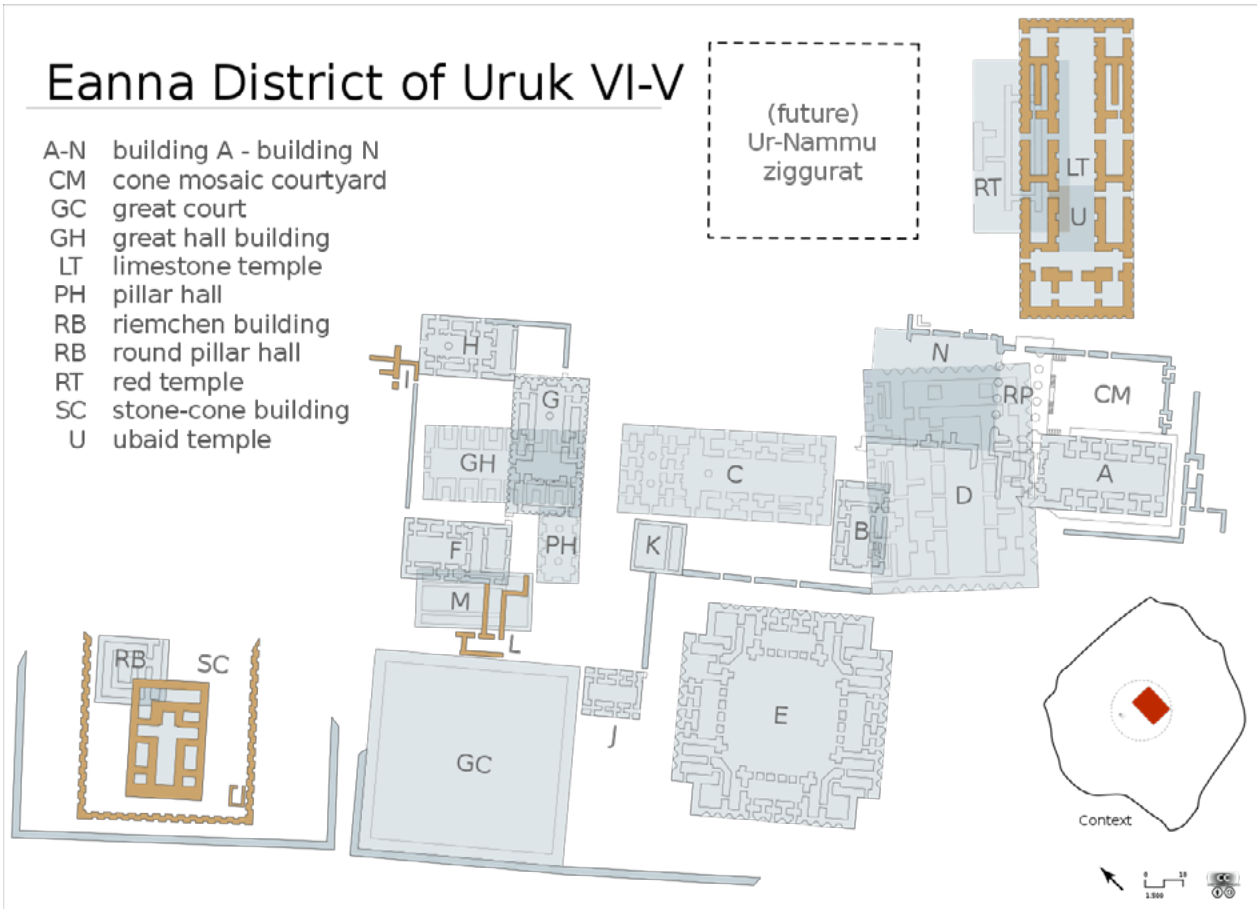
Φαίνεται, πάντως, ότι στην αρχή της περιόδου έλαβαν χώρα στην πόλη Uruk σημαντικές αλλαγές, αφού αναπλάστηκε όλο το κεντρικό της τμήμα. Ιδίως για τα κτίσματα που βρίσκονταν εντός του ιερού Eanna γνωρίζουμε ότι αυτά κατεδαφίστηκαν, ο χώρος που καταλάμβαναν ισοπεδώθηκε και στη θέση τους ανεγέρθηκε πιθανότατα ένας ναός (**Εικ. 2.3**). Προφανώς η μεγάλη αυτή αλλαγή οφειλόταν σε πολύ σημαντικούς λόγους, που όμως δυστυχώς μας είναι άγνωστοι. Φαίνεται ότι τα χαρακτηριστικά της Περιόδου Jemdet Nasr στη νότια Μεσοποταμία ήταν η εσωστρέφεια και η αναδιοργάνωση, αν και διατηρήθηκαν κάποιες περιορισμένες επαφές με την Αίγυπτο και το Ιράν.

Η περίπτωση της Σουσιανής είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστική: στην τέχνη οι μεσοποταμιακές επιδράσεις

είναι ελάχιστες, ενώ και η γραφή πλέον παρουσιάζει σημαντικές διαφορές. Η Σουσιανή θα βρίσκεται έκτοτε ολοένα και σταθερότερα εντός του πολιτισμικού κύκλου του Elam. Χαρακτηριστικό της περιόδου είναι το γεγονός ότι η χρήση της γραφής περιορίστηκε εν πολλοίς στη Βαβυλωνία. Η αντίστοιχη περίοδος στο δυτικό Ιράν ονομάζεται Πρωτοελαμική.

Εικόνα 2.2. *Κεραμική τύπου "Jemdet Nasr", περ. 3000 π.Χ.*

Εικόνα 2.3. *Το ιερό Eanna κατά τις περιόδους VI-V.*

Την ίδια περίοδο, στη βόρεια Μεσοποταμία (από τον ποταμό Khabur στα δυτικά, μέχρι και τις υπώρειες του Ζάγρου στα ανατολικά) ανθεί ο λεγόμενος πολιτισμός "Νινευητικός 5" (αγγλ. Ninevite 5). Ο όρος προήλθε από τη χαρακτηριστική κεραμική (λ.χ. **Εικ. 2.4**) που βρέθηκε στο 5ο στρώμα της ανασκαφής του Max Mallowan το 1931, στη Νινευή. Με τη βοήθεια αναλύσεων C-14 η συγκεκριμένη περίοδος χρονολογείται πια μεταξύ 3100-2550 π.Χ. Η Νινευητική 5 κεραμική είχε αρκετά μεγάλη διάδοση στη βόρεια Μεσοποταμία. Ο Mallowan είχε θεωρήσει ότι αποτελούσε ένδειξη για την παρουσία κάποιας νέας πληθυσμιακής ομάδας στην περιοχή, ωστόσο νεότερες έρευνες έδειξαν ότι τα αγγεία, από τυπολογικής άποψης, αποτελούν συνέχεια της κεραμικής της προηγούμενης περιόδου και συνεπώς μπορούν να θεωρηθούν τοπικά προϊόντα. Η συγκεκριμένη κατηγορία κεραμικής έχει μελετηθεί αρκετά, ωστόσο παραμένουν ακόμη πολλά προβλήματα ως προς την επιμέρους κατηγοριοποίησή της. Κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, οι οικισμοί στη βόρεια Μεσοποταμία έχουν συνήθως μικρό σχετικά μέγεθος, η οικονομία τους έχει γεωργικό και κτηνοτροφικό χαρακτήρα, ενώ τα δηλωτικά κύρους εισηγμένα προϊόντα είναι σχετικά λιγοστά.

Εικόνα 2.4. *Αγγείο της "Νινευητικής 5" τεχνοτροπίας.*

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Algaze, G. 2008. *Ancient Mesopotamia at the Dawn of Civilization: The Evolution of an Urban Landscape*. Textual Sources for the Study of Religion Series. Chicago.

Englund, R.K. και J.-R. Grégoire. 1991. *The Proto-Cuneiform Texts from Jemdet Nasr*, Τόμος I: *Copies, Transliterations and Sign Glossary*. Berlin.

Field, H. και R.A. Martin. 1935. *Painted pottery from Jemdet Nasr, Iraq*. Boston, MA.

Finkbeiner, U. και W. Röllig, (επιμ.) 1986. Ğemdat Nasr: Period or Regional Style? Wiesbaden.

Hole, F. 1991. "Middle Khabur Settlement and Agriculture in the Ninevite 5 Period." *BCSMS* 21:17-29.

Houston, S.D. 2004. *The first writing: script invention as history and process*. Cambridge.

Matthews, R. J. 1989. "Excavations at Jemdet Nasr, 1988." *Iraq* 51:225-48.

____. 1990. "Excavations at Jemdet Nasr, 1989." *Iraq* 52:25-38.

____. 1992. "Defining the Style of the Period: Jemdet Nasr, 1926-28." *Iraq* 54:1-34.

____. 1993. *Cities, seals and writing : archaic seal impressions from Jemdet Nasr and Ur*. Materialien zu den frühen Schriftzeugnissen des Vorderen Orients 2. Berlin.

____. 2002. *Secrets of the Dark Mound: Jemdet Nasr, 1926-1929*, Iraq archaeological reports 6. London.

McIntosh, J. R. 2005. *Ancient Mesopotamia: New Perspectives, Understanding Ancient Civilizations*. Santa Barbara, CA.

Nissen, H. J. 1999. *Geschichte Altvorderasiens*. Oldenbourg Grundriss der Geschichte 25. München & Oldenbourg.

Pollock, S. 1992. "Bureaucrats and Managers, Peasants and Pastoralists, Imperialists and Traders: Research on the Uruk and Jemdet Nasr Periods in Mesopotamia." *Journal of World Prehistory* 6: 297–336.

Roaf, M. και R. Killick. 1987. "A Mysterious Affair of Styles: The Ninevite 5 Pottery of Northern Mesopotamia." *Iraq* 49:199-230.

Rova, E. 1988. *Distribution and Chronology of the Niniveh 5 Pottery and of its Culture*. Rom.

Schmandt-Besserat, D. 1979. „An archaic recording system in the Uruk-Jemdet Nasr period." *AJA* 83:19-48.

Schwartz, G. M. 1987. "The Ninevite V Period and the Development of Complex Society in Northern Mesopotamia." *Paléorient* 13:93-100.

2. Πρώιμη Δυναστική περίοδος (περ. 2900 – 2350 π.Χ.)

Εικόνα 2.5. *Χάρτης με τις κύριες πόλεις της Μεσοποταμίας.*

Κατά τη διάρκεια της 3ης χιλιετίας π.Χ. αναπτύσσονται στην κεντρική και νότια Μεσοποταμία μια σειρά από αυτόνομες πόλεις-κράτη (**Εικ. 2.5**). Αυτή η περίοδος, κατά την οποία το πολιτικό κέντρο βάρους μετατοπίζεται σταδιακά από τα ιερά στο ανάκτορο, ονομάζεται συμβατικά "Πρώιμη Δυναστική Περίοδος". Η Uruk παραμένει και κατά την διάρκεια αυτής της χιλιετίας ένα πολύ σημαντικό κέντρο, αν και είναι λιγοστά τα διαθέσιμα αρχαιολογικά ευρήματα από τα πρώτα χρόνια αυτής της περιόδου. Γνωρίζουμε πάντως με βεβαιότητα ότι κτίσθηκε ένα ισχυρό και εκτεταμένο τείχος συνολικού μήκους 5,5-6 χιλιομέτρων, που περιέκλειε διπλάσια έκταση από αυτήν του τείχους της ύστερης 4ης χιλιετίας π.Χ.. Η μεγάλη αύξηση του αστικού πληθυσμού, που παρατηρείται στην αρχή της περιόδου, είχε ως αποτέλεσμα την αντίστοιχη μείωση του πληθυσμού της υπαίθρου, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι σημειώθηκε ερήμωσή της. Ανάλογη αστυφιλία χαρακτηρίζει ολόκληρη τη νότια Μεσοποταμία, αν και δεν γνωρίζουμε ακόμη τα αίτια που την προκάλεσαν.

Για μία τρισδιάστατη αναπαράσταση της πόλης Uruk:

http://www.dlr.de/eoc/en/desktopdefault.aspx/tabid-8297/14218_read-37947/

Μέχρι και τα μέσα της 3ης χιλιετίας π.Χ., τα σωζόμενα γραπτά κείμενα είναι είτε οικονομικά είτε λεξικογραφικά, όπως εκείνα των προηγούμενων δύο περιόδων, και έτσι μας προσφέρουν λιγοστές μόνο πληροφορίες. Λίγα ονόματα ιστορικών προσώπων μάς είναι γνωστά από αναθηματικές επιγραφές, που έχουν όμως πάντοτε μια τυποποιημένη μορφή: το όνομα του αναθέτη και τον τίτλο του. Στα μέσα όμως της 3ης

χιλιετίας π.Χ. λαμβάνει χώρα μια σημαντική αλλαγή στον τρόπο γραφής, που επιτρέπει πλέον την καταγραφή πιο σύνθετων κειμένων: τα σύμβολα δεν αποδίδουν ολόκληρες λέξεις, αλλά συλλαβές και άρα συγκεκριμένους φθόγγους. Από τη συγκεκριμένη περίοδο και εξής μπορεί πλέον να διαπιστωθεί με βεβαιότητα ότι η γλώσσα που κρύβεται πίσω από τη σφηνοειδή γραφή της νότιας Μεσοποταμίας είναι η Σουμεριακή. Ενδιαφέρον όμως παρουσιάζει το γεγονός ότι στα υπάρχοντα κείμενα περιλαμβάνονται και λίγες (πρωτο-)ακκαδικές λέξεις, γεγονός που φανερώνει ότι ήδη από τότε υπήρχε επαφή μεταξύ των δύο γλωσσών. Το γεγονός ότι η ετυμολογία ορισμένων τοπωνυμίων στη νότια Μεσοποταμία δεν είναι σουμεριακή, θεωρήθηκε ως ένδειξη ότι οι Σουμέριοι δεν ήταν αυτόχθονες. Αν αυτό όντως ισχύει, αναπάντητο παραμένει το ερώτημα του τόπου προέλευσης και του χρόνου άφιξής τους στη Βαβυλωνία, αν και το πιθανότερο είναι αυτή η μετανάστευση να έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια της 4ης χιλιετίας ή ίσως και κατά την ύστερη 5η χιλιετία π.Χ.

Εικόνα 2.6. *Η στήλη του Eannatum.*

Από τα σωζόμενα γραπτά κείμενα μετά τα μέσα της 3ης χιλιετίας π.Χ., προκύπτει ότι στη νότια και κεντρική Μεσοποταμία υπήρχε μια σειρά ισχυρών πόλεων κρατών -συνολικά τουλάχιστον 35- οι οποίες διέθεταν αρκετά εκτεταμένη επικράτεια για τα δεδομένα της εποχής, με ακτίνα που έφτανε μέχρι και τα 15 χιλιόμετρα: Uruk *(σύγχρ.* Warka), Girsu (*σύγχρ*. Tello), Ur, Umma, Kish, Nippur κ.ά. (**Εικ. 2.5**) Ήδη από την Περίοδο Jemdet Nasr διαθέτουμε ενδείξεις για την ύπαρξη αποκρυσταλλωμένων εμπορικών δικτύων εντός της νότιας Μεσοποταμίας και ίσως μιας επιβλέπουσας αρχής, που ξεπερνούσε τα στενά όρια μίας πόλης. Φαίνεται, πάντως, ότι δεν σπάνιζαν οι συνοριακές διαμάχες, οι οποίες μάλιστα μπορούσαν να είναι και ιδιαίτερα μακροχρόνιες, όπως δείχνει το παράδειγμα της διαμάχης των πόλεων Lagash και Umma, που διήρκεσε συνολικά τουλάχιστον 150 χρόνια (2500-2350 π.Χ.). Η διαμάχη αυτή περιγράφεται σε μια σειρά κειμένων της πόλης Lagash, μεταξύ άλλων και σε μια ενεπίγραφη στήλη του βασιλιά Eannatum (**Εικ. 2.6**).

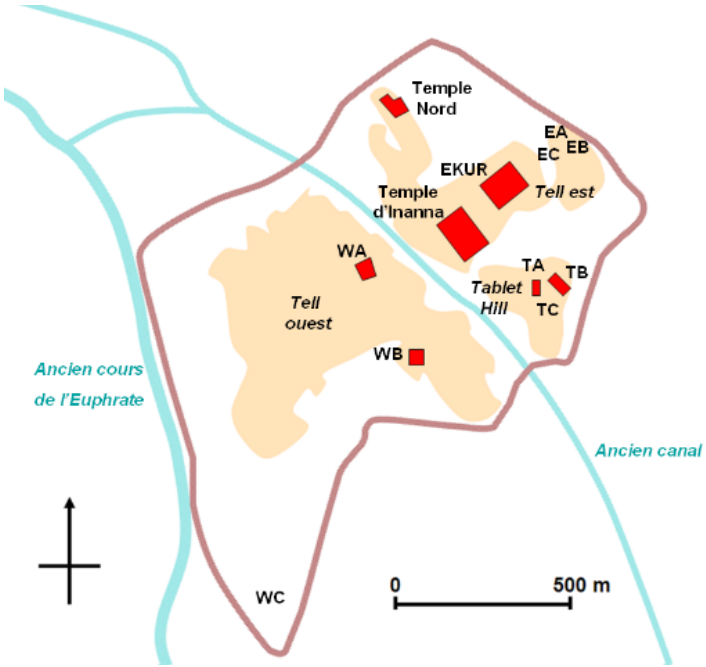
Το συγκεκριμένο κείμενο παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς αποτελεί μια από τις παλαιότερες καταγραφές "ιστορικών" γεγονότων, χωρίς βεβαίως να καταβάλλεται η παραμικρή προσπάθεια αντικειμενικής παρουσίασής τους:

Ο [θεός] Enlil, ο άρχοντας των χωρών, πατέρας των θεών, διέταξε να χαραχτούν τα σύνορα μεταξύ Ningirsu και Shara. Ο Mesalim, ο βασιλιάς της [πόλης] Kish, εκτελώντας τις εντολές του [θεού] Ishtaran, μέτρησε το πεδίο και έστησε μια στήλη. Ο Ush, ηγεμόνας της [πόλης] Umma, ενήργησε με αλαζονεία. Απομάκρυνε τη στήλη και εισέβαλε στην πεδιάδα της [πόλης] Lagash. Ο Ningirsu, ο ήρωας του Enlil, εκτελώντας τις εντολές του Enlil, πολέμησε την [πόλη] Umma. Ακολουθώντας την εντολή του Enlil έριξε το μεγάλο πολεμικό δίχτυ επάνω της. Ο μεγάλος ταφικός τύμβος [ενν. της Umma] στήθηκε προς τιμήν του [ενν. Ningirsu] στην πεδιάδα. Ο Eannatum, βασιλιάς της [πόλης] Lagash, θείος του Enmetana, ηγεμόνα της [πόλης] Lagash, όρισε τα σύνορα μαζί με τον Enakale, ηγεμόνα της [πόλης] Umma. Επέκτεινε την

κοίτη του καναλιού Inun μέσα στην [πεδιάδα] gu'edena, αφήνοντας μια έκταση 2.150 nindan [περ. 12.630 μέτρα] της γης του [θεού] Ningirsu στην πλευρά της Umma. Όρισε να μείνει αυτός ο χώρος χωρίς ιδιοκτήτη. Στο κανάλι έστησε μια ενεπίγραφη στήλη και επέστρεψε στη θέση της τη στήλη του Mesalim. Δεν πέρασε [τα σύνορα] στην πλευρά της Umma. Στο [αντιπλημμυρικό] ανάχωμα του [θεού] Ningirsu, που ονομάζεται Namnundakigara, έκτισε ιερά για τους [θεούς] Enlil, Ninhursag, Ningirsu και Utu...

Η εξιστόρηση της συνοριακής διαμάχης των δύο παραπάνω πόλεων μας είναι γνωστή μόνο μέσα από τα κείμενα της Lagash. Ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι καταβάλλεται συνειδητή προσπάθεια νομιμοποίησης της διεκδίκησης, πρώτα σε μεταφυσικό (*Enlil*) και έπειτα σε πολιτικό (*Mesalim*) επίπεδο. Επίσης, σίγουρα δεν είναι τυχαία η επιλογή της απόδοσης της νίκης όχι στις στρατηγικές ικανότητες του Eannatum, αλλά αποκλειστικά και μόνον στη μεσολάβηση του πολιούχου θεού Ningirsu (*πολεμικό δίχτυ*). Χαρακτηριστικός είναι ο χωρισμός της συγκεκριμένης ενεπίγραφης στήλης σε δύο τμήματα: στο ένα απεικονίζεται η θεότητα, που αιχμαλωτίζει στο δίχτυ της τους αντιπάλους, και στο άλλο ο βασιλιάς Eannatum, που οδηγεί τα στρατεύματά του στη νίκη. Η εντύπωση που αποκομίζει κανείς από αυτό και από άλλα κείμενα είναι ότι η πολιτική εξουσία στην πόλη Lagash βρισκόταν μεν αποκλειστικά στα χέρια του βασιλιά της, Eannatum, όμως ιδιαίτερα σημαντικός ήταν ο ρόλος της πολιούχου θεότητας και κατά προέκταση του ιερατείου της.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης ο επιδιαιτητικός ρόλος του βασιλιά της πόλης Kish, που αφήνει να εννοηθεί ότι είχε ιδιαίτερο κύρος. Από διάφορα άλλα κείμενα της Πρώιμης Δυναστικής IIIb περιόδου προκύπτει ότι οι περισσότερες πόλεις της νότιας Μεσοποταμίας αναγνώριζαν ένα είδος πρωτοκαθεδρίας (τουλάχιστον σε ηθικό, αν όχι και σε πολιτικό επίπεδο) στον εκάστοτε ηγεμόνα της πόλης Kish. Μια σειρά ηγετών άλλων πόλεων (μεταξύ αυτών αργότερα και ο ίδιος ο Eannatum) επεδίωξαν να θέσουν υπό τον έλεγχό τους τη συγκεκριμένη πόλη, έτσι ώστε να αποκτήσουν τον τίτλο "βασιλιάς του Kish". Αντίστοιχο ρόλο διαδραμάτιζε η πόλη Nippur κατά τη 2η χιλιετία, καθώς εθεωρείτο έδρα του Enlil, δηλαδή του θεού που βρισκόταν στην κορυφή της ουράνιας ιεραρχίας (**Εικ. 2.7**). Αν και ποτέ δεν απέκτησε αξιόλογη στρατιωτική δύναμη, το ιερατείο της έχαιρε ιδιαίτερου κύρους και έτσι ο ηγέτης που κέρδιζε την υποστήριξή του μπορούσε να διατείνεται ότι έχει υπό την κυριαρχία του ολόκληρη τη Βαβυλωνία, ακόμη και αν αυτό δεν απηχούσε την πραγματικότητα. Η εύρεση αναθηματικών επιγραφών ηγεμόνων διάφορων πόλεων στη Nippur ήδη κατά την Πρώιμη Δυναστική Περίοδο, ίσως αποτελεί ένδειξη για το γεγονός ότι ήδη από τότε ήταν επιθυμητή η νομιμοποίηση που προσέφερε το ιερατείο της.

Εικόνα 2.7. *Κάτοψη της πόλης Nippur.*

Ουσιαστικό στοιχείο της ταυτότητας κάθε μεσοποταμιακής πόλης αυτής της περιόδου αποτελεί η ταύτισή της με μια προστάτιδα θεότητά της (λ.χ. η Uruk με την Inanna, η Ur με την Nanna, η Nippur με τον Enlil). Η μοίρα τους ήταν αλληλένδετη, καθώς κάθε στρατιωτική ή πολιτική επιτυχία αλλά και η επάρκεια υλικών αγαθών, αποδιδόταν αποκλειστικά στη βοήθεια της θεότητας. Αντίστοιχα, όμως, και οι ήττες της πόλης μείωναν το κύρος της θεότητας, αφού έδειχναν ότι η αντίστοιχη θεότητα της αντίπαλης πόλης αποδείχθηκε ισχυρότερη ή ότι τουλάχιστον ενδιαφερόταν περισσότερο για τις υποθέσεις των θνητών και άρα ήταν πιο αξιόπιστη. Έτσι κάθε πολιτική και στρατιωτική διαμάχη αποκτούσε και θεολογικό υπόβαθρο. Σε αυτό το πλαίσιο πρέπει να ενταχθούν και οι κατάλογοι με ονόματα θεοτήτων, που συχνά κατατάσσονταν σε διαφορετική σειρά. Τέτοιοι κατάλογοι σώζονται από τα μέσα της 3ης χιλιετίας π.Χ. σε διάφορες σουμεριακές πόλεις και αποτυπώνουν μια προσπάθεια διαμόρφωσης θεϊκής ιεραρχίας, που προφανώς δεν ήταν άσχετη με τις πολιτικές εξελίξεις

της αντίστοιχης περιόδου. Δεν είναι σαφές πότε πρωτοεμφανίστηκε το φαινόμενο της πολιούχου θεότητας.

Εικόνα 2.8. *Το "αγγείο της Uruk".*

Πάντως, στο λατρευτικό αγγείο της Uruk της ύστερης 4ης χιλιετίας π.Χ. (το λεγόμενο "αγγείο Warka") η δέσμη καλαμιών με ελικοειδή απόληξη, που συμβολίζει την είσοδο στο ιερό της θεάς, χρησιμοποιείται στο σουμεριακό σύστημα γραφής ως ιδεόγραμμα για το όνομα της πόλης Uruk αλλά και για το όνομα της θεάς Inanna, που γνωρίζουμε από υστερότερες πηγές ότι ήταν η πολιούχος θεότητά της (**Εικ. 2.8**). Η διπλή χρήση ενός ιδεογράμματος για το όνομα μιας πόλης και το όνομα της πολιούχου θεότητάς της διαπιστώνεται και σε άλλες περιπτώσεις.

Η δραστηριοποίηση της εκάστοτε πολιούχου θεότητας, που εξασφάλιζε την εύρυθμη λειτουργία και την επιβίωση της κάθε πόλης, προϋπέθετε την ύπαρξη ενός εξειδικευμένου ιερατείου. Οι πηγές που διαθέτουμε για τον ρόλο των ιερών στην πολιτική και οικονομική ζωή των μεσοποταμιακών πόλεων είναι δυστυχώς σχετικά λιγοστές και προέρχονται κυρίως από την ύστερη φάση της Πρώιμης Δυναστικής Περιόδου. Ιδιαίτερα χρήσιμα είναι διάφορα κείμενα που βρέθηκαν στην πόλη Lagash και χρονολογούνται γύρω στο 2.400 π.Χ. Από αυτά προκύπτει ότι ο βασιλιάς της πόλης (*Uru-inim-gina*) μεταβίβασε ολόκληρη την έγγειο ιδιοκτησία του σε ιερά που ανήκαν σε μέλη της θεϊκής οικογένειας του πολιούχου θεού (*Ningirsu*) και ότι μάλιστα ανέλαβε τη διαχείρισή τους ως εκπρόσωπος του θεού. Η παλαιότερη έρευνα θεώρησε αυτά τα κείμενα ως απόδειξη της ύπαρξης ενός θεοκρατικού καθεστώτος στην πόλη και, κατ' επέκταση, σε ολόκληρη την Μεσοποταμία. Αν και δεν έχουν βρεθεί ανάλογα κείμενα σε άλλες μεσοποταμιακές πόλεις, διατυπώθηκε η υπόθεση ότι στις πόλεις της νότιας Μεσοποταμίας η πραγματική πολιτική και οικονομική εξουσία βρισκόταν στα χέρια του ιερατείου, μάλιστα ήδη από την 4η χιλιετία π.Χ., και ότι ο ανταγωνισμός του με τους άλλους φορείς πολιτικής εξουσίας ήταν διαρκής. Σύμφωνα όμως με νεότερες αναλύσεις, από τα παραπάνω κείμενα πρέπει να εξαχθεί το ακριβώς

αντίθετο συμπέρασμα: η μεταβίβαση της περιουσίας του βασιλιά στο κύριο ιερό της πόλης αποτέλεσε την προσπάθεια ενοποίησης της ιδιοκτησίας του βασιλιά και των ιερών και την υπαγωγή της στον έλεγχο από τον ηγεμόνα, που ορίστηκε αρχιερέας του πολιούχου θεού. Το πιθανότερο είναι ότι σε κάθε πόλη και σε κάθε περίοδο υπήρχαν σημαντικές διαφοροποιήσεις στο σύστημα διακυβέρνησης. Μια ένδειξη γι' αυτό αποτελεί το γεγονός ότι στα σουμεριακά χρησιμοποιούνταν τρεις διαφορετικοί όροι για την περιγραφή του βασιλικού αξιώματος: *EN*, *ENSI* και *LUGAL*. Αυτοί οι όροι χρησιμοποιούνταν παράλληλα, και μέχρι σήμερα δεν έχει καταστεί δυνατή η διαφοροποίησή τους. Φαίνεται πάντως ότι αποτυπώνουν διαφορετικούς τύπους βασιλικής εξουσίας.

Από τα σωζόμενα κείμενα προκύπτει ότι η οικονομική ζωή των μεσοποταμιακών πόλεων ήταν οργανωμένη σε "Οίκους" (*σουμ*. Έ), δηλαδή ουσιαστικά κοινοπραξίες που είχαν ως στόχο την παραγωγή των αγαθών εκείνων που ήταν απαραίτητα στα μέλη τους. Τα ιερά των θεών (*σουμ*. Έ + το όνομα της θεότητας) και το παλάτι (*σουμ*. Έ.GAL, δηλαδή *μέγας οίκος*) αποτελούσαν τους κύριους *Οίκους* κάθε πόλης, όπου διεξαγόταν το μεγαλύτερο μέρος της οικονομικής δραστηριότητας. Στόχος των Οίκων ήταν η οικονομική τους αυτοτέλεια και όχι η εξειδικευμένη παραγωγή αγαθών για εμπόριο. Γι' αυτόν τον λόγο κατείχαν μεγάλες εκτάσεις γης και περιλάμβαναν στις τάξεις τους γεωργούς, κτηνοτρόφους, αλιείς και ειδικούς στην κατεργασία των παραγόμενων αγαθών. Οι μεγάλοι Οίκοι ήταν οργανωμένοι ιεραρχικά. Την πλειονότητα των μελών του Οίκου αποτελούσαν οι απλοί εργάτες και εργάτριες, που, αν και δεν ήταν δούλοι, είχαν σαφώς περιορισμένες ελευθερίες και δεν συμμετείχαν καθόλου στη λήψη των αποφάσεων. Οι εργάτες έπρεπε να παράγουν καθημερινά μια προκαθορισμένη (και διόλου ευκαταφρόνητη) ποσότητα αγαθών και πληρώνονταν σε είδος, δηλαδή σε κριθάρι, λάδι και μαλλί για ύφασμα. Τροφή από τον Οίκο λάμβαναν επίσης τα εξαρτημένα μέλη των οικογενειών τους, δηλαδή τα ανήλικα παιδιά και οι ηλικιωμένοι γονείς τους. Η διαχείριση του Οίκου βρισκόταν στα χέρια των γραφέων και διοικητικών υπαλλήλων, που λάμβαναν μεγαλύτερα ημερομίσθια από τους απλούς εργάτες, και οι διοικητικές αποφάσεις λαμβάνονταν από τον αρχηγό του Οίκου, δηλαδή τους αρχιερείς, τον βασιλέα ή τους συγγενείς του. Μεγάλοι Οίκοι κατείχαν και διαχειρίζονταν τεράστιες ποσότητες τροφίμων, λ.χ. στην πόλη Shuruppak ο κεντρικός Οίκος διαχειριζόταν ποσότητες κριθαριού, με τις οποίες μπορούσαν να ζήσουν 20.000 άνθρωποι επί έξι μήνες. Είναι σαφές ότι τα κτήματα των μεγάλων Οίκων δεν ανήκαν κατά ίσα μερίδια στα μέλη τους, αλλά αποτελούσαν ουσιαστικά ιδιοκτησία ενός στενού κύκλου ανθρώπων που, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, ανέλαβαν την διοίκησή τους. Ίσως όμως αυτό να μην ίσχυε στην περίπτωση των μικρών Οίκων στα χωριά, αλλά οι γνώσεις μας γι' αυτούς είναι ελάχιστες, επειδή δεν διατηρούσαν γραπτά λογιστικά αρχεία. Η ιδιοκτησία της γης που ανήκε σε κάποιους μικρούς Οίκους ίσως να ήταν συλλογική, όπως αφήνουν να εννοηθεί ορισμένα πωλητήρια συμβόλαια που έχουν βρεθεί.

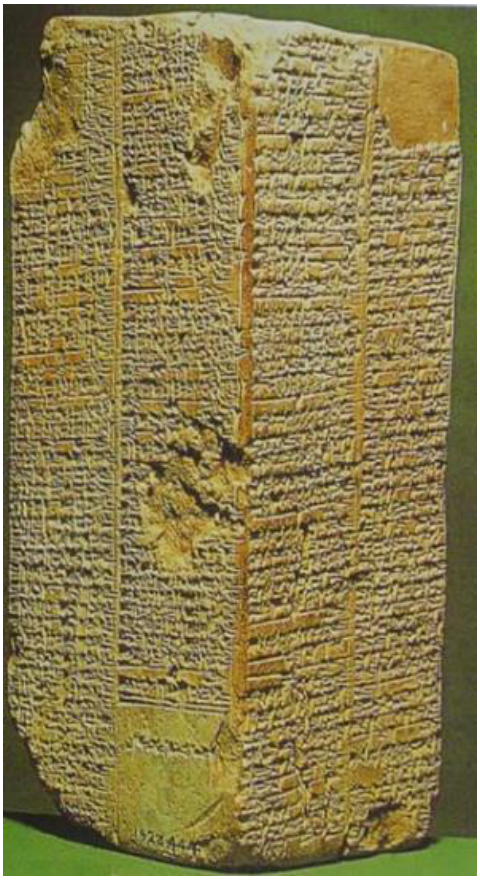

Εικόνα 2.9. *Άγαλμα του Ebih-Il από την πόλη Mari, περ. 2400 π.Χ.*

Δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι ιδιαίτερα σημαντικός ήταν ο ρόλος των θεών, συμπεριλαμβανομένης της πολιούχου θεότητας, στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων της εποχής. Αποτελούσε κοινή πεποίθηση ότι η επιτυχία κάθε δραστηριότητας εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό (αν όχι αποκλειστικά) από τη συνέργεια κάποιου θεού και έτσι ήταν απαραίτητη η επίκληση των θεοτήτων και η προσπάθεια εξευμενισμού τους. Βεβαίως υπήρχε πάντοτε ο κίνδυνος να λησμονήσει ή να αμελήσει κανείς να παρακαλέσει τη θεότητα για τη βοήθειά της, καθιστώντας την έτσι εχθρική απέναντί του.

Η λύση που δόθηκε σε αυτό το πρόβλημα κατά την Πρώιμη Δυναστική Περίοδο στη Μεσοποταμία ήταν η δημιουργία ενός *alter ego*, δηλαδή ενός λίθινου ή πήλινου ολόγλυφου αγάλματος, χωρίς προσωπογραφικά χα-

ρακτηριστικά, του ανθρώπου που ένιωθε την ανάγκη να προσεταιρισθεί κάποια θεότητα (**Εικ. 2.9**). Αυτό στην συνέχεια αφιερωνόταν στο ιερό και προσευχόταν αενάως στο όνομα του αναθέτη του. Αυτά τα αγάλματα δεν αποτελούσαν λοιπόν "έργα τέχνης" με τη σημερινή έννοια του όρου. Πάντως, η θεϊκή βοήθεια ήταν απαραίτητη μόνο για τις επίγειες υποθέσεις των θνητών, αφού ήδη από τότε στη Μεσοποταμία κυριαρχούσε η άποψη ότι η μεταθανάτια μοίρα όλων των ανθρώπων ήταν κοινή στον Κάτω Κόσμο· η εκεί θέση τους ήταν ούτως ή άλλως ιδιαίτερα δυσάρεστη και δεν εξαρτιόταν από τις "καλές" ή "κακές" πράξεις τους κατά τη διάρκεια της ζωής τους. Στο βασίλειο του Κάτω Κόσμου οι ουράνιες και επίγειες θεότητες ήταν ανίσχυρες.

Εικόνα 2.10. *Ο σουμεριακός κατάλογος των βασιλέων.*

Ένα ιδιαίτερα σημαντικό κείμενο για την ιστορία της Πρώιμης Δυναστικής Περιόδου είναι ο *σουμεριακός κατάλογος των βασιλέων* (*αγγλ*. Sumerian King List), ο οποίος χρονολογείται στην πρώιμη 2η χιλιετία π.Χ. (**Εικ. 2.10**) Πρόκειται για έναν συνοπτικό κατάλογο ονομάτων βασιλέων και δυναστειών των διάφορων πόλεων της νότιας Μεσοποταμίας. Δεν γνωρίζουμε τον τόπο ή ακριβή χρόνο της συγγραφής αυτού του κειμένου, σίγουρα όμως δεν αποτελούσε απλά μια προσπάθεια καταγραφής και κωδικοποίησης του παρελθόντος Επρόκειτο για ένα προπαγανδιστικό κείμενο, το οποίο επιχειρούσε να αποδείξει ότι ολόκληρη η νότια Μεσοποταμία αποτελούσε μια ενιαία πολιτική ενότητα, η οποία έπρεπε να υπάγεται σε ένα και μόνο κέντρο. Αυτό γίνεται σαφές από τρία χαρακτηριστικά στοιχεία:

- καθένας από τους αρχαιότερους βασιλείς έχει διάρκεια ζωής χιλιάδων ετών,
- οι δυναστείες τοποθετήθηκαν σε χρονολογική σειρά, δίνοντας έτσι την εντύπωση ότι κάθε μία πόλη που αναφέρεται στον κατάλογο είχε για ορισμένο χρονικό διάστημα την πρωτοκαθεδρία σε ολόκληρη την νότια Μεσοποταμία, αν και ορισμένοι βασιλείς, όπως προκύπτει από άλλες πηγές, βασίλευσαν την ίδια περίοδο σε διαφορετικές πόλεις,
- για κάποιο άγνωστο σε μας λόγο, απουσιάζουν οι βασιλείς της πόλης Lagash, η οποία σίγουρα αποτελούσε σημαντικό κέντρο.

Πίσω από τον ψευδοϊστορικό χαρακτήρα του *σουμεριακού καταλόγου βασιλέων* κρύβεται ουσιαστικά η προσπάθεια νομιμοποίησης του "δικαιώματος" συγκεκριμένων πόλεων να κυριαρχούν σε ολόκληρη την Μεσοποταμία. Όμως, παρά τις όποιες πρόσκαιρες επιτυχίες μεμονωμένων ηγεμόνων, κανείς δεν κατόρθωσε να υποτάξει ολόκληρη τη Μεσοποταμία, ενώ τα εδάφη που είχαν κατακτήσει συνήθως χάνονταν έπειτα από τον θάνατό τους. Η εποχή κατά την οποία κωδικοποιήθηκε το κείμενο, αλλά και η αποσιώπηση της πόλης Lagash μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο κατάλογος δημιουργήθηκε ως προπαγανδιστικό εργαλείο κάποιων βασιλέων της δυναστείας της πόλης Isin.

Στις πόλεις της βόρειας Μεσοποταμίας της Πρώιμης Δυναστικής Περιόδου δεν βρέθηκαν κείμενα και έτσι ελάχιστα μπορούν να λεχθούν για την οικονομική και κοινωνική τους οργάνωση και τις πολιτικές εξελίξεις που έλαβαν χώρα εκεί. Έχει υποστηριχτεί ότι στον βορρά υπήρχαν συνολικά λιγότερα κέντρα, που όμως ήταν ισχυρότερα και είχαν υπό τον έλεγχό τους μεγαλύτερες επικράτειες αντίστοιχα. Μπορούμε να συμπεράνουμε, κρίνοντας από τα αρχαιολογικά ευρήματα, ότι σχεδόν ολόκληρη η Μεσοποταμία αποτελούσε κατά τη συγκεκριμένη περίοδο μια εν πολλοίς ενιαία πολιτισμική ενότητα. Ωστόσο, δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι στον *σουμεριακό κατάλογο βασιλέων* αναφέρονται μόνο πόλεις της νότιας και κεντρικής Μεσοποταμίας, καμία όμως της βόρειας.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Alster, B. 2005. *Wisdom of Ancient Sumer*. Bethesda, MD.

Baadsgaard, A. 2008. "Trends, traditions, and transformations: Fashions in dress in Early Dynastic Mesopotamia." Ph.D. diss., University of Pennsylvania.

Braun-Holzinger, E. 1977. *Frühdynastische Beterstatuetten*: Berlin.

Bright, W. και Daniels, P. Επιμ. 1996. *The world's writing systems*. Oxford.

Chadwick, R. 2004. *First civilizations: ancient Mesopotamia and ancient Egypt*. 2η εκδ. Oakville.

Chavalas, M. W. 2006. *The ancient Near East: historical sources in translation*. Malden, MA & Oxford.

Charvát, P. 1982. "Early Ur. War chiefs and kings of Early Dynastic III." *AoF* 9: 43–59.

Crawford, H. 1992. "An Early Dynastic trading network in North Mesopotamia?" Στο *La circulation des biens, des personnes et des idées dans le Proche-Orient ancien. Actes de la XXXVIIIe Rencontre assyriologique internationale, Paris 8-10 juillet 1991*, επιμ. D. Charpin και Fr. Joannès. Paris.

Cooper, J. S. 1981. "Gilgamesh and Agga." *JCS* 33:224-41.

____. 1983. *Reconstructing History from Ancient Inscriptions: The Lagash-Umma Border Conflict*. Malibu.

Evans, J.M. 2012. *The lives of Sumerian sculpture : an archaeology of the early dynastic temple*. Cambridge.

Frankfort, H. 1939. *Sculpture of the Third Millennium B.C. from Tell Asmar and Khafajah*. Chicago.

____. 1943. *More Sculpture from the Diyala Region*. Chicago.

Furlong, I. 1987. *Divine headdresses of Mesopotamia in the Early Dynastic period*. Oxford.

Gadd, C. J. 1971. "The Cities of Babylonia." *CAH* 1:93-144.

Glassner, J.-J. 2003. *The invention of cuneiform. Writing in Sumer*. Baltimore & London.

Hayes, J. L. 2000. *A manual of Sumerian grammar and texts*. 2 εκδ. Malibu.

Mallowan, M.E.L. 1968. *The Cambridge ancient history*, *Τόμος* 1,16, *The Early Dynastic period in Mesopotamia*. Cambridge.

Marchesi, G., N. Marchetti και P.-J. Watson. 2011. *Royal Statuary of Early Dynastic Mesopotamia*. Winon Lake.

Martin, H. P. 1988. *Fara: A Reconstruction of the Ancient Mesopotamian City of Shuruppak*. Birmingham.

McMahon, A. και M. Gibson. 2006. *Nippur V: The early dynastic to Akkadian transition; the area WF sounding at Nippur*. Excavations at Nippur 129. Chicago, Ill.

Nissen, H. J. 1966. *Zur Datierung des Königsfriedhofes von Ur*. Bonn.

____. 1999. *Geschichte Altvorderasiens*, Oldenbourg Grundriss der Geschichte 25. München & Oldenbourg.

Parrot, A. 2007. *Σουμέριοι. Οι απαρχές του πολιτισμού στην Εγγύς Ανατολή*. μετάφραση από Β. Καραΐσκου11, Μεγάλοι Πολιτισμοί. Αθήνα. 1η εκδ., 1976.

Pollock, S. 1991. "Of Priestesses, Princes and Poor Relations: The Dead in the Royal Cemetery of Ur." *Cambridge Archaeological Journal* 1:171-89.

Pomponio, F. και G. Visicato. 1994. *Early dynastic administrative tablets of Suruppak*. Neapel.

Prentice Rosemary. 2010. *The Exchange of Goods and Services in Pre-Sargonic Lagash*. Munster.

Powell, M. A. 1978. "Texts from the Time of Lugalzagesi. Problems and Perspectives in Their Interpretation." *HUCA* 49:1-58.

Rumaidh, S.S. 2000. *Excavations in Chokha: an early dynastic settlement*. London.

Selz, G. J. 1993. *Altsumerische Verwaltungstexte aus Lagaš II*. Stuttgart.

____. 1995. *Untersuchungen zur Götterwelt des altsumerischen Staates Laga*. Philadelphia.

____. 1997. *Altsumerische Verwaltungstexte aus Lagaš III*. Stuttgart.

van Soldt, W.H., R. Kalvelagen και D. Katz (επιμ.) 2005. *Ethnicity in ancient Mesopotamia : papers read at the 48th Rencontre Assyriologique Internationale, Leiden, 1 - 4 July 2002*, Uitgaven van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden 102. Leiden.

Walker, C.B.F. 1987. *Cuneiform*. London.

Wilcke, C. 2003. *Early ancient Near Eastern law: a history of its beginnings: the early dynastic and Sargonic periods*, Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften 2. München.

Zettler, R.L., L. Horne, D.P. Hansen και H. Pittman. 1998. *Treasures from the royal tombs of Ur.* Pennsylvania.

3. Ακκαδική περίοδος (περ. 2350-2150 π.Χ.)

Εικόνα 2.11. *Χάρτης του βασιλείου των Ακκάδων, του Έλαμ και των Χουρριτικών βασιλείων.*

Κατά τη διάρκεια της Πρώιμης Δυναστικής περιόδου διάφορες πόλεις-κράτη της νότιας και κεντρικής Μεσοποταμίας προσπάθησαν με στρατιωτικά και πολιτικά μέσα να επεκτείνουν τη σφαίρα επιρροής τους σε βάρος των γειτόνων τους, καμία όμως από αυτές δεν κατόρθωσε να κυριαρχήσει σε ολόκληρη την περιοχή. Ο άνθρωπος που τελικά πέτυχε το φαινομενικά ακατόρθωτο, ο Sargon, είχε ιδιαίτερα ταπεινή καταγωγή (**Εικ. 2.11**): δεν ήταν γόνος βασιλικού ή αριστοκρατικού γένους, είχε σημιτική και όχι σουμεριακή καταγωγή και ίσως μάλιστα ήταν νόθος. Βρέθηκε με κάποιον τρόπο στην αυλή του βασιλιά Ur-Zababa της πόλης Kish, κατόρθωσε να ανελιχθεί στην ιεραρχία και στο τέλος να καταλάβει, ίσως με όχι αναίμακτο τρόπο, την εξουσία (μάλλον το 2334 π.Χ.). Στον *σουμεριακό κατάλογο των βασιλέων* αναφέρονται για τον Sargon μόνον τα εξής:

> *Στην Akkad, ο Sargon, ο πατέρας του οποίου ήταν κηπουρός, ο sagi του*
> *Ur-Zababa, που έγινε βασιλιάς της Akkad, που ίδρυσε την πόλη Akkad.*
> *Βασίλευσε 56 χρόνια.*
> *(Σουμεριακός κατάλογος βασιλέων 266-267)*

Η ιστορία του Sargon, που, αν και ταπεινής προέλευσης, δεν κατόρθωσε μόνο να γίνει βασιλιάς μίας πόλης, αλλά και ο πρώτος ηγεμόνας ολόκληρης της Μεσοποταμίας, εξήπτε την φαντασία των μεταγενεστέρων του. Γι' αυτό υπάρχουν αρκετά υστερότερα κείμενα, στα σουμεριακά και τα ακκαδικά, που προσπαθούν να καλύψουν τα κενά στη βιογραφία του και να ικανοποιήσουν έτσι την περιέργεια των αναγνωστών τους. Σε μία πήλινη πινακίδα του 8ου αι. λ.χ. που βρέθηκε τη Νινευή περιγράφονται ως εξής τα πρώτα του χρόνια:

> *Είμαι ο Sargon, ο ισχυρός βασιλιάς, ο βασιλιάς της Akkad.*
> *Η μητέρα μου ήταν ēntum, τον πατέρα μου δεν τον γνώρισα.*
> *Τα αδέλφια του πατέρα μου κατοικούσαν (;) στα βουνά.*
> *Η μητέρα μου, η ēntum, με συνέλαβε και στα κρυφά με γέννησε.*

Με έβαλε μέσα σε ένα καλάθι από καλάμια, σφράγισε το καπάκι του με βιτούμιο[ν].
Με έριξε στο ποτάμι και τα νερά του δεν με κάλυψαν.
Το ποτάμι με κουβάλησε και με έφερε στον Aqqi, τον νεροκουβαλητή.
Ο Aqqi, ο νεροκουβαλητής, με σήκωσε [από το καλάθι], καθώς βούτηξε
το λαγήνι του [στο νερό].
Ο Aqqi, ο νεροκουβαλητής, με υιοθέτησε και με ανέθρεψε.
Ο Aqqi, ο νεροκουβαλητής, με έκανε κηπουρό του.
Ως κηπουρό με αγάπησε η [θεά] Ishtar.
Για [56] χρόνια ήμουν βασιλιάς.
(Kuhrt 1995, I 48).

Το μοτίβο του νηπίου που τοποθετείται σε ένα καλάθι και εγκαταλείπεται σ' έναν ποταμό απαντάται σε διάφορες παραλλαγές στην Εγγύς Ανατολή, αλλά και την ελληνική μυθολογία. Δυστυχώς κανένα από τα υστερότερα αυτά κείμενα δεν μπορεί να αποτελέσει αξιόπιστη ιστορική πηγή. Δεν είναι καν βέβαιο αν ο Sargon (*ακκαδ*. Sharru-kēnu) είχε εξαρχής αυτό το όνομα, που στα ακκαδικά σημαίνει *"ο βασιλιάς είναι νόμιμος*", ή αν το έλαβε έπειτα από την ενθρόνισή του, όπως είναι και το πιθανότερο.

Από την πόλη Kish ο Sargon κατόρθωσε σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα να κυριαρχήσει σε ολόκληρη την νότιο Μεσοποταμία. Σίγουρα η επικράτησή του οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στις στρατιωτικές του επιτυχίες[ς], αλλά και στο γεγονός ότι είχε στη διάθεσή του μεγάλο αριθμό στρατευμάτων. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία ότι "*μαζί του* [ενν. Sargon] *έτρωγαν καθημερινά 5.400 στρατιώτες*". Ίσως όμως να οφειλόταν και στο γεγονός ότι πια είχε γίνει κατανοητό, πως μόνον η ύπαρξη ισχυρής κεντρικής εξουσίας θα επέτρεπε την επίλυση των συνοριακών διαφορών που διαρκώς προέκυπταν και ήταν ουσιαστικά αναπόφευκτες (λόγω της διαρκούς μετατόπισης των παραποτάμων του Τίγρη και του Ευφράτη). Ο Sargon, θέλοντας προφανώς να αποστασιοποιηθεί από την πόλη Kish και να τονίσει την ουδετερότητά του, λειτουργώντας ως ηγεμόνας ολόκληρης της Μεσοποταμίας, τόλμησε κάτι πρωτοφανές: ίδρυσε μία νέα πόλη, την Akkad (*γερμ*. Agade), την οποία μάλιστα κατέστησε πρωτεύουσα του κράτους του. Από το όνομα αυτής της πόλης προέρχεται ο συμβατικός όρος "*ακκαδικός*", που δεν απαντάται στις αρχαίες πηγές. Δυστυχώς ακόμη δεν έχει καταστεί δυνατός ο εντοπισμός της Akkad (*σουμ*. Agade), μάλλον όμως βρισκόταν στην ευρύτερη περιοχή της σύγχρονης Βαγδάτης ή στις όχθες του Τίγρη ποταμού βόρεια της Σαμάρρα στην θέση Qadisiyah. Σε κάθε περίπτωση η πόλη βρισκόταν στην κεντρική Μεσοποταμία, μία καθόλου τυχαία επιλογή, αφού υπογράμμιζε την επιθυμία του Sargon να διατηρήσει υπό τον έλεγχό του τόσο την νότια όσο και την βόρειο Μεσοποταμία. Ο Sargon εισήγαγε επίσης μία σειρά από καινοτομίες:

- οι μεσοποταμιακές πόλεις έχασαν την αυτονομία τους. Σε αρκετές περιπτώσεις οι παλαιότεροι βασιλιάδες διατήρησαν την εξουσία τους (Meskigal στην Adab, Lugalzagesi στην Uruk, Uru'inimgina στην Lagash), όμως πια αποτελούσαν μόνον απλούς κυβερνήτες (*σουμ*. énsi), ενώ σε άλλες πόλεις η διοίκηση ανετέθη απευθείας σε συγγενείς του Sargon.
- ο ηγεμόνας είχε στη διάθεσή του ανά πάσα στιγμή μία ισχυρή στρατιωτική δύναμη.
- μάλλον διατήρησε το μονοπώλιο στο εξωτερικό εμπόριο.

Ένα ζήτημα που έχει απασχολήσει ως τώρα αρκετά την έρευνα αλλά ακόμη δεν έχει απαντηθεί ικανοποιητικά είναι το κατά πόσο η σημιτική καταγωγή του Sargon έπαιξε κάποιο ρόλο στην ανέλιξή του. Όπως ήδη αναφέρθηκε, σημιτικά κύρια ονόματα συναντάμε σε κείμενα της νότιας και κεντρικής Μεσοποταμίας ήδη κατά την Πρώιμη Δυναστική περίοδο. Επειδή στις πηγές δεν γίνεται αναφορά σε εισβολή σημιτικών φύλλων, συνάγεται ότι η άφιξή τους στην Μεσοποταμία έγινε σταδιακά και με εν πολλοίς ειρηνικό τρόπο. Το γεγονός ότι όλα τα σωζόμενα κείμενα της παραπάνω περιόδου στην Μεσοποταμία είναι γραμμένα στα Σουμεριακά, αλλά και ότι στην τέχνη και την θρησκεία δεν παρατηρείται η παραμικρή διαφοροποίηση, δείχνει ότι οι Ακκάδες εντάχθηκαν στην σουμεριακή κοινωνία και υιοθέτησαν τον σουμεριακό τρόπο ζωής. Στην παλαιότερη βιβλιογραφία συναντάμε συχνά την άποψη ότι κατά το τέλος της Πρώιμης Δυναστικής περιόδου, όταν δηλαδή αρκετοί άνθρωποι σημιτικής καταγωγής, όπως και ο Sargon, είχαν κατορθώσει να ανέλθουν κοινωνικά, έλαβε χώρα μία αντιπαράθεση των δύο αυτών "εθνικών" ομάδων. Τα διαθέσιμα ωστόσο κείμενα δεν μας επιτρέπουν

να καταλήξουμε σε ένα τέτοιο συμπέρασμα. Δεν μπορούμε καν να μιλήσουμε για μία "σουμεριακή εθνική ταυτότητα", αφού κάτι τέτοιο δεν προκύπτει από καμία από τις σωζόμενες πηγές. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της κόρης του Sargon, που είχε σουμεριακό όνομα και μάλιστα έγραφε ποίηση στα σουμεριακά. Πάντως η ανατολική σημιτική διάλεκτος, που συμβατικά ονομάζουμε *Ακκαδική*, χρησιμοποιείται για πρώτη φορά σε επίσημα κείμενα της Ακκαδικής δυναστείας.

Έπειτα από την κατάκτηση της νότιας και κεντρικής Μεσοποταμίας ο Sargon προσπάθησε να επεκτείνει περαιτέρω την σφαίρα επιρροής του, εκστρατεύοντας προς τον νότο, αλλά και την Συρία, όπου κατάφερε μάλιστα να καταλάβει και να καταστρέψει την σημαντική πόλη Ebla. Οι εκστρατείες αυτές είχαν ουσιαστικά ληστρικό χαρακτήρα, αφού αποσκοπούσαν κυρίως στη συγκέντρωση πολύτιμων αντικειμένων και πρώτων υλών που σπάνιζαν στην ίδια την Μεσοποταμία. Οι σημαντικές στρατιωτικές επιτυχίες του Sargon, η χαρισματική του προσωπικότητα, αλλά κυρίως ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας της διοίκησής του, που οδήγησε στον παραγκωνισμό των παλαιών ελίτ των πόλεων-κρατών, εδραίωσε την εξουσία του στην Μεσοποταμία, αν και δεν έλειψαν οι τοπικές εξεγέρσεις. Κατέστη όμως έτσι δυνατή η μεταβίβαση της εξουσίας σε έναν από τους γιους του και η δημιουργία μίας δυναστείας που διήρκεσε για περίπου διακόσια χρόνια. Οι διάδοχοί του συνέχισαν το έργο του, αντιμετώπιζαν όμως ολοένα και περισσότερα προβλήματα, αφού έπρεπε να αποκρούουν εχθρικές επιδρομές κυρίως από την οροσειρά του Ζάγρου, καθώς και να καταπνίξουν εξεγέρσεις στο εσωτερικό.

Εικόνα 2.12. *Η ανάγλυφη στήλη του βασιλιά Naramsin.*

Ιδιαίτερα ισχυρός ηγεμόνας υπήρξε ο εγγονός του Sargon, Naramsin (2254-2218 π.Χ.), που πραγματοποίησε μάλιστα εκστρατείες κατά της Συρίας, όπου κατέστρεψε εκ νέου την Ebla, καθώς και στην ευρύτερη περιοχή της οροσειρά τους Ζάγρου, σε μία προσπάθεια αντιμετώπισης των επιδρομών των (ημι)νομαδικών φύλων που ζούσαν εκεί (**Εικ. 2.12**). Ο Naramsin ένιωθε προφανώς αρκετά ισχυρός, ώστε να προσπαθήσει να επιβάλει την θεοποίησή του, όσο ακόμη ήταν εν ζωή, κάτι που κανείς ηγεμόνας δεν είχε τολμήσει ως τότε στην Μεσοποταμία. Σε μία στήλη που ανέθεσε σε ανάμνηση μίας νίκης του κατά των Lulubi, ενός φύλλου από τον ανατολικό Ζάγρο, απεικονίζεται να φορά ένα κερασφόρο κράνος, δηλαδή ένα αποκλειστικά θεϊκό σύμβολο, ενώ προσέθεσε το ιδεόγραμμα *θεός* εμπρός από το όνομά του (**Εικ. 2.13**).

Εικόνα 2.13. *Λεπτομέρεια της στήλης του βασιλιά Naramsin.*

Οι υπήκοοί του, ή τουλάχιστον οι κάτοικοι της Akkad, ήταν υποχρεωμένοι να τον προσφωνούν "*θεό της* [πόλης] *Akkad*". Αυτή η θεοποίηση φαίνεται ότι δεν στόχευε μόνον στην περαιτέρω παγίωση της εξουσίας του, αλλά και στην οικειοποίηση μεγάλου τμήματος της έγγειας ιδιοκτησίας των ιερών στην πόλη Akkad και κατά προέκταση την αποδυνάμωση του εκεί ιερατείου. Αυτή η σύγκρουση σίγουρα δημιούργησε στον Naramsin μία σειρά από προβλήματα. Σ' ένα υστερότερο μεσοποταμιακό κείμενο αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι δεν δίστασε να καταστρέψει τον ναό του θεού Enlil στην πόλη Nippur και για να τον τιμωρήσει ο θεός επέτρεψε σε νομαδικά φύλλα να κάνουν επιδρομές στη Μεσοποταμία και να καταστρέψουν τελικά την Ακκαδική αυτοκρατορία. Πρόκειται όμως για ένα προπαγανδιστικό κείμενο, αφού οι ανασκαφές στην Nippur έδειξαν ότι ο Naramsin όχι μόνον δεν γκρέμισε τον ναό του θεού, αλλά αντιθέτως ανοικοδόμησε ορισμένα κτήρια στο συγκεκριμένο ιερό.

Η ύστερη αυτή αναφορά σε νομαδικά φύλλα πρέπει προφανώς να συσχετιστεί με τους Guti, οι οποίοι εξορμούσαν από την οροσειρά του Ζάγρου και κατάφεραν προς το τέλος της Ακκαδικής περιόδου να θέσουν υπό τον έλεγχό τους ένα μέρος της ανατολικής Μεσοποταμίας, το οποίο στη συνέχεια χρησιμοποιούσαν ως βάση τους για περαιτέρω επιδρομές. Η αδυναμία της κεντρικής αρχής να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τον κίνδυνο των επιδρομών, οδήγησε στην ανάδειξη νέων περιφερειακών κέντρων εξουσίας, κυρίως στις πόλεις Uruk, Ur και Lagash, καθώς και στην δραματική συρρίκνωση της Ακκαδικής επικράτειας.

Εικόνα 2.14. *Απεικόνιση ενός βασιλέα της Ακκαδικής περιόδου, ίσως του Sargon.*

Εικόνα 2.15. *Ανάγλυφη στήλη με παράσταση μάχης από την περίοδο βασιλιάς του Naramsin ή Rimush.*

Τα έργα τέχνης από την Ακκαδική περίοδο είναι λιγοστά. Από εικονογραφικής και τεχνοτροπικής άποψης συνεχίζεται η παράδοση της Πρώιμης Δυναστικής Περιόδου, ωστόσο οι μορφές απεικονίζονται με διαφορετική κόμμωση και είδος ενδυμάτων, έτσι ώστε οπτικά να διαφοροποιούνται από τους παλαιότερους Σουμέριους βασιλείς (**Εικ. 2.14**). Ιδιαίτερη δημοφιλές είναι οι σκηνές μάχης, επειδή προφανώς οι ηγεμόνες της εποχής επιλέγουν να προβάλουν κυρίως τα πολεμικά κατορθώματά τους (**Εικ. 2.15**).

Ένας από τους καλύτερα γνωστούς μας βασιλείς της εποχής της μεγάλης συρρίκνωσης της Ακκαδικής επικράτειας είναι ο Gudea της πόλης Lagash (2141-2122 π.Χ.) λόγω της πληθώρας των επιγραφών του που έχουν βρεθεί ως τώρα (**Εικ. 2.16**). Δεν είναι βέβαιο κατά πόσο ο Gudea ήταν όντως ανεξάρτητος, όπως υπαινίσσονται τα κείμενα της πόλης του. Πάντως φαίνεται ότι η πόλη Lagash δεν αντιμετώπισε ιδιαίτερα προβλήματα από τους Guti κατά την περίοδο της ηγεμονίας του, σε αντίθεση με ό,τι συνέβη στην υπόλοιπη Μεσοποταμία. Ο ίδιος ο Gudea απέδωσε αυτήν την ευτυχή συγκυρία σε θεϊκή παρέμβαση που οφειλόταν στην μεγάλη του ευσέβεια. Στις επιγραφές του προπαγανδίζει διαρκώς την επιμέλειά του ως προς τα θρησκευτικά του καθήκοντα. Επίσης περιγράφει αναλυτικά το κτίσιμο ενός σημαντικού ιερού στην πόλη του και επαίρεται για την επιτυχή εισαγωγή πρώτων υλών από τον Λίβανο και το Elam. Απόδειξη της ευσέβειάς του αποτελούσε η ανάθεση μεγάλου αριθμού αγαλμάτων του (ως τώρα σώζονται 26) για να προσεύχονται εξ ονόματός του σε διάφορα ιερά της πόλης του, κάτι που δεν έπραξε κανείς άλλος ηγεμόνας της Μεσοποταμίας ως τότε. Ο Gudea φαίνεται ότι συνειδητά προσπάθησε να παρουσιάσει τον εαυτό

Εικόνα 2.16. *Άγαλμα του βασιλιά Gudea.*

του ως συνεχιστή της παράδοσης της Πρώιμης Δυναστικής περιόδου και γι' αυτόν τον λόγο όλες οι επιγραφές του είναι γραμμένες στα Σουμεριακά και όχι στα Ακκαδικά.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Bernbeck, R. 1996. "Siegel, Mythen, Riten: Etana und die Ideologie der Akkad-Zeit." *BaM* 27: 159–213.

Boehmer, R.M. 1966. *Die Glyptik der Akkad-Zeit*. Berlin.

Boese, J. 1992. "Zur absoluten Chronologie der Akkad-Zeit." *WZKM* 74: 34–55.

Bottéro, J. 1995. "Akkadian Literature: An Overview." *CivANE* 4: 2293–2303.

Breyer, F. 2014. *Altakkadisches Elementarbuch*. Subsidia et instrumenta linguarum Orientis 3. Wiesbaden.

Caplice, R. και D. Snell. 1988. *Introduction to Akkadian*. Τόμος *3*. Rom.

Chavalas, M. W. 2006. *The ancient Near East: historical sources in translation*, Blackwell sourcebooks in ancient history. Malden, MA & Oxford.

Cooper, J. S. 1983. *The Curse of Agade*. Baltimore & London.

Deutscher, G., και N. J. C. Kouwenberg, (επιμ.) 2006. *The akkadian language in its semitic context: studies in the akkadian of the third and second millennium BC*, Uitgaven van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden 106. Leiden.

Edzard, D.O. 1968. "Die Inschriften der altakkadischen Rollsiegel." *AfO* 22: 13–56.

Falkenstein, A. και W. von Soden. 1953. *Sumerische und akkadische Hymnen und Gebete*. Zürich.

Fleming, D.E. και S.J. Milstein. 2010. *The buried foundation of the Gilgamesh epic: the Akkadian Huwawa narrative*. Cuneiform monographs 39. Leiden & Boston.

Foster, B.R. 1996. *Before the Muses. An Anthology of Akkadian Literature*. Bethesda.

_____. 2007. *Akkadian literature of the late period.* Guides to the mesopotamian textual record 2. Münster.

Franke, S. "Kings of Akkad: Sargon and Naram-Sin." *CivANE*: 831–841.

Gelb, I. J., και B. Kienast. 1990. *Die altakkadischen Königsinschriften*. Stuttgart.

Geller, M. J. 2004. *Akkadian healing therapies in the Babylonian Talmud*, Preprint 259. Berlin.

Hackman, G.G. 1958. *Sumerian and Akkadian administrative texts from predynastic times to the end of the Akkad dinasty*. Babylonian inscriptions in the collection of James B Nies, Yale University 8. New Haven, Conn.

Hasselbach, R. 2005. *Sargonic akkadian: a historical and comparative study of the syllabic texts*. Wiesbaden.

Jacobsen, T. 1995. "Searching for Sumer and Akkad." *CivANE*:2743-52.

Liverani, M. 1993. *Akkad. The First World Empire*. Padua.

McMahon, A., και M. Gibson. 2006. *Nippur V: The early dynastic to Akkadian transition. The area WF sounding at Nippur*, Excavations at Nippur 129. Chicago.

Miller, D. B., και R. M. Shipp. 1996. *An Akkadian Handbook. Paradigms, Helps, Logogramms, and Sign Lists*. Winona Lake.

Nissen, H. J. 1985. "'Sumerian' vs. 'Akkadian' Art. Art and Politics in Babylonia of the Mid-Third Millennium B.C." στο: *Insight Through Images: Studies in Honor of Edith Porada*, επιμέλεια από M. Kelly-Buccellati, 188-96. Malibu.

Parrot, A. 1983. *Sumer und Akkad*. München.

Riemschneider, K.K. 1984. *Lehrbuch des Akkadischen*. Leipzig.

Sallaberger, W., M. Wäfler, P. Attinger, και A. Westenholz. 1999. *Akkade-Zeit und Ur III-Zeit*, Mesopotamien 160-3. Freiburg (Schweiz) & Göttingen.

Selz, G. J. 2000. „Der sogenannte "geflügelte Tempel" und die "Himmelfahrt" der Herrscher. Spekulationen über ein ungelöstes Problem der altakkadischen Glyptik und dessen möglichen rituellen Hintergrund." στο: *Studi sul Vicino Oriente Antico dedicati alla memoria di Luigi Cagni*, επιμέλεια από S. Graziani,

961-83. Napoli.

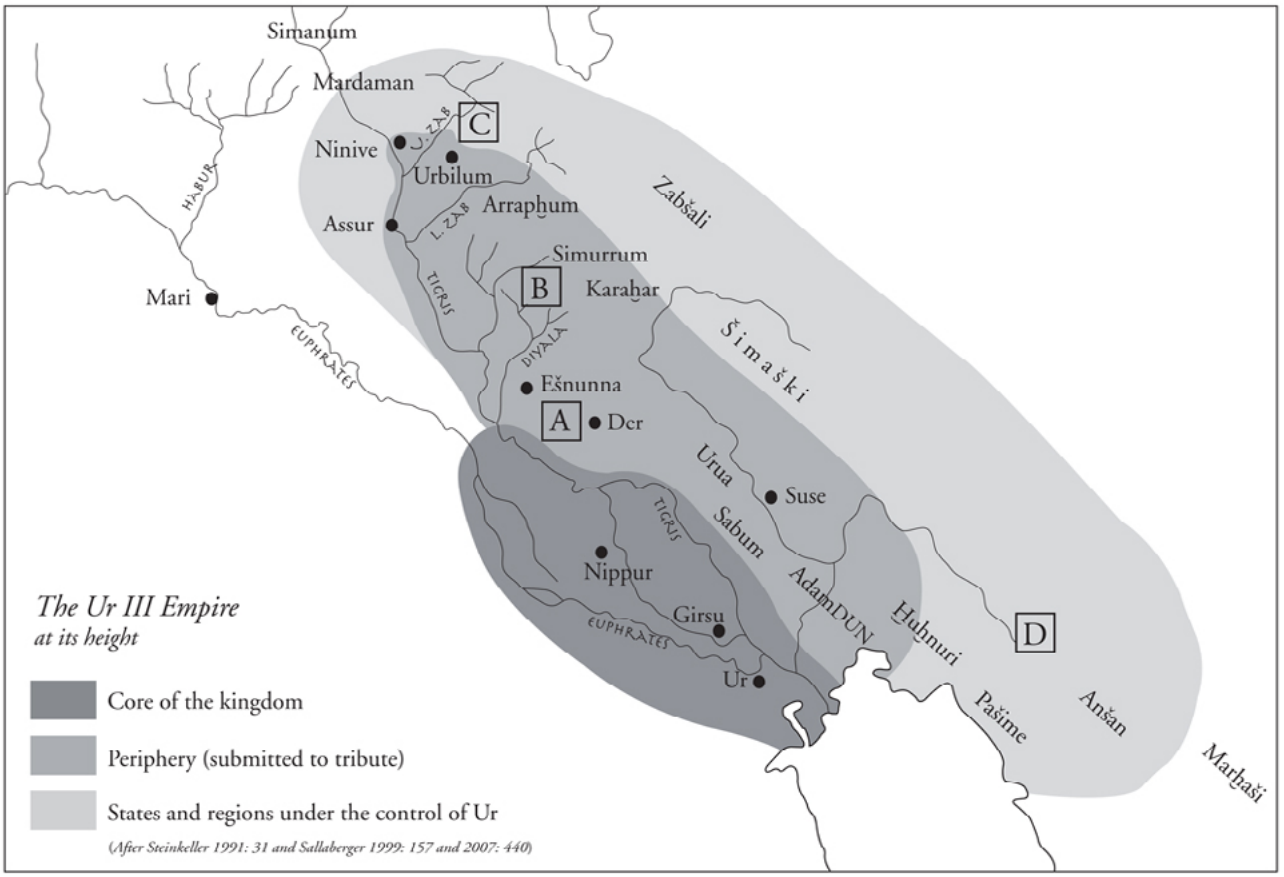
Soden, W. von. 1959. *Akkadisches Handwörterbuch*. Wiesbaden.

van Ess, M. 1998. *Uruk : Architektur. II, Von der Akkad- bis zur mittelbabylonischen Zeit. Teil 1, Das Eanna-Heiligtum zur Ur III- und altbabyolinische Zeit*. Ausgrabungen in Uruk-Warka Endberichte 15,1. Mainz a.R..

Winter, I. J. 1996. “Sex, Rhetoric, and the Public Monument: The Alluring Body of Naram-Sin of Agade.” στο: *Sexuality in Ancient Art*, επιμέλεια από N. B. Kampen, 11-26. Cambridge.

4. 3η δυναστεία της Ur (2112-2004 π.Χ.)

Η δραματική κατάρρευση του ακκαδικού συστήματος κεντρικής εξουσίας, σε συνδυασμό με την μεγάλη απειλή που αποτελούσαν οι Guti για όλες σχεδόν τις μεσοποταμιακές πόλεις κατέστησαν αναγκαία τη δημιουργία ενός συνασπισμού πόλεων της Βαβυλωνίας, την ηγεσία του οποίου ανέλαβε ο Utuḫegal από την πόλη Uruk. Έπειτα από μία νίκη αποφασιστικής σημασία οι συνασπισμένες μεσοποταμιακές δυνάμεις κατόρθωσαν να απωθήσουν τους Guti πίσω στην οροσειρά του Ζάγρου, που έκτοτε εξαφανίστηκαν από το προσκήνιο της ιστορίας. Αυτή η τόσο σημαντική νίκη είχε επίσης ως αποτέλεσμα την ανάληψη της εξουσίας σε μεγάλο τμήμα της Μεσοποταμίας από τον Utuḫegal και λίγο αργότερα, έπειτα από τον θάνατό του, από τον αδελφό του Ur-Nammu από την πόλη Ur. Επειδή η δυναστεία του Ur-Nammu είναι η τρίτη κατά σειρά δυναστεία της πόλης Ur στον λεγόμενο *σουμεριακό κατάλογο βασιλέων*, η περίοδος που ακολούθησε ονομάστηκε συμβατικά από την έρευνα *3η Δυναστεία της Ur* ή απλά *Ur III* (**Εικ. 2.17**).

Εικόνα 2.17. *Χάρτης της αυτοκρατορίας Ur III.*

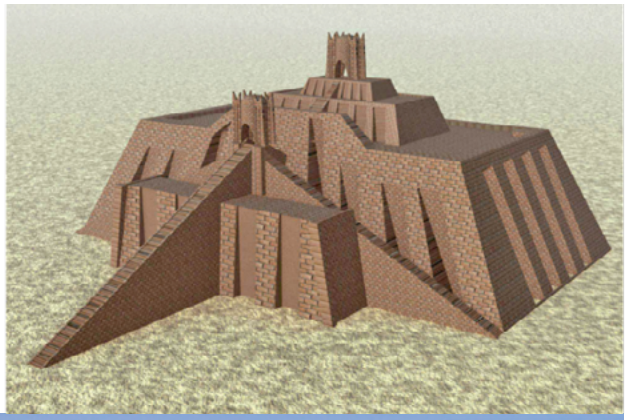
Ο Ur-Nammu (**Εικ. 2.18**) υιοθέτησε σε μεγάλο βαθμό τις διοικητικές μεταρρυθμίσεις των Ακκάδων ηγεμόνων και προσπάθησε να εδραιώσει περαιτέρω την κεντρική εξουσία. Χώρισε ολόκληρη την Βαβυλωνία σε περίπου είκοσι διοικητικές περιφέρειες, που λίγο πολύ ταυτίζονταν με τα όρια των υπαρχουσών πόλεων. Η διοίκηση κάθε περιφέρειας ανατέθηκε σε ένα μέλος μίας από τις εξέχουσες οικογένειες κάθε πόλης και ο διοικητής έφερε τον παλαιό σουμεριακό τίτλο *ensi*. Ο *ensi* ήταν υπεύθυνος για την πολιτική διοίκηση της περιφέρειάς του, για την περιουσία των ιερών, για την συντήρηση των αρδευτικών καναλιών και επίσης αποτελούσε τον ανώτατο δικαστή. Ο ηγεμόνας της Ur προσπαθούσε να εξασφαλίζει την πίστη της οικογένειας κάθε *ensi* με την σύναψη γάμων. Η στρατιωτική διοίκηση κάθε περιφέρειας βρισκόταν στα χέρια ενός άλλου προσώπου, που συνήθως δεν καταγόταν από την ίδια πόλη, οριζόταν από τον ίδιο τον ηγεμόνα της Ur, λογοδοτούσε απευθείας σ' αυτόν και λάμβανε τον μισθό του από την Ur. Σε μεγάλες περιφέρειες η στρατιωτική διοίκηση μοιραζόταν σε περισσότερους διοικητές, έτσι ώστε κανείς τους να μη μπορεί να καταστεί αρκετά ισχυρός για να απειλήσει ενδεχομένως την κεντρική εξουσία.

Ο Ur-Nammu φρόντισε για τη δημιουργία ενός πυκνού δικτύου αγγελιοφόρων, έτσι ώστε να έχει άμεση πληροφόρηση για όλα τα ζητήματα της επικράτειάς του. Προσπάθησε επίσης να κερδίσει την υποστήριξη του ιερατείου των μεγάλων μεσοποταμιακών πόλεων και χρηματοδότησε την ανοικοδόμηση νέων ναών. Όλοι οι ναοί του ανήκαν σ' έναν τύπο, που παρέμεινε κυρίαρχος στην Μεσοποταμία μέχρι και τον 6ο αι. π.Χ., το *Ζιγκουράτ*: ο ναός βρισκόταν επάνω σε τουλάχιστον δύο επίπεδα σωρευμένου χώματος που συγκρατούνταν από μεγάλους τοίχους ωμοπλίνθων. Τρεις μεγάλες κλίμακες οδηγούσαν στον ναό, μία κεντρική και από μία στις δύο πλαϊνές πλευρές του Ζιγκουράτ (**Εικ. 2.19**).

Εικόνα 2.18. *Ειδώλιο με παράσταση του Ur-Nammu.*

Η κεντρική διοίκηση στην Ur βρέθηκε επίσης αντιμέτωπη με μία σειρά από σημαντικά προβλήματα: η στάθμη των ποταμών της Μεσοποταμίας είχε υποχωρήσει και έτσι ήταν απαραίτητη μία προσεκτικότερη και αποδοτικότερη διαχείριση των διαθέσιμων υδάτων για τις καλλιέργειες. Ωστόσο η εντατικοποίηση των καλλιεργειών και η προσπάθεια να χρησιμοποιηθεί όλο το διαθέσιμο νερό οδήγησε στην ένταση του προβλήματος της αλάτωσης του εδάφους, καθιστώντας έτσι σημαντικές εκτάσεις τελείως ακατάλληλες για καλλιέργεια, γεγονός που προκύπτει από διάφορες γραπτές πηγές της εποχής. Για να αντιμετωπιστεί η μείωση της γεωργικής παραγωγής και για να εξασφαλιστεί η επιβίωση του αστικού πληθυσμού, που διαρκώς αυξανόταν, κρίθηκε απαραίτητη η οργάνωση ενός πολύπλοκου συστήματος κεντρικής οικονομικής διαχείρισης. Οι ναοί και το παλάτι κάθε περιφέρειας, που είχαν ήδη υπό τον έλεγχό τους τεράστιες εκτάσεις γης, ανέλαβαν αυτόν ρόλο. Την καλλιέργεια ανέλαβαν στρατιές μισθωτών εργατών, που πληρώνονταν σε είδος και εργάζονταν μοιρασμένοι σε ομάδες με έναν υπεύθυνο επιστάτη σε κάθε μία. Ο επιστάτης αναλάμβανε στην αρχή κάθε χρονιάς να υπολογίσει την παραγωγή της ομάδας του κατά το επόμενο έτος, όχι αυθαίρετα, αλλά βάσει της παραγωγής των προηγουμένων ετών. Εάν κατά το τέλος της χρονιάς η παραγωγή της ομάδας του ήταν μικρότερη από το υπολογισθέν ποσό, τότε προσέθεταν το έλλειμμα στο ποσό που έπρεπε να παραχθεί την επόμενη χρονιά. Στη συνέχεια η γεωργική παραγωγή όλων των περιφερειών συγκεντρωνόταν σε ορισμένα κέντρα που βρίσκονταν υπό τον άμεσο έλεγχο της κεντρικής εξουσίας και οι εντολοδόχοι του ηγεμόνα αποφάσιζαν σχετικά με τον τρόπο αναδιανομής της. Για την αποφυγή αυθαιρεσιών, όλα τα στάδια της οικονομικής διαχείρισης καταγράφονταν αναλυτικά σε πινακίδες, που φυλάσσονταν σε ειδικά αρχεία. Διαθέτουμε έτσι για την περίοδο Ur III μία πληθώρα γραπτών πηγών, περισσότερων απ' όλες τις υπόλοιπες περιόδους της μεσοποταμιακής ιστορίας. Για την διευκόλυνση της καταγραφής η κεντρική αρχή προσπάθησε να εισάγει σε ολόκληρη την Μεσοποταμία ένα ενιαίο μετρικό σύστημα, καθώς και ενιαίο ημερολόγιο, χωρίς όμως ιδιαίτερη επιτυχία, γεγονός που φανερώνει ότι αρκετές πόλεις διατηρούσαν ακόμη σημαντικό βαθμό ανεξαρτησίας από την κεντρική εξουσία.

Εικόνα 2.19. *Το ζιγκουράτ του Ur-Nammu στην Ur.*

Κατά τη διάρκεια της περιόδου Ur III βρέθηκαν αντιμέτωποι με ένα ακόμη πιεστικό πρόβλημα, τη σταδιακή

μετανάστευση, με ειρηνικό ή μη τρόπο, άλλων σημιτικών πληθυσμιακών ομάδων από την ευρύτερη περιοχή της Συρίας. Επειδή όλοι οι μετανάστες έρχονταν από τα δυτικά της Μεσοποταμίας, ονομάστηκαν συλλήβδην Αμορίτες (από την Ακκαδική λέξη *Amurru*, που σημαίνει *δύση*). Οι Αμορίτες ήταν κτηνοτρόφοι και ακολουθούσαν τον ημινομαδικό τρόπο ζωής, ζούσαν δηλαδή σε ένα χωριό μόνον για λίγους μήνες τον χρόνο και κατά τους υπόλοιπους ακολουθούσαν τα κοπάδια τους στα διάφορα βοσκοτόπια. Οι μόνιμα εγκατεστημένοι γεωργοί της Συρίας και της Μεσοποταμίας ήταν πάντοτε ιδιαίτερα επιφυλακτικοί απέναντι στους νομαδικούς πληθυσμούς, τους οποίους και θεωρούσαν "απολίτιστους". Ένα χαρακτηριστικό κείμενο της περιόδου μας παρουσιάζει την εικόνα των κατοίκων της Μεσοποταμίας για τους Αμορίτες:

Εικόνα 2.20. *Ενεπίγραφο βάρος με αναφορά στον βασιλιά Shu-Sin.*

[Ο Αμορίτης] είναι
ντυμένος με προβιές.
Ζει σε σκηνές μέσα στον
άνεμο και την βροχή.
Δεν προσφέρει θυσίες.
Είναι ένας οπλισμένος
[ληστής] στην έρημο,
σκάβει για να βρει ρίζες
και δεν έχει ησυχία.
Τρώει ωμό κρέας,
ζει τη ζωή του δίχως σπίτι,
και, όταν πεθαίνει, δεν τον
θάβουν σύμφωνα
με τις δέουσες
τελετουργίες.

Φαίνεται ότι κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Shu-Sin στην Ur (**Εικ. 2.20**) το φαινόμενο της μετανάστευσης των Αμοριτών στην Μεσοποταμία έλαβε τόσο ανησυχητικές διαστάσεις, ώστε κρίθηκε απαραίτητη η ανέγερση ενός τείχους δυτικά της σημερινής Βαγδάτης, στο σημείο δηλαδή που ο Τίγρης και ο Ευφράτης απείχαν λιγότερο μεταξύ τους (**Εικ. 2.21**). Φαίνεται όμως ότι ακόμη και αυτό το τείχος δεν οδήγησε στην ουσιαστική αντιμετώπιση του προβλήματος. Οι Αμορίτες

Εικόνα 2.21. *Χάρτης της Μεσοποταμίας κατά την Ur III περίοδο.*

που, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, κατόρθωσαν να εγκατασταθούν στις μεσοποταμιακές πόλεις σταδιακά εντάχθηκαν στον υπάρχοντα κοινωνικό ιστό. Αν και οι γραπτές πηγές της εποχής δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στο πρόβλημα της μετανάστευσης/εισβολής των Αμοριτών, το τέλος της ηγεμονίας της πόλης Ur οφειλόταν σίγουρα εν πολλοίς σε εσωτερικά προβλήματα. Ο απόλυτος έλεγχος που ασκούσε η κεντρική εξουσία σε κάθε έκφανση της οικονομικής ζωής οδήγησε στην υπερβολική αύξηση της γραφειοκρατίας και κατά συνέπεια σε μεγάλες καθυστερήσεις στην λήψη αποφάσεων. Επίσης η εντατικοποίηση των καλλιεργειών οδήγησε μεν βραχυπρόθεσμα σε αύξηση της γεωργικής παραγωγής, σύντομα όμως επέτεινε το πρόβλημα της αλάτωσης του εδάφους στη νότια Μεσοποταμία.

Τα παραπάνω προβλήματα είχαν ως συνέπεια την εξασθένιση της κεντρικής εξουσίας και την ενδυνάμωση των τάσεων αυτονόμησης των διαφόρων μεγάλων πόλεων, που σταδιακά αποσύρθηκαν από το σύστημα της κεντρικής διαχείρισης της γεωργικής παραγωγής και αρνούνταν να συνδράμουν στρατιωτικά την Ur. Από τις πινακίδες της Ur πληροφορούμαστε ότι στο τέλος της περιόδου Ur III η τιμή των σιτηρών στην πόλη εξηκονταπλασιάστηκε μέσα σε λίγα χρόνια, γεγονός που είχε δραματικές επιπτώσεις στον πληθυσμό. Το τέλος της δυναστείας της Ur επήλθε σε σύντομο χρόνο, αφού κατέστη εύκολη λεία του Ελαμικού βασιλείου με κέντρο τα Σούσα. Η ελαμική επιδρομή είχε ως αποτέλεσμα την κατάληψη της Ur, την αιχμαλώτιση του τελευταίου βασιλιά της (*Ibbisin*) και την μεταφορά του στα Σούσα.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Becker, A. 1985. "Neusumerische Renaissance?" *BaM* 16:229-316.

Buccellati, G. 1966. *The Amorites of the Ur III Period*: Neapel.

Cripps, E. L. 2007. *Land tenure and social stratification in ancient Mesopotamia: third millennium Sumer before the Ur III Dynasty*. Oxford.

Dahl, J. L. 2007. *The ruling family of Ur III Umma: a prosopographical analysis of elite family in southern Iraq 4000 years ago*. Leiden.

Englund, R. K. 1990. *Organisation und Verwaltung der Ur III-Fischerei*. Berlin.

____. 1991. “Hard Work - where will it get you? Labor Management in Ur III Mesopotamia.” *JNES* 50:255-80.

Garfinkle, S. J., H. Sauren και M. Van De Mieroop. 2010. *Ur III tablets from the Columbia University libraries*, Cornell University studies in Assyriology and Sumerology 16. Bethesda, MD.

Gomi, T. 1984. “On the Critical Economic Situation at Ur Early in the Reign of Ibbisin.” *JCS* 36:211-42.

Hallo, W. W. 1963. “Royal Hymns and Mesopotamian Unity.” *JCS* 17:112-8.

Hilgert, M. 2002. „Akkadisch in der Ur III-Zeit.“ Ph.D. diss., University of Marburg.

Johnson, J. C. και S. J. Garfinkle. 2008. *The growth of an early state in Mesopotamia : studies in Ur III administration : proceedings of the First and Second Ur III worshops at the 49th and 51st Rencontre assyriologique internationale, London July 10, 2003 and Chicago July 19, 2005*. Madrid.

Michalowski, P. 1978. *The Royal Correspondance of Ur*. Ann Arbor.

____. 1989. *The Lamentation over the Destruction of Sumer and Ur*. Winona Lake.

Owen, D. I. 2009. *Iri-Sagrig al-Sarraki and the history of the Ur III period*, Nisaba 15. Messina.

Ozaki, T., M. Sigrist και L. Verderame. 2006. *Ur III administrative tablets from the British Museum*, Biblioteca del próximo oriente antiguo 1/2. Madrid.

Pettinato, G. 1967. *Untersuchungen zur neusumerischen Landwirtschaft I-II*. Neapel.

Römer, W. H. Ph. 1985. „Zur Siegesinschrift des Königs Utuhegal von Unug.“ *OrNS* 54:274-88.

Sharlach, T. M. 2004. *Provincial taxation and the Ur III state*, Cuneiform monographs 26. Leiden.

Sigrist, M., και T. Gomi. 1991. *Comprehensive Catalogue of Published Ur III Tablets*. Bethesda.

Snell, D. C. 1982. *Ledgers and Prices: Early Mesopotamian Merchant Accounts*. New Haven.

Waetzoldt, H. 1971. *Untersuchungen zur neusumerischen Textilindustrie*. Rom.
Weiershäuser, F. 2008. „Die königlichen Frauen der III. Dynastie von Ur.“ Ph.D. diss., University of Göttingen.
Widell, M. 2003. *The administrative and economic Ur III texts from the city of Ur*. Piscataway.
Wilcke, C. 1969. „Zur Geschichte der Amurriter in der Ur-III-Zeit.“ *WdO* 5:1-31.
____. 1970. „Drei Phasen des Niedergangs des Reiches von Ur III.“ *ZA* 60:54-69.
____. 1988. „König Shulgis Himmelfahrt.“ *Münchner Beiträge zur Völkerkunde* 1:245-55.

5. Παλαιοβαβυλωνιακή/παλαιοασσυριακή περίοδος (2017-1595 π.Χ.)

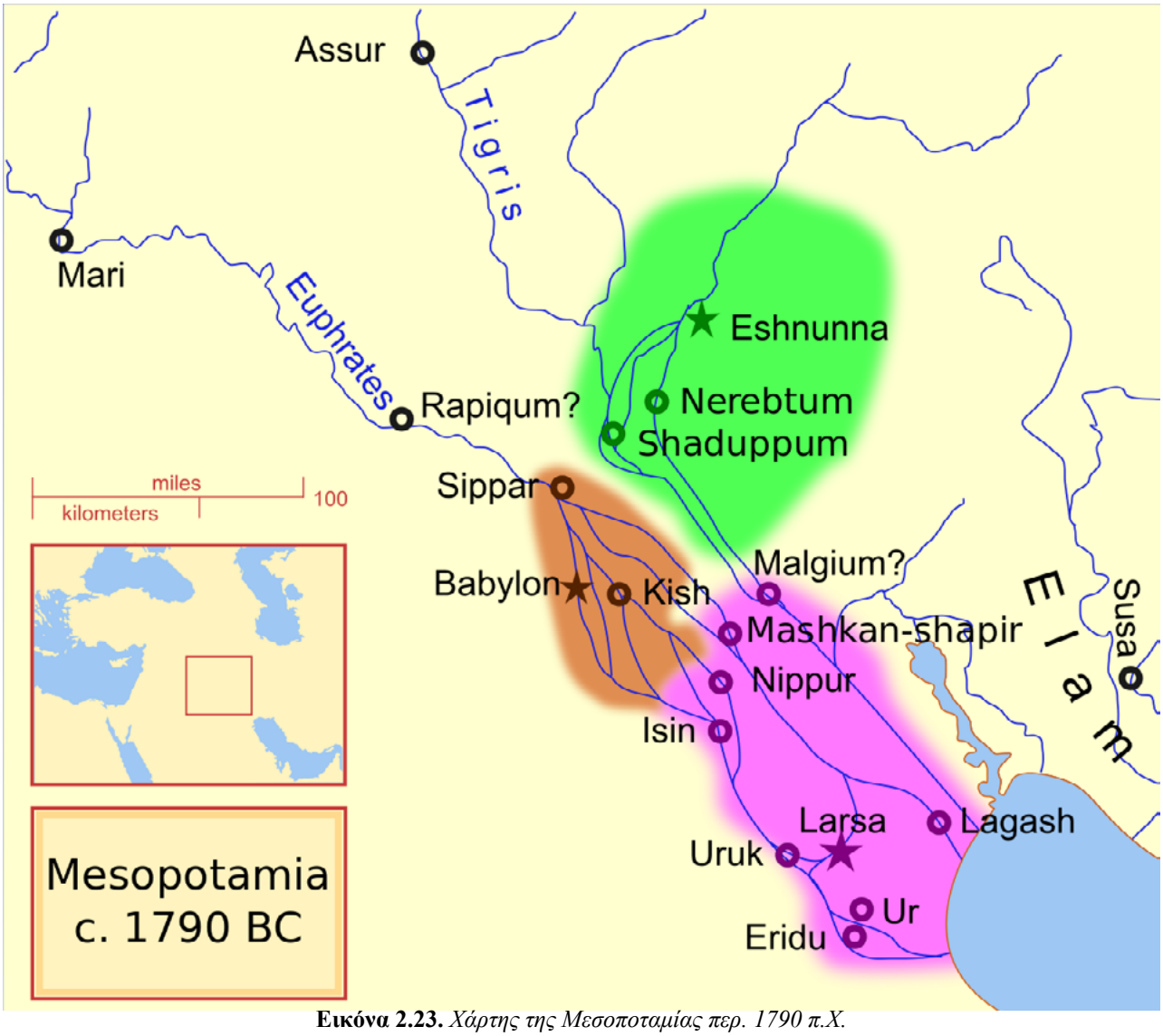
Εικόνα 2.22. *Χάρτης της Μεσοποταμίας κατά την Παλαιοβαβυλωνιακή περίοδο.*

Οι δύο πρώτοι αιώνες της 2ης χιλιετίας αποτέλεσαν μία περίοδο ανταγωνισμού μεταξύ κυρίως δύο πόλεων, της Isin και της Larsa, που διεκδικούσαν την πρωτοκαθεδρία σε ολόκληρη την Μεσοποταμία (**Εικ. 2.22**). Η συγκεκριμένη εποχή αναφέρεται συμβατικά στην έρευνα ως "Περίοδος Isin και Larsa".

Αρχικά η Isin κατάφερε να θέσει υπό τον έλεγχό της την πόλη Nippur, που εκείνη την εποχή αποτελούσε ουσιαστικά το πρωτεύον θρησκευτικό κέντρο της Βαβυλωνίας, να εκδιώξει τους Ελαμίτες από την Ur και να την θέσει υπό τον έλεγχό της. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι στην Isin, και κατά προέκταση σε μεγάλο τμήμα της νότια Μεσοποταμίας, βασίλευε πλέον ένας Αμορίτης βασιλιάς (*Išbi-'Erra*). Προκαλεί έκπληξη η ταχύτητα της κοινωνικής ανέλιξης των Αμοριτών, που λίγες δεκαετίες πριν θεωρούνταν τόσο ξένοι προς τον μεσοποταμιακό πολιτισμό. Ο Išbi-'Erra συνεχίζει ουσιαστικά την πολιτική των Ακκάδων και Σουμερίων προκατόχων του. Οι επίσημες επιγραφές συνεχίζουν να γράφονται στα Σουμεριακά, υιοθετεί τους τίτλους των βασιλέων της Ur και χρησιμοποιεί ένα παρεμφερές σύστημα διοίκησης. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι δεν σώζονται καθόλου κείμενα γραμμένα στην Αμοριτική διάλεκτο.

Αμοριτικής καταγωγής ήταν και ο βασιλιάς της πόλης Larsa, που σύντομα αποτέλεσε το αντίπαλο δέος της Isin, γεγονός που φανερώνει ότι η περίπτωση του Išbi-'Erra σίγουρα δεν αποτελούσε μεμονωμένο φαινόμενο. Η αιτία της διαμάχης αυτών των δύο πόλεων δεν ήταν μόνον η πρωτοκαθεδρία σε ολόκληρη την Μεσοποταμία, αλλά επίσης και ο έλεγχος των υδάτινων πόρων. Φαίνεται ότι η στάθμη των ποταμών της νότιας Μεσοποταμίας μειωνόταν διαρκώς και έτσι το πρόβλημα της διαχείρισης των υπαρχόντων υδάτων γινόταν

πλέον ζήτημα ζωής και θανάτου για τον πληθυσμό των μεγάλων αστικών κέντρων. Στη διαμάχη αυτή, που με αυξομειούμενη ένταση κάλυψε ουσιαστικά το δεύτερο μισό του 20ού αι. π.Χ., δεν αναδείχθηκε σαφής νικητής και έτσι κατά το πρώτο μισό του 19ου αι. η Uruk και η Βαβυλώνα αυτονομούνται και κατορθώνουν να επεκτείνουν την επικράτειά τους.

Εικόνα 2.23. *Χάρτης της Μεσοποταμίας περ. 1790 π.Χ.*

Ωστόσο κατά το δεύτερο μισό του 19ου αι. η Larsa, με ηγεμόνα τον Rim-Sin, κατορθώνει σταδιακά να εξουδετερώσει την Isin και την Uruk και να θέσει υπό τον έλεγχό της ολόκληρη τη νότια Μεσοποταμία, συμπεριλαμβανομένου και του σημαντικού θρησκευτικού κέντρου της Nippur. Ο Rim-Sin, που βασίλευσε συνολικά 60 χρόνια (1822-1763 π.Χ.), ήταν ίσως ο μακροβιότερος ηγεμόνας της Μεσοποταμίας. Η Βαβυλώνα ακολούθησε μία συντηρητική και αμυντική πολιτική, αποφεύγοντας την ανοικτή σύγκρουση με την Larsa, τουλάχιστον όσο εκείνη και ο ηγεμόνας της βρίσκονταν στο απόγειο της δύναμής του (**Εικ. 2.23**).

Κατά την Περίοδο Isin και Larsa ιδιαίτερα δημοφιλείς είναι οι ανάγλυφες παραστάσεις σε πήλινα πλακίδια, τα οποία χρησίμευαν συνήθως ως αναθήματα σε ιερά. Προσφιλή είναι κυρίως θέματα μυθολογικά, αλλά και από την καθημερινή ζωή (**Εικ. 2.24**). Οι πολεμικές σκηνές είναι πλέον σπανιότερες. Χαρακτηριστικά αυτής της περιόδου είναι τα ειδώλια ανθρωπίνων μορφών με τα μεγάλα στρογγυλά μάτια, τα πλούσια περιδέραια στον λαιμό και τα κωνικά καλύμματα κεφαλής (**Εικ. 2.25**).

Το 1792 π.Χ. ανέβηκε στο θρόνο της Βαβυλώνας ο βασιλιάς Χαμουραμπί (*αγγλ.* Hammurabi ή Hammurapi), επίσης αμοριτικής καταγωγής. Ο Χαμουραμπί κατόρθωσε να κατακτήσει την Larsa μόλις κατά το 30ό

έτος της βασιλείας του, όταν δηλαδή ο Rim-Sin ήταν ήδη πολύ προχωρημένης ηλικίας. Η νίκη του αυτή οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό σε ένα στρατήγημα: ο Χαμουραμπί φαίνεται ότι άφησε να περιέλθουν σε αχρηστία τα φράγματα του Ευφράτη στην περιοχή της Βαβυλώνας, πλημμυρίζοντας έτσι την περιοχή της σημερινής Kerbela. Η στάθμη του Ευφράτη και των παραποτάμων του χαμήλωσε τόσο πολύ, ώστε όλες οι μεγάλες πόλεις της νότιας Μεσοποταμίας, συμπεριλαμβανομένης και της Larsa, περιήλθαν σε δεινότατη θέση, αφού η μείωση της γεωργικής παραγωγής τους είχε ως αποτέλεσμα σιτοδείες και εσωτερικές αναταραχές. Εκμεταλλευόμενος αυτή τη σύγχυση ο Χαμουραμπί μπόρεσε να καταλάβει με ευκολία όλες τις πόλεις της νότιας Μεσοποταμίας. Μάλλον το 33ό έτος της βασιλείας του ονομάστηκε χαρακτηριστικά:

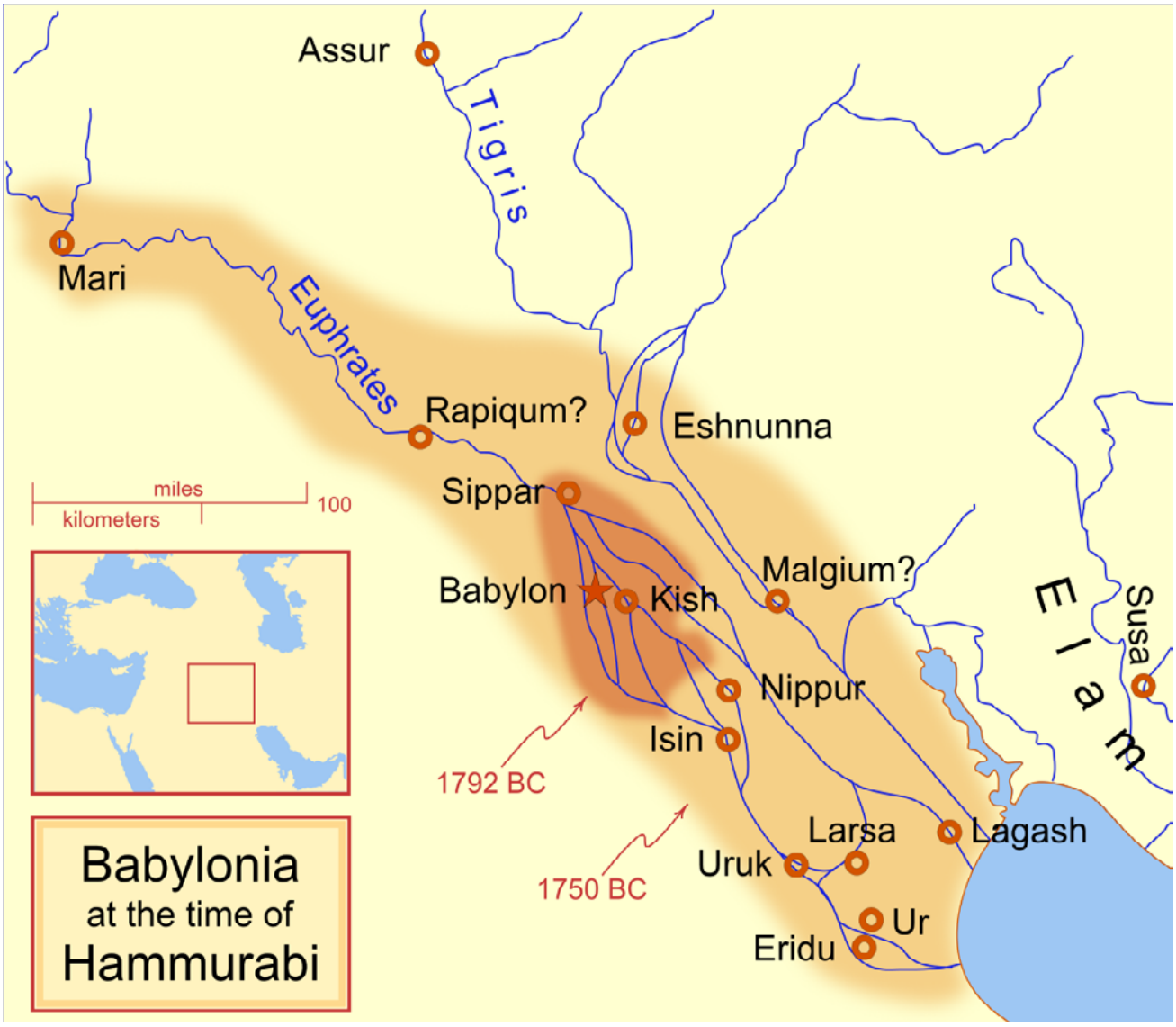
Εικόνα 2.24. *Πήλινο πλακίδιο με ανάγλυφη παράσταση κιθαρωδού.*

> *Έτος κατασκευής του καναλιού από τον Χαμουραμπί, τον θησαυρό των λαών και τον αγαπημένο των θεών Anu και Enlil. Με αυτό εξασφάλισε αφθονία υδάτων στις πόλεις Nippur, Eridu, Ur, Larsa, Uruk και Isin και επέτρεψε στους κατοίκους της Σουμερίας και Ακκαδίας να επιστρέψουν στις πόλεις τους.*

Προφανώς δεν πρόκειται για κάποιο νέο κανάλι. Απλά ο Χαμουραμπί επιδιόρθωσε τα φράγματα στην περιοχή της Βαβυλώνας, που ο ίδιος είχε αφήσει να αχρηστευθούν. Η απόλυτη δύναμη που συγκέντρωσε ο Χαμουραμπί στα χέρια του του επέτρεψε να δημιουργήσει ένα πυκνό δίκτυο αρδευτικών καναλιών στην ευρύτερη περιοχή της Βαβυλώνας και βόρεια αυτής, εκτρέποντας έτσι προς τα εκεί σημαντικές ποσότητες των ποτάμιων υδάτων και στερώντας τις από τον νότο. Οι διάδοχοί του συνέχισαν αυτήν την πολιτική και ευνόησαν τη δημιουργία νέων οικισμών στη βόρειο Μεσοποταμία. Αυτή η πολιτική διαχείρισης υδάτων οδήγησε μακροπρόθεσμα στη σταδιακή μείωση της γεωργικής παραγωγής και κατά συνέπεια του πληθυσμού των αστικών κέντρων του νότου, οδηγώντας έτσι στην αποδυνάμωσή τους. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός, ότι, καθ' όλη τη διάρκεια της μετέπειτα ιστορίας της Εγγύς Ανατολής, καμία πόλη του νότου δεν απέκτησε ξανά αρκετή δύναμη ώστε να διεκδικήσει την πρωτοκαθεδρία στην Μεσοποταμία.

Εικόνα 2.25. *Πήλινα ειδώλια ανθρώπινων μορφών.*

Εικόνα 2.26. *Χάρτης της Μεσοποταμίας κατά την περίοδο βασιλείας του Hammurabi.*

Ο Χαμουραμπί είναι σήμερα γνωστός κυρίως λόγω μίας ενεπίγραφης στήλης του στο Μουσείο του Λούβρου, όπου απεικονίζεται να στέκεται εμπρός από τον θεό Shamash, τον θεό του ήλιου και της δικαιοσύνης (**Εικ. 2.27-2.28**). Σε αυτήν την στήλη έχουν καταγραφεί ισχύοντες νόμοι σε συνολικά 282 παραγράφους, γνωστοί ως "Κώδικας του Χαμουραμπί". Πρόκειται ουσιαστικά για την καταγραφή ορισμένων αποφάσεων δικαστών της Βαβυλωνιακής επικράτειας, αλλά και των τιμών που έπρεπε να έχουν βασικά προϊόντα, διαφόρων κανονισμών που αφορούσαν σε συγκεκριμένες ομάδες επαγγελματιών κ.ά. Σε καμία περίπτωση λοιπόν δεν αποτελούσε έναν "νομικό κώδικα" της εποχής, αλλά απλά μία συλλογή δεδικασμένων, την οποία θα μπορούσαν να συμβουλεύονται οι κατά τόπους δικαστές. Στον πρόλογο της επιγραφής ο Χαμουραμπί αναφέρει ότι στόχος αυτής της συλλογής είναι η εξασφάλιση δικαιοσύνης και η προστασία των αδυνάτων απέναντι στον νόμο.

Μία σημαντική μεταρρύθμιση του Χαμουραμπί και των διαδόχων του ήταν η ουσιαστική κατάργηση του συγκεντρωτικού και γραφειοκρατικού συστήματος διοίκησης και οικονομικής διαχείρισης της περιόδου Ur III και η ως ένα βαθμό "ιδιωτικοποίησή της οικονομίας": οι τεράστιες εκτάσεις που κατείχαν τα κατά τόπους παλάτια και οι ναοί υπενοικιάζονταν σε "ιδιώτες", που ήταν αναγκασμένοι να καταβάλλουν ως ενοίκιο ένα προκαθορισμένο τμήμα της γεωργικής τους παραγωγής. Αυτό το σύστημα συνεπαγόταν μεγάλο ρίσκο για τους υπενοικιαστές, αφού ήταν υποχρεωμένοι να πληρώνουν το υψηλό ενοίκιο, ακόμη και σε χρονιές με μικρή παραγωγή. Αναγκάζονταν έτσι συχνά να καταφεύγουν στον τοκογλυφικό δανεισμό, χρησιμοποιώντας ως ενέχυρο ακόμη και τα τα παιδιά ή τις συζύγους τους. Σύντομα μεγάλα τμήματα του γεωργικού πληθυσμού,

που ως τότε ήταν ελεύθερα, εγκλωβίστηκαν σ' έναν φαύλο κύκλο χρεών και ήταν καταδικασμένα να μετατραπούν ουσιαστικά σε δουλοπάροικους.

Εικόνα 2.27. *Ενεπίγραφη στήλη με την νομοθεσία του του Hammurabi.*

Εικόνα 2.28. *Λεπτομέρεια από την ενεπίγραφη στήλη του Hammurabi.*

Για την αποφυγή σοβαρών κοινωνικών ταραχών συχνά οι ηγεμόνες των πόλεων αποφάσιζαν μία γενική παραγραφή των χρεών των γεωργών. Για κάποιο σύντομο χρονικό διάστημα αντιμετωπιζόταν έτσι το πρόβλημα, χωρίς όμως να αντιμετωπίζεται η παθογένεια του συγκεκριμένου οικονομικού συστήματος.

Οι διάδοχοι του Χαμουραμπί δεν μπόρεσαν να παγιώσουν τις κατακτήσεις του προκατόχου τους και να εμποδίσουν την αυτονόμηση μίας σειράς πόλεων στον νότο και στον βορρά, γεγονός που οδήγησε σταδιακά, κατά το δεύτερο μισό του 18ου και κατά τον 17ο αι., στην αποδυνάμωση της Βαβυλώνας, καθιστώντας την μία δύναμη μεσαίου μεγέθους. Το τελικό χτύπημα δόθηκε τελείως αναπάντεχα, όταν ο Χετταίος βασιλιάς Muršili κατά τη διάρκεια μίας εκστρατείας του στη Συρία αποφάσισε κάτι που κανείς ηγεμόνας της Ανατολίας πριν ή μετά από αυτόν δεν αποτόλμησε: να διασχίσει τον Ευφράτη και να οδηγήσει τον στρατό του κατά της ίδιας της Βαβυλώνας. Με τη βοήθεια των Κασσιτών, ενός φύλου ανατολικής προέλευσης που είχε κατορθώσει να κατακτήσει το βασίλειο της Hana στο κεντρικό τμήμα του Ευφράτη (*βλ. κεφάλαιο 4.1*), οι Χετταίοι κατέλαβαν το 1595 π.Χ. την Βαβυλώνα. Αμέσως μετά επέστρεψαν στην Ανατολία φορτωμένοι με την πλούσια λεία τους, γεγονός που φανερώνει ότι αυτή η εκστρατεία είχε εξαρχής ληστρικό χαρακτήρα (*βλ. κεφάλαιο 4.3*).

Όπως και για τις παλαιότερες περιόδους δυστυχώς δεν σώζονται γραπτές πηγές από την βόρειο Μεσοποταμία και έτσι δεν γνωρίζουμε τις εκεί πολιτικές εξελίξεις και το ποσοστό αυτονομίας της από τη Βαβυλωνία. Μπορούμε όμως να σχηματίσουμε μία αρκετά καλή εικόνα για την οικονομική και κοινωνική κατάσταση στην Ασσυρία από τα χιλιάδες κείμενα που βρέθηκαν σε διάφορους εμπορικούς σταθμούς (*ασσυρ.* karum) της πόλης Assur στην Ανατολία (**Εικ. 4.28-29**). Ένα από τα σημαντικότερα αρχεία βρέθηκε στην πόλη Kaneš (*τουρκ.* Kültepe) στην σημερινή Καππαδοκία (**Εικ. 4.29**). Από αυτά τα κείμενα προκύπτει ότι από τον 20ό μέχρι και περίπου τα μέσα του 18ου αι. π.Χ. η πόλη Assur αποτέλεσε ένα σημαντικότατο εμπορικό κέντρο (*βλ. Κεφάλαιο 4.3*). Η Assur δεν είχε την απαραίτητη στρατιωτική και πολιτική για να κρατά με τη βία ανοικτές

τις εμπορικές οδούς των καραβανιών της προς νότο και προς βορρά. Στηρίχτηκε λοιπόν στη διπλωματία και φρόντισε για τη σύναψη μίας σειράς συμφωνιών με τους ηγεμόνες των βασιλείων που έπρεπε να διασχίζουν τα καραβάνια τους. Εξασφάλιζαν έτσι την ασφαλή διέλευση των εμπόρων τους πληρώνοντας δασμούς, που αποτελούσαν ένα ιδιαίτερα σημαντικό έσοδο για τα κατά τόπους βασίλεια. Δεν γνωρίζουμε για ποιο λόγο κατέρρευσε αυτό το σύνθετο εμπορικό δίκτυο στο δεύτερο μισό του 18ου αι. Από τις λιγοστές πληροφορίες που μας προσφέρουν τα κείμενα της εποχής προκύπτει ότι μάλλον οφειλόταν στον ολοένα αυξανόμενο ανταγωνισμό των διαφόρων βασιλείων της Ανατολίας, για τα οποία γνωρίζουμε ελάχιστα, και στις πολεμικές διαμάχες που ξέσπασαν μεταξύ τους.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Arnold, B.T. 2004. *Who were the Babylonians?* Boston.

Brisch, N.M. 2007. *Tradition and the poetics of Innovation: sumerian court literature of the Larsa dynasty (c.2003-1763 BCE)*. Alter Orient und Altes Testament 339. Münster.

Eidem, J. 2011. *The royal archives from Tell Leilan : old Babylonian letters and treaties from the lower town palace East*. Leiden.

Goddeeris, A. 2002. *Economy and society in northern Babylonia in the early old Babylonian period (ca. 2000-1800 BC)*. Orientalia Lovaniensia analecta 109. Leuven.

Isma'el, Khalid S. 2007. *Old babylonian cuneiform texts from the lower Diyala region: Telul Khattab*. London.

Izre'el, S. και E. Cohen. 2004. *Literary Old Babylonian*, Languages of the world 81. München.

Klengel, H. 1992. *König Hammurapi und der Alltag Babyloniens*. Darmstadt.

Lau, R.J. 2007. *Old Babylonian Temple Records*. New York.

Lauinger, J. 2015. *Following the Man of Yamhad: settlement and territory at Old Babylonian Alalah*. Culture and history of the ancient Near East volume 75. Leiden.

Leemans, W.F. 1960. *Foreign Trade in the Old Babylonian Period as Revealed by Texts from Southern Mesopotamia*. Leiden.

Leick, A. 2003. *The Babylonians: an introduction*. London.

Lerberghe, K. van και G. Voet. 2009. *A Late Old Babylonian Temple Archive from Dūr-Abiešuḫ*, Cornell University studies in Assyriology and Sumerology 8. Bethesda.

Mieroop, M. Van De. 1992. *Society and Enterprise in Old Babylonian Ur*. Berlin.

_____. 2008. *King Hammurabi of Babylon: a biography*. Malden, MA.

Peterson, J. 2009. *Godlists from old babylonian Nippur in the University Museum, Philadelphia*, Alter Orient und Altes Testament 362. Münster.

Renger, J. 1993. „Formen des Zuganges zu den lebensnotwendigen Gütern: Die Austauschverhältnisse in der altbabylonischen Zeit." *AoF* 20:87-114.

Sasson, J.M. 2015. *From the Mari archives: An anthology of Old Babylonian letters*. Winona Lake, Indiana.

Simonetti, C. 2006. *Land and Taxation in the Old-Babylonian Period*. Fiscality in Mycenaean and Near Eastern archives. Paris & Napoli.

Walters, S.D. 1970. *Waters for Larsa. An Old Babylonian Archive Dealing with Irrigation*. New Haven.

Yoffee, N. 1977. *The Economic Role of the Crown in the Old Babylonian Period*. Malibu.

Κεφάλαιο 3. Αίγυπτος (Πρώιμη και Μέση Εποχή Χαλκού)

Η αιγυπτιακή ιστορία χωρίζεται συμβατικά σε δύο μεγάλες περιόδους, την Προδυναστική και Δυναστική, με σημείο τομής το 3200 π.Χ., δηλαδή την χρονική στιγμή κατά την οποία θεωρείται ότι ενοποιήθηκε η Άνω και Κάτω Αίγυπτος. Η περίοδος πριν από το 3200 π.Χ. ονομάζεται συμβατικά *Προδυναστική*. Ως αρχή της ορίζεται συνήθως το 5000 π.Χ., αν και ως προς αυτό δεν υπάρχει ομοφωνία στην έρευνα.

Ένα πρόβλημα για όσους αρχίζουν την ενασχόλησή τους με την αρχαία Αίγυπτο αποτελεί το γεγονός ότι δεν υπάρχουν καθιερωμένοι τύποι γραφής για τα ονόματα των Φαραώ, των πόλεων, αλλά και των θεών στην βιβλιογραφία. Πριν από τον 19ο αι., όταν ακόμη τα ιερογλυφικά δεν είχαν αποκρυπτογραφηθεί, η Αίγυπτος ήταν γνωστή κυρίως μέσα από τα κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας. Οι Έλληνες συγγραφείς (αλλά και ο Μανέθων) μεταγλώττισαν τα αιγυπτιακά ονόματα στα ελληνικά. Οι Ευρωπαίοι συγγραφείς μεταγλώττισαν αυτά τα ονόματα στις δικές τους γλώσσες: π.χ. ο Φαραώ Ἀμένωφις έγινε *Amenophis*, ο Φαραώ Σεθῶν έγινε *Sethos* κτλ. Όταν αργότερα τα αιγυπτιακά διαβάστηκαν, τότε προσετέθη και η αιγυπτιακή εκδοχή των ονομάτων, π.χ. *I-mn-htp* και *sty* για τους δύο προαναφερθέντες Φαραώ αντίστοιχα. Δυστυχώς όμως στα αρχαία αιγυπτιακά δεν χρησιμοποιούνταν φωνήεντα και έτσι δεν είναι βέβαιη η ανάγνωση των ονομάτων. Αυτά τα ονόματα μετεγράφησαν εκ νέου στις ευρωπαϊκές γλώσσες, ωστόσο με διάφορες παραλλαγές ως προς τα φωνήεντα. Ο *I-mn-htp* έγινε π.χ. *Amenhotep* και ο *sty* έγινε *Sety* ή *Seti*.

Το παρόν σύγγραμμα είναι γραμμένο στα Ελληνικά και έτσι θα ανέμενε ίσως κανείς να χρησιμοποιούνται σε αυτό οι τύποι των ονομάτων που απαντούν στην αρχαία Ελληνική γραμματεία. Λόγω όμως του εισαγωγικού χαρακτήρα του επέλεξα να χρησιμοποιήσω τους τύπους των ονομάτων των Φαραώ, θεών και πόλεων που έχουν καθιερωθεί στην διεθνή (την αγγλική) κυρίως βιβλιογραφία (με ελάχιστες εξαιρέσεις), έτσι ώστε ο αναγνώστης να μπορεί δίχως πρόβλημα να συνεχίσει την μελέτη του και στα ξενόγλωσσα εγχειρίδια.

1. Ύστερη Προδυναστική (3400-3000 π.Χ.) και Πρώιμη Δυναστική περίοδος (3000-2686 π.Χ.)

Από την αρχαιότητα μέχρι και σήμερα ο Νείλος προσφέρει στην Αίγυπτο μία ιδιαίτερα πλούσια πανίδα και χλωρίδα. Οι προϊστορικοί άνθρωποι μπορούσαν εύκολα να συλλέξουν αυτοφυείς καρπούς και να κυνηγήσουν ζώα. Γι' αυτόν τον λόγο καθυστέρησε η εισαγωγή της γεωργίας και κτηνοτροφίας στην Αίγυπτο. Ενώ οι πρώτοι μόνιμοι γεωργικοί οικισμοί στην Συροπαλαιστίνη ιδρύθηκαν ήδη κατά την 7η χιλιετία, στην Αίγυπτο δεν εμφανίζονται πριν από τα μέσα της 6ης χιλιετίας. Ένας χαρακτηριστικός οικισμός αυτής της περιόδου βρέθηκε στο Merimde Beni Salama, στο Δέλτα του Νείλου (4800-4300 π.Χ.). Οι κάτοικοί του ασχολούνταν με τη γεωργία (κυρίως καλλιεργούσαν σιτάρι και κριθάρι), είχαν εξημερωμένα ζώα (βόδια, αιγοπρόβατα και χοίρους), συμπλήρωναν την διατροφή τους με κυνήγι και ψάρεμα και ζούσαν σε απλά σπίτια, κατασκευασμένα από φθαρτά υλικά, καλάμια και πηλό. Κατασκεύαζαν τα εργαλεία τους κυρίως από λίθο, ενίοτε και από οστά, και χρησιμοποιούσαν ήδη πήλινα αγγεία. Ο συγκεκριμένος τρόπος ζωής, που είναι κοινός σε μία ευρύτερη περιοχή, ονομάστηκε συμβατικά στην έρευνα "*πολιτισμός Merimde*".

Στο δεύτερο μισό της 5ης χιλιετίας χρονολογείται μία σειρά νεκροταφείων που βρέθηκαν κοντά στη σύγχρονη πόλη Badari στη Μέση Αίγυπτο. Οι νεκροί τοποθετούνταν προσεκτικά στους τάφους μαζί με διάφορα αντικείμενα που θα τους ήταν χρήσιμα στην μεταθανάτια ζωή, μεταξύ άλλων πήλινα αγγεία, κοσμήματα, ακόμη και μικρά ειδώλια από οστό ή ελεφαντόδοντο. Αν και τα ευρήματα παρουσιάζουν αρκετές ομοιότητες με εκείνα του λεγόμενου *πολιτισμού Merimde*, πρόκειται για μία ξεχωριστή πολιτισμική ενότητα, που συμβατικά ονομάζεται *πολιτισμός Badari* (**Εικ. 3.1**). Κύρια χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου πολιτισμού αποτελούν είναι η μελανέρυθρη στιλπνή κεραμική και τα οστέινα ειδώλια γυναικείων μορφών, τα οποία βρίσκουμε σε τάφους ανδρών και γυναικών και πιθανώς απεικονίζουν κάποια θεότητα που σχετιζόταν μάλλον με την γονιμότητα (**Εικ. 3.2**).

Εικόνα 3.1. *Χάρτης Αιγύπτου με τις κύριες θέσεις του πολιτισμού Badari.*

Η 4η χιλιετία αποτελεί την λεγόμενη περίοδο Naqada (*γερμ.* Negade), που πήρε το όνομά της από την ομώνυμη πόλη όπου βρέθηκαν 3000 τάφοι αυτής της εποχής. Αυτή η μακρά περίοδος χωρίζεται σε τρεις κύριες υποπεριόδους. Κάθε μία από αυτές ονομάσθηκε από το όνομα ενός από τα νεκροταφεία, όπου βρέθηκε πληθώρα ευρημάτων: **Amrah** ονομάζεται η Naqada I (3800-3550 π.Χ.), **Gerzeh** η Naqada II (3550-3200 π.Χ.) και **Semaina** (από το Es-Semaina) η Naqada III (3200-3000 π.Χ.). Οι παραπάνω χρονολογήσεις δεν γίνονται αποδεκτές από όλους τους μελετητές και έχουν προταθεί άλλες που ανεβάζουν την αρχή της Naqada I στην ύστερη 5η χιλιετία.

Κατά την διάρκεια του πρώτου μισού της 4ης χιλιετίας αυξάνεται κατά πολύ ο αριθμός των γνωστών οικισμών και των νεκροταφείων κατά μήκος τους Νείλου, αλλά και εντός του Δέλτα του ποταμού (**Εικ. 3.4**). Στην Naqada I οι νεκροί θάβονται σε απλούς λάκκους, όπως κατά την περίοδο Badari, ωστόσο αυξάνεται ο αριθμός των κεραμικών και λίθινων αγγείων που τοποθετούνταν ως κτερίσματα στους τάφους. Σταδιακά όμως οι νεκροί θάβονται στραμμένοι προς την δύση, μία πρακτική που θα συνεχισθεί έκτοτε μέχρι και το τέλος της αρχαιότητας. Χαρακτηριστικά της περιόδου είναι τα πήλινα ειδώλια γυναικείων μορφών με πτηνόμορφα πρόσωπα και ιδιαίτερα επιμήκη χέρια που υψώνουν γύρω από το κεφάλι τους (**Εικ. 3.3**).

Λίγο πριν τα μέσα της 4ης χιλιετίας και κατά τους τρεις επόμενους αιώνες (Naqada II: 3550-3200 π.Χ.) παρατηρείται μία σημαντική αλλαγή στην κοινωνική οργάνωση, αφού αυξάνεται σημαντικά το μέγεθος των οικισμών και των νεκροταφείων. Κάποιοι τάφοι πλέον είναι σαφώς μεγαλύτεροι από τους υπολοίπους και με

Εικόνα 3.4. *Χάρτης Αιγύπτου με τις κύριες θέσεις του πολιτισμού Naqada.*

Εικόνα 3.2. *Οστέινο ειδώλιο γυναικείας μορφής του πολιτισμού Badari.*

Εικόνα 3.3. *Πήλινο ειδώλιο με παράσταση γυναικείας μορφής (μέσα 4ης χιλιετίας).*

περισσότερα και καλύτερης ποιότητας κτερίσματα, γεγονός που φανερώνει ότι υπήρχε πλέον μία κοινωνική διαστρωμάτωση. Συχνά οι νεκροί τυλίγονταν προσεκτικά με υφάσματα, μία πρακτική που σταδιακά οδήγησε στην μουμιοποίηση των νεκρών (όμως από την 4η Δυναστεία και εξής). Τα κεραμικά αγγεία είναι φανερό ότι πλέον δεν αντιμετωπίζονταν μόνον ως χρηστικά αντικείμενα, αλλά και ως πεδίο καλλιτεχνικής δημιουργίας. Συχνές είναι οι σύνθετες παραστάσεις αφηρημένων θεμάτων, που αποτελούνταν από γραμμικά ή φυτικά κοσμήματα, αλλά και σκηνές με ανθρώπους σε πλοία ή κατά την διάρκεια του κυνηγιού (**Εικ. 3.5**). Αυτήν την περίοδο άρχισαν επίσης για πρώτη φορά να κατασκευάζονται και αντικείμενα από φαγεντιανή. Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει σε ένα εγχειρίδιο που βρέθηκε στο Gebel el-Arak (40 χιλιόμετρα νότια της Αβύδου) και χρονολογείται στην περίοδο Naqada II (**Εικ. 3.6**). Η λεπίδα του είναι κατασκευασμένη από πυριτόλιθο και η λαβή του από ελεφαντόδοντο. Οι δύο πλευρές της λαβής του κοσμούνται από περίτεχνες και πολυπρόσωπες παραστάσεις. Στην εικονογραφία της μίας παράσταση (**Εικ. 3.6: κέντρο**) διακρίνονται σαφείς μεσοποταμιακές επιδράσεις (κυρίως ως προς τον τρόπο απεικόνισης του άνδρα που περιβάλλεται από δύο λιοντάρια). Στην άλλη πλευρά απεικονίζεται μία ναυμαχία και πεζομαχία (**Εικ. 3.6: δεξιά**).

Αντικείμενα όπως το εγχειρίδιο από το Gebel el-Arak ή τα αγγεία με την σύνθετη γραπτή διακόσμηση σίγουρα αποτελούσαν προϊόντα εξειδικευμένων τεχνιτών. Η ανάγκη για την παραγωγή τέτοιων "ειδών πολυτελείας" δείχνει ότι αποτελούσαν ένα μέσο για την δήλωση του πλούτου, αλλά και της ανώτερης κοινωνικής θέσης των ιδιοκτητών τους. Η απουσία γραπτών πηγών δεν μας επιτρέπει δυστυχώς να ανασυνθέσουμε την κοινωνική οργάνωση εκείνης της εποχής. Υπάρχουν όμως ήδη από τότε σαφείς ενδείξεις ότι κάποιοι άνθρωποι είχαν κατορθώσει να συγκεντρώσουν στα χέρια τους σημαντική οικονομικη και προφανώς πολιτική εξουσία. Την χαρακτηριστικότερη ένδειξη προσφέρει ο *Τάφος 100* στην Ιερακόπολη, ο οποίος διακοσμείται από μία εντυπωσιακή γραπτή παράσταση (**Εικ. 3.7**). Απεικονίζονται πλοία, σκηνές μάχης, διάφορα ζώα και ανθρώπινες

Εικόνα 3.5. *Αγγείο με παράσταση πλοίου και ανθρώπινων μορφών της περιόδου Naqada II.*

μορφές σε δράση, ωστόσο η ερμηνεία της παράστασης παραμένει αβέβαιη. Η απεικόνιση ενός άνδρα που κρατά δύο λιοντάρια έχει θεωρεί ότι αποτελεί ένδειξη για το γεγονός πως ο τάφος ανήκε στον ηγεμόνα της πόλης, Εάν όντως ισχύει αυτή η υπόθεση, τότε οι υπόλοιπες σκηνές ίσως απεικονίζουν τα πολεμικά και κυνηγετικά του κατορθώματα. Από την άλλη όμως πλευρά, ίσως στην παράσταση απεικονίζεται κάποιο, άγνωστο σε μας, μυθολογικό θέμα.

Η τελευταία φάση της περιόδου, δηλαδή η Naqada III (3200-3000 π.Χ.) αναφέρεται στην βιβλιογραφία επίσης και ως Πρωτοδυναστική περίοδος ή "Δυναστεία 0". Τα σημαντικότερα κέντρα αυτής της περιόδου ήταν η Naqada, η Ιερακόπολη (*αιγ*. Nekhen, *αγγλ*. Hierakonpolis) και η Άβυδος (αιγ. Abdju) αποτελούσαν σημαντικά κέντρα αυτής της περιόδου, κέντρα που βρίσκονταν σε μία ακτίνα μόλις 200 χιλιομέτρων. Πλέον εγκαταλείπεται η γραπτή

Εικόνα 3.6. *Το εγχειρίδιο από το Gebel el-Arak της περιόδου Naqada II.*

διακόσμηση των πήλινων αγγείων και αυξάνεται η παραγωγή λίθινων αγγείων. Επίσης στις γλυπτές παραστάσεις

ανθρώπινων μορφών βρίσκουμε ήδη διαμορφωμένα τα βασικά χαρακτηριστικά της υστερότερης φαραωνικής γλυπτικής.

Εικόνα 3.7. *Γραπτή παράσταση από τον Τάφο 100 στην Ιερακόπολη της περιόδου Naqada II.*

Κατά την διάρκεια αυτής της περιόδου θεωρείται ότι έλαβε χώρα η πολιτική ενοποίηση της Άνω και Κάτω Αιγύπτου. Σύγχρονες ιστορικές γραπτές πηγές δεν υπάρχουν και δυστυχώς πρέπει να στηριχθούμε σε κείμενα υστερότερων περιόδων. Γι' αυτό τον λόγο δεν μπορούμε να καταλήξουμε σε βέβαια συμπεράσματα σχετικά με τους λόγους που οδήγησαν στην συγκέντρωση μίας πρωτόγνωρα μεγάλης εξουσίας σε ένα και μόνο πρόσωπο. Υπάρχουν όμως αρχαιολογικά ευρήματα που δείχνουν ότι κάποιοι άνθρωποι κατείχαν μίαν ιδιαιτέρως εξέχουσα θέση. Ένα από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα αποτελεί ο μεγάλος τάφος U-j στο νεκροταφείο της Αβύδου, ο οποίος αποτελείται από 12 δωμάτια (**Εικ. 3.8**).

Αν και ο τάφος είχε ήδη συληθεί κατά την αρχαιότητα τα ευρήματα που ήλθαν στο φως από την αρχαιολογική ανασκαφή είναι εντυπωσιακά: μεγάλη ποσότητα αιγυπτιακής κεραμικής, αλλά και 200 αγγεία εισηγμένα από την Συροπαλαιστίνη που περιείχαν ελαιόλαδο ή κρασί. Βρέθηκαν επίσης διάφορα ελεφάντινα τέχνεργα, μεταξύ αυτών ένα αντικείμενο που θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως σκήπτρο, καθώς και 200 τετράγωνα πλακίδια με χαραγμένα σύμβολα, τα οποία πιθανότατα αναφέρονται σε διάφορες περιοχές της Αιγύπτου (**Εικ.**

Εικόνα 3.8. *Τάφος U-j στην Άβυδο της περιόδου Naqada III.*

Εικόνα 3.9. *Ελεφάντινα ανάγλυφα πλακίδια από τον τάφο U-j.*

3.9). Εάν όντως ισχύει αυτή η ερμηνεία (και δεν πρόκειται απλά για σύμβολα με αποτροπαϊκό χαρακτήρα), τότε η εντύπωση που σχηματίζει κανείς είναι πως οι κάτοικοι διαφόρων περιοχών της Αιγύπτου έστειλαν κτερίσματα για να τιμήσουν τον νεκρό που ετάφη στον U-j. Το συγκεκριμένο νεκροταφείο στην Άβυδο χρησιμοποιήθηκε τους επόμενους αιώνες και για άλλες βασιλικές ταφές, γεγονός που δείχνει ότι ίσως και ο νεκρός του U-j ήταν βασιλιάς. Δυστυχώς όμως δεν μπορούμε να τον ταυτίσουμε με κάποιο από τα ονόματα των πρώιμων Φαραώ που αναφέρονται σε υστερότερες αιγυπτιακές πηγές. Ο Μανέθων αναφέρει ότι η πρωτεύουσα των βασιλέων της 1ης και 2ης Δυναστείας ήταν η πόλη Θίνις (αιγ. Tjenu) κοντά στην Άβυδο, η οποία όμως ακόμη δεν έχει εντοπιστεί. Έχει προταθεί ότι βρισκόταν στην θέση της σημερινής πόλης Girga.

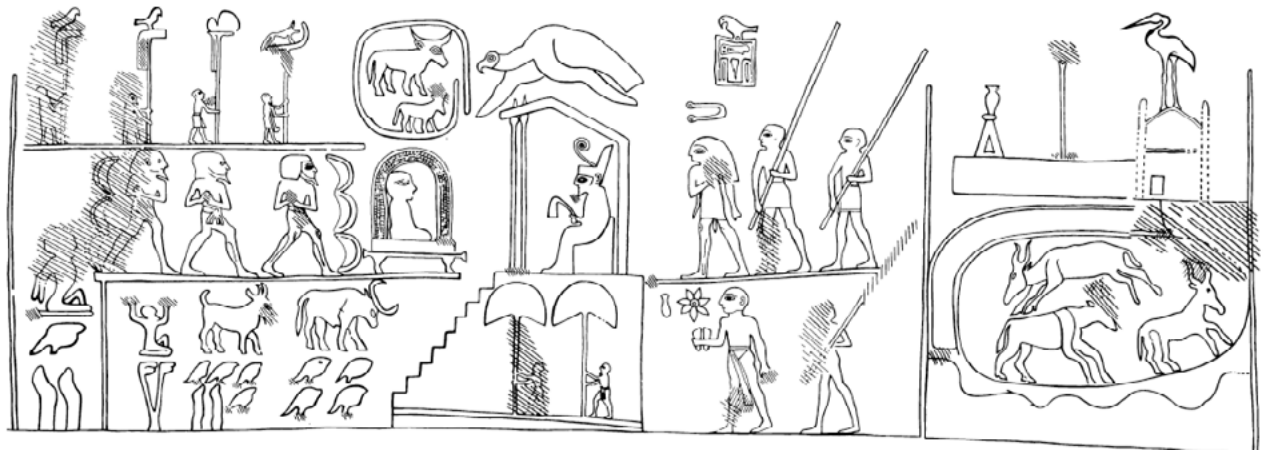
Η χρήση της ιερογλυφικής γραφής εισάγεται στην Αίγυπτο κατά την διάρκεια της Naqada III, δηλαδή περίπου την ίδια χρονική περίοδο που άρχισε να χρησιμοποιείται η γραφή και στην Μεσοποταμία (ύστερη περίοδος Uruk). Τα δύο συστήματα γραφής δεν έχουν σχεδόν καμία ομοιότητα μεταξύ τους και άρα αναπτύχθηκαν ανεξάρτητα το ένα από το άλλο. Το γεγονός όμως ότι η πρώτη χρήση της γραφής εμφανίσθηκε την ίδια περίοδο και στην Αίγυπτο και στην νότιο Μεσοποταμία, δείχνει ότι η αρχική ιδέα πρέπει να προήλθε από την μία από αυτές τις δύο περιοχές και να υιοθετήθηκε από την άρχουσα τάξη της άλλης. Γνωρίζουμε εξάλλου ότι υπήρχαν εμπορικές σχέσεις μεταξύ των δύο αυτών απομακρυσμένων περιοχών (λ.χ. **Εικ. 3.6**), αν και σίγουρα αυτές θα ήταν περιορισμένες. Στην Μεσοποταμία, η γραφή αναπτύχθηκε αρχικά ως ένα μέσο λογιστικών καταγραφών των εμπορικών συναλλαγών και των αποθηκευμένων προϊόντων. Ωστόσο στην Αίγυπτο η γραφή σύντομα χρησιμοποιήθηκε και ως ένα μέσο έκφρασης της κοινωνικής δύναμης προσώπων, αλλά και της πολιτικής νομιμοποίησής τους. Σταδιακά, κατά την διάρκεια του πρώτου μισού της 3ης χιλιετίας, οι ηγεμόνες άρχισαν να χρησιμοποιούν την γραφή για να προβάλουν τα στρατιωτικά και άλλα κατορθώματά τους.

Εικόνα 3.10. *Κεφαλοθραύστης του Βασιλιά Σκορπιού.*

Οι υστερότερες αιγυπτιακές πηγές αποδίδουν την ενοποίηση της Άνω και Κάτω Αιγύπτου στον βασιλιά Μήνη (*αιγ*. Meni, *αγγλ*. Menes), το όνομα όμως του οποίου δεν αναφέρεται σε καμία από τις επιγραφές της Πρώιμης Δυναστικής Περιόδου. Ίσως ταυτίζεται με κάποιον από τους βασιλείς της Δυναστείας 0 (Narmer;) ή ίσως της Δυναστείας 1 (Aha;), ωστόσο τα υπάρχοντα δεδομένα δεν επαρκούν για να καταλήξουμε σε βέβαια συμπεράσματα. Μία επίσης προβληματική μορφή αυτής της περιόδου είναι ο Βασιλιάς Σκορπιός (*αγγλ*. Scorpion, *γερμ*. Skorpion), όπως είναι γνωστός στην βιβλιογραφία. Η γνωστότερη παράστασή του βρίσκεται σε έναν κεφαλοθραύστη (αγγλ. macehead) που βρέθηκε στην Ιερακόπολη (**Εικ. 3.10**).

Απεικονίζεται όρθιος, φορώντας ένα στέμμα, που έκτοτε διαχρονικά θα συνδέεται στην αιγυπτιακή εικονογραφία με την Άνω Αίγυπτο, να σκάβει ένα αρδευτικό κανάλι. Πρόκειται προφανώς για μία τελετουργική πράξη, η οποία διαφημίζει το κατόρθωμα του βασιλιά να αποκτηθούν νέες καλλιεργήσιμες εκτάσεις με την βοήθεια αρδευτικών έργων. Μπροστά από το στόμα του απεικονίζεται ένας ρόδακας και από κάτω του ένας σκορπιός, δίνοντας την εντύπωση ότι αυτά τα δύο σύμβολα παραπέμπουν στο όνομα του βασιλιά. Στο πάνω τμήμα της παράστασης απεικονίζονται σύμβολα διαφόρων αιγυπτιακών πόλεων, οι οποίες προφανώς ανήκουν στην επικράτεια αυτού του βασιλιά. Σε έναν άλλο κεφαλοθραύστη, ο οποίος σώζεται θραυσματικά, απεικονίζεται ο ίδιος βασιλιάς να φορά το στέμμα της Κάτω Αιγύπτου, δίνοντας έτσι την εντύπωση ότι κατά την διάρκεια της βασιλείας του εξουσίαζε ολόκληρη την χώρα (**Εικ. 3.11**). Τα διαθέσιμα στοιχεία είναι δυστυχώς λιγοστά και δυσερμήνευτα. Έχουν διατυπωθεί ως τώρα διάφορες υποθέσεις, δηλαδή ότι δεν υπήρξε ένας μόνον βασιλιάς με αυτό το όνομα, αλλά δύο, καθώς και ότι το όνομα Σκορπιός ήταν ένα επιπλέον όνομα του βασιλιά Narmer.

Εικόνα 3.11. *Ο Μικρός Κεφαλοθραύστης του Βασιλιά Σκορπιού.*

Στην περίπτωση του Narmer βρισκόμαστε πλέον σε πιο στέρεο ιστορικό έδαφος. Έχοντας ως έδρα του την Ιερακόπολη, κατόρθωσε να θέσει υπό τον έλεγχό του την Άνω και Κάτω Αίγυπτο, γεγονός που σίγουρα αποτέλεσε το επιστέγασμα μίας διαδικασίας που είχε ξεκινήσει πολύ νωρίτερα. Ο βασιλιάς Narmer προσέθεσε μάλιστα στον τίτλο του το όνομα αυτού του θεού. Ένα σημαντικό έργο τέχνης της περιόδου αποτελεί ο λεγόμενος *χρωματοτρίπτης* (*αγγλ.* palette) *του Narmer* (**Εικ. 3.12**). Ο Narmer απεικονίζεται στην μία του πλευρά (**Εικ. 3.12:** *αριστερά*) φορώντας το στέμμα της Άνω Αιγύπτου και στην άλλη πλευρά με το στέμμα της Κάτω Αιγύπτου (**Εικ. 3.12:** *δεξιά*), δείχνοντας έτσι ότι κυριαρχεί σε ολόκληρη την χώρα. Και στις δύο παραστάσεις τονίζονται οι στρατιωτικές επιτυχίες του βασιλιά και χρησιμοποιούνται μία σειρά από εικονογραφικά μοτίβα που έκτοτε θα επαναλαμβάνονται στην φαραωνική τέχνη τις επόμενες δύο χιλιετίες.

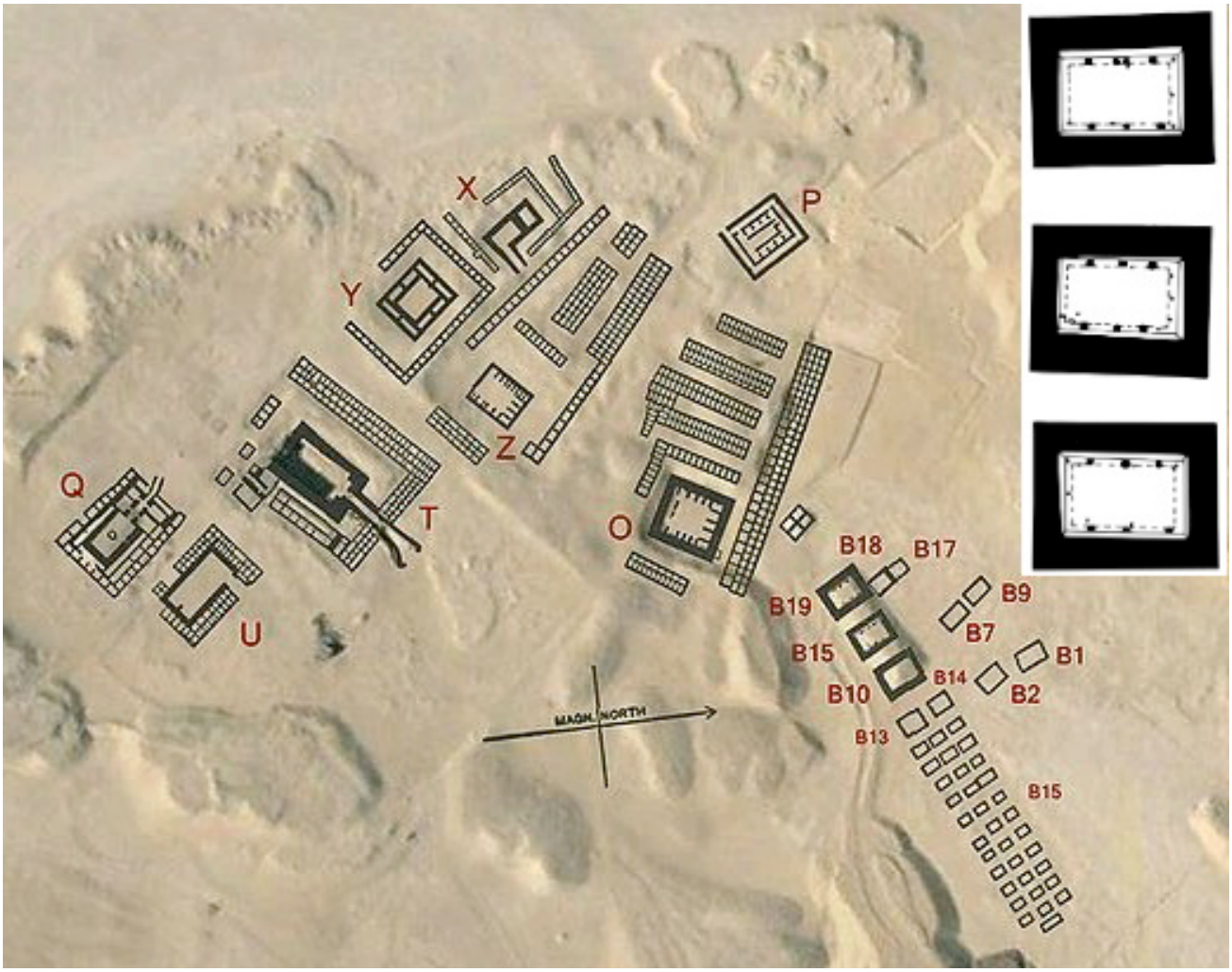
Οι παραστάσεις αυτής της περιόδου υπονοούν ότι η ενοποίηση της Αιγύπτου έγινε με βίαιο τρόπο, ωστόσο ίσως απλά αποτελούν προπαγανδιστικά μέσα που αποσκοπούν στην διαφήμιση της πολεμικής ικανότητας αυτών των πρώιμων βασιλέων. Στον χρωματοτρίπτη του Narmer υπάρχει και μία από τις πρωιμότερες (ίσως και η πρωιμότερη) απεικονίσεις του συμβόλου **serekh** (και στις δύο πλευρές, ανάμεσα στις ταυροκεφαλές), το οποίο θα αποκτήσει ιδιαίτερη σημασία έκτοτε. Πρόκειται για την σχηματικά αποδοθείσα πρόσοψη του ανακτόρου, στο οποίο προστίθεται και το όνομα του εκάστοτε Φαραώ. Εκείνη την περίοδο πιθανότατα ξεκίνησε και η αντίληψη ότι ο Φαραώ είχε μία ιδιαίτερη σχέση με τους θεούς. Η απεικόνιση του γερακιού, του συμβόλου του

Εικόνα 3.12. *Ο χρωματοτρίπτης του βασιλιά Narmer.*

θεού Ώρου (*αιγ*. Haru, *αγγλ*. Horus) στον χρωματοτρίπτη του Narmer (**Εικ. 3.12**: αριστερά) σε τόσο περίοπτη θέση και μάλιστα να κρατά με τα νύχια του ένα σχοινί περασμένο από την μύτη κάποιου νεκρού αντιπάλου ηγεμόνα, σίγουρα δεν αποτελούσε τυχαία επιλογή. Στην υστερότερη αιγυπτιακή ιστορία ο Φαραώ εθεωρείτο ότι αποτελούσε ενσάρκωση του θεού Ώρου και μάλιστα κατά την ενθρόνισή του ένα από τα ονόματα που λάμβανε παρέπεμπε σε αυτόν τον θεό. Η προτίμηση στον συγκεκριμένο θεό φαίνεται ότι είχε τις ρίζες της στην προδυναστική περίοδο. Στην ίδια την Ιερακόπολη υπήρχε ένας σημαντικός ναός αφιερωμένος στον Ώρο, που κατείχε ιδιαίτερη θέση στην λατρεία της πόλης. Η ιδιαίτερη σχέση του Φαραώ με τους θεούς τονιζόταν και από διάφορες δημόσιες θρησκευτικές γιορτές. Η γιορτή *sed*, η οποία αποσκοπούσε στην ανανέωση των δυνάμεων του Φαραώ, αλλά και την επανεπιβεβαίωση του ελέγχου του στο βασίλειό του, έχει τις ρίζες της σε αυτήν την περίοδο.

Ο Narmer συγκαταλέγεται συνήθως στην Δυναστεία 0, ενίοτε όμως και στην Δυναστεία 1, την πρώτη δηλαδή όπου οι Φαραώ αποτελούν απτά ιστορικά πρόσωπα. Ο Φαραώ που τον διαδέχθηκε (ίσως ήταν γιος του) ονομαζόταν *Hor[us] Aha* (*=Ώρος ο Πολεμιστής*). Ο Hor Aha συγκαταλέγεται στην Δυναστεία 1 (3000-2890 π.Χ.). Αυτός πρώτος εισήγαγε το αιγυπτιακό ημερολόγιο και κατέγραψε επιγραμματικά τα σημαντικότερα γεγονότα που έλαβαν χώρα κατά την διάρκεια της βασιλείας του, μία παράδοση που συνεχίστηκε μέχρι και την 5η δυναστεία. Ήταν επίσης ο πρώτος που προσέθεσε και το όνομα των "Δύο Κυριών" (nebty) στον βασιλικό του τίτλο. Ο Aha επέλεξε να κατασκευάσει τον τάφο του στο προϋπάρχον νεκροταφείο της Αβύδου (στο Umm el-Qa'ab), μία παράδοση που συνέχισαν όλοι οι Φαραώ της 1ης Δυναστείας (**Εικ. 3.13**). Αποτελούνταν ουσιαστικά από τρία απλά τετράπλευρα κτήρια (B10, B15, B19), όχι και τόσο εντυπωσιακά από αρχιτεκτονικής άποψης. Αν και βρέθηκαν συλημένα, φαίνεται ότι τα κτερίσματα σε αυτά θα ήταν ιδιαιτέρως εντυπωσιακά. Εξάλλου ο Aha ενταφιάστηκε σ' αυτόν συνοδευόμενος από τους υπηρέτες, τις συζύγους και κάποια από τα κατοικίδιά του σε παραπλήσιους τάφους. Αυτά τα τετράπλευρα ταφικά κτίσματα μετεξελίχθηκαν στον ταφικό τύπο του mastaba, που έκτοτε καθιερώθηκε και χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον στην Αίγυπτο. Έκτισε επίσης έναν τάφο τύπου mastaba για την μητέρα του (Neithhotep) στο νεκροταφείο της Naqada και άλλον έναν (αρ. 3357) για

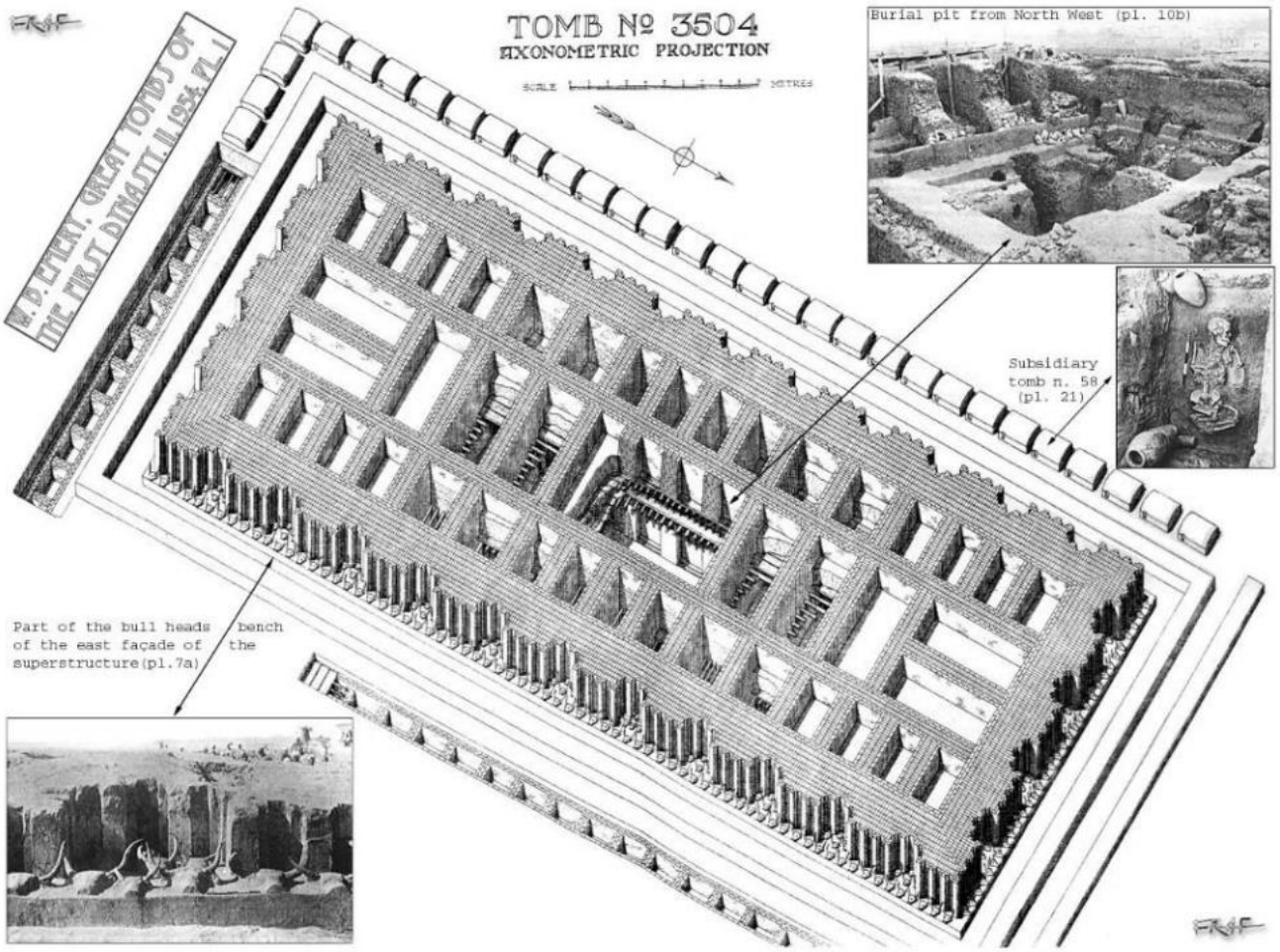
Εικόνα 3.13. *Το βασιλικό νεκροταφείο στην Άβυδο (Umm el-Qa'ab).*

Εικόνα 3.14. *Η στήλη του Φαραώ Djet από τον τάφο του Άβυδο (Umm el-Qa'ab).*

έναν αξιωματούχο του στο νεκροταφείο της Saqqara, δηλαδή την νεκρόπολη της Μέμφιδος. Η Άβυδος σίγουρα αποτελούσε το κύριο πολιτικό κέντρο κατά την διάρκεια της Δυναστείας 1, ωστόσο κατά την διάρκεια της Πρώιμης Δυναστικής Περιόδου η Μέμφιδα απέκτησε σταδιακά ολοένα και μεγαλύτερη σημασία. Αυτό οφειλόταν προφανώς στην κεντρική γεωγραφική της θέση, από την οποία ήταν εύκολη η πρόσβαση τόσο στην Άνω όσο και στην Κάτω Αίγυπτο. Ένα από τα υστερότερα ονόματα της πόλης, Ankh-Tawy (=η ζωή των δύο χωρών) δείχνει την σημασία που αποδιδόταν σε αυτήν την πόλη ως ενοποιητικό κέντρο.

Λίγα είναι γνωστά και από την περίοδο βασιλείας του γιού του Aha, ο οποίος βασίλευσε με το όνομα Horus Djer. Γνωρίζουμε ότι εκστράτευσε στο Σινά αλλά και στην περιοχή του 2ου καταρράκτη του Νείλου. Ο τάφος του στην Άβυδο (**Εικ. 3.13**: *Τάφος O*) συνοδεύεται από 338 δευτερεύοντες τάφους, εντός των οποίων είχαν ενταφιασθεί 580 ακόλουθοί του! Η νεαρή ηλικία πολλών από αυτούς δείχνει ότι σκοτώθηκαν λίγο μετά από τον θάνατο του Djer για να τον συνοδεύσουν στον Κάτω Κόσμο. Στο νεκροταφείο της Saqqara κτίσθηκαν επίσης mastaba (αρ. 3471 και 2185) κατά την περίοδο της βασιλείας του.

Εικόνα 3.15. *Το Mastaba 3504 από το νεκροταφείο της Saqqara.*

Ο διάδοχός του Djer ήταν ο Horus Wadj, γνωστός στην βιβλιογραφία κυρίως ως Djet (=Όφις). Ένα πολύ γνωστό μνημείο από την βασιλεία του είναι η ταφική του στήλη από την Άβυδο, που σήμερα βρίσκεται στο Λούβρο (**Εικ. 3.14**). Ο τάφος του στην Άβυδο (**Εικ. 3.13**: *τάφος Z*) παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς διαθέτει έναν απομονωμένο θάλαμο για το άγαλμα όπου θα κατοικούσε το Ka του (*serdab*). Γύρω του βρίσκονταν 174 δευτερεύουσες ταφές και άλλες 161 γύρω από τον ταφικό του περίβολο. Ένα εντυπωσιακό mastaba κτίσθηκε κατά την διάρκεια της βασιλείας του στην Saqqara (*αρ. 3504*, **Εικ. 3.15**) και πιθανώς προοριζόταν για τον αξιωματούχο Sekhemka. Είναι κτισμένο με ωμοπλίνθους, έχει διαστάσεις 49.5 x 20 μέτρα και αποτελείται από 43 δωμάτια. Ο νεκρικός θάλαμος είναι υπόγειος και δυστυχώς βρέθηκε συληημένος. Τα υπόλοιπα δωμάτια είναι αποθηκευτικοί χώροι και σε αυτά βρέθηκαν 2500 κεραμικά, 1500 λίθινα αγγεία, έπιπλα και εργαλεία, που θα χρησίμευαν στον νεκρό στον Κάτω Κόσμο. Η πρόσοψη του ταφικού κτίσματος έχει διαμορφωθεί σε συνεχείς κόγχες και κοσμούνταν και από ταυροκεφαλές, οι οποίες μάλλον είχαν λατρευτική χρήση.

Έπειτα από τον θάνατο του Djet ακολούθησε μία μακρά περίοδος πολιτικής αστάθειας, η οποία μάλλον διήρκεσε μέχρι και το τέλος της 2ης Δυναστείας (2890-2686 π.Χ.). Φαίνεται πάντως ότι κατά την διάρκεια της Πρώιμης Δυναστικής περιόδου αποκρυσταλλώθηκε το αποκεντρωτικό σύστημα διοίκησης της Αιγύπτου, η οποία είχε χωρισθεί σε επιμέρους διοικητικές περιφέρειες, τους Νομούς (αγγλ. nome), όπως είναι γνωστοί στην βιβλιογραφία. Κάθε Νομός είχε το δικό του κέντρο και διοικητή, τον Νομάρχη (αγγλ. nomarch), ο οποίος εκπροσωπούσε τον Φαραώ στην περιφέρειά του. Αυτό το αποκεντρωμένο σύστημα διοίκησης επέτρεπε μεν την αμεσότερη επίλυση των κοινωνικών και οικονομικών προβλημάτων, ωστόσο αποτελούσε επίσης και μία εν δυνάμει απειλή για την εξουσία του Φαραώ, ιδίως στις περιπτώσεις που το αξίωμα του Νομάρχη ήταν κληρονομικό και δημιουργούνταν έτσι ισχυρές τοπικές δυναστείες.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Arkell, E.J. 1975. *The Prehistory of the Nile Valley*. Leiden & Köln.

Bard, K.A. 1987. *The geography of excavated Predynastic sites and the rise of complex society*. New York.

Baumgartel, E.J. 1955. *The Cultures of Prehistoric Egypt*. London.

Bogucki, P.I. 1999. *The Origins of Human Society*. Malden, Mass. & London.

Brewer, D.J. 2005. *Ancient Egypt: Foundations of a Civilization*. Harlow.

Castillos, J.J. 1983. *A study of the spatial distribution of large and richly endowed tombs in Egyptian predynastic and early dynastic cemeteries*. Toronto.

Flores, D.V. 2003. *Funerary sacrifice of animals in the Egyptian predynastic period*. Oxford.

Friedman, R.F. και P. N. Fiske. Επιμ. 2011. *Egypt at its origins 3: Proceedings of the Third International Conference "Origin of the State. Predynastic and Early Dynastic Egypt", London, 27th July - 1st August 2008*. Orientalia Lovaniensia analecta 205. Leuven.

Hendrickx, S. 1995. *Analytical Bibliography of the Prehistory and the Early Dynastic Period of Egypt and Northern Sudan*. Leuven.

_____. 2001. *Arguments for an Upper Egyptian origin of the palace-facade and the Serekh during late predynastic - early dynastic times*. Göttingen,.

Hendrickx, S., and B. Adams. Επιμ. 2004. *Egypt at its origins: studies in memory of Barbara Adams : proceedings of the international conference "Origin of the State, Predynastic and Early Dynastic Egypt," Krakow, 28 August - 1st September 2002*. Orientalia Lovaniensia analecta 138. Leuven.

Hoffman, M.A. 1991. *Egypt before the Pharaohs. Austin*, Texas. 1η εκδ. 1980.

Jiménez S. 2002. *Royal festivals in the late predynastic period and the first dynasty*. Oxford.

Johnson, S.B. 1990. *The cobra goddess of ancient Egypt : Predynastic, Early Dynastic, and Old Kingdom periods*. London & New York.

Mark, S. και M. Oeming. Επιμ. 1997. *From Egypt to Mesopotamia: a study of predynastic trade routes*. Studies in nautical archaeology 4. College Station, Texas & London.

Midant-Reynes, B. 2000. *The Prehistory of Egypt: from the First Egyptians to the First Pharaohs*. London.

Midant-Reynes, B. και Y. Tristant. 2008. *Egypt at its origins 2: proceedings of the international conference "Origin of the State, Predynastic and Early Dynastic Egypt," Toulouse (France), 5th-8th September 2005*. Orientalia Lovaniensia analecta 172. Leuven & Dudley, MA.

Schlögl, H. A. 2005. *Das alte Ägypten*, C.H. Beck Wissen. München.

Shaw, I. 2003. *The Oxford History of Ancient Egypt*. Oxford. 1η εκδ. 2000.

Stevenson, A. 2009. *The predynastic Egyptian cemetery of El-Gerzeh: social identities and mortuary practices*. Orientalia Lovaniensia analecta 186. Leuven & Walpole.

Teeter, E. Ed. 2011. *Before the pyramids*. Chicago.

Wengrow, D. 2006. *The archaeology of early Egypt : social transformations in North-East Africa, 10 000 to 2650 BC.* Cambridge.

Wilkinson, R. 1999. *Early Dynastic Egypt*. London.

2. Παλαιό Βασίλειο (2686-2160 π.Χ.)

Με την 3η Δυναστεία ξεκινά η περίοδος που συμβατικά ονομάζεται στην έρευνα *Παλαιό Βασίλειο*. Πρόκειται για μία περίοδο ευημερίας της Αιγύπτου που χαρακτηρίζεται από την κατασκευή των μεγάλων πυραμίδων, αλλά και την γενικότερη άνθιση των τεχνών. Ωστόσο, παρά την πληθώρα των μνημείων, τα κείμενα που έχουν σωθεί από αυτήν την περίοδο είναι λιγοστά και δεν μας προσφέρουν επαρκείς πληροφορίες για να ανασυνθέσουμε λεπτομερώς την ιστορία της περιόδου ή ακόμη και την κοινωνική διάρθρωση. Είμαστε λοιπόν αναγκασμένοι να στηριζόμαστε σε μεγάλο βαθμό στα αρχαιολογικά δεδομένα που έχουμε στην διάθεσή μας.

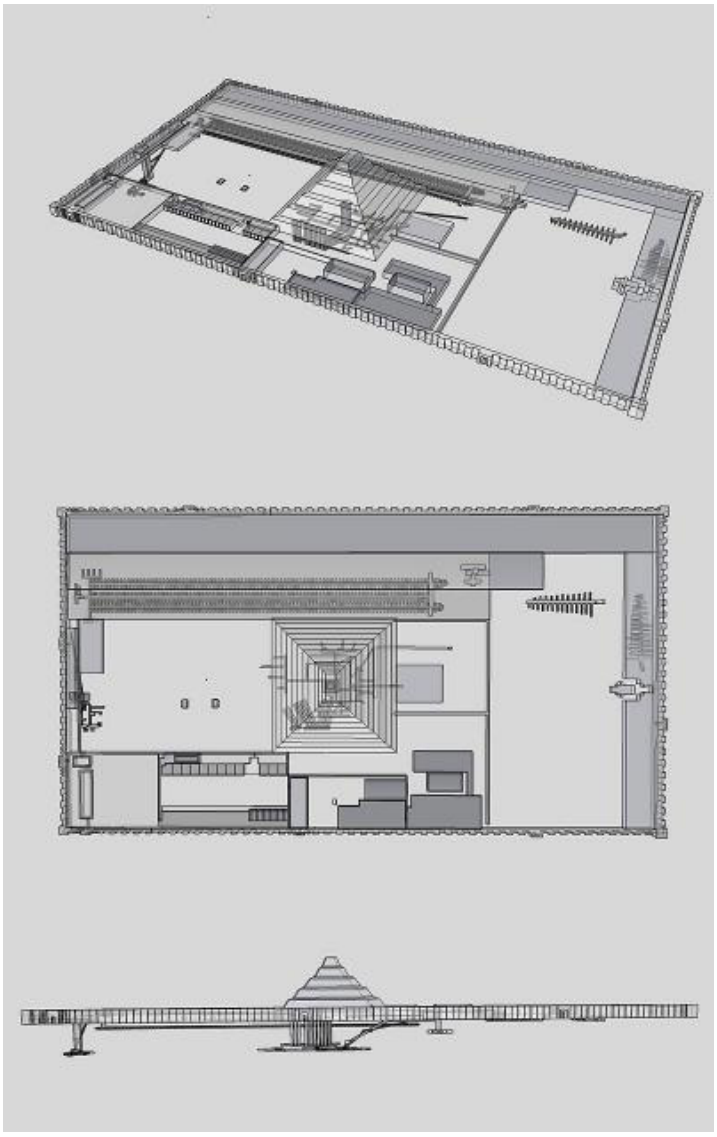
Εικόνα 3.16. *Χάρτης της Κάτω Αιγύπτου. Επισημαίνεται η περιοχή όπου κτίσθηκαν κυρίως οι πυραμίδες.*

Όπως ήδη αναφέρθηκε, κατά την Πρώιμη Δυναστική Περίοδο το πολιτικό κέντρο της χώρας βρισκόταν κυρίως στην Άνω Αίγυπτο, κυρίως στην Άβυδο, την Ιερακόπολη και την Nagada. Κατά την διάρκεια όμως του Παλαιού Βασιλείου το κατεξοχήν κέντρο διοίκησης βρισκόταν στην Μέμφιδα. Προφανώς γι' αυτόν τον λόγο οι μεγάλες πυραμίδες κτίσθηκαν στην ευρύτερη περιοχή της, στην Γκίζα (αγγλ. Giza), το Abu Rawash, το Abusir, την Saqqara, το Dahshur, το el-Lischt και το Meidum (**Εικ. 3.16**).

Ο πρώτος σημαντικός Φαραώ της 3ης Δυναστείας ήταν ο Djoser (2686-2648 π.Χ.). Λίγα είναι γνωστά από τις πολιτικές και στρατιωτικές του δραστηριότητες, όμως σώζεται το ταφικό του μνημείο στην Saqqara.

Εικόνα 3.17. *Η βαθμιδωτή πυραμίδα του Djoser στην Saqqara.*

Εικόνα 3.18. *Σχεδιαστική αναπαράσταση της βαθμιδωτής πυραμίδας του Djoser.*

Σε αντίθεση με τα ταφικά μνημεία της προηγούμενης περιόδου, που είχαν όλα κτισθεί με πλίνθους, το κτήριο του Djoser κτίσθηκε αποκλειστικά με λαξευμένες λιθοπλίνθους από ασβεστόλιθο. Ο Μανέθων αναφέρει μάλιστα σωστά ότι πρώτος αυτός ο Φαραώ κατασκεύασε λίθινα μνημεία. Αρχιτέκτων της πυραμίδας ήταν ο περίφημος Imhotep, που λατρευόταν κατά τους υστερότερους χρόνους στην Αίγυπτο ως ένας σοφός, όχι μόνον αρχιτέκτων αλλά και γιατρός, ενώ ταυτίστηκε αργότερα από τους Έλληνες με τον Ασκληπιό.

Ο τύπος του κτηρίου ήταν πρωτοποριακός, αν και ουσιαστικά πολύ απλός στην σύλληψη (**Εικ. 3.17**). Η χρήση λίθου, αντί πηλού, επέτρεπε στους τοίχους να φέρουν μεγαλύτερα φορτία. Ο αρχιτέκτων λοιπόν σκέφθηκε να χρησιμοποιήσει τον παλαιότερο τύπο του mastaba, ωστόσο να τοποθετήσει και άλλα μικρότερα mastaba το ένα επάνω στο άλλο. Έπειτα από αρκετούς πειραματισμούς και κατασκευαστικές αστοχίες που διορθώθηκαν, το αποτέλεσμα ήταν ιδιαιτέρως εντυπωσιακό, αφού τοποθετήθηκαν συνολικά 6 mastaba το ένα επάνω στο άλλο και έτσι το κτήριο έχει την όψη μίας βαθμιδωτής πυραμίδας (*αγγλ*. step pyramid). Το συνολικό ύψος της ήταν 60 μ., το μήκος των πλευρών της 109 και 121 μ.

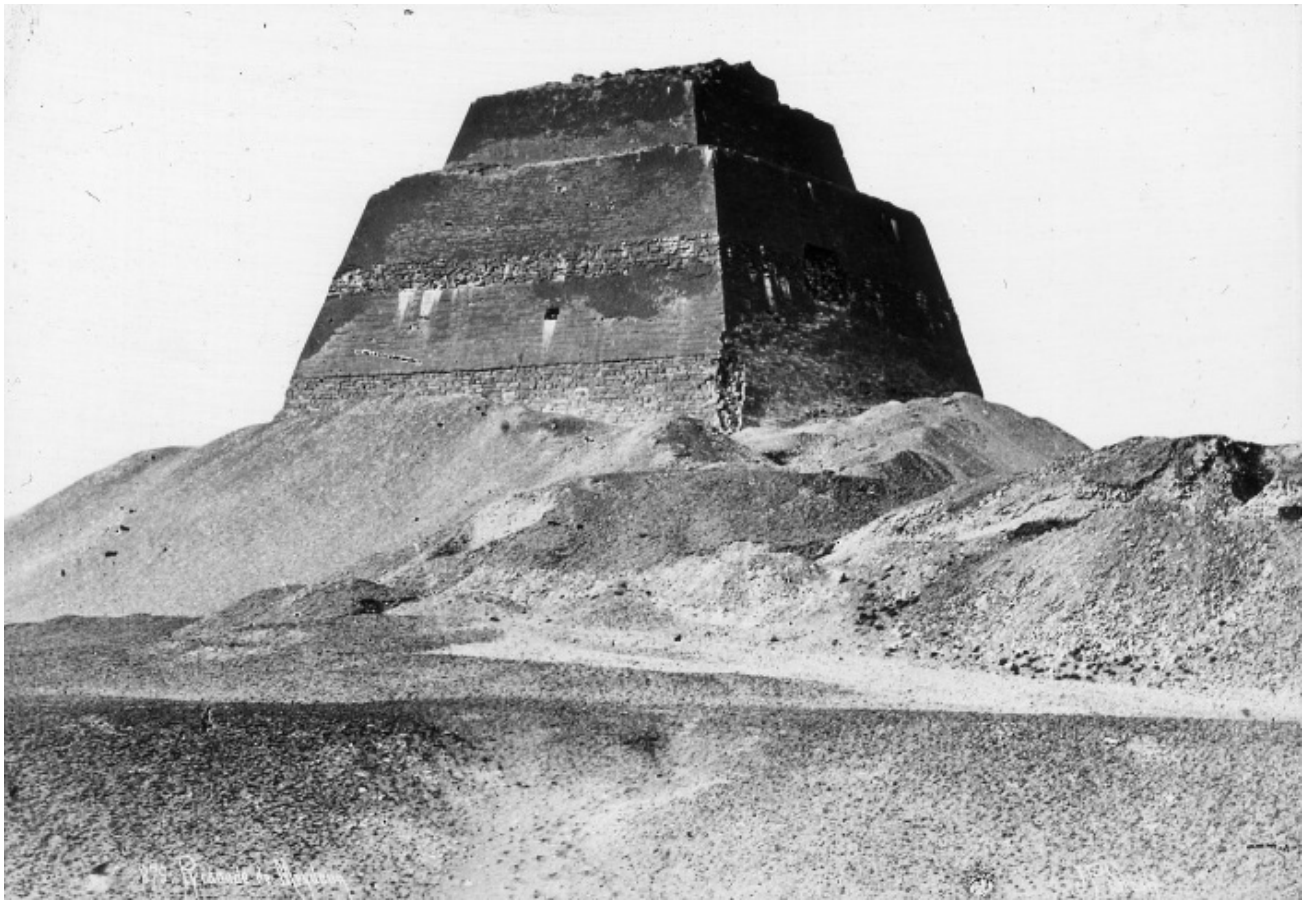
Η είσοδος της πυραμίδας βρίσκεται στην βόρεια πλευρά της, στο σημείο όπου απέληγε μία μεγάλη κλίμακα. Μία σειρά υπόγειων διαδρόμων οδηγούσαν στον νεκρικό θάλαμο, που ήταν κρυμμένος βαθιά κάτω από την πυραμίδα. Στους υπόγειους διαδρόμους αποθηκεύθηκε ένας αριθμός λίθινων αγγείων με τροφή για τον Φαραώ. Κτίσθηκε επίσης ένας εντυπωσιακός περίβολος με διαστάσεις 550 x 250 μ και ύψος 10 μ. γύρω από τα βοηθητικά κτήρια, όπου βρίσκονταν όλα όσα χρειάζονταν για την μεταθανάτια λατρεία του Φαραώ (**Εικ. 3.18**). Μεταξύ αυτών υπήρχε και ένας νεκρικός ναός, όπου βρέθηκε ένα από τα πρωιμότερα serdab, δηλαδή ένα κλειστό δωμάτιο με μία μόνον μικρή οπή στην πόρτα του (**Εικ. 3.19**). Μέσα σε αυτό βρισκόταν το άγαλμα του Φαραώ, στο οποίο εισερχόταν το *ka* του και έτσι μπορούσε να δεχθεί τις μεταθανάτιες προσφορές προς αυτόν.

Υπήρχε ακόμη ένας ειδικά διαμορφωμένος χώρος όπου μπορούσε να πραγματοποιείται η γιορτή *sed*, με την οποία

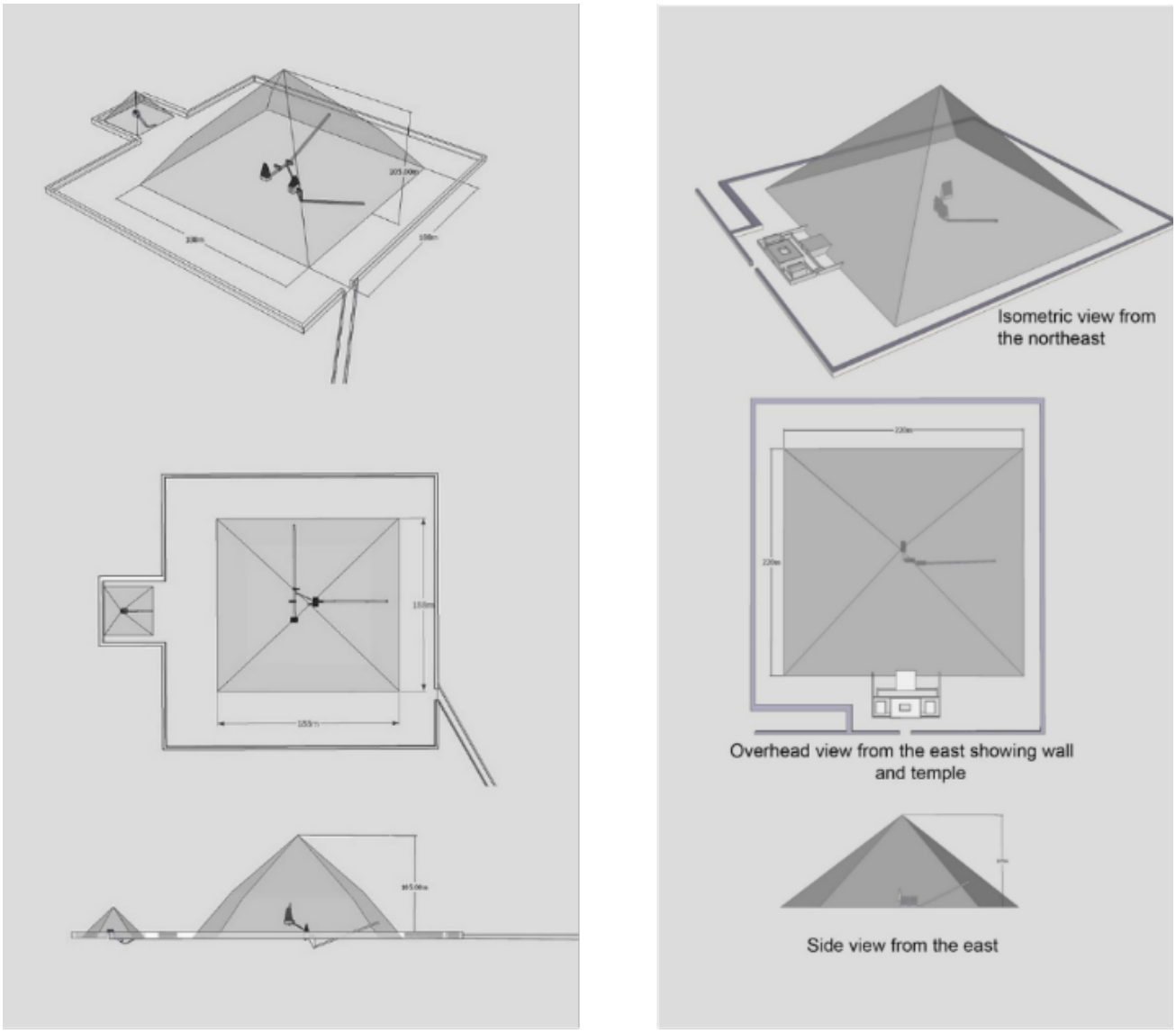

Εικόνα 3.19. *Το άγαλμα του Djoser στο serdab στον νεκρικό ναό του.*

ο Djoser αιωνίως θα ανανέωνε την ζωτικότητά του. Είναι φανερό ότι σκοπός του Djoser δεν ήταν να κατασκευάσει ένα απομονωμένο μνημείο στην έρημο, την ύπαρξη του οποίου θα λησμονούσαν οι επόμενες γενιές. Στόχος του ήταν να κατασκευασθεί ένας τάφος ενταγμένος σε ένα νεκρικό ιερό, όπου θα συνεχιζόταν η λατρεία του αιωνίως. Από υστερότερα κείμενα γνωρίζουμε ότι οι Φαραώ παραχωρούσαν στους νεκρικούς ναούς τους μεγάλες εκτάσεις καλλιεργήσιμης γης, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται η οικονομική τους αυτάρκεια, δηλαδή η άνετη διαβίωση των ιερέων, αλλά και ο προσπορισμός της τροφής που έπρεπε να λαμβάνει ο Φαραώ στον Κάτω Κόσμο. Η πυραμίδα αποτελούσε ουσιαστικά ένα τεράστιο ταφικό σήμα, το οποίο ήταν ορατό από μεγάλη απόσταση. Ίσως ήταν μία ακόμη προσπάθεια να μην αφήσει τις μελλοντικές γενιές να τον ξεχάσουν. Πώς μπορεί κανείς να αγνοήσει ένα τόσο πελώριο μνημείο τοποθετημένο σε ένα σχεδόν επίπεδο τοπίο;

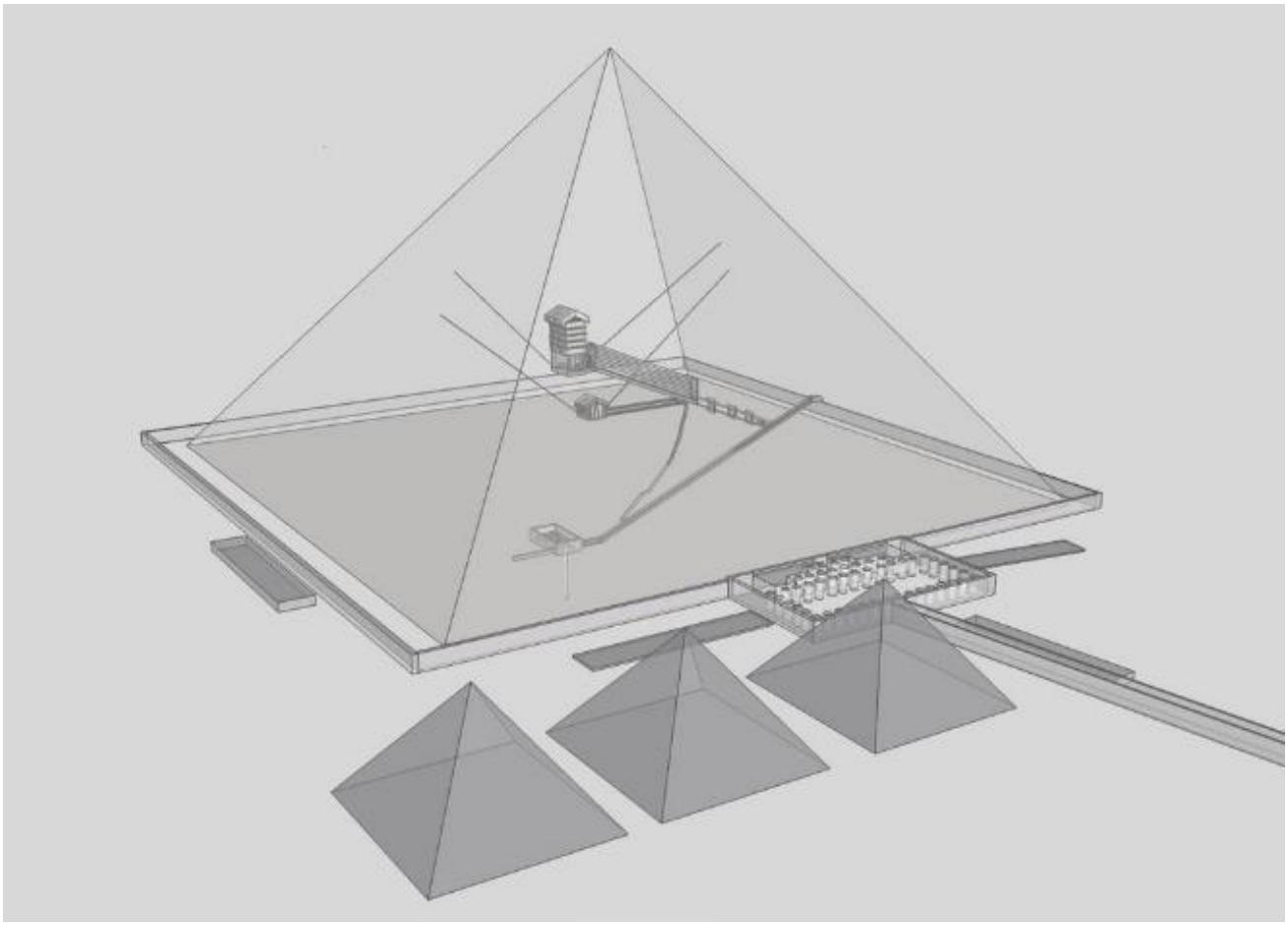
Εικόνα 3.20. *Η Πυραμίδα στο Meidum του Sneferu.*

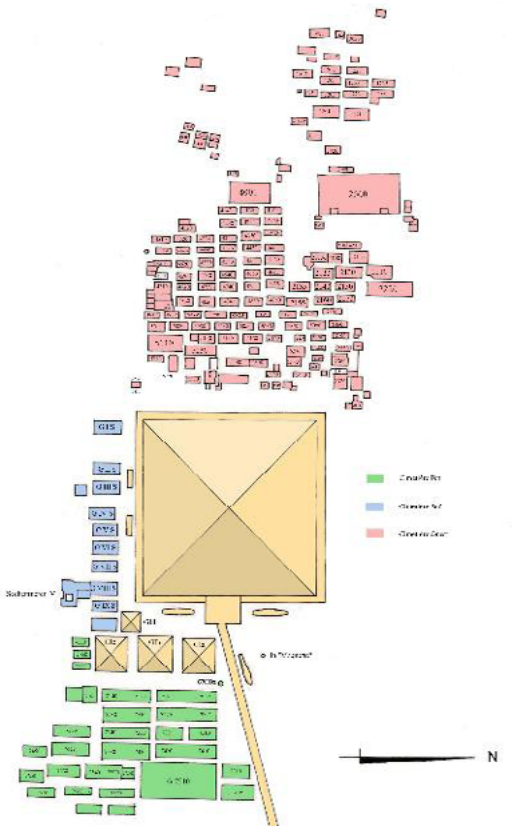
Εικόνα 3.21. *Η Κυρτή και η Κόκκινη Πυραμίδα του Sneferu.*

Έπειτα από μία περίοδο βασιλείας λιγότερο σημαντικών Φαραώ, τον θρόνο κατέλαβε ο Φαραώ Sneferu (*γερμ.* Snofru, 2613-2589 π.Χ.), που υπήρξε και ο ιδρυτής της 4ης Δυναστείας. Το λεγόμενο *Χρονικό του Παλέρμο* αναφέρει την ανέγερση ενός παλατιού με πύλες από ξύλο κέδρου, την ναυπήγηση πολλών πλοίων και μία εκστρατεία κατά της Νουβίας, που απέφερε σημαντική λεία. Σήμερα όμως ο Sneferu είναι γνωστός από τις τρεις πυραμίδες που έκτισε. Η παλαιότερη είναι η πυραμίδα στο Meidum, περίπου 50 χιλιόμετρα νότια της Saqqara (**Εικ. 3.20**). Πρόκειται για μία βαθμιδωτή πυραμίδα, που σε μεγάλο βαθμό μιμείται εκείνη του Djoser, ωστόσο ο Sneferu θέλησε να ξεπεράσει τον προκάτοχό του. Η πυραμίδα σχεδιάστηκε αρχικά να έχει επτά βαθμίδες, ωστόσο αργότερα προσετέθη μία ακόμη. Μία καινοτομία σε αυτό το κτήριο ήταν ότι μετά από την ολοκλήρωσή του κτίσθηκε εξωτερικά στις βαθμίδες ένας διαγώνιος τοίχος, έτσι ώστε το μνημείο να μην είναι πλέον βαθμιδωτό, αλλά να αποκτήσει το κανονικό σχήμα της πυραμίδας. Αυτή η πρώτη απόπειρα δεν ήταν επιτυχημένη και έτσι το ανώτερο τμήμα του εξωτερικού τοίχου κατέρρευσε και σωριάστηκε γύρω από την πυραμίδα, όπου παραμένει μέχρι και σήμερα. Κοντά στην πυραμίδα κτίστηκαν επίσης λατρευτικά κτήρια και ένα νεκροταφείο για τους γιους του Φαραώ.

Είτε επειδή το τελικό αποτέλεσμα δεν ήταν ικανοποιητικό, είτε επειδή η βασιλική του έδρα μεταφέρθηκε, ο Sneferu αποφάσισε να κτίσει μίαν ακόμη πυραμίδα, αυτήν την φορά στο Dashur (**Εικ. 3.21:** *αριστερά*). Το νέο κτήριο είχε εξαρχής το σχήμα της πυραμίδας και οι τοίχοι του είχαν κλίση 55 μοίρες. Στο μέσο όμως

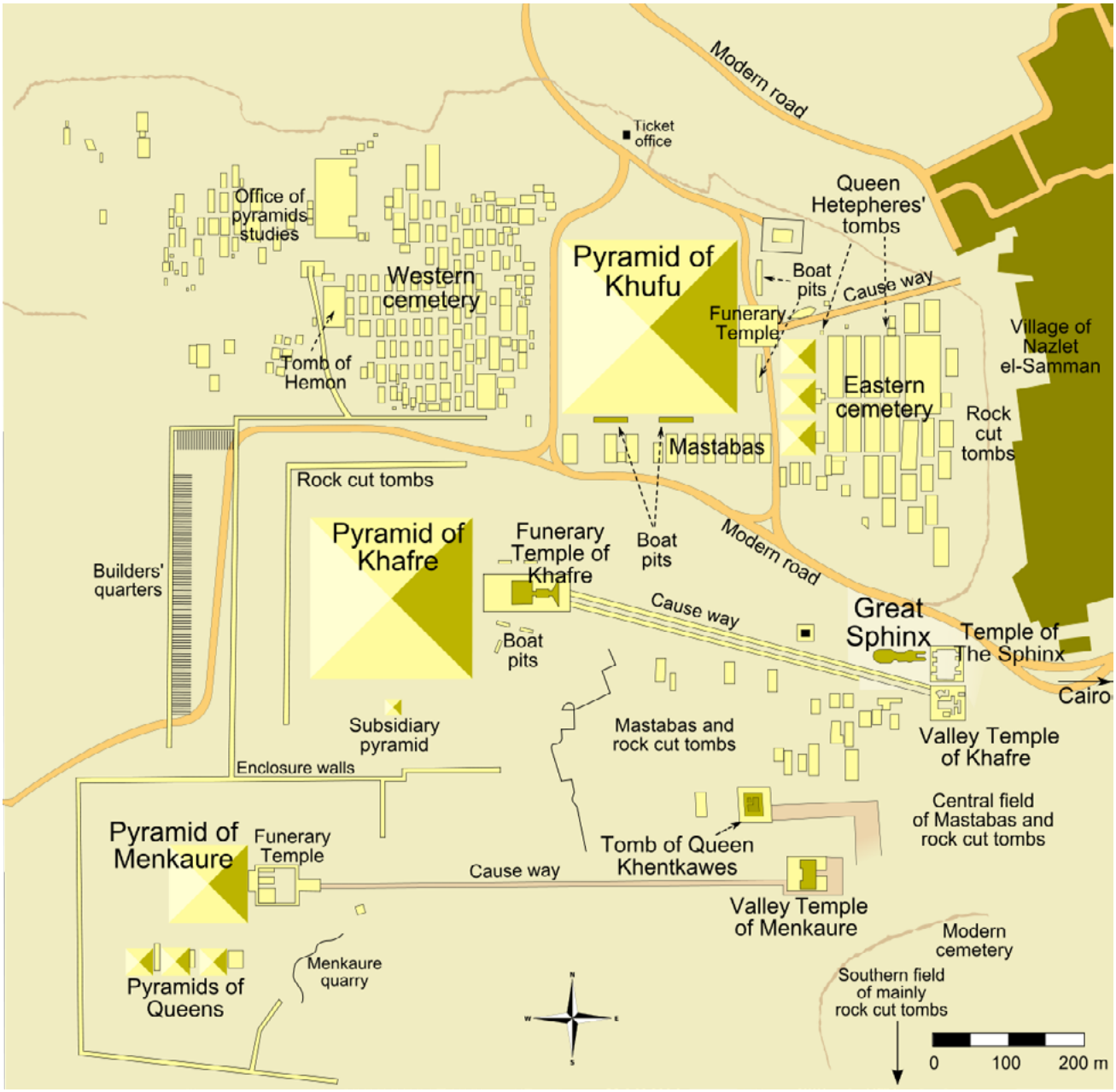
Εικόνα 3.22. *Η Μεγάλη Πυραμίδα της Γκίζας του Khufu.*

Εικόνα 3.23. *Η νεκρόπολη του Khufu στην Γκίζα.*

περίπου της κατασκευής διαπιστώθηκε ότι η συγκεκριμένη κλίση ήταν πολύ απότομη και άρα δεν θα ήταν δυνατή η αποπεράτωση του έργου. Χρειάστηκε έτσι να αλλάξουν την κλίση των τοίχων στις 43 μοίρες. Γι' αυτόν τον λόγο η πυραμίδα μοιάζει να είναι κυρτή και έτσι είναι γνωστή σήμερα στην βιβλιογραφία (αγγλ. bent pyramid). Ίσως επειδή και πάλι το αποτέλεσμα δεν κρίθηκε ικανοποιητικό, ο Sneferu διέταξε να κτισθεί και μία τρίτη πυραμίδα, δύο χιλιόμετρα βορειότερα της Κυρτής Πυραμίδας (**Εικ. 3.21:** *δεξιά*). Αυτήν την φορά η κλίση των τοίχων ήταν εξαρχής 43 μοίρες και έτσι το σχήμα είναι σχεδόν τέλειο. Επειδή για την κατασκευή της χρησιμοποιήθηκε ένας τοπικός κόκκινος ασβεστόλιθος, στην βιβλιογραφία είναι γνωστή ως Κόκκινη Πυραμίδα.

Διάδοχος του Sneferu υπήρξε ο διάσημος σήμερα Φαραώ Khufu (2589-2566 π.Χ.), γνωστός στα ελληνικά ως Χέωψ). Ελάχιστες είναι οι παραστάσεις που σώζονται από αυτόν, η πιο γνωστή είναι ένα ενεπίγραφο ελεφάντινο ειδώλιό του που βρέθηκε στην Άβυδο. Το έργο όμως που του εξασφάλισε παντοτινή υστεροφημία είναι η Μεγάλη Πυραμίδα στην Γκίζα, που αποτελεί και το μοναδικό από τα επτά θαύματα της αρχαιότητας που σώζεται μέχρι σήμερα (**Εικ. 3.22**). Το μέγεθός της είναι εντυπωσιακό: το μήκος της κάθε πλευράς της είναι 230 μ., η κλίση των τοίχων 51,5 μοίρες και το συνολικό της ύψος 146 μ. Υπολογίζεται ότι για την κατασκευή της χρησιμοποιήθηκαν

Εικόνα 3.24. *Η νεκρόπολη της Γκίζας.*

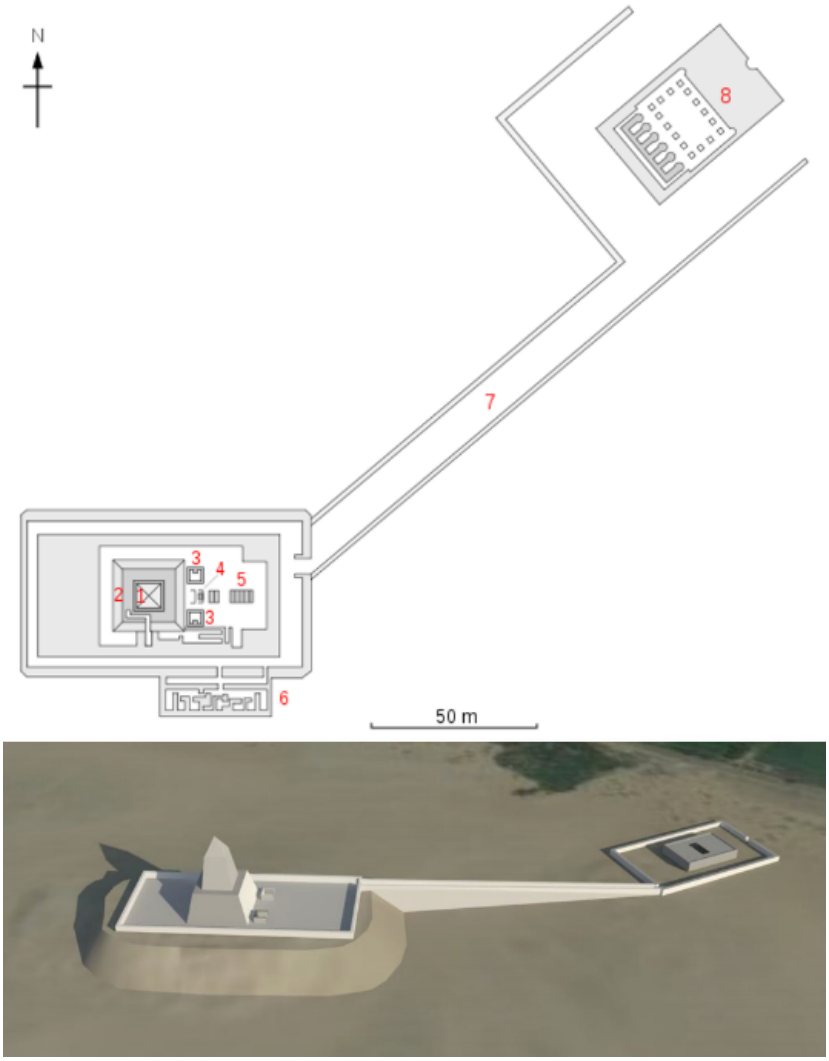
συνολικά 2,3 εκατομμύρια κυβόλιθοι βάρους πολλών τόνων ο καθένας. Από τον Βασιλικό Κανόνα στο Τορίνο γνωρίζουμε ότι ο Khufu βασίλευσε για ένα διάστημα 23 ετών. Εάν υποθέσουμε ότι το έργο ολοκληρώθηκε όσο ακόμη ο Φαραώ ήταν εν ζωή, τότε καθημερινά πρέπει να τοποθετούνταν στην πυραμίδα 285 κυβόλιθοι και άρα μπορούμε να υποθέσουμε ότι για την αποπεράτωση της πρέπει να εργάζονταν διαρκώς 25.000 άνθρωποι, δηλαδή περίπου το 5% των ενηλίκων αρρένων στην Αίγυπτο. Κατά την διάρκεια των εργασιών, ο Φαραώ είχε την υποχρέωση να προσφέρει τα απαραίτητα προς το ζην σε όλους αυτούς τους εργάτες και για να επιτευχθεί αυτό σίγουρα θα ήταν απαραίτητη μία αρκετά σύνθετη γραφειοκρατική δομή.

Στην Γκίζα βρέθηκε ένα χωριό για την διαμονή των εργατών που εργάζονταν για την ανέγερση των πυραμίδων. Αν υποθέσουμε επίσης ότι σε τακτά χρονικά διαστήματα (κάθε τρεις ή έξι μήνες) θα άλλαζαν οι εργάτες, έτσι ώστε αυτοί να μπορέσουν να ασχοληθούν με τις γεωργικές τους εργασίες, τότε μπορεί να γίνει αντιληπτό ότι ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού της Αιγύπτου συνέβαλε με έμμεσο ή άμεσο τρόπο στην κατασκευή αυτού του μνημείου. Αυτή η διαπίστωση μας φέρνει στον νου την μαρτυρία του Ηροδότου ότι ο Khufu ανάγκασε όλους τους Αιγύπτιους να εργάζονται γι' αυτόν και ότι έγινε πολύ μισητός στον λαό του. Από την άλλη πλευρά γνωρίζουμε ότι η νεκρική λατρεία του Khufu συνεχίστηκε αδιαλείπτως στην Αίγυπτο μέχρι

και την Ρωμαϊκή περίοδο, άρα δεν μπορεί να ήταν λαομίσητος ή τουλάχιστον δεν υπήρχε μία τέτοια ανάμνηση στους Αιγυπτίους.

Η πυραμίδα ήταν προσανατολισμένη προς τον βορά και ο νεκρικός θάλαμος για πρώτη τοποθετήθηκε στο εσωτερικό της, περίπου στο μέσον της. Αρχιτέκτων της πυραμίδας ήταν ο "βεζίρης" και ανιψιός του Khufu, Hemium, του οποίου σώζεται ένα άγαλμα. Ο νεκρικός ναός στην ανατολική της πλευρά δεν σώζεται σε καλή κατάσταση, ενώ στο ίδιο συγκρότημα ανήκαν τρεις μικρότερες πυραμίδες που ανήκαν στη μητέρα του Khufu και σε δύο συζύγους του, καθώς και πέντε κόγχες λαξευμένες στο βράχο, στις οποίες βρίσκονταν πλοία που θα χρησίμευαν για το ταξίδι των νεκρών στον Κάτω Κόσμο. Οι υπόλοιποι στενοί συγγενείς του Φαραώ και αρκετοί ανώτατοι αξιωματούχοι του έκτισαν τα mastaba τους κοντά στην πυραμίδα, έτσι ώστε και μετά θάνατον να βρίσκονται κοντά στον άρχοντά τους (**Εικ. 3.23**).

Ο διάδοχος του Khufu, Djedefra (2566-2558 π.Χ.) έκτισε την πυραμίδα του επτά χιλιόμετρα βορειότερα (στο Abu Rawash) σε ένα υπερυψωμένο σημείο του εδάφους, ωστόσο ελάχιστα ίχνη σώζονται σήμερα από αυτήν επειδή, λόγω της σύντομης βασιλείας του, έμεινε ανολοκλήρωτη. Στη συνέχεια στον θρόνο ανέβηκε ένας ακόμη γιος του Khufu, ο Khafra (2558-2532 π.Χ., *αιγυπτ.* Rachaf, *ελλην.* Χεφρήν). Έκτισε την πυραμίδα του στην Γκίζα κοντά σ' εκείνη του πατέρα του, επάνω σε ένα υπερυψωμένο σημείο του εδάφους και έτσι, αν και μικρότερη (136 μ.) , μοιάζει να ξεπερνά σε ύψος την πυραμίδα του Khufu (**Εικ. 3.24**). Ο *νεκρικός ναός* της πυραμίδας του συνδέεται με έναν διάδρομο μήκους 600 μέτρων με τον αντίστοιχο *ναό της πεδιάδας*. Στο εσωτερικό του βρίσκονταν 23 αγάλματα του Φαραώ σε φυσικό μέγεθος από διορίτη, εισηγμένο από την Νουβία. Η διάσημη *σφίγγα της Γκίζας* και ο συνανήκων ναός πρέπει μάλλον να αποδοθούν στον Khafra.

Εικόνα 3.25. *Ο ναός του Ήλιου του Userkaf.*

1) Οβελίσκος, 2) Βάση οβελίσκου, 3) κόγχες αγαλμάτων, 4) ανοικτή αυλή, 5) βωμός, 6) προσκτίσματα, 7) δρόμος, 8) ναός της κοιλάδας.

Έπειτα από τον θάνατό του Khafre, στον θρόνο τον διαδέχτηκε ο γιος του, Menkaura (2532-2503 π.Χ., *ελλην.* Μυκερίνος). Έκτισε την τρίτη πυραμίδα, ύψους 65 μ., στο ίδιο συγκρότημα και έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στην διακόσμηση του *ναού της πεδιάδας* (**Εικ. 3.24**). Το γεγονός ότι η πυραμίδα του έχει σαφώς μικρότερο μέγεθος από αυτές των προκατόχων του μας επιτρέπει να συνάγουμε ότι πρέπει να είχε αρχίσει ήδη από τότε η αποδυνάμωση της κεντρικής εξουσίας, που αργότερα θα λάβει δραματικές διαστάσεις. Μία επιπλέον ένδειξη γι' αυτό αποτελεί και το γεγονός ότι ο διάδοχός του (Shepseskaf), ολοκλήρωσε μεν την πυραμίδα του πατέρα του, που ήταν ημιτελής την στιγμή του θανάτου του, ωστόσο για τον εαυτό του δεν έκτισε μία νέα πυραμίδα, αλλά περιορίστηκε σ ένα mastaba στην Saqqara, αν και τεραστίων διαστάσεων. Ίσως όμως αυτή του η επιλογή να ήταν συνειδητή και με αυτήν απλά να επεδίωκε να διαφοροποιηθεί από τους προκατόχους του.

Μετά από τον θάνατό του αρχίζει μία περίοδος αστάθειας, ωστόσο οι σωζόμενες πηγές δεν προσφέρουν επαρκείς πληροφορίες για να φωτίσουν τα αίτιά της. Αυτή η ταραγμένη περίοδο τελειώνει με την άνοδο στον θρόνο του Userkaf (2494-2487 π.Χ.), τον ιδρυτή της 5ης Δυναστείας. Οι Φαραώ της συγκεκριμένης Δυναστείας κτίζουν και πάλι πυραμίδες, ωστόσο αυτές είναι πια μικρές και αρκετά πρόχειρα κατασκευασμένες. Μία καινοτομία αυτής της περιόδου αποτελεί η έμφαση που δίνεται στην λατρεία του θεού Re, δηλαδή του Ήλιου. Ήδη από την αρχή της 4ης Δυναστείας ο θεός Re είχε τοποθετηθεί στην κορυφή του αιγυπτιακού πανθέου και αυτή η αλλαγή επισημοποιήθηκε με την προσθήκη της φράσης "Γιος του Re" στον βασιλικό τίτλο, αν και ο Φαραώ συνέχισε να θεωρείται ως ενσάρκωση του Ώρου. Από την 5η Δυναστεία σώζονται δύο ναοί (στο Abusir και την Saqqara) αφιερωμένοι στον θεό Re, οι οποίοι είχαν κτισθεί κοντά σε βασιλικές πυραμίδες της περιόδου και προφανώς συνδέονταν με αυτές (**Εικ. 3.25**). Στο επίκεντρο του ιερού βρισκόταν ένας ανοικτός αύλιος χώρος με έναν βωμό και έναν οβελίσκο με επιχρυσωμένη απόληξη. Υπήρχε η πεποίθηση ότι την ώρα της ανατολής, όταν οι ακτίνες του ήλιου έπεφταν στην κορυφή του οβελίσκου, ο θεός Re συνδεόταν με μεταφυσικό τρόπο με τον Φαραώ.

Εικόνα 3.26. *Χάλκινο άγαλμα του Φαραώ Pepy I και του γιού του.*

Κατά την 5η Δυναστεία αυξάνεται ο αριθμός των σωζόμενων γραπτών πηγών. Εκείνη την περίοδο έζησε ο αξιωματούχος Ptah-hotep, που υπήρξε συγγραφέας του παλαιότερου σωζόμενου διδακτικού έργου, το οποίο παρέμεινε δημοφιλές και σε υστερότερες περιόδους της αιγυπτιακής ιστορίας. Επίσης στην πυραμίδα του τελευταίου Φαραώ αυτής της Δυναστείας, Unas (2375-2345 π.Χ.), ο νεκρικός θάλαμος κοσμήθηκε για πρώτη φορά με τα λεγόμενα "πυραμιδικά κείμενα" (*αγγλ.* pyramid texts), που αποσκοπούσαν στην προστασία του Φαραώ κατά το ταξίδι του στον Κάτω Κόσμο. Πληθώρα πληροφοριών μας προσφέρουν τα "βιογραφικά κείμενα", δηλαδή κείμενα στους νεκρικούς ναούς αξιωματούχων, τα οποία αναφέρουν τους τίτλους τους, αλλά και σημαντικά γεγονότα στην σταδιοδρομία τους, τα οποία άρχισαν να γράφονται από τότε. Από αυτά τα κείμενα προκύπτει ότι τα υψηλότερα αξιώματα δίνονταν πια σε ανθρώπους που είχαν κατορθώσει να λάβουν μία εξειδικευμένη εκπαίδευση και δεν κληροδοτούνταν απλά από γενιά σε γενιά. Ίσως αυτό να αποτέλεσε το αποτέλεσμα μίας συνειδητής μεταρρύθμισης στον τρόπο διοίκησης της χώρας, έτσι ώστε μειωθεί η οικονομική και πολιτική δύναμη που είχαν αποκτήσει οι Νομάρχες, αλλά και ορισμένα τοπικά ιερά.

Κατά την διάρκεια της 6ης Δυναστείας φαίνεται όμως ότι η δύναμη των Νομαρχών αυξήθηκε περαιτέρω και σε αρκετές περιπτώσεις δημιουργήθηκαν τοπικές δυναστείες ισχυρών αξιωματούχων. Μία έμμεση, αλλά ισχυρή ένδειξη για την αποδυνάμωση της βασιλικής εξουσίας αποτελεί το γεγονός ότι από τις αρχές της 6ης Δυναστείας οι Νομάρχες, αλλά και άλλοι ανώτεροι αξιωματούχοι, πλέον δεν επεδίωκαν (ή ίσως δεν ήταν αναγκασμένοι) να θάβονται κοντά στον τάφο του εκάστοτε Φαραώ, αλλά προτιμούσαν να κατασκευάζουν τους τάφους τους στην ιδιαίτερη πατρίδα τους. Τα πλούσια κτερίσματα στους τάφους δείχνουν ότι τα είδη πολυτελείας δεν αποτελούσαν πια μόνον προνόμια της αριστοκρατίας στην βασιλική πρωτεύουσα. Την ίδια περίοδο εμφανίζονται σε ιδιωτικούς τάφους τα πρώτα "πυραμιδικά κείμενα", τα οποία μέχρι τότε περιορίζονταν αποκλειστικά και μόνον στους βασιλικούς τάφους. Αυτά τα κείμενα στους ιδιωτικούς τάφους ονομάζονται συμβατικά "κείμενα των σαρκοφάγων" (αγγλ. coffin texts). Οι βιογραφίες στους τάφους των αξιωματούχων αυτής της περιόδου δείχνουν επίσης μία

Εικόνα 3.27. *Αγαλματίδιο με την γονατιστή μορφή του Φαραώ Pepy I.*

πρωτόγνωρη διάθεση για αυτοπροβολή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τα κείμενα του αυλικού Weni, τα οποία περιγράφουν με γλαφυρότητα την έρευνα που διεξήγαγε στο χαρέμι του Pepy I (2321-2287 π.Χ.), για να εξιχνιάσει μία συνωμοσία κατά του Φαραώ, αλλά και τις εκστρατείες του στο Σινά και την Παλαιστίνη.

Δεν είναι εύκολο κανείς να παρακολουθήσει την διαδικασία αποδυνάμωσης της βασιλικής εξουσίας και της ταυτόχρονης ενδυνάμωσης διαφόρων τοπικών αξιωματούχων. Φαίνεται ότι κατά την 6η Δυναστεία υπήρξαν και ισχυροί Φαραώ, όπως ο Pepy I (2321-2287 π.Χ.), η πυραμίδα του οποίου φτάνει τα 54 μ., ενώ ο χώρος ταφής του ιδίου και των συγγενών του καλύπτει στην Saqqara μία συνολική έκταση 17.000 τ.μ. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και ένα χάλκινο άγαλμα του Pepy I από την Ιερακόπολη, το οποίο συνοδευόταν από ένα μικρότερο που απεικόνιζε τον γιο του (**Εικ. 3.26**). Το γεγονός ότι ο Φαραώ διέθετε ακόμη τους πόρους για την κατασκευή τέτοιων δαπανηρών μνημείων δεν σημαίνει ότι είχε τότε ακόμη αντίστοιχη πολιτική δύναμη. Μία έμμεση ένδειξη για το ότι η θέση του πλέον δεν ήταν τόσο ισχυρή, αποτελεί η εμφάνιση ενός νέου αγαλματικού τύπου, που απεικονίζει τον Φαραώ γονατιστό εμπρός από μία θεότητα, δηλαδή σε μίαν εξαιρετικά ταπεινή στάση (**Εικ. 3.27**).

Ο τελευταίος σημαντικός ηγεμόνας του Παλαιού Βασιλείου ήταν ο Pepy II (2278-2184 π.Χ.), ο οποίος μάλιστα αποτέλεσε και τον μακροβιότερο Φαραώ στην αιγυπτιακή ιστορία. Έκτισε και αυτός μία πυραμίδα στην νότιο Saqqara, ωστόσο ήταν η τελευταία του Παλαιού Βασιλείου. Σημείο καμπής ίσως αποτέλεσε η συντριπτική ήττα που υπέστη ένα αιγυπτιακό εκστρατευτικό σώμα στον Λίβανο, ωστόσο σίγουρα συνετέλεσαν πολλοί λόγοι στην κατάρρευση της κεντρικής διοίκησης.

Οι δύο δυναστείες που ακολούθησαν μετά από τον θάνατό του, δηλαδή η 7η και 8η (2181-2160 π.Χ.), μας είναι ελάχιστα γνωστές. Ο Μανέθων αναφέρει χαρακτηριστικά ότι στην 7η Δυναστεία βασίλευσαν 70 Φαραώ για μόλις 70 μέρες ο καθένας. Οι συγκεκριμένοι αριθμοί προφανώς και δεν είναι αξιόπιστοι, ωστόσο δείχνουν την έντονη πολιτική αστάθεια που επικρατούσε. Ίσως αυτή να οφείλεται σε έναν βαθμό και στην κλιματική αλλαγή που φαίνεται ότι συντελέσθηκε περίπου το 2200 π.Χ. Το κλίμα της Αιγύπτου έγινε ξηρότερο και μειώθηκε το επίπεδο των ετήσιων βροχοπτώσεων, έτσι ώστε να είναι πλέον δυνατή η καλλιέργεια χωραφιών μόνον με την βοήθεια αρδευτικών έργων. Αυτό είχε ως συνέπεια την σταδιακή εγκατάλειψη των οικισμών που βρίσκονταν μακρύτερα από τον Νείλο και την συγκέντρωση του μεγαλύτερου τμήματος του πληθυσμού κοντά στις όχθες του ποταμού.

Η 9η και 10η Δυναστεία που ακολουθούν ονομάζονται συμβατικά στην βιβλιογραφία *Πρώτη Ενδιάμεση Περίοδος* **(2160-2055 π.Χ.)** (*αγγλ* First Intermediate Period), επειδή οι Φαραώ πλέον δεν ήλεγχαν ολόκληρη την επικράτεια της Αιγύπτου. Ενίοτε σε αυτήν την περίοδο συμπεριλαμβάνονται επίσης η 7η και 8η Δυναστεία. Πρόκειται για μία εποχή αναρχίας, εμφύλιων συγκρούσεων και πτώσης του επιπέδου ζωής. Η Μέμφιδα φαίνεται ότι πλέον δεν διαδραμάτιζε τόσο σημαντικό ρόλο, ενώ ταυτόχρονα αυξήθηκε η σημασία της Ηρακλεόπολης και της Θήβας (**Εικ. 1.6**). Οι πολυάριθμοι Φαραώ που ανήκουν σ' αυτήν την περίοδο είχαν εξαιρετικά περιορισμένη ισχύ. Αν και μειώνεται δραματικά ο αριθμός των έργων τέχνης (αρχιτεκτονικής, γλυπτικής, ζωγραφικής), παρατηρείται ταυτόχρονα μία άνθιση στην λογοτεχνία. Χαρακτηριστικά έργα που αναφέρονται σε αυτήν την περίοδο αποτελούν "*οι προτροπές του Ipuwer*", "*η συνομιλία ενός ανθρώπου κουρασμένου από την ζωή με την ψυχή του*" και "*ο εύγλωττος άνθρωπος από την όαση*", που αποπνέουν την αίσθηση παρακμής που βίωναν οι συγγραφείς αυτών των έργων.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Aldred, C. 1982. *Egypt to the end of the Old Kingdom*. London.

Alexanian, N. 1999. Dahschur II. Das Grab des Prinzen Netjer-aperef. Die Mastaba II/1 in Dahschur. AV 56. Mainz am Rhein

Bárta, M. 2006. *The old kingdom art and archaeology: proceedings of the Conference held in Prague, May 31 - June 4, 2004*. Prague.

Bolshakov, A. O. 2005. *Studies on Old Kingdom reliefs and sculpture in the Hermitage*. Ägyptologische Abhandlungen 67. Wiesbaden.

Callender, G. 1998. *Egypt in the Old Kingdom: an introduction*. Melbourne.

Edel, E. 1981. *Hieroglyphische Inschriften des Alten Reiches*. Opladen.

Faulkner, R. 1986. *The Ancient Egyptian Pyramid Texts*. Warminster.

Harpur, Y. 1987. *Decoration in Egyptian Tombs of the Old Kingdom: Studies in Orientation and Scene Content*. London.

Hart, G. 1991. *Pharaohs and pyramids: a guide through Old Kingdom Egypt*. Herbert.

Harvey, J. 2001. *Wooden statues of the Old Kingdom*. Leiden, Boston & Köln

Hawass, Z. A. και Ashraf S. 2008. *Old Kingdom pottery from Giza*. Cairo.

Kanawati, N. και A. Woods. 2009. *Artists of the Old Kingdom : techniques and achievements*. Cairo.

Klemm, D.D. και R. Klemm. 2010. *The stones of the pyramids: provenance of the building stones of the Old Kingdom pyramids of Egypt*. Berlin & New York.

_____. 2013. *Gold and gold mining in ancient Egypt and Nubia geoarchaeology of the ancient gold mining sites in the Egyptian and Sudanese eastern deserts*. Berlin & New York.

Köhler, E. C., και J. Jones. 2009. *Helwan. 2 The Early Dynastic and Old Kingdom Funerary Relief Slabs*, Studien zur Archäologie und Geschichte Altägyptens 25. Rahden.

Málek, J. 1986. *In the Shadows of the Pyramids*. London.

Roeten, L. 2014. *The decoration on the cult chapel walls of the Old Kingdom tombs at Giza: a new approach to their interaction*. Leiden.

Schlögl, H. A. 2005. *Das alte Ägypten*. München.

Shaw, I. 2003. *The Oxford History of Ancient Egypt*. 2 εκδ. Oxford. 1η εκδ. 2000.

Smith, C.B. και A. Ryan. 2006. *How the Great Pyramid was built*. Washington, D.C.

Soliman, R. 2009. *Old and Middle Kingdom Theban tombs*, Egyptian sites series. London.

Sowada, K., K.N. Sowada και P. Grave. 2009. *Egypt in the Eastern Mediterranean During the Old Kingdom*. Orbis Biblicus Et Orientalis 237. Götingen.

Strudwick, N. και H. Strudwick. Επιμ. 2011. *Old Kingdom, new perspectives: Egyptian art and archaeology 2750-2150 BC*. Oxford.

Verner, M. 1996. *Forgotten Pharaohs, Lost Pyramids*. Prague.

Vischak, D. 2014. *Community and identity in ancient Egypt: the Old Kingdom cemetery at Qubbet el-Hawa*. New York & Cambridge.

van Walsem, R. 2005. *Iconography of Old Kingdom elite tombs: analysis & interpretation, theoretical and methodological aspects*. Mededelingen en verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap "Ex Oriente Lux" 35. Leuven.

Way, J. V. 2008. *From privilege to poverty: the life-cycle of pyramid settlements during the Old Kingdom*. Chicago.

3. Μέσο Βασίλειο (2055-1700 π.Χ.)

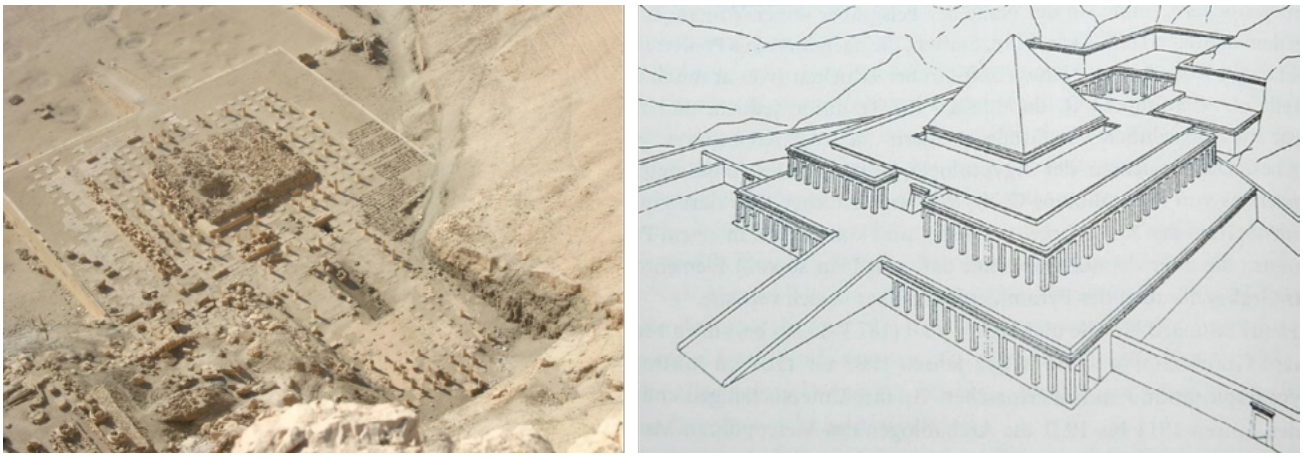

Εικόνα 3.28. *Άγαλμα του Φαραώ Mentuhotep II.*

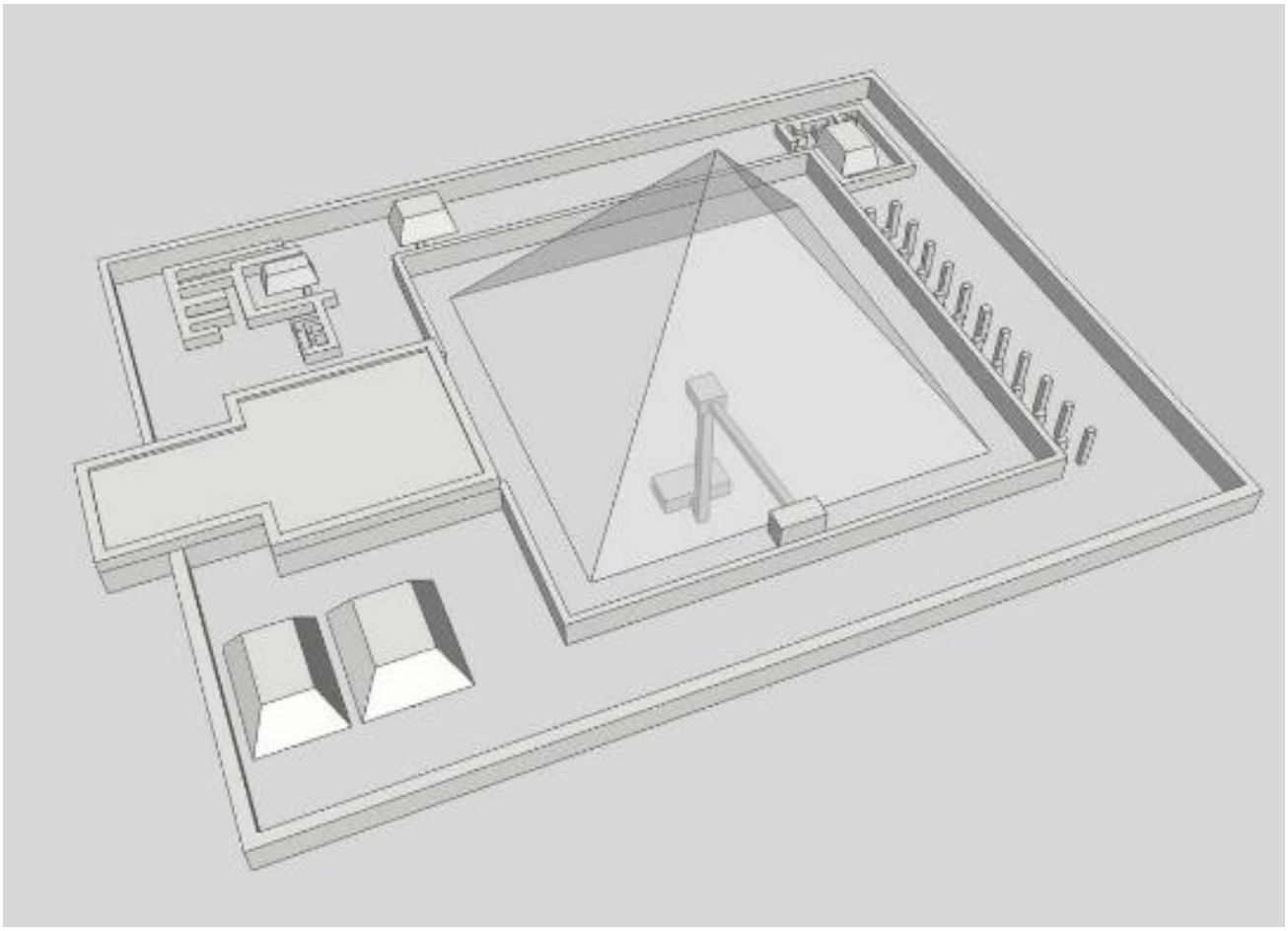
Όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, κατά την διάρκεια της *Πρώτης Ενδιάμεσης Περιόδου* δημιουργήθηκαν σταδιακά δύο ανταγωνιστικά κέντρα εξουσίας, η Ηρακλεόπολη στον βορά και η Θήβα στον νότο (Εικ. **1.6**). Οι πρώτοι Φαραώ της 11η Δυναστείας (2125-2055 π.Χ.) από την Θήβα προσπάθησαν να επεκτείνουν την κυριαρχία τους και στην Κάτω Αίγυπτο, εκείνος όμως που κατάφερε τελικά να ενοποιήσει την Αίγυπτο ήταν ο Φαραώ Mentuhotep II (2055-2004 π.Χ., *γερμ.* Montuhotep) και γι' αυτόν τον λόγο θεωρείται ο ιδρυτής του Μέσου Βασιλείου (**Εικ. 3.28**).

Ο Mentuhotep II προσπάθησε να περιορίσει την δύναμη των τοπικών αξιωματούχων και αντιμετώπισε αποτελεσματικά το πρόβλημα των ληστρικών επιδρομών από την Λιβύη και την Νουβία, που ταλάνιζαν την Αίγυπτο κατά την περίοδο της αδυναμίας της. Ο Φαραώ διατήρησε την ανακτορική του έδρα στην Θήβα και ίδρυσε νέο βασιλικό νεκροταφείο στην κοιλάδα του Deir el-Bahari, στα δυτικά της πρωτεύουσάς του. Το ταφικό του μνημείο συνδύαζε στοιχεία των πυραμίδων του Παλαιού Βασιλείου και των λαξευτών τάφων της Άνω Αιγύπτου (**Εικ. 3.29**). Ένας υπόγειος διάδρομος οδηγεί στον νεκρικό θάλαμο του Φαραώ, που όμως βρέθηκε συλημένος.

Η πρωτοκαθεδρία της Θήβας στην Αίγυπτο αντικατοπτρίσθηκε σταδιακά και στο πάνθεον. Ο Άμων (*αγγλ.* Amun), που είχε σχετικά ασήμαντη θέση στο πάνθεον του Παλαιού Βασιλείου, άρχισε να αποκτά ολοένα και μεγαλύτερη σπουδαιότητα, καθιστώντας την Θήβα, όπου βρισκόταν το σημαντικότερο ιερό του, ένα θρησκευτικό κέντρο αντίστοιχο της Μέμφιδας και της Ηλιούπολης. Ωστόσο, παρά την ενδυνάμωση της ανακτορικής εξουσίας, ο ανταγωνισμός με τις τοπικές ελίτ συνεχίσθηκε και βρήκε μάλιστα έκφραση τόσο στην τέχνη, όσο και στις δοξασίες για την μεταθανάτια ζωή. Από αυτήν την περίοδο σώζονται πολλά αγάλματα, τα οποία ανέθεσαν διάφορα αξιωματούχοι, ενώ ακόμη και τα νεκρικά κείμενα συνέχισαν να χρησιμοποιούνται και στους τάφους εύπορων ιδιωτών.

Εικόνα 3.29. *Ο νεκρικός ναός του Mentuhotep II στο Deir el-Bahari.*

Εικόνα 3.30. *Η πυραμίδα του Amenemhat I στο Lisht.*

Οι υπόλοιποι Φαραώ της 11ης Δυναστείας φαίνεται ότι είχαν αρκετά βραχύβια βασιλεία και αντιμετώπισαν εσωτερική αστάθεια. Η κεντρική εξουσία ενδυναμώθηκε όταν στον θρόνο ανέβηκε ο Amenemhat I (1985-1956 π.Χ.), ο ιδρυτής της 12ης Δυναστείας. Ο Amenemhat I μετέφερε την ανακτορική του έδρα στην Itjtawy (*γερμ*. Itj-taui), μία πόλη που δεν έχει εντοπισθεί ως τώρα, αλλά πιθανότατα βρισκόταν περίπου 60 χιλιόμετρα νότια της Μέμφιδας. Με αυτήν την επιλογή προφανώς ο Φαραώ επεδίωκε να αποστασιοποιηθεί από τις ισχυρές οικογένειας της Θήβας, αλλά και να επανασυνδεθεί με την Ηρακλεόπολη, που είχε αποτελέσει σημαντικό κέντρο κατά την Πρώτη Ενδιάμεση Περίοδο, αλλά και την Μέμφιδα, που αποτελούσε την πρωτεύουσα της Αιγύπτου κατά το Παλαιό Βασίλειο και παρέμενε μία από τις πολυπληθέστερες πόλεις της Αιγύπτου.

Ο Amenemhat I αναφέρει στα κείμενά του το κτίσιμο ενός τείχους στο ανατολικό δέλτα του Νείλου, το οποίο θα έλυνε "παντοτινά" το πρόβλημα των επιδρομών διαφόρων ομάδων από το Σινά. Προφανώς εννοείται η δημιουργία μίας σειράς οχυρών με μόνιμες στρατιωτικές φρουρές στα σύνορα της Αιγύπτου. Σε μία προσπάθεια προπαγάνδισης της δύναμής του, αλλά και σύνδεσή του με τους ισχυρούς Φαραώ του Παλαιού Βασιλείου, έκτισε κοντά στο ανάκτορό του μία πυραμίδα (**Εικ. 3.30**). Επειδή προφανώς είχε περιορισμένους οικονομικούς πόρους στην διάθεσή του, χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό κυρίως ωμόπλινθοι και όχι λίθοι και γι' αυτόν τον λόγο σήμερα διατηρείται σε πολύ άσχημη κατάσταση. Κατά την περίοδο βασιλείας του Amenemhat ξεκινά η λεγόμενη *Κλασική Εποχή* της Αιγύπτου, κατά την οποία διαμορφώνεται η λεγόμενη *Μέση Αιγυπτιακή γλώσσα*, που συνέχισε να χρησιμοποιείται για τα θρησκευτικά κείμενα κατά τη διάρκεια των επόμενων δύο χιλιετιών. Κατά την 12η Δυναστεία συνετέθησαν σημαντικά λογοτεχνικά έργα, μεταξύ άλλων "*η ιστορία του Sinuhe*" και "*η προφητεία του Neferti*", που είχαν ως απώτερο στόχο την εξύμνηση του ηγεμόνα.

Ο Amenemhat I είχε ορίσει ως συμβασιλέα του τον γιο του Senusret I (*ελλ*. Σέσωστρις, 1956-1911 π.Χ.), σε μία προσπάθεια να εξασφαλίσει την ομαλή διαδοχή στον θρόνο. Ωστόσο ο Φαραώ έπεσε θύμα μίας αυλικής συνομωσίας και δολοφονήθηκε από τους ίδιους τους σωματοφύλακές του, την στιγμή που ο γιος του απουσίαζε σε μία εκστρατεία στην Λιβύη. Σώζεται μία δραματική περιγραφή της δολοφονίας του στο έργο "*Οι διδαχές*

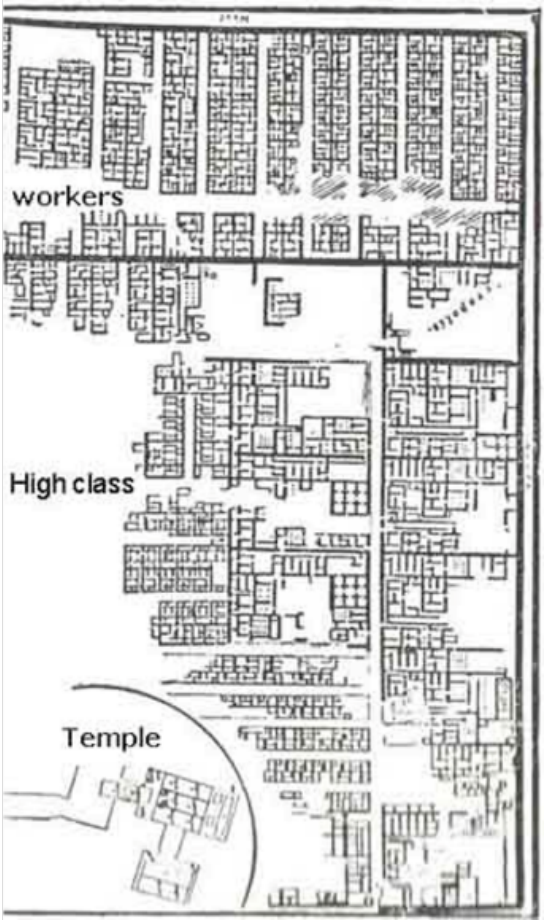

Εικόνα 3.31. *Ο λευκός ναΐσκος του Senusret I στο Karnak.*

του βασιλιά Amenemhat προς τον γιο του Senusret". Ο Senusret I κατόρθωσε πάντως να ανακτήσει τον θρόνο και να γίνει ένας από τους σημαντικότερος Φαραώ της 12ης Δυναστείας. Η περίοδος βασιλείας του χαρακτηρίζεται από την εξασφάλιση της εσωτερικής τάξης και της διασφάλισης των εξωτερικών συνόρων. Ο Senusret I έκτισε μία πυραμίδα κοντά στο Lisht και διατήρησε ως πρωτεύουσά του την Itjtawy. Σε μία προφανή προσπάθεια να προβάλει την βασιλική του ισχύ σε ολόκληρη την επικράτεια της Αιγύπτου, υλοποίησε σταδιακά ένα πρόγραμμα ανακαίνισης παλαιότερων ιερών και ανοικοδόμησης νέων μνημείων σε τουλάχιστον 35 θέσεις. Μεταξύ αυτών ανακαίνισε τον ναό του Άμωνος στο Karnak και έκτισε εκεί τον περίφημο Λευκό Ναΐσκο (*αγγλ*. White Chapel, *γαλλ*. Chapelle Blanche, *γερμ*. Weiße Kapelle) (**Εικ. 3.31**).

Σχεδόν όλοι οι Φαραώ της 12ης Δυναστείας διατήρησαν ως πρωτεύουσά τους την Itjtawy και έκτισαν (με φθηνά οικοδομικά υλικά) πυραμίδες κοντά στο Lisht και διατήρησε ως πρωτεύουσά του την. Επεδίωξαν

Εικόνα 3.32. *Ο οικισμός τους Senusret II Lahun (Kahun).*

Εικόνα 3.33. *Ο τάφος (BH3) του Khnumhotep II στο Beni Hasan.*

να επεκτείνουν την σφαίρα επιρροής τους στην Νουβία και να την ελέγξουν μέχρι και τον 2ο καταρράκτη του Νείλου, όπου μάλιστα έκτισαν μία σειρά από οχυρά με μόνιμη φρουρά και αργότερα διανοίχθηκε διώρυγα μήκους περίπου 80 μ. νότια της Ελεφαντίνης, έτσι ώστε να είναι ευκολότερος ο πλους των πλοίων και η μεταφορά των πρώτων υλών. Επεδίωξαν την σύναψη εμπορικών σχέσεων με το Punt, τον Λίβανο και την Συρία, ακόμη και με το μακρινό Keftiu, δηλαδή την Κρήτη. Προσπάθησαν επίσης να ενσωματώσουν και την ευρύτερη περιοχή της όασης Φαγιούμ (*αγγλ*. Faiyum, *γερμ*. Fajum) στην επικράτειά τους, και να καταστήσουν τα εκεί εδάφη εύφορα με την βοήθεια εκτεταμένων αποξηραντικών έργων.

Εικόνα 3.34. *Άγαλμα της βασίλισσας Sobekneferu.*

Δημιούργησαν επίσης σε διάφορα σημεία του βασιλείου τους οργανωμένους νέους οικισμούς, ίσως με την ελπίδα ότι θα λειτουργούσαν ως ερείσματα της βασιλικής εξουσίας στους διαφόρους νομούς της Αιγύπτου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ενός τέτοιου οικισμού είναι το Lahun (αναφέρεται και ως Kahun στην βιβλιογραφία), τον οποίον έκτισε ο Senusret II (**Εικ. 3.32**). Είναι φανερό ότι είχε υπάρξει αναλυτικός πολεοδομικός σχεδιασμός: ο οικισμός είναι ορθογώνιος και περιβάλλεται από τείχος, ενώ οι δρόμοι τέμνονται κάθεται μεταξύ τους και σχηματίζουν οικοδομικά τετράγωνα για τις κατοικίες. Ένα εσωτερικό τείχος χώριζε τον οικισμό σε δύο τμήματα: σε εκείνο που προοριζόταν για τις εργατικές κατοικίες και εκείνο για τις οικίες της άρχουσας τάξης. Τα σπίτια των εργατών αποτελούνται μόλις από δύο ισόγεια δωμάτια (δεν σώζεται ο δεύτερος όροφος) και είχαν εμβαδόν μόλις 40 τ.μ. Αντιθέτως τα σπίτια των πλουσίων είχαν εμβαδό έως και 2.700 τ.μ. Σ' αυτόν τον οικισμό βρέθηκαν πάπυροι από τους οποίους μαθαίνουμε ότι οι κάτοικοί του ασχολούνταν με την παραγωγή τροφής και όσων άλλων ήταν απαραίτητα στην νεκρική λατρεία του Senusret II στην κοντινή του πυραμίδα.

Παρά το γεγονός ότι η δύναμη και το κύρος της βασιλικής εξουσίας είχε αυξηθεί αισθητά κατά την 12η Δυναστεία, φαίνεται ότι οι

Νομάρχες και άλλοι τοπικοί αξιωματούχοι διατηρούσαν έναν μεγάλο βαθμό αυτονομίας. Ένα παράδειγμα γι' αυτό μας προσφέρουν οι τάφοι στο Beni Hasan, που βρίσκεται μεταξύ του Asyut και της Μέμφιδος. Στους 39 λαξευμένους στον βράχο τάφους είχαν ταφεί υψηλόβαθμοι τοπικοί αξιωματούχοι της 11ης και 12ης Δυναστείας. Από τα βιογραφικά τους κείμενα προκύπτει ότι οι τοπικοί νομάρχες κληρονομούσαν το αξίωμά τους και δεν τους το ανέθετε ο Φαραώ. Οι πλούσιοι τάφοι με τις εξαιρετικής ποιότητας τοιχογραφίες αποκαλύπτουν την μεγάλη οικονομική επιφάνεια αυτών των ανθρώπων (λ.χ. **Εικ. 3.33**). Κοντά σε αυτούς τους τάφους επέλεξαν να ταφούν εκατοντάδες χαμηλόβαθμοι αξιωματούχοι τους, γεγονός που φανερώνει την υψηλή κοινωνική θέση των νομαρχών. Αυτή η πρακτική παραπέμπει στις πολυάριθμες ταφές αξιωματούχων γύρω από τις πυραμίδες των Φαραώ του Παλαιού Βασιλείου.

Για να περιορισθεί περαιτέρω η δύναμη των νομαρχών, ο Senusret III (1870-1831 π.Χ.) πήρε την δραστική απόφαση να καταργήσει όλους τους νομούς και να χωρίσει την Αίγυπτο σε τρεις μόνο διοικητικές περιφέρειες, στις οποίες τοποθέτησε μετακλητούς διοικητές, που λογοδοτούσαν απευθείας στον ίδιο. Φαίνεται ότι προσπάθησε να ενσωματώσει τα μέλη των τοπικών αριστοκρατιών στον διοικητικό μηχανισμό, προσφέροντάς τους νέες θέσεις σε αυτόν. Ο δυναμικός αυτός Φαραώ έμεινε ζωντανός στην μνήμη των επομένων γενεών του και μνημονεύεται, μεταξύ άλλων, ακόμη και από τον Ηρόδοτο και τον Διόδωρο. Με θαυμασμό αναφέρεται ο Ηρόδοτος και στον τεράστιο νεκρικό ναό της πυραμίδας που έκτισε ο Amenemhat III (1831-1786 π.Χ.), ο γιος του Senusret III, στο Φαγιούμ (Hawara), τον οποίο μάλιστα λανθασμένα ερμηνεύει ως λαβύρινθο.

Για μία τρισδιάστατη αναπαράσταση αυτού του μνημείου:

http://www.casa.ucl.ac.uk/digital_egypt/hawara/gallery.html

Φαίνεται ότι οι Φαραώ της 12ης Δυναστείας είχαν κατορθώσει να παγιώσουν την εξουσία τους σε τόσο μεγάλο βαθμό, ώστε όταν ο Amenemhat IV (1786-1777 π.Χ.) (γιος του Amenemhat III) πέθανε δίχως διάδοχο, στον θρόνο μπόρεσε να τον διαδεχθεί η αδελφή του, Sobekneferu (1777-1773 π.Χ.) (**Εικ. 3.34**). Ωστόσο διατήρησε την εξουσία για λίγα μόλις χρόνια και στην συνέχεια, όταν και εκείνη πέθανε δίχως άρρενα διάδοχο, τελείωσε η 12η Δυναστεία. Στο διάστημα που ακολούθησε έως και το τέλος του Μέσου Βασιλείου (1700 π.Χ.) δεν υπήρξαν πλέον ισχυροί Φαραώ και σταδιακά η Αίγυπτος έπαυσε να αποτελεί ένα ενιαίο βασίλειο.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Arnold, D. και J. P. Allen. 2008. *Middle kingdom tomb architecture at Lisht*, Metropolitan Museum of Art Egyptian expedition 28. New York.

Buck, A. de, J. P. Allen και Sir A. H. Gardiner. 2006. *The Egyptian coffin texts: Middle Kingdom copies of pyramid texts*, Oriental Institute publications 132. Chicago.

David, A. Rosalie. 2007. *The two brothers : death and the afterlife in Middle Kingdom Egypt*. Bolton.

Fields, N. και P. Bull. 2007. *Soldier of the Pharaoh: Middle Kingdom Egypt 2055-1650 BC*. Warrior Series 121 Oxford & New York.

Forman, W. και S. Quirke. 1996. *Hieroglyphs and the Afterlife*. London.

Grajetzki, W. 2006. *The Middle Kingdom of ancient Egypt: history, archaeology and society*. London.

_____. 2009. *Court Officials of the Egyptian Middle Kingdom*. London.

Grallert, S., και W. Grajetzki. 2007. *Life and Afterlife in Ancient Egypt During the Middle Kingdom and Second Intermediate Period*. London

Lichtheim, M. 1988. *Ancient Egyptian Autobiographies chiefly of the Middle Kingdom*. Freiburg.

Luft, I. 1992. *Die chronologische Fixierung des ägyptischen Mittleren Reiches nach dem Tempelarchiv von Illahun*. Vienna.

Quirke, S. 1990. *The Administration of Egypt in the Late Middle Kingdom*. New Malden.

_____. 1991. *Middle Kingdom Studies*. New Malden.

Richards, J.E. 2005. *Society and Death in Ancient Egypt: Mortuary Landscapes of the Middle Kingdom*. Cambridge & New York.

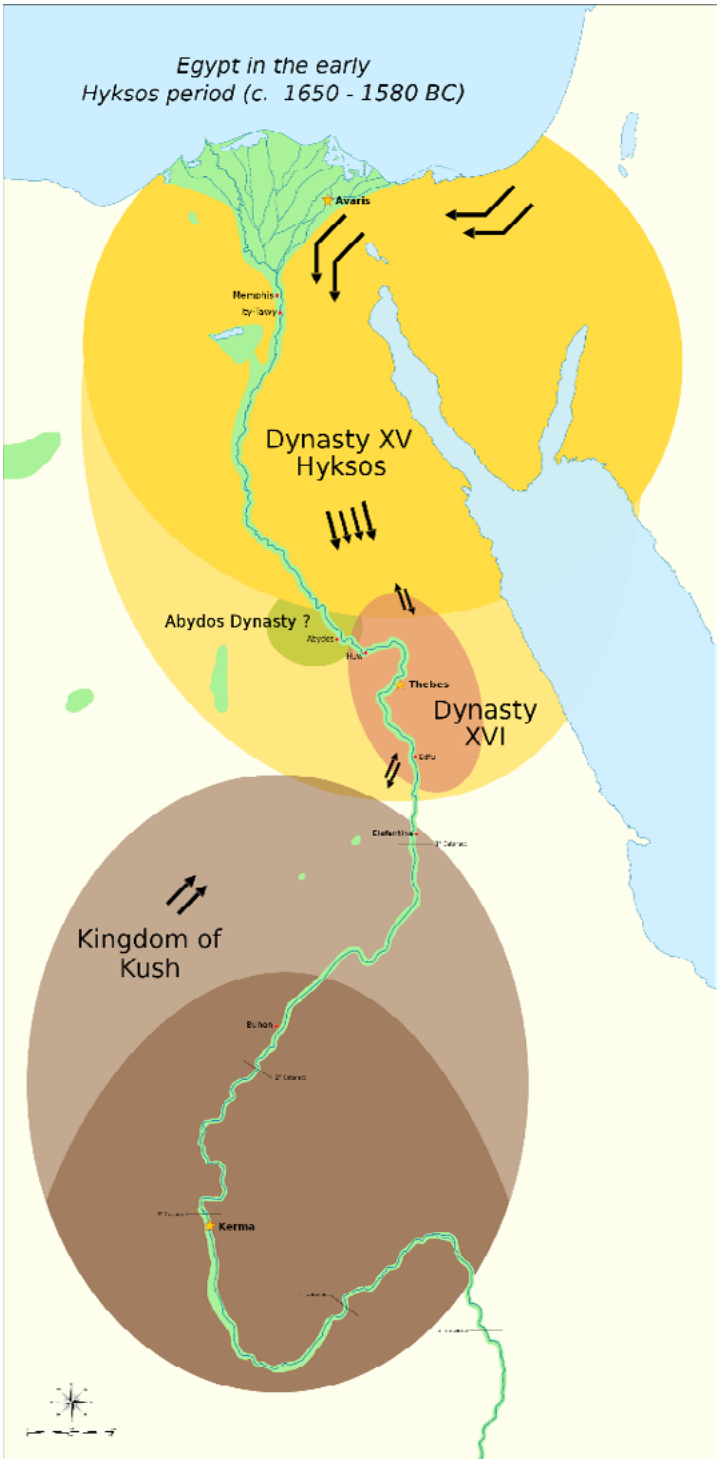
Silverman, D.P. Επιμ. 2009. *Archaism and innovation: studies in the culture of Middle Kingdom Egypt*. New Haven, Conn.

Soliman, R. 2009. *Old and Middle Kingdom Theban tombs*. London.

Willems, H. 2014. *Historical and archaeological aspects of Egyptian funerary culture: religious ideas and ritual practice in Middle Kingdom elite cemeteries*. Culture and history of the ancient Near East 73. Leiden.

Winlock, H. 1947. *The Rise and Fall of the Middle Kingdom*. New York.

4. Δεύτερη Ενδιάμεση Περίοδος (1700-1550 π.Χ.)

Εικόνα 3.35. *Πολιτικός χάρτης της Αιγύπτου κατά την 2η Ενδιάμεση Περίοδο.*

Κατά την διάρκεια της 13ης Δυναστείας (1773-1650 π.Χ.) στην Αίγυπτο επικράτησε πολιτική αστάθεια. Στην αρχή της Δυναστείας η Itjtawy παρέμεινε πρωτεύουσα του βασιλείου, ωστόσο στα τέλη του 18ου αι. μεταφέρθηκε στην Θήβα και οι εκεί βασιλείς έχασαν τον έλεγχο της χώρας βόρεια της Αβύδου. Ο Μανέθων (*frg. 42*) αναφέρει ότι αυτή η νέα διαίρεση της Αιγύπτου οφειλόταν στην εισβολή ανθρώπων από την Ανατολή με άγνωστη καταγωγή. Κατέκτησαν την χώρα αμαχητί, εκθρόνισαν τους ηγεμόνες της και τότε "*πυρπόλησαν ανηλεώς τις πόλεις μας, ισοπέδωσαν τους ναούς των θεών και αντιμετώπισαν όλους τους ντόπιους με μεγάλη εχθρικότητα, δολοφονώντας ορισμένους και οδηγώντας στην δουλεία τις γυναίκες και τα παιδιά άλλων*". Στην συνέχεια αναφέρει ότι επέλεξαν έναν από τις τάξεις τους για να γίνει βασιλιάς τους και αυτός εγκατέστησε την αυλή του στην Μέμφιδα. Ο βασιλιάς τους βρήκε επίσης μία πόλη σε ιδιαίτερα επίκαιρη θέση, την Άβαρη (στο κείμενο αναφέρεται ως Αύαρις), την οποίαν κατέστησε οχυρή και εγκατέστησε εκεί 240.000 στρατιώτες για να φυλάσσουν τα νότια σύνορά του. Στην Άβαρη ερχόταν ο βασιλιάς κάθε καλοκαίρι για να πληρώνει αλλά και να εκπαιδεύει τον στρατό του.

Δυστυχώς το παραπάνω απόσπασμα από το έργο του Μανέθωνος δεν σώζεται στο πρωτότυπο, αλλά μόνον ως παράθεση στο έργο Κατά Απίωνος του Ιωσήπου Φλαβίου και άρα δεν γνωρίζουμε αν το είχε αποδώσει με ακρίβεια. Στόχος του Ιωσήπου Φλαβίου ήταν να βρει εξωβιβλικές μαρτυρίες, οι οποίες επιβεβαίωναν την ιστορικότητα της αφήγησης της Εξόδου των Ιουδαίων από την Αίγυπτο, που αναφέρει η Παλαιά Διαθήκη. Ο Ιώσηπος Φλάβιος συνέδεσε τους Υξώς με τους Ιουδαίους και ανέφερε ότι αυτοί, αφού εκδιώχθηκαν από την Αίγυπτο, κατέφυγαν στην Ιερουσαλήμ. Ανέφερε επίσης ότι το όνομα Υξώς σήμαινε "ποιμένες βασιλείς". Η μετανάστευση των Υξώς στην Αίγυπτο συνδυάσθηκε επίσης με την ιστορία του πατριάρχη Ιωσήφ που αναφέρεται στην Παλαιά Διαθήκη.

Είναι σαφές ότι όσα αναφέρει ο Μανέθων και πολύ περισσότερο οι ερμηνείες του Ιωσήπου Φλαβίου δεν αποτελούν αξιόπιστες μαρτυρίες και άρα δεν μπορούν να μας χρησιμεύσουν για την ανασύνθεση της ιστορίας της Δεύτερης Ενδιάμεσης Περιόδου. Παρ' όλα αυτά επηρεάζουν ακόμη και σήμερα την εικόνα που έχουμε για τους λεγόμενους Υξώς. Αυτός ο όρος προέρχεται από την φράση *hekau khasut*, που σημαίνει "*ηγεμόνες από*

ξένες χώρες". Πρόκειται για έναν όρο που εμφανίζεται στα αιγυπτιακά κείμενα ήδη από το Παλαιό Βασίλειο, και αναφέρεται σε ξένους ηγεμόνες, που συνήθως έρχονταν στην Αίγυπτο φέρνοντας δώρα ως φόρο υποτελείας. Στον Βασιλικό Κανόνα του Τορίνου οι βασιλείς της 15ης Δυναστείας που βασίλευσαν στην Άβαρη αναφέρονται επίσης ως hekau khasut, ενώ ορισμένοι υιοθέτησαν αυτόν τον τίτλο στις σφραγίδες τους. Άρα λοιπόν, αυτός ο όρος σε καμία περίπτωση δεν αποτελούσε ένα εθνώνυμο, όπως λανθασμένα ανέφερε ο Ιώσηπος Φλάβιος.

Από κείμενα αυτής της περιόδου, κυρίως όμως του Νέου Βασιλείου και υστερότερα, μαθαίνουμε ότι οι ηγεμόνες της Αβάρεως προέρχονταν από την Ασία, έναν όρο που οι Αιγύπτιοι χρησιμοποιούσαν για να αναφερθούν στις χώρες που βρίσκονταν στα ανατολικά τους, κυρίως όμως στην Συροπαλαιστίνη. Τα σωζόμενα ονόματα αυτών των ηγεμόνων δείχνουν όντως να ανήκουν στην δυτικοσημιτική γλωσσική οικογένεια, δυστυχώς όμως δεν έχουμε επαρκή στοιχεία για να προσδιορίσουμε την καταγωγή τους. Παλαιότεροι ερευνητές είχαν διατυπώσει την άποψη ότι επρόκειτο για Χουρρίτες, δηλαδή τον λαό που αργότερα ίδρυσε το βασίλειο του Mitanni, ενώ άλλοι υποστήριξαν ότι επρόκειτο για ανθρώπους που μετανάστευσαν από την Κύπρο και την νότια Ανατολία.

Εικόνα **3.36.** *Οι Aamu (=Ασιάτες) από την Ασία στον τάφο Khnumhotep II στο Beni Hasan (12η Δυναστεία).*

Ωστόσο δεν υπάρχουν αρχαιολογικά ή άλλα στοιχεία που να μαρτυρούν μία βίαιη εισβολή μίας μεγάλης πληθυσμιακής ομάδας στην Αίγυπτο στις αρχές του 17ου αι. π.Χ. Ίσως αυτό που συνέβη να μην ήταν τόσο δραματικό ή τουλάχιστον δεν άφησε ίχνη που μπορούν να εντοπισθούν αρχαιολογικά.

Από τις σωζόμενες πηγές γνωρίζουμε ότι ήδη κατά το Μέσο Βασίλειο άνθρωποι από την Ασία (δηλαδή την Συροπαλαιστίνη) έρχονταν στην Αίγυπτο και ότι κάποιοι είχαν εγκατασταθεί εκεί. Η απεικόνιση της νομαδικής ομάδας των Aamu, δηλαδή ανθρώπων από την Ασία, σε μία τοιχογραφία του τάφου του Khnumhotep II (12η Δυναστεία) στο Beni Hasan (**Εικ. 3.36**) αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα γι' αυτό. Ο αρχηγός τους μάλιστα αναφέρεται στην σχετική επιγραφή ως hekau khasut.

Αυτοί οι άνθρωποι έρχονταν στην Αίγυπτο ως έμποροι, μισθοφόροι, δούλοι, που είχαν αιχμαλωτισθεί κατά την διάρκεια αιγυπτιακών εκστρατειών στο Σινά και την Παλαιστίνη, είτε επειδή απλά αναζητούσαν καλύτερες συνθήκες ζωής. Στο τέλος του Μέσου Βασιλείου ζούσαν ήδη πολλοί άνθρωποι συροπαλαιστινιακής

καταγωγής στο Δέλτα του Νείλου. Όταν λοιπόν αποδυναμώθηκαν οι Φαραώ της Θήβας και δημιουργήθηκε ένα κενό εξουσίας στην Κάτω Αίγυπτο, ίσως κάποιοι τοπικοί αξιωματούχοι συροπαλαιστινιακής καταγωγής κατόρθωσαν να αποκτήσουν τον έλεγχο της περιοχής και σταδιακά να δημιουργήσουν ένα ξεχωριστό βασίλειο.

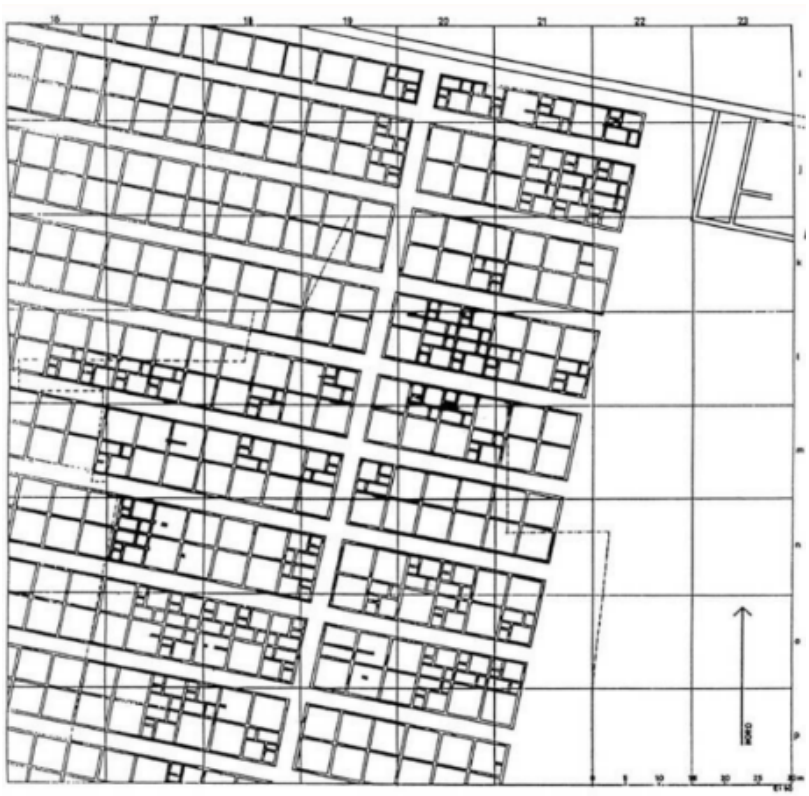

Εικόνα 3.37. *Σκαραβαίος του Υξώς βασιλιά Apepi.*

Αυτή η θεωρία θα εξηγούσε το γεγονός ότι οι συγκεκριμένοι ηγεμόνες, αν και δεν έκρυψαν την ξενική τους καταγωγή, προσπάθησαν να εμφανίζονται προς τους υπηκόους τους ως νόμιμοι Φαραώ: υιοθέτησαν τους αιγυπτιακούς βασιλικούς τίτλους, χρησιμοποιούσαν σκαραβαίους (αλλά και σφραγιδοκυλίνδρους συροπαλαιστινιακού τύπου) ανακαίνισαν τους ναούς και έγραφαν στα Αιγυπτιακά τις επιγραφές τους, προφανώς για να τύχουν μεγαλύτερης αποδοχής από τους Αιγύπτιους υπηκόους τους στην Κάτω Αίγυπτο (**Εικ. 3.37**). Οι "Ασιάτες" βασιλείς της Κάτω Αιγύπτου εντάσσονται συμβατικά στην 15η Δυναστεία. Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο Μανέθων αναφέρει την πόλη Άβαρη ως ένα από τα κύρια κέντρα των Υξώς στην Κάτω Αίγυπτο. Οι ανασκαφές που έχουν πραγματοποιηθεί εκεί επιβεβαιώνουν αυτήν την μαρτυρία. Η πόλη δημιουργήθηκε από τον Amenemhat I (1985-1956 π.Χ.), τον ιδρυτή της 12ης Δυναστείας.

Ο χωροταξικός σχεδιασμός, αλλά και η διαμόρφωση των οικιών θυμίζει την περίπτωση του Lahun (Kahun) (F/I, στρώμα e). Τα ευρήματα δείχνουν ότι ένα τμήμα του πληθυσμού της κατά τον18ο αι. ήταν Συροπαλαιστινιακής καταγωγής, κρίνοντας από τον υστερότερο τύπο των οικιών και των τάφων, ωστόσο και αυτοί χρησιμοποιούσαν αιγυπτιακή κεραμική. Στις αρχές της 15ης Δυναστείας κτίζεται εκεί ένα μεγάλο ανακτορικό σύμπλεγμα (F/II, στρώμα D/3) συνολικού εμβαδού 18.000 τ.μ. Το γεγονός της ύπαρξης τάφων εντός του περιβόλου του, δείχνει ότι ανήκε σε ξένους ηγεμόνες, αφού στην Αίγυπτο τα νεκροταφεία βρίσκονταν πάντοτε μακριά από τους οικισμούς. Σε κάποιους τάφους είχαν ενταφιασθεί και γάιδαροι, κάτι που επίσης δεν συνηθιζόταν στην Αίγυπτο. Ο ανασκαφέας υπέθεσε ότι αυτοί οι τάφοι ανήκαν σε πλούσιους εμπόρους καραβανιών, αν και ίσως αυτά τα ζώα χρησίμευαν απλά για την μεταφορά του νεκρού στον Κάτω Κόσμο, όπως μαρτυρούν αντίστοιχα παραδείγματα στην Συροπαλαιστίνη και την Μεσοποταμία.

Φαίνεται ότι κατά τον 17ο αι. η Άβαρη κατέστη σταδιακά μία από τις μεγαλύτερες πόλεις της Εγγύς Ανατολής. Κατά το πρώτο μισό του 16ου αι. κτίζεται ένα οχυρό, ωστόσο στα μέσα αυτού του αιώνα καταστρέφεται και η πόλη εγκαταλείπεται σχεδόν τελείως. Παρά τα όσα αναφέρει ο Μανέθων, οι Υξώς βασιλείς φαίνεται ότι ποτέ δεν είχαν υπό τον άμεσο έλεγχό τους ολόκληρη την Αίγυπτο. Η ευρύτερη περιοχή της Θήβας παρέμεινε εν πολλοίς ανεξάρτητη, αν και ίσως για ένα διάστημα του 17ου αι. είχε καταστεί πρόσκαιρα φόρου υποτελής των Υξώς. Οι φαραώ που βασίλευαν στην Άνω Αίγυπτο, παράλληλα με τους Υξώς της 15ης Δυναστείας αποτελούν την 16η και 17η Δυναστεία.

Εικόνα 3.38. *Οικίες στην Άβαρη του πρώιμου Μέσου Βασιλείου.*

Η αρχής της πτώσης των Υξώς βασιλέων φαίνεται ότι ξεκίνησε κατά την διάρκεια της βασιλείας του Seqenenre Tao της Θήβας (17η Δυναστεία). Στις πηγές αναφέρεται ότι εκστράτευσε αρκετές φορές κατά του

συγχρόνου του Υξώς βασιλιά Apepi. Η μούμια του σώζεται και μάλιστα φέρει πολλαπλά τραύματα από πέλεκυ στο κεφάλι, που ίσως δείχνουν ότι πέθανε κατά την διάρκεια μίας μάχης. Ο διάδοχός του, Kamose, συνέχισε τις προσπάθειες του προκατόχου του, σημειώνοντας μεγαλύτερη επιτυχία. Αν αληθεύουν οι αναφορές του, τότε φαίνεται ότι κατόρθωσε να λεηλατήσει την πρωτεύουσα των Υξώς Άβαρη, δίχως όμως να μπορέσει να την κρατήσει υπό την έλεγχό του. Η τελική νίκη κατά των Υξώς βασιλέων αποδίδεται στον Ahmose I, τον ιδρυτή της 18ης Δυναστείας, αλλά και του Νέου Βασιλείου.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Al-Ayedi, A. R. 2008. *The liberation war : the expulsion of the Hyksos from Egypt*. Ismailia.

Aston, D.A. και M. Bietak. 2004. *Tell el-Dab'a. XII, a corpus of Late Middle Kingdom and Second Intermediate period pottery*. Untersuchungen der Zweigstelle Kairo des Österreichischen Archäologischen Institutes. Wien.

Ben-Tor, D. 2007. *Scarabs, chronology and interconnections : Egypt and Palestine in the Second Intermediate Period*. Orbis biblicus et orientalis Series Archaeologica 27. Fribourg.

Bietak, M., N. Marinatos, Cl. Palivou και A. Brysbaert. 2007. *Taureador Scenes in Tell El-Dab'a (Avaris) and Knossos*. Denkschriften der Gesamtakademie - Österreichische Akademie der Wissenschaften 43. Wien.

Booth, C. 2005. The Hyksos period in Egypt. Risborough.

Franke, D. 1988. „Zur Chronologie des Mittleren Reiches Teil II: Die sogenannte „Zweite Zwischenzeit" Altägyptens." *Orientalia* 57:245-74.

Fuscaldo, P. 2000. Tell el-Dab'a X: the palace district of Avaris: the pottery of the Hyksos period and the kingdom (areas H/III and H/VI). Denkschriften der Gesamtakademie 17. Wien.

Grallert, S. και W. Grajetzki. 2007. *Life and Afterlife in Ancient Egypt During the Middle Kingdom and Second Intermediate Period*. Ghp Egyptology 7. London.

Marée, M. 2010. *The second intermediate period: (thirteenth - seventeenth dynasties); current research, future prospects*. Orientalia Lovaniensia analecta 192. Leuven & Dudley, MA.

McGovern, P. E. και T. Bagh. 2000. *The foreign relations of the "Hyksos": a neutron activation study of Middle Bronze Age pottery from the Eastern Mediterranean*. Oxford.

Oren, E. D. Επιμ. 1997. *The Hyksos: New Historical and Archaeological Perspectives*. Philadelphia.

Ryholt, K. S. B. και Adam Bülow-Jacobsen. 1998. *The political situation in Egypt during the Second Intermediate Period c. 1800-1550 B.C*. CNI Publications 20. Copenhagen.

Κεφάλαιο 4. Μεγάλες Αυτοκρατορίες (1600 – 1050 π.Χ.)

1. Κασσίτες

Εικόνα 4.1. *Η Μεσοποταμία κατά την Κασσιτική περίοδο.*

Οι Κασσίτες (*ακκαδ*. kaššu, *κασσιτ*. galzu, *αγγλ*. kassites) δεν αποτελούσαν ένα από τα γηγενή φύλα της Μεσοποταμίας. Πιθανότατα μετανάστευσαν από κάποια περιοχή ανατολικά της οροσειράς του Ζάγρου, αν και δεν είναι γνωστός ο τόπος προέλευσής τους. Αρχικά εγκαταστάθηκαν ανατολικά του Τίγρη και σταδιακά κατόρθωσαν να κυριεύσουν το βασίλειο της Hana στο κεντρικό τμήμα του Ευφράτη. Η ευκαιρία για την διεύρυνση της σφαίρας επιρροής τους τους δόθηκε με την προαναφερθείσα εκστρατεία του Χετταίου βασιλιά Muršili κατά της Βαβυλώνας το 1595 π.Χ. Αν και θα μπορούσαν να είχαν σταθεί εμπόδιο στην αιφνιδιαστική εισβολή των Χετταίων, δίνοντας έτσι τον χρόνο στον Αμορίτη βασιλέα της Βαβυλώνας να προετοιμάσει ισχυρή αντίσταση, επέλεξαν να συνταχθούν στο πλευρό των εισβολέων και να ενισχύσουν την επιδρομή τους. Η αποχώρηση του χετιτικού στρατού αμέσως έπειτα από την λεηλασία της Βαβυλώνας και την ακόλουθη κατάρρευση της αμοριτικής βασιλικής δυναστείας, είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός σημαντικού κενού εξουσίας.

Οι σωζόμενες γραπτές πηγές για τον 16ο και 15ο αι. είναι δυστυχώς λιγοστές και δεν μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε ολοκληρωμένη εικόνα για τις πολιτικές εξελίξεις στην Μεσοποταμία. Σύμφωνα με τον λεγόμενο *Κατάλογο των Βασιλέων Α* της 1ης χιλιετίας, η κασσιτική βασιλική δυναστεία ξεκινά αμέσως μετά από το τέλος της βασιλείας του τελευταίου Αμορίτη βασιλέα, ενώ επίσης αναφέρεται ότι συνολικά διήρκεσε 576 χρόνια και εννέα μήνες. Γνωρίζουμε ωστόσο από άλλες αξιόπιστες πηγές ότι το τέλος της κασσιτικής δυναστείας πρέπει να χρονολογηθεί στο 1155 π.Χ. και άρα, αν η χρονολογήσεις του Καταλόγου των Βασιλέων Α όντως ισχύουν, η αρχή της θα έπρεπε να χρονολογηθεί στον 18ο αι., κάτι βεβαίως που σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να ισχύει. Φαίνεται λοιπόν ότι κάποιοι από τους 36 βασιλείς που ο παραπάνω κατάλογος αποδίδει στην κασσιτική δυνα-

στεία δεν αποτέλεσαν υπαρκτά πρόσωπα. Τα τελευταία χρόνια μάλιστα η έρευνα αμφισβητεί και το γεγονός ότι δεν υπήρξε κάποιο χρονικό κενό μεταξύ της αμοριτικής και κασσιτικής δυναστείας. Προφανώς οι Κασσίτες απέκτησαν σταδιακά τον έλεγχο της Μεσοποταμίας κατά τη διάρκεια του 16ου και του 15ου αι. Κατά τον 14ο αι. είχε ολοκληρωθεί, ενώ κατόρθωσαν μάλιστα να ελέγχουν το νησί Dilmun (σύγχρ. Bahrain), έναν σημαντικό εμπορικό σταθμό, καθώς και την περιοχή Diyala ανατολικά του Τίγρη. Όπως προκύπτει από το αιγυπτιακό αρχείο της Amarna, η κασσιτική Μεσοποταμία αποτελούσε τουλάχιστον κατά τον 14ο αι. μία από τις Μεγάλες Δυνάμεις της Εγγύς Ανατολής.

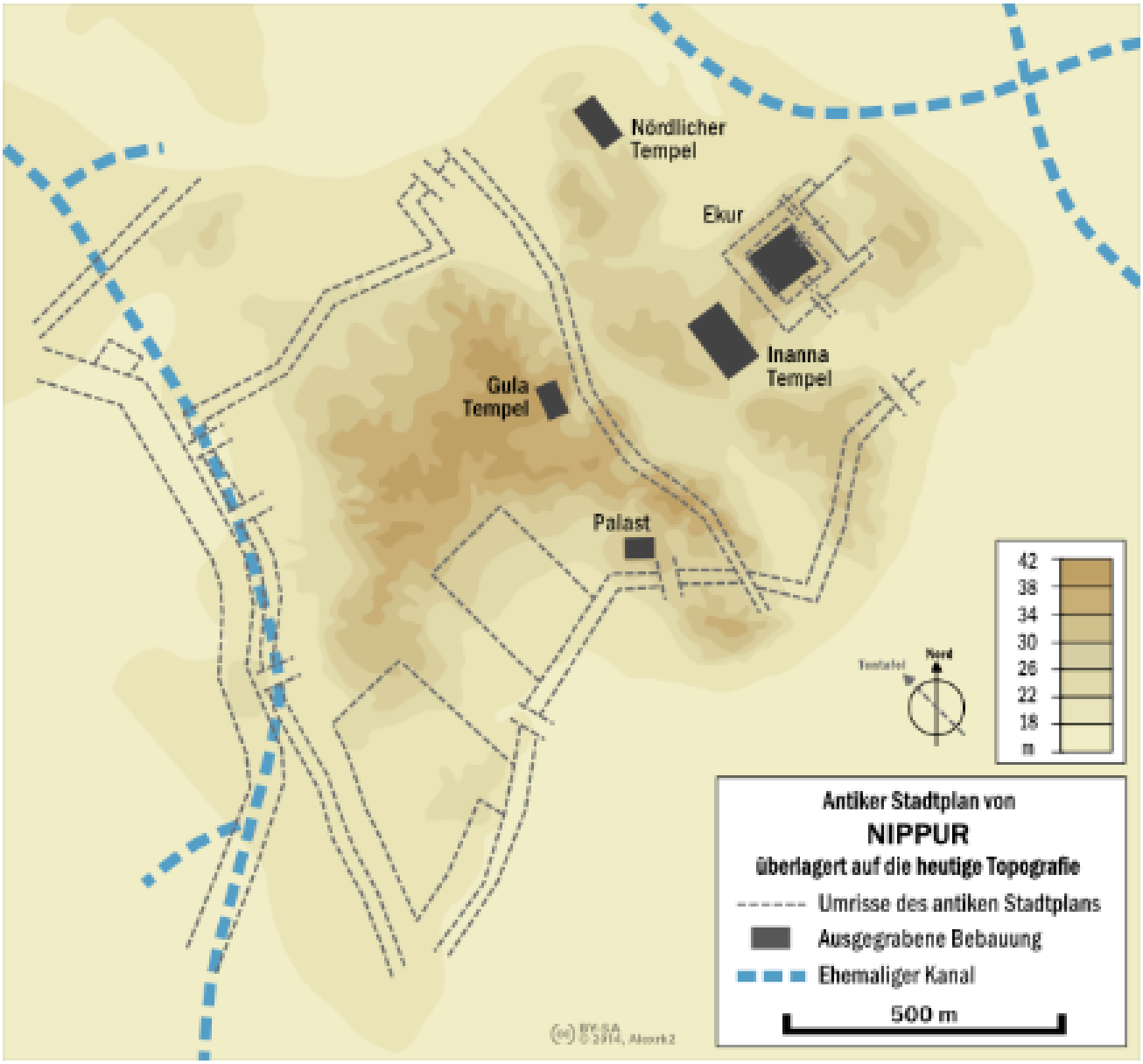
Οι Κασσίτες βασιλείς δεν επιχείρησαν μακρινές εκστρατείες σε περιοχές που ελέγχονταν από τις υπόλοιπες Μεγάλες Δυνάμεις. Το κύρος τους οφειλόταν στο γεγονός ότι ήλεγχαν σταθερά τις εμπορικές οδούς που συνέδεαν την απώτερη Ανατολή με τη Συρία, και κατά συνέπεια με τη Δύση. Είχαν έτσι το μονοπώλιο σε ορισμένα προϊόντα (λ.χ. lapis lazuli) και έλεγχαν μεγάλο μέρος του εμπορίου κασσιτέρου, του πολύτιμου ορυκτού που ήταν απαραίτητο για την παρασκευή ορειχάλκου. Η στρατιωτική αδυναμία των Κασσιτών βασιλέων οφειλόταν εν πολλοίς στη διαρκή ανάγκη προστασίας των ανατολικών τους συνόρων, απέναντι στο βασίλειο του Elam και στα ημινομαδικά φύλα της οροσειράς του Ζάγρου. Αυτό το γεγονός οδήγησε σταδιακά κατά το δεύτερο μισό του 14ου στη σταδιακή αυτονόμηση της Ασσυρίας. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι στην προσπάθεια του Ασσυρίου βασιλιά Assur-uballit (1368-1328 π.Χ.) να συνάψει απευθείας διπλωματικές σχέσεις με τον Αιγύπτιο Φαραώ Ακενατών (ή τον πατέρα του Amenophis III), ο τότε Κασσίτης βασιλιάς Burnaburiash αρκέστηκε να στείλει μία επιστολή διαμαρτυρίας στον Φαραώ, τονίζοντας ότι η Ασσυρία ήταν υποτελής του και έτσι δεν είχε δικαίωμα αυτόνομων διπλωματικών σχέσεων. Φαίνεται ότι ο Burnaburiash κατέφυγε σε διπλωματικά μέσα για να διατηρήσει καλές σχέσεις με την Ασσυρία και δέχτηκε να λάβει ως κύρια σύζυγό του την κόρη του Assur-uballit. Αυτή η πράξη είχε ιδιαίτερη πολιτική βαρύτητα, αφού έπειτα από τον θάνατο του Burnaburiash αναγορεύθηκε βασιλιάς της Βαβυλωνίας ο εγγονός του Assur-uballit. Αυτό το γεγονός οδήγησε στην εξέγερση του πληθυσμού της Βαβυλώνας, που αντέδρασε έτσι στην έμμεση αυτή εκχώρηση της εξουσίας στους Ασσυρίους και την δολοφονία του γιου του Burnaburiash. Εκμεταλλευόμενος όμως το πολιτικό χάος και το εμφυλιακό κλίμα που προκλήθηκε ο Assur-uballit εισέβαλε στη Βαβυλωνία και κατόρθωσε να ανεβάσει στο θρόνο έναν βασιλιά της αρεσκείας του.

Κατά τον 13ο αι. η Βαβυλωνία, αν και αποδυναμωμένη, συνέχισε να ανήκει στη "Λέσχη" των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής, ενώ η πολιτική και στρατιωτική ισχύς της Ασσυρίας αυξανόταν διαρκώς, καθιστώντας την έτσι μία υπολογίσιμη δύναμη στην Εγγύς Ανατολή.

Οι παλαιότεροι κάτοικοι της Μεσοποταμίας αντιμετώπισαν μεν τους Κασσίτες ως επήλυδες, όχι όμως ως ένα βαρβαρικό φύλο που κατέλυσε την καθεστηκυία τάξη και επέφερε την αναρχία, όπως παλαιότερα οι Guti. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι Κασσίτες βασιλείς υιοθέτησαν πλήρως τον μεσοποταμιακό τρόπο ζωής και σεβάστηκαν τον προϋπάρχοντα πολιτισμό. Επίσης διατήρησαν τις προϋπάρχουσες κοινωνικές δομές και οι αλλαγές ήλθαν σταδιακά και με τρόπο που δεν προξένησαν εντάσεις. Ο βαθμός αφομοίωσης των Κασσιτών γίνεται ιδιαίτερα αντιληπτός στην περίπτωση της γλώσσας τους, που δεν συγγενεύει με κάποια άλλη από τις γνωστές γλώσσες της αρχαιότητας. Αν και η κασσιτική γλώσσα συνέχισε να χρησιμοποιείται (όπως προκύπτει από την ύπαρξη δύο σύντομων ακκαδο-κασσιτικών λεξικών), δεν σώζεται ούτε ένα κασσιτικό κείμενο. Αντιθέτως όλα τα κείμενα, όχι μόνον τα επίσημα αλλά και τα ιδιωτικά, γράφονται στα Ακκαδικά, που κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού της 2ης χιλιετίας αποτέλεσαν μάλιστα την *lingua franca* ολόκληρης της Εγγύς Ανατολής. Φαίνεται ότι οι Κασσίτες βασιλείς ενθάρρυναν την αντιγραφή και κωδικοποίηση παλαιότερων λογοτεχνικών, θρησκευτικών και τελετουργικών κειμένων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η προσπάθεια διατήρησης της σουμεριακής γλώσσας, που σίγουρα πια δεν χρησιμοποιούνταν στον προφορικό λόγο, με την αντιγραφή και μετάφραση κειμένων στα ακκαδικά. Οι Κασσίτες συνέχισαν να λατρεύουν τις πατρογονικές τους θεότητες, ακόμη και μετά την κατάληψη της εξουσίας στην Μεσοποταμία. Ακολούθησαν ωστόσο και σε αυτόν τον τομέα μία πολιτική διαλλαγής. Όχι μόνον δεν προσπάθησαν να επιβάλουν τις δικές τους θεότητες στους γηγενείς, αλλά και φαίνεται ότι δεν τους αφιέρωσαν ιερά. Οι ίδιοι οι Κασσίτες υιοθέτησαν πλήρως το μεσοποταμιακό πάνθεον και υποστήριξαν το υπάρχον ιερατείο, επισκεύασαν παλαιότερους ναούς και φρόντισαν για την έγγειο περιουσία τους, εξασφαλίζοντας έτσι την οικονομική τους αυτάρκεια.

Από την κασσιτική περίοδο σώζεται δυστυχώς μόνον ένα εκτενές αρχείο διοικητικών κειμένων, εκείνο της πόλης Nippur που κάλυπτε ένα χρονικό διάστημα περίπου 150 ετών (1360-1225 π.Χ.) (**Εικ. 4.2**). Το αρχείο της Nippur αποτελείται συνολικά από 12.000 πινακίδες, από τις οποίες μόλις το 1/8 έχει δημοσιευθεί ως σήμε-

ρα. Από αυτές προκύπτει ότι ο διοικητής της συγκεκριμένης επαρχίας ήταν ιδιαίτερα ισχυρός και ήταν δεύτερος τη τάξει έπειτα από τον βασιλιά. Είχε υπό τον έλεγχό του τον ναό του θεού Enlil, έναν από τους σημαντικότερους της Μεσοποταμίας κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, καθώς και την ιδιαίτερα μεγάλη περιουσία του. Το σύστημα διοίκησης και οικονομικής διαχείρισης ήταν πολύ συγκεντρωτικό, αφού οι υπάλληλοι του διοικητή συνέλεγαν μεγάλες ποσότητες γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων και φρόντιζαν στη συνέχεια για την αναδιανομή τους στο διοικητικό προσωπικό, τους ιερείς, τους στρατιωτικούς και τους εργάτες των ιερών και του παλατιού. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι τα ιερά διέθεταν δάνεια σε ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού, δημιουργώντας έτσι μία σχέση άμεσης οικονομικής εξάρτησης.

Εικόνα 4.2. *Η πόλη Nippur.*

Λόγω της έλλειψης αντίστοιχων κειμένων από άλλες περιοχές της Μεσοποταμίας, δυστυχώς δεν γνωρίζουμε αν το παραπάνω διοικητικό και οικονομικό σύστημα ίσχυε μόνον στην Nippur ή και αλλού. Φαίνεται πάντως ότι τουλάχιστον μία σημαντική καινοτομία πρέπει να αποδοθεί στο (ημι)νομαδικό παρελθόν των Κασσιτών, ο χωρισμός του πληθυσμού σε "γένη". Τα γένη αποτέλεσαν ουσιαστικά διοικητικές ενότητες και ονομάζονταν "Bit (=οίκος στα ακκαδικά) + όνομα γενάρχη (που ενίοτε αποτελούσε φανταστικό πρόσωπο)". Κάθε γένος/οίκος διοικούνταν από έναν πατριάρχη, ενώ όλοι οι άρρενες ονομάζονταν γιοι του προπάτορος γενάρχη. Οι συγκεκριμένες διοικητικές ενότητες συναντώνται ακόμη και έπειτα από το τέλος της κασσιτικής

Εικόνα 4.3. *Κασσιτικό Kudurru.*

δυναστείας σε αρκετές περιοχές της Μεσοποταμίας.

Κατά την Κασσιτική περίοδο σπανίζουν γενικά τα μνημειώδη έργα τέχνης. Γλυπτές παραστάσεις κοσμούν μία ιδιαίτερη κατηγορία αντικειμένων, τα Kudurru, μία λέξη που στα ακκαδικά σημαίνει "όρο", δηλαδή λίθους που οριοθετούν την έγγειο ιδιοκτησία (**Εικ. 4.3**). Μέχρι σήμερα έχουν βρεθεί 160 kudurru και σχεδόν όλα χρονολογούνται στην υστερότερη Κασσιτική περίοδο, δηλαδή από το 1330 - 1050 π.Χ. Σε αυτά συχνά υπάρχουν εγχάρακτες επιγραφές, στις οποίες αναφέρεται ότι η συγκεκριμένη γη έχει παραχωρηθεί από τον βασιλιά στον νυν ιδιοκτήτη της, καθώς και κατάρες:

Αν κάποιος μεταφέρει [το kudurru], το κρύψει, το καταστρέψει, το ρίξει στη φωτιά ή στο νερό, το κρύψει με πλίνθους ή το σπάσει με οποιοδήποτε τρόπο, τότε θα επέλθει σε αυτόν τον άνθρωπο μία πολύ ισχυρή κατάρα, που δεν θα μπορεί να ανακληθεί, είτε αυτός είναι αξιωματούχος, ευγενής, αξιωματούχος του βασιλιά, αυλικός, κυβερνήτης, άρχοντας πόλης ... ή άλλος επιφανής.

Στα kudurru απεικονίζονται συνήθως οι θεότητες και τα σύμβολά τους, που έχουν κληθεί να τα προστατεύσουν. Στην άνω απόληξή τους απεικονίζονται συνήθως αστρικά σύμβολα, ο ήλιος, η σελήνη και κάποιο αστέρι, που παραπέμπουν στον Shamash, *θεό* του ήλιου και της δικαιοσύνης, τον Sin, θεό της σελήνης και ενίοτε την Ishtar, την θεά του έρωτα και του πολέμου.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Arnold, B. T. 2005. *Who Were the Babylonians?* Leiden.

Cassin, E. 1966. “Babylonien unter den Kassiten und das Mittlere Assyrische Reich.” Στο *Die Altorientalischen Reiche II. Das Ende des 2. Jahrtausends*, επιμ. J. Bottéro, J. Vercoutter και E. Cassin. Fischer Weltgeschichte 3. Frankfurt.

Clayden, T. 1992. “Kish in the Kassite Period (c. 1650-1150 B.C.).” *Iraq* 54:141-55.

Goetze, A. 1964. “The Kassites and Near Eastern chronology.” *JCS* 18:97-101.

Kopanias, K. 2008. “The Late Bronze Age Near Eastern Cylinder Seals from Thebes (Greece) and their Historical Implications.” *AM* 123:39–96.

Leick, G. 2003. *The Babylonians An Introduction.* London.

Paulus, S. “Foreigners under Foreign Rulers The Case of Kassite Babylonia (2nd half of the 2nd millennium BC).” Στο *The Foreigner and the Law Perspectives from the Hebrew Bible and the Ancient Near East,* επιμ. R. Achenbach, R. Albertz και J. Wohrle: 1-11. Wiesbaden.

Potts, D. T. 2006. “Elamites and Kassites in the Persian Gulf.” *JNES* 65:111-9.

Reade, J.E. 1978. “Kassites and Assyrians in Iran.” *Iran* 16:137-43.

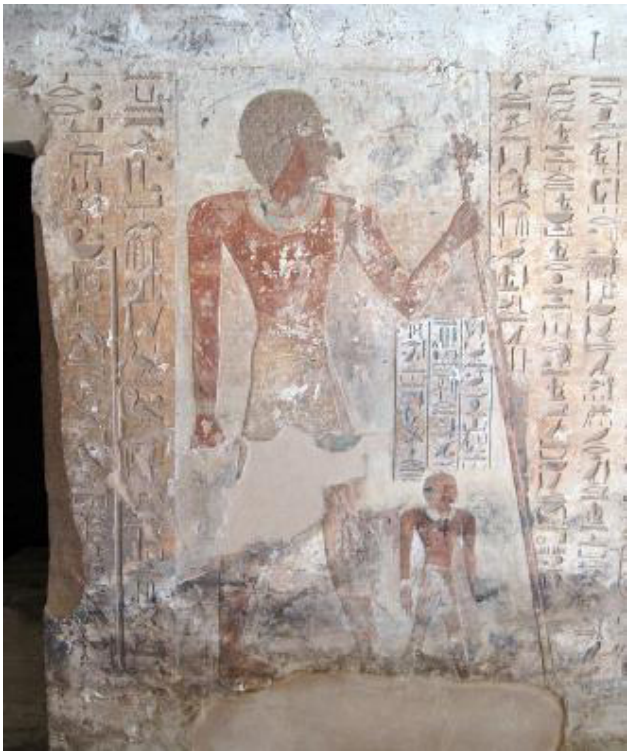
Sommerfeld, W. “The Kassites of Ancient Mesopotamia: Origins, Politics, and Culture.” *CivANE* II:917-930.

2. Αίγυπτος: Νέο Βασίλειο (1550-1069 π.Χ.)

Εικόνα 4.4. *Χάρτης της Αιγύπτου κατά τον 15ο αι. π.Χ.*

Ο διάδοχός του Kamose, ο Ahmose I (1550-1525 π.Χ.), ολοκλήρωσε με επιτυχία τον αγώνα κατά των Υξώς με μία σειρά εκστρατειών στο Δέλτα του Νείλου. Σημαντική πηγή πληροφοριών αποτελεί το βιογραφικό κείμενο που βρέθηκε στον τάφο του ναυτικού Ahmose, γιου του Ibana, ο οποίος υπηρέτησε τον Ahmose I, αλλά και τους δύο επόμενους Φαραώ, τον Amenhotep I και τον Thutmose I (**Εικ. 4.5**). Το κείμενό του ξεκινά με την περιγραφή της εκστρατείας του Ahmose I ενάντια στους Υξώς που είχαν οχυρωθεί στην πόλη Hatwaret, δηλαδή

Εικόνα 4.5. *Τοιχογραφία με παράσταση του ναυτικού Ahmose, γιου του Ibana, στον τάφο του στο El Kab.*

Εικόνα 4.6. *Δορυφορική εικόνας της Νουβίας με τις κύριες θέσεις κατοίκησης.*

την Άβαρη. Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο προκάτοχός του Φαραώ Kamose είχε ισχυρισθεί ότι λεηλάτησε αυτήν την πρωτεύουσα κατά την διάρκεια της βασιλείας του. Φαίνεται λοιπόν ότι είτε οι ισχυρισμοί του Kamose ήταν υπερβολικοί, είτε ότι οι Υξώς κατόρθωσαν να επανακτήσουν τον έλεγχο της πόλης. Ο ναυτικός Ahmose αναφέρει ότι ο συνονόματός του Φαραώ κατόρθωσε να εκδιώξει τελείως τους Υξώς από το Δέλτα του Νείλου. Δημιούργησε στην Άβαρη μία στρατιωτική βάση, την οποία προφανώς χρησιμοποίησε για τις εκστρατείες του προς τα βορειοανατολικά. Στην συνέχεια αναφέρεται ότι καταδίωξε τους Υξώς μέχρι και την νότια Παλαιστίνη, όπου ακολούθησε η εξαετής πολιορκία της πόλης Sharuhen (νότια της Γάζας, μάλλον στο Tell el-Ajjul), στην οποία είχαν καταφύγει. Σύμφωνα με μία άλλη πηγή της εποχής (την βιογραφία του Ahmose-Pennekhbet), ο Φαραώ Amenhotep I συνέχισε την καταδίωξη των Υξώς μέχρι και την Συρία. Αργότερα ο Φαραώ εκστράτευσε δύο φορές κατά της Νουβίας, νοτιότερα του 2ου καταρράκτη, με κύριο στόχο την διασφάλιση του ελέγχου των ορυχείων χρυσού (**Εικ. 4.6**).

Ο Ahmose I κατέστησε την Θήβα πρωτεύουσα ολόκληρης της Αιγύπτου, όπως συνέβαινε κατά την διάρκεια του Μέσου Βασιλείου και προσπάθησε να αναβιώσει το διοικητικό σύστημα αυτής της περιόδου. Ο Ahmose I έκτισε στην Άβυδο μία πυραμίδα, που λειτούργησε όμως μόνον ως κενοτάφιο, προφανώς επειδή δεν κρινόταν πλέον αρκετά ασφαλής μεταθανάτια κατοικία εξαιτίας της δράσης των τυμβωρύχων. Οι Φαραώ του Νέου Βασιλείου, ακόμη και εκείνοι που έκτισαν πληθώρα μνημείων, επέλεξαν να μην κατασκευάσουν πλέον πυραμίδες. Δεν γνωρίζουμε τους λόγους που τους οδήγησαν σε αυτήν την απόφαση, προφανώς όμως δεν ήταν μόνον οικονομικής φύσεως.

Οι επόμενοι Φαραώ συνέχισαν τις προσπάθειες για την κατάκτηση της Νουβίας (**Εικ. 4.6**). Η περιοχή μεταξύ του 1ου και 2ου καταρράκτη (*αιγυπτ.* Wawat) θεωρούνταν ανέκαθεν τμήμα της αιγυπτιακής επικράτειας. Νοτιότερα βρισκόταν το βασίλειο του Kush με πρωτεύουσα την πόλη Kerma (βρίσκεται στο σημερινό Σουδάν). Ο Thutmose I (1504-1492 π.Χ.) κατάφερε μάλιστα να διευρύνει την αιγυπτιακή επικράτεια προς νότο όσο κανείς Φαραώ μέχρι τότε, φτάνοντας μεταξύ του 4ου και 5ου Καταρράκτη. Επίσης κατέστρεψε την Kerma, αλλά και τα μνημεία που ανήγειραν εκεί οι παλαιότεροι ηγεμόνες του βασιλείου Kush. Ο αιγυπτιακός έλεγχος στην Νουβία είχε διαβαθμίσεις. Μεταξύ του 2ου και 3ου Καταρράκτη οι Αιγύπτιοι έκτισαν μία σειρά από οχυρά επιδιώκοντας να έχουν τον άμεσο έλεγχό της. Νότια του 3ου Καταρράκτη και μέχρι και τον 4ο Καταρράκτη η περιοχή ελεγχόταν από τους τοπικούς

ηγεμόνες, οι οποίοι ήταν όμως υποτελείς του Φαραώ. Η διοίκηση του Kush μέχρι περίπου και τον 3ο Καταρράκτη ανετέθη σε έναν αξιωματούχο που είχε το τίτλο "*βασιλικός γιος του Kush*".

Εκτός από την επέκταση της επικράτειάς τους προς τον νότο, ένας άλλος στρατηγικός στόχος των Φαραώ του Νέου Βασιλείου ήταν ο έλεγχος της Συροπαλαιστίνης (**Εικ. 4.5**). Εκείνη την περίοδο είχε ήδη εμφανισθεί το βασίλειο του Mitanni, το οποίο είχε ήδη υπό τον έλεγχό του την βόρειο Συρία, την νότια Ανατολία και εν μέρει την βόρειο Μεσοποταμία (**Εικ. 4.32**). Στην νότια Συρία και την Παλαιστίνη βρίσκονταν μία σειρά από βασίλεια μικρού και μεσαίου μεγέθους (ουσιαστικά πόλεις-κράτη), τα οποία προσπαθούσαν να διατηρήσουν την αυτονομία τους και έριζαν το ένα με το άλλο για συνοριακά ζητήματα. Κανένα από αυτό μόνο του δεν θα μπορούσε να αντιμετωπίσει μία στρατιωτική εισβολή της Αιγύπτου ή του βασιλείου του Mitanni, για να παραμείνουν λοιπόν ανεξάρτητα ακολούθησαν μία καιροσκοπική πολιτική. Όταν αντιμετώπιζαν μίαν επίθεση από ένα από τα δύο μεγάλα βασίλεια της εποχής του (της Αιγύπτου ή του Mitanni), άφηναν προσωρινά τις διαφορές τους στην άκρη και συμμαχούσαν. Οι ηγεμόνες αυτών των πόλεων-κρατών προσπαθούσαν επίσης με διπλωματικά μέσα να αποφύγουν τις απευθείας πολεμικές αντιπαραθέσεις με την Αίγυπτο ή το βασίλειο του Mitanni. Ανάλογα με την συγκυρία και με το ποια απειλή θεωρούσαν αμεσότερη, αποζητούσαν την προστασία της μίας ή της άλλης Μεγάλης Δύναμης της περιοχής τους, ακόμη και αποδεχόμενοι να καταστούν (τυπικά ή μη) υποτελείς τους. Δεν δίσταζαν όμως να αλλάξουν στρατόπεδα ή ακόμη και να επιτεθούν σε άλλες πόλεις-κράτη, που επίσης ήταν υποτελείς του ίδιου βασιλείου και άρα θεωρητικά ήταν σύμμαχοί τους.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η στρατιωτική εμπλοκή της Αιγύπτου στην Συροπαλαιστίνη ξεκίνησε ήδη από τον Ahmose I. Ο Thutmose I αργότερα σημείωσε σημαντικές στρατιωτικές επιτυχίες και κατόρθωσε να φτάσει μέχρι και τον Ευφράτη ποταμό στην Συρία, όπου έστησε μία νικητήρια στήλη και κυνήγησε ελέφαντες, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται. Οι Αιγύπτιοι δεν κατόρθωσαν όμως να διατηρήσουν υπό τον έλεγχό τους παρά μόνον ένα τμήμα της νότιας Παλαιστίνης. Αυτές οι εκστρατείες φαίνεται ότι αύξησαν κατά πολύ το διεθνές κύρος της Αιγύπτου και οι Μεγάλοι Βασιλείς της εποχής επεδίωξαν να εγκαινιάσουν διπλωματικές επαφές.

Εικόνα 4.7. *Πανοραμική εικόνα της Κοιλάδας των Βασιλέων.*

Ως τόπο ταφής του ο Thutmose I επέλεξε μία κοιλάδα στην δυτική πλευρά του Νείλου απέναντι από την Θήβα, όπου αργότερα ετάφησαν πολλοί άλλοι Φαραώ και έτσι έγινε γνωστή ως *Κοιλάδα των Βασιλέων* (**Εικ. 4.7-4.8**). Ο φόβος των τυμβωρύχων καθιστούσε πια αναγκαία την αποφυγή μνημειακών ταφικών κτισμάτων και την πλήρη απόκρυψη του βασιλικού τάφου. Επιμήκεις κατωφερείς σήραγγες λαξεύονταν στον βράχο και οδηγούσαν στον νεκρικό θάλαμο με την σαρκοφάγο του Φαραώ, ο οποίος κοσμούνταν με εξαιρετικές γραπτές και ενίοτε ανάγλυφες παραστάσεις. Σε ένα κείμενό του ο αρχιτέκτων του τάφου (*Ineni*) περιγράφει τα μέτρα μυστικότητας που έλαβαν, έτσι ώστε η ακριβής θέση του τάφου να παραμείνει άγνωστη.

Χάρτες, φωτογραφίες και χρήσιμες πληροφορίες για την Κοιλάδα των Βασιλέων:

http://www.thebanmappingproject.com/

Εικόνα 4.8. *Σχέδιο με την θέση των τάφων στην Κοιλάδα των Βασιλέων.*

Εικόνα 4.9. *Η Hatshepsut (δεξιά) και ο Thutmose III (αριστερά) ως Φαραώ.*

Οι δύο διάδοχοι του Thutmose I πέθαναν πρόωρα και έτσι στο θρόνο ανέβηκε ο Thutmose II (1492-1479 π.Χ.), που ήταν γιος μίας από τις δευτερεύουσες συζύγους του Φαραώ. Για να νομιμοποιηθεί περαιτέρω έλαβε ως σύζυγό του την Hatshepsut, κόρη της κύριας συζύγου του πατέρα του και άρα ετεροθαλή αδελφή του. Σύντομα όμως πέθανε και έτσι ο διάδοχός του, Thutmose III (1479-1425 π.Χ.), ήταν ακόμη ανήλικος όταν ανέβηκε στον θρόνο. Όπως συνηθιζόταν την εποπτεία του θρόνου ανέλαβε η Hatshepsut (που ήταν ταυτόχρονα μητριά, θεία και ετεροθαλής αδελφή του). Η Hatshepsut φαίνεται ότι για κάποια χρόνια αρκέστηκε σε αυτόν τον ρόλο, ωστόσο αργότερα κατόρθωσε να αναγορευθεί και η ίδια Φαραώ (1473-1458 π.Χ.).

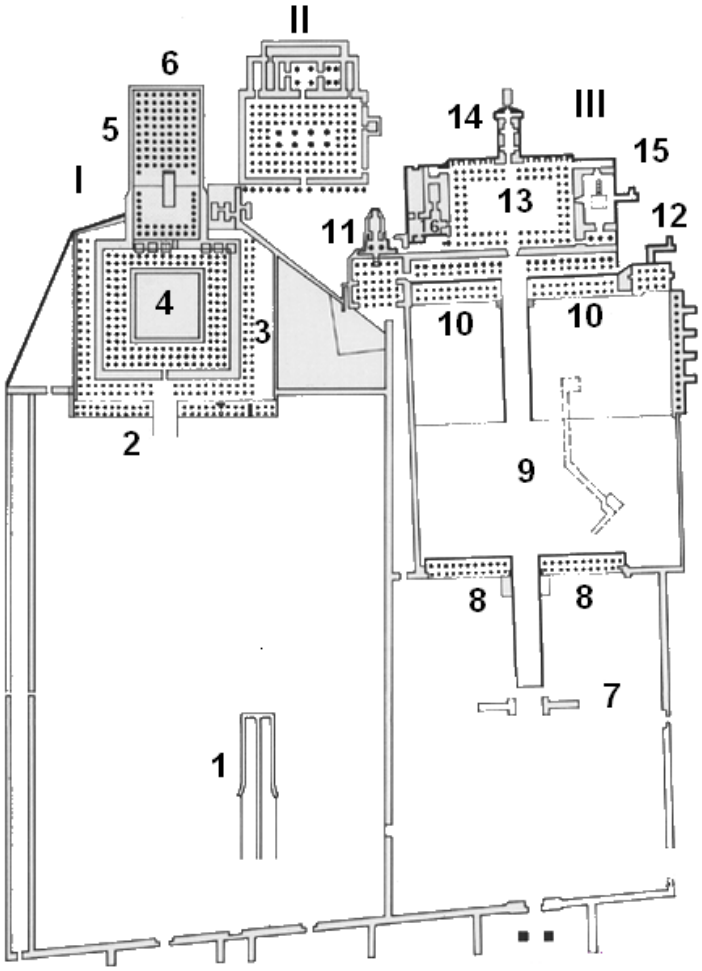
Ο Thutmose III παρέμεινε επίσης Φαραώ και προέκυψε μία πρωτοφανής κατάσταση για την Αίγυπτο, δηλαδή να βασιλεύουν ταυτόχρονα δύο νόμιμοι Φαραώ με την ίδια έδρα. Σε μία προσπάθεια νομιμοποίησης αυτής της συμβασιλείας, η Hatshepsut εφηύρε έναν νομιμοποιητικό μύθο, δηλαδή ότι ο πραγματικός της πατέρας ήταν ο θεός Άμων, που κατά την διάρκεια της σύλληψής της έλαβε την μορφή του Thutmose I. Η Hatshepsut υιοθέτησε επίσημα τους τίτλους του Φαραώ

Εικόνα 4.10. *Άγαλμα του Senenmut που κρατά την νεαρή Neferure, κόρη της Hatshepsut.*

και έκτοτε απεικονιζόταν στα αγάλματά της ή στις τοιχογραφίες με ανδρικό ένδυμα και όλα τα σύμβολα της βασιλικής εξουσίας, ακόμη και την ψεύτικη γενειάδα. Ο Thutmose III απεικονιζόταν συχνά στις παραστάσεις της, ωστόσο πάντοτε τονιζόταν η πιο σημαίνουσα θέση της, αφού βρισκόταν μπροστά του και συνήθως είχε περισσότερα σύμβολα βασιλικής εξουσίας (Εικ. **4.9**).

Για να εδραιωθεί στον θρόνο η Hatshepsut στηρίχθηκε σε μία σειρά από νέους αξιωματούχους, η σταδιοδρομία των οποίων ήταν ουσιαστικά άρρηκτα συνδεδεμένη με την δική της πορεία και άρα της ήταν απόλυτα πιστοί. Ιδιαίτερα σημαντική θέση είχε ένας αξιωματούχος της αυλής της, ο Senenmut, στον οποίον εμπιστεύθηκε την εποπτεία των οικοδομικών έργων της βασίλισσας. Ο Senenmut προφανώς έχαιρε ιδιαίτερης εκτίμησης από την Hatshepsut, αφού σώζονται συνολικά 25 αγάλματά του, αλλά και του επετράπη να κτίσει τον τάφο του εντός του συγκροτήματος του νεκρικού ναού της, μία πολύ ιδιαίτερη τιμή. Ο Senenmut είχε επίσης αναλάβει την ανατροφή της ανήλικης κόρης της (Neferure), την οποία φαίνεται ότι προόριζε για διάδοχό της. Σε διάφορα αγάλματά του ο Senenmut φρόντισε να τονίσει αυτό το τιμητικό καθήκον, αφού απεικονίζει τον εαυτό του να κρατά προστατευτικά, αλλά και τρυφερά την Neferure (**Εικ. 4.10**). Έχει υποτεθεί ότι ο Senenmut και η Hatshepsut ήταν ίσως εραστές, ωστόσο αυτή η υπόθεση δεν μπορεί να αποδειχθεί από τα υπάρχοντα δεδομένα. Ο πρόωρος θάνατος της Neferure είχε μάλλον ως αποτέλεσμα να περιπέσει ο Senenmut σε δυσμένεια.

Εικόνα 4.11. *Οι νεκρικοί ναοί του Mentuhotep II (αριστερά), της Hatshepsut (δεξιά) και του Thutmose III (στο κέντρο).*

Η σχέση της Hatshepsut με τον συμβασιλέα της δεν είναι εύκολο να καθοριστεί, επειδή δεν σώζονται σχετικά κείμενα. Γεγονός πάντως παραμένει ότι, παρά την εμφανή υποβάθμιση του ρόλου του, ποτέ δεν του αμφισβήτησε ευθέως το δικαίωμά του στον θρόνο. Δεν τον άφησε όμως να βασιλεύσει μόνος του, ακόμη και έπειτα από την ενηλικίωσή του, αν και του επέτρεψε να οδηγήσει τον στρατό σε εκστρατείες στην Συροπαλαιστίνη. Η Hatshepsut σταματά ξαφνικά να αναφέρεται στα κείμενα το 1458 π.Χ., όταν ο Thutmose III ήταν ήδη 30 ετών, προφανώς επειδή πέθανε. Σταδιακά το όνομα της μητριάς του σβήστηκε από όλους τους επίσημους καταλόγους βασιλέων, προφανώς σε μία προσπάθεια επαναφοράς της νόμιμης τάξης. Το γεγονός όμως ότι δεν καταστράφηκαν όσες επιγραφές ανέφεραν το όνομα και τον τίτλο που η Hatshepsut είχε πριν ανέβει στον θρόνο, φανερώνει ότι αρχικά δεν έλαβε χώρα μία γενική *damnatio memoriae* της. Τα αγάλματά της δεν καταστράφηκαν, αφαιρέθηκαν όμως από αυτά τα σύμβολα βασιλικής εξουσίας. Δώδεκα χρόνια όμως αργότερα, όταν δηλαδή ο Thutmose III είχε εδραιωθεί απόλυτα στην

Εικόνα 4.12. *Ανάγλυφο της Hatshepsut (στο κέντρο), το οποίο έχει αποξεσθεί.*

εξουσία, διέταξε την καταστροφή όλων των αγαλμάτων της και το κτίσιμο των οβελίσκων της (**Εικ. 4.12**).

Το σημαντικότερο μνημείο της Hatshepsut είναι ο νεκρικός της ναός στο Deir el-Bahari, τον οποίον έκτισε δίπλα ακριβώς από τον ναό του Mentuhotep II, προφανώς για να συνδεθεί με έναν από τους ενδοξότερους Φαραώ του του Μέσου Βασιλείου (**Εικ. 4.11**). Σε αυτό το μνημείο η Hatshepsut απεικονίζεται σε πάνω από 200 αγάλματα. Υπάρχουν επίσης παραστάσεις από σημαντικά γεγονότα, όπως η γέννησή της, η μεταφορά οβελίσκων της, η εμπορική αποστολή στο Punt κ.ά.

Στην αρχή ακόμη της βασιλείας του Thutmose III οι παλαιστινιακές κτήσεις της Αιγύπτου απειλήθηκαν από έναν συνασπισμό 330 ηγεμόνων της Συροπαλαιστίνης με αρχηγό τον ηγεμόνα του Kadesh. Αν και ο ίδιος ο Φαραώ οδήγησε ένα μεγάλο εκστρατευτικό σώμα ενάντια στον εχθρικό συνασπισμό και (σύμφωνα με τις αιγυπτιακές πηγές) κατήγαγε αποφασιστική νίκη, χρειάστηκαν συνολικά 16 ακόμη εκστρατείες για να αντιμετωπιστούν οι διαδοχικές εξεγέρσεις που ξεσπούσαν στην Συροπαλαιστίνη, αλλά και για να αντιμετωπισθεί το βασίλειο του Mitanni που τις υποκινούσε. Ο Φαραώ σημείωσε μεγάλες επιτυχίες στα πεδία των μαχών, κατόρθωσε μάλιστα να φτάσει μέχρι και το Karkemish, όπου έστησε μία στήλη. Προσπάθησε

Εικόνα 4.13. *Απεικόνιση του Tuthmose III στο Καρνάκ.*

Εικόνα 4.14. *Απεικόνιση του Amenhotep III μαζί με τον θεό Sobek (αριστερά).*

να εδραιώσει τον αιγυπτιακό έλεγχο στην Παλαιστίνη κτίζοντας μία σειρά από οχυρά με μόνιμες φρουρές κατά μήκος της μεσογειακής ακτής, αλλά και λαμβάνοντας ως ομήρους παιδιά τοπικών ηγεμόνων. Στις παραστάσεις του τόνιζε ιδιαίτερα τις πολεμικές του ικανότητες (**Εικ. 4.13**).

Ο Thutmose III φρόντισε να αναπτύξει διπλωματικές σχέσεις με όλα τα υπόλοιπα υπολογίσιμα βασίλεια της εποχής, μεταξύ άλλων με τους Χετταίους και τους Βαβυλώνιους, αλλά και τους Ασσυρίους, που αποτελούσαν μία σημαντική ανερχόμενη δύναμη. Επίσης δεν παραμέλησε το νότιο μέτωπο, αλλά εκστράτευσε κατά της Νουβίας και κατέλαβε την Napata. Η λεία σε χρυσό που αποκόμισε από την Νουβία ήταν τεράστια, στα σωζόμενα κείμενα αναφέρεται η εισαγωγή 300 κιλών ετησίως. Η λεία από τις εκστρατείες του επέτρεψε την χρηματοδότηση μίας σειράς μνημείων. Επέλεξε να κτίσει έναν νεκρικό ναό στο Deir el-Bahari δίπλα ακριβώς στους δύο ναούς των προκατόχων του (**Εικ. 4.11**). Αν και ο ναός του έχει σαφώς μικρότερες διαστάσεις από τους δύο παλαιότερους, βρίσκεται σε υψηλότερο σημείο και έτσι τους ξεπερνά σε ύψος.

Ο διάδοχός του στον θρόνο, Amenhotep II (1427-1400 π.Χ.), συνέχισε αρχικά τις εκστρατείες κατά της Συροπαλαιστίνης, ωστόσο σταδιακά η αιγυπτιακή επιθετική δραστηριότητα περιορίσθηκε. Ο επόμενος Φαραώ, Thutmose IV (1400-1390 π.Χ.), συμφώνησε ειρήνη με τον βασιλιά του Mitanni και νυμφεύθηκε την κόρη του για να επισφραγίσει την συνθήκη. Αυτή η πολιτική κίνηση ήταν πια επιβεβλημένη, αφού οι μακροχρόνιες διαμάχες των δύο βασιλείων είχαν ως αποτέλεσμα την αποδυνάμωση του Mitanni και την αντίστοιχη αύξηση της επιρροής των Χετταίων στις συριακές υποθέσεις. Αυτήν την πολιτική συνέχισαν και οι διάδοχοί του, ωστόσο ήταν πια αργά και η κατάρρευση του Mitanni δεν μπορούσε πλέον να αποφευχθεί.

Ο Thutmose IV πέθανε σε ηλικία μόλις 30 ετών, όταν ακόμη ο διάδοχός του, Amenhotep III (1390-1352 π.Χ.) ήταν ανήλικος (**Εικ. 4.14**). Επίτροπος του θρόνου ορίστηκε η μητέρα του, η οποία όμως του παρέδωσε την εξουσία μόλις ενηλικιώθηκε. Ο Amenhotep III φαίνεται ότι δεν πραγματοποίησε πολεμικές εκστρατείες (εκτός από δύο στην Νουβία, που όμως ήταν μάλλον τελετουργικές και όχι ουσιαστικές), αλλά έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στην διπλωματία. Επεδίωξε τον γάμο με μία σειρά από κόρες άλλων βασιλέων, μεταξύ άλλων του Mitanni, της Βαβυλώνας και του βασιλείου της Arzawa στη δυτική Μικρά Ασία. Κατά την διάρκεια της βασιλείας του μάλλον έστειλε μία διπλωματική αποστολή στο Αιγαίο, δυστυχώς όμως δεν γνωρίζουμε κάτι γι' αυτήν. Φαίνεται ότι η γενικότερη πολιτική του αποσκοπούσε στον περιορισμό της απειλής των Χετταίων με την δημιουργία ενός εκτεταμένου δικτύου συμμαχιών.

Ως κύρια βασίλισσά του επέλεξε την Tiye (*γερμ.* Teje), παρά το γεγονός ότι ήταν κόρη ενός σχετικά χαμηλόβαθμου αξιωματούχου και μη αριστοκρατικής καταγωγής. Η Tiye είχε ιδιαίτερα δυναμικό χαρακτήρα και αναμίχθηκε ενεργά στις κρατικές υποθέσεις.

Ο Φαραώ ανοικοδόμησε στη θέση ενός παλαιότερου ιερού τον περίλαμπρο ναό του Luxor και το συνέδεσε με μία πομπική οδό με το Karnak, το ιερό που ήταν αφιερωμένο στην τριάδα του Άμωνος, της συζύγου του Mut και του γιου τους Chons. Εκεί λάμβανε χώρα η σημαντική γιορτή του *Opet*, κατά την διάρκεια της οποίας μεταφέρονταν τα αγάλματα του Άμωνος, της Mut και του Chons με βάρκες στο Λούξορ και ο Φαραώ ανανέωνε την γέννησή του.

Εικόνα 4.15. *Ο βόρειος "κολοσσός του Μέμνωνα".*

Για μία τρισδιάστατη αναπαράσταση του ναού στο Λούξορ:

http://discoveringegypt.com/rebuilding-ancient-egyptian-temples-in-3d/3d-reconstruction-of-luxor-temple/

Τεραστίων διαστάσεων ήταν επίσης ο νεκρικός ναός που έκτισε στη Θήβα, στην είσοδο του οποίου ήταν στημένα δύο κολοσσιαία, μονολιθικά αγάλματά του ύψους πάνω από 20 μ., τα οποία έγιναν αργότερα γνωστά από τους Έλληνες συγγραφείς ως οι "*κολοσσοί του Μέμνωνα*", δηλαδή του μυθικού βασιλιά των Αιθιόπων (**Εικ. 4.15**). Συνολικά έχουν βρεθεί ως σήμερα πάνω από χίλια αγάλματα του Amenhotep III. Την περίοδο βασιλείας του Amenhotep III φαίνεται ότι ξεκίνησε μία προσπάθεια θεοποίησης του εν ζωή Φαραώ. Εκείνος και η σύζυγός του ταυτίσθηκαν με διάφορες θεότητες και λατρεύθηκαν όσο ακόμη ζούσαν. Δεν αρκέστηκε στον τίτλο "γιος του Ρα", αλλά χρησιμοποιούσε και τον τίτλο "ακτινοβόλος ηλιακός δίσκος".

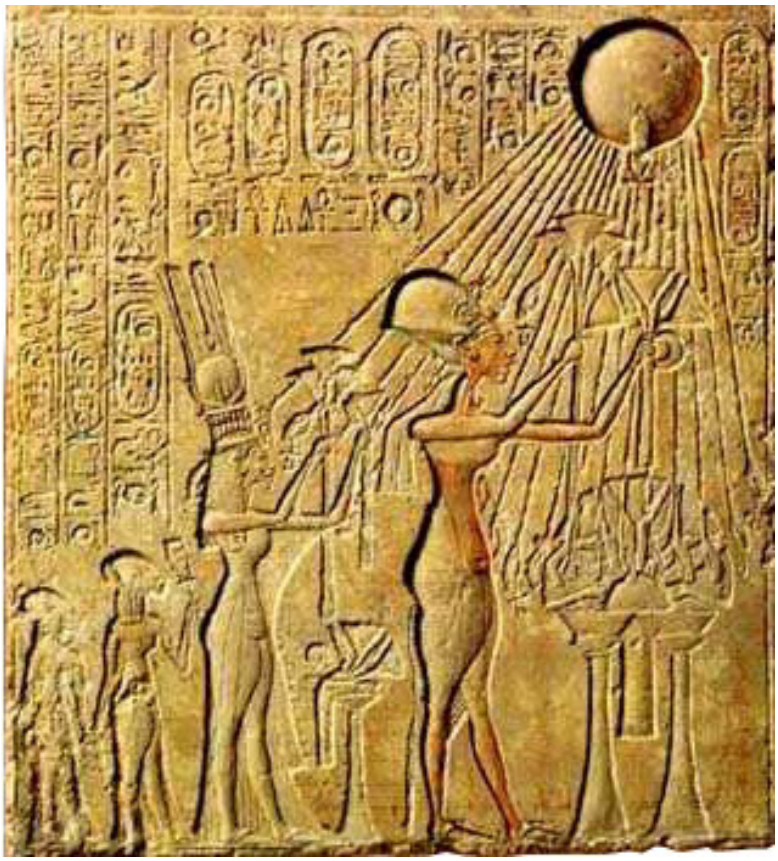
Ο διάδοχος στον θρόνο, Amenhotep IV (1352-1336 π.Χ.), απεικονίζεται στα πρώτα ανάγλυφα της βασιλείας του μαζί με την σύζυγό του Nefertiti (*γερμ*. Nofretete) και τις τρεις κόρες του, άρα είχε ήδη ενηλικιωθεί όταν ανέβηκε στον θρόνο. Ίσως να είχε ορισθεί συμβασιλέας τα τελευταία χρόνια της ζωής του πατέρα του, ωστόσο δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για να τεκμηριωθεί αυτή η υπόθεση και έτσι παραμένει αμφιλεγόμενη.

Στην αρχή της βασιλείας του ακολούθησε την παραδοσιακή εικονογραφία για τις παραστάσεις του και συνέχισε την λατρεία του υπάρχοντος αιγυπτιακού πανθέου (**Εικ. 4.16**), ωστόσο φαίνεται ότι εξαρχής έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στην λατρεία του ηλιακού δίσκου, δηλαδή του *Aten*. Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο πατέρας του, Amenhotep III, χρησιμοποιούσε αυτόν τον όρο σε έναν από τους τίτλους του. Γι' αυτόν τον λόγο έχει προταθεί ότι ίσως η λατρεία του Aten από τον Amenhotep IV, τουλάχιστον αρχικά, αποτελούσε ουσιαστικά ένα είδος νεκρικής λατρείας του πατέρα του. Από την αρχή της βασιλείας του διακρίνεται μία συνειδητή προσπάθεια υποβάθμισης του ρόλου του θεού Άμωνα. Ο Φαραώ ξεκίνησε με την ανοικοδόμηση ενός ναού αφιερωμένου στον θεό Aten ανατολικά του ναού του Άμωνα στο Καρνάκ, σκοπεύοντας να τον ξεπεράσει σε μέγεθος.

Εικόνα 4.16. *Μία από τις πρώιμες παραστάσεις του Amenhotep IV που ακολουθεί την παραδοσιακή εικονογραφία.*

Κατά τον πέμπτο χρόνο της βασιλείας του εισήγαγε μία σειρά από ριζοσπαστικές μεταρρυθμίσεις. Ο θεός Aten απεικονιζόταν πλέον μόνον με την μορφή ενός ηλιακού δίσκου με ακτίνες (που γίνονταν χέρια στην απόληξή τους), έναν ουραίο όφι στο κάτω μέρος του και ένα ankh (**Εικ. 4.17**). Για να τονίσει την διάθεση ρήξης του με την παραδοσιακή

Εικόνα 4.17. *Ο Akhenaten (αριστερά) με την οικογένειά του λατρεύει τον θεό Aten.*

θρησκεία ο Φαραώ άλλαξε το όνομά του σε Akhenaten (στην βιβλιογραφία ενίοτε αναφέρεται και ως Echnaton), έτσι ώστε δηλαδή πλέον να μην συνδέεται με τον θεό Άμωνα, αλλά με τον Aten. Αρκετοί αξιωματούχοι του ακολούθησαν το παράδειγμά του σε μία προσπάθεια να κερδίσουν την εύνοιά του.

Η θεολογία του Aten φαίνεται ότι δεν ήταν εξαρχής αποκρυσταλλωμένη, αλλά διαμορφώθηκε σταδιακά κατά την διάρκεια της βασιλείας του Akhenaten. Ο Aten θεωρούνταν δημιουργός ολόκληρου του κόσμου και των ανθρώπων και, σε αντίθεση με τους παραδοσιακούς θεούς της Αιγύπτου, δεν είχε ούτε σύζυγο ούτε κάποιον εχθρό. Η οικογένεια του Φαραώ βρισκόταν στο επίκεντρο της νέας λατρείας, αφού μόνον μέσω αυτής οι άνθρωποι μπορούσαν να επικοινωνήσουν με τον Aten. Σταδιακά ο Aten άρχισε να θεωρείται ο μοναδικός θεός και η λατρεία των υπόλοιπων θεών έπαυσε να υποστηρίζεται από τον Φαραώ. Δεν είναι σαφές αν η λατρεία του Aten αποτελούσε ένα είδος μονοθεϊσμού ή ενοθεϊσμού.

Κατά τον έκτο χρόνο βασιλείας του ίδρυσε μία νέα πρωτεύουσα, σε μία ως τότε ερημική θέση, την Akhetaten (την σημερινή Amarna), που σημαίνει "ο ορίζοντας του Aten". Εκεί οικοδόμησε ένα ανάκτορο, καθώς και έναν τεράστιο ναό αφιερωμένο στον Aten, ο οποίος αποτελούνταν κυρίως από έναν τεράστιο αύλιο χώρο με έναν υπαίθριο βωμό. Για να μπορέσουν να κτισθούν σε σύντομο χρονικό διάστημα τα κτήρια της πρωτεύουσας, αλλά και των διαφόρων νέων ναών, χρησιμοποιήθηκε μία νέα μέθοδος οικοδόμησης: ο πυρήνας των τοίχων κτιζόταν με ωμοπλίνθους που καλύπτονταν στην κάθε πλευρά τους από μία στρώσεις λιθοπλίνθων μικρότερου μεγέθους, απ' ό,τι στα παλαιότερα κτήρια. Αυτές οι μικρότερες λιθόπλινθοι μεγέθους 52 x 26 x 24 εκατοστών ονομάζονται συμβατικά στην βιβλιογραφία *talatat*.

Εικόνα 4.18. *Ο Ακενατών (αριστερά) με την Νεφερτίτη και τα παιδιά του.*

Για τρισδιάστατες αναπαραστάσεις της Αμάρνα:
http://www.amarna3d.com/

Οι καινοτομίες αυτής της περιόδου δεν ήταν μόνον θεολογικές, αλλά επεκτείνονταν και σε μία σειρά από άλλες εκφάνσεις της καθημερινής ζωής. Ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι και η αλλαγή του τρόπου απεικόνισης του

Εικόνα 4.19. *Παράσταση της Kiya με ένα παιδί.*

Φαραώ και της οικογένειάς του. Για κάποιον άγνωστο σε μας λόγο, τα μέλη της βασιλικής οικογένειας απεικονίζονται με επιμήκη κεφάλια και λαιμούς, τονισμένους γοφούς, κοιλιά φουσκωμένη και σώματα που ενίοτε μοιάζουν αποστεωμένα (**Εικ. 4.18**). Ακόμη και ο ίδιος ο Φαραώ μοιάζει θηλυπρεπής, κάτι που έρχεται σε αντίθεση με τις εξιδανικευμένες απεικονίσεις παλαιοτέρων Φαραώ, αλλά και του ίδιου του Akhenaten στην πρώιμη περίοδο της βασιλείας του (**Εικ. 4.16**). Έχουν διατυπωθεί πολλές θεωρίες γι' αυτήν την ιδιόμορφη απόδοση των μορφών. Έχει υποτεθεί ακόμη και ότι ο Akhenaten έπασχε από κάποια σπάνια πάθηση και πως η εικόνα που βλέπουμε στις παραστάσεις του απεικονίζει την πραγματική του όψη. Ακόμη όμως και αν συνέβαινε αυτό, ο Φαραώ θα μπορούσε να είχε κρύψει αυτήν την δυσπλασία του από τους υπηκόους του. Οι παλαιότεροι Φαραώ πάντοτε απεικονίζονταν νέοι και ρωμαλέοι στις παραστάσεις τους, ακόμη και αν ήταν ήδη πολύ προχωρημένης ηλικίας.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η απεικόνιση της συζύγου του Nefertiti σε διάφορες επίσημες παραστάσεις ως ίση του Φαραώ. Ένα τμήμα του νέου ιερού του Aten στο Καρνάκ ήταν μάλιστα αφιερωμένο αποκλειστικά σε αυτήν. Αυτή η έντονη προβολή του ρόλου της Νεφερτίτης δείχνει ότι διαδραμάτιζε ουσιαστικό ρόλο όχι μόνον στα θρησκευτικά, αλλά και στα πολιτικά πράγματα. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ο Φαραώ επέλεξε να απεικονίζεται συχνότατα με την οικογένειά του, σε σκηνές μάλιστα ιδιαίτερης τρυφερότητας (**Εικ. 4.18**). Προς το τέλος της βασιλείας του, μάλλον από το 13ο έτος της βασιλείας του και εξής, παύουν οι αναφορές στο όνομα της Nefertiti, γεγονός που μάλλον δείχνει ότι πέθαινε ή ότι περιέπεσε σε δυσμένεια. Ως κύρια σύζυγος αναφέρεται πλέον η Kiya (*γερμ.* Kia), η οποία, για να ξεχωρίζει εικονογραφικά από την Nefertiti, επέλεξε να απεικονίζεται φορώντας μία Νουβιακή φενάκη (περούκα) (**Εικ. 4.19**).

Εικόνα 4.20. *Πορτραίτο του Tutankhamun.*

Το 1336 π.Χ. ο Akhenaten πέθανε και μάλλον αρχικά ετάφη στην Αμάρνα, σε έναν τάφο που είχε προετοιμάσει ο ίδιος. Αργότερα ίσως η μούμια του μεταφέρθηκε στην Κοιλάδα των Βασιλέων και ίσως ενταφιάσθηκε στον τάφο KV55, αν και αυτή η άποψη δεν γίνεται δεκτή από όλους τους μελετητές. Στον θρόνο ανέβηκε αρχικά μία γυναίκα (Neferneferuaten), ωστόσο δεν γνωρίζουμε την ταυτότητά της. Επρόκειτο ίσως είτε για την Kiya, είτε για την πρωτότοκη κόρη του Meritaten, είτε για την Nefertiti, αν υποθέσουμε ότι τότε βρισκόταν ακόμη εν ζωή. Άγνωστό με ποιόν τρόπο, στον θρόνο βρέθηκε στην συνέχεια ένας άνδρας ονόματι Smenkhkare, που ίσως ήταν (ή έγινε στην συνέχεια) σύζυγος της Meritaten. Ωστόσο, έπειτα από λίγα μόλις χρόνια στον θρόνο τον διαδέχτηκε ο ακόμη ανήλικος Tutankhaten (1336-1327 π.Χ.), που σύντομα άλλαξε το όνομά του σε Tutankhamun, καθώς αναγκάστηκε να ανατρέψει σταδιακά τις θρησκευτικές μεταρρυθμίσεις του Ακενατών (**Εικ. 4.20**). Σε μία επιγραφή αναφέρεται ως "γιος του Φαραώ", ωστόσο αυτός ο τίτλος θα μπορούσε να είχε δοθεί και στον σύζυγο της κόρης του, άρα δεν είναι απολύτως βέβαιο ότι όντως ήταν βιολογικό παιδί του Ακενατών. Ο Tutanchamun προήγαγε την λατρεία των παραδοσιακών θεοτήτων και σταδιακά υποβάθμισε την λατρεία του Aten, εγκατέλειψε την Αμάρνα και

Εικόνα 4.21. *Παράσταση του Sety I στον ναό του Όσιρη στην Άβυδο.*

μετέφερε την αυλή του στην Μέμφιδα, το παραδοσιακό πολιτικό κέντρο της Αιγύπτου. Ο Τουταγχαμών πέθανε σε ηλικία μόλις 18-20 ετών και ετάφη στην Κοιλάδα των Βασιλέων. Ο τάφος του βρέθηκε ασύλητος και περιείχε πλουσιότατα κτερίσματα, είχε όμως πολύ μικρές διαστάσεις και φαίνεται ότι είχε αρχικά προετοιμαστεί για κάποιον άλλον αξιωματούχο.

Η νεαρή χήρα του Tutanchamun, η Ankheesenamun, ίσως ήταν εκείνη η Αιγύπτια βασίλισσα που έστειλε μία επιστολή στον Χετταίο ηγεμόνα Suppiluliuma ζητώντας του να παντρευτεί έναν γιο του. Ο Χετταίος ηγεμόνας, διστάζοντας πολύ, έστειλε τον γιο του. Αυτός δολοφονήθηκε καθ' οδόν και έτσι ξεκίνησε η πολυετής πολεμική αντιπαράθεση μεταξύ Χετταίων και Αιγυπτίων που συνεχίσθηκε και στο πρώτο μισό του 13ου αι. Άλλοι ερευνητές ωστόσο υποστηρίζουν ότι την επιστολή έστειλε η Meritaten και την χρονολογούν στο διάστημα λίγο πριν ανέβει στον θρόνο ο Smenkhkare.

Την εξουσία αναλαμβάνουν διαδοχικά δύο πρώην αξιωματούχοι του Ακενατών, αρχικά ο Ay (1327-1323 π.Χ.) και στην συνέχεια ο Horemheb (1323-1295 π.Χ.). Ο Horemheb επέβαλε μία *damnatio memoriae* στον Ακενατών και τους διαδόχους του, μεταξύ αυτών και τον Ay, έσβησε τις επιγραφές τους και ξεκίνησε με την καταστροφή των μνημείων τους. Δεν γινόταν πλέον καμία αναφορά στο όνομα του Ακενατών, παρά μόνον ως "ο μοχθηρός της Akhetaten". Στα ανώτατα αξιώματα τοποθέτησε πρώην στρατιωτικούς αξιωματούχους και, επειδή προφανώς δεν είχε δικό του γιο, όρισε διάδοχό του τον στρατιωτικό Paramesu, ο οποίος άλλαξε το όνομά του σε Ραμσής (αγγλ. Ramses) μόλις ανέβηκε στον θρόνο. (1295-1294 π.Χ.). Βασίλευσε μόνον για ένα ή δύο χρόνια, πρόλαβε όμως να εγκαταστήσει στον θρόνο τον γιο του Sety I (1290-1279 π.Χ.) και γι' αυτό θεωρείται ότι ως ο ιδρυτής της 19ης Δυναστείας.

Ο Sety I (**Εικ. 4.21**) κατόρθωσε να επαναφέρει την σταθερότητα στην Αίγυπτο και δραστηριοποιήθηκε έντονα στο εξωτερικό μέτωπο. Ήδη κατά τον πρώτο χρόνο της βασιλείας του εκστράτευσε στην Συροπαλαιστίνη, κατέλαβε την πόλη Kadesh και επιτέθηκε στο βασίλειο του Amurru στην βόρειο Συρία, που τότε βρισκόταν στην σφαίρα επιρροής των Χετταίων. Συνέχισε την ανακαίνιση των παλαιών ιερών, που είχε ξεκινήσει ήδη ο Horemheb και προσπάθησε να αποκαταστήσει τις φθορές που είχαν υποστεί οι ναοί και οι επιγραφές των θεών κατά την περίοδο βασιλείας του Ακενατών. Από την αρχή της βασιλείας του ξεκίνησε την κατασκευή ενός μνημειώδους τάφου στην Κοιλάδα των Βασιλέων, που κατέληξε να γίνει ένας από τους μεγαλύτερους σωζόμενους βασιλικούς τάφους, ενώ για πρώτη φορά οι τοιχογραφίες κάλυπταν όλο το μήκος του από την είσοδο μέχρι και τον νεκρικό θάλαμο. Το σημαντικότερο όμως μνημείο του θεωρείται ο τεράστιος ναός που έκτισε στον χώρο λατρείας του Όσιρη στην Άβυδο. Σε αυτόν έχουν ενσωματωθεί έξι θάλαμοι αφιερωμένοι στην λατρεία των σημαντικότερων θεών της Αιγύπτου καθώς και ένας αφιερωμένος στην νεκρική λατρεία του ίδιου του Sety I. Ένα τμήμα του κτηρίου είχε διαμορφωθεί με τέτοιο τρόπο ώστε να μιμείται τους βασιλικούς τάφους της 18ης Δυναστείας και είχε αφιερωθεί στον Όσιρη.

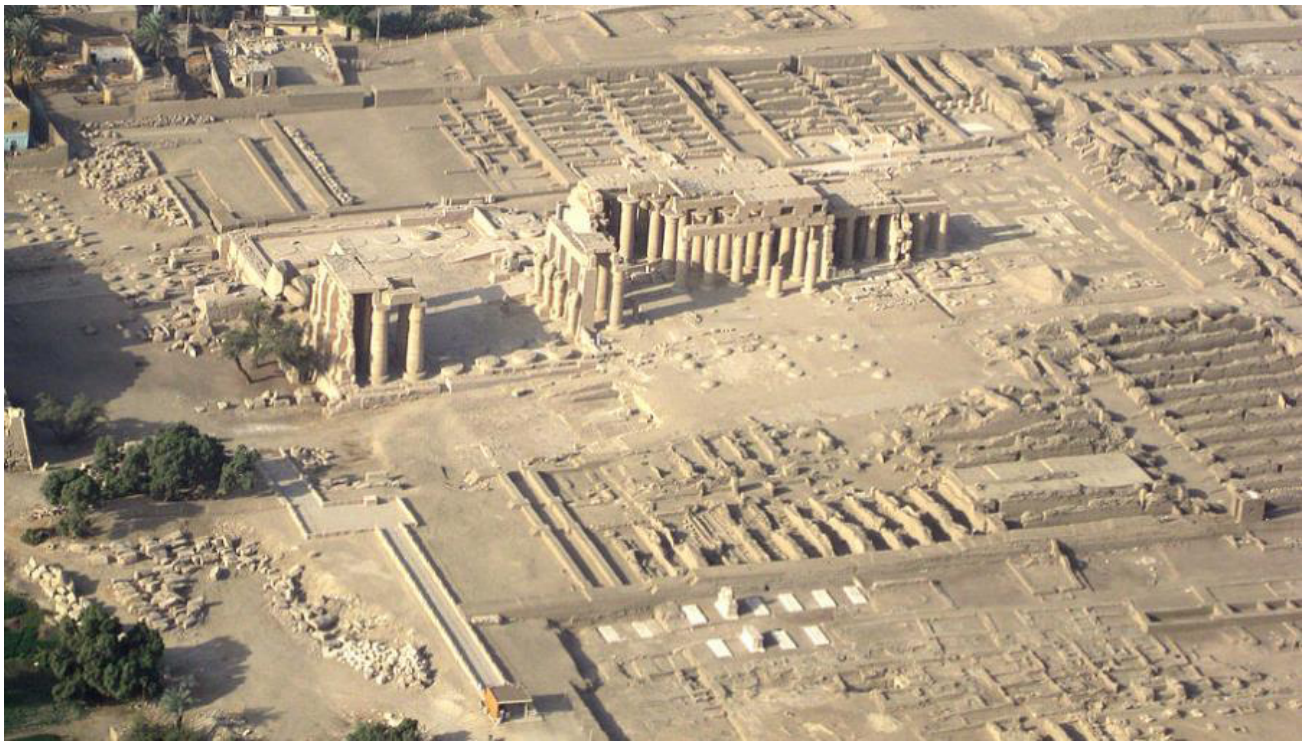
Ο διάδοχός του, ο Ραμσής ΙΙ (1279-1213 π.Χ., αγγλ. Ramses ή Ramesses), είναι ένας από τους διασημότερους και μακροβιότερους Φαραώ της Αιγύπτου (**Εικ. 4.22**). Ήταν περίπου είκοσι χρονών όταν ανέβηκε στον θρόνο, είχε όμως ήδη αρκετούς γιους και κόρες. Συνολικά γνωρίζουμε ότι απέκτησε τουλάχιστον 50

Εικόνα 4.22. *Λεπτομέρεια ενός αγάλματος του Ραμσή ΙΙ στο Λούξορ.*

γιους και 40 κόρες. Στην αρχή της βασιλείας του συνέχισε την επιθετική πολιτική των δύο προκατόχων του. Προσπάθησε και αυτός να αποσπάσει το Amurru από την σφαίρα επιρροής των Χετταίων και να προσεταιρισθεί το βασίλειο του Kadesh, το οποίο βρισκόταν σε στρατηγικό σημείο. Το 1274 π.Χ. αντιμετώπισε τους Χετταίους στην μεγάλη μάχη του Kadesh (**Εικ. 4.37**), ωστόσο φαίνεται ότι η έκβασή της δεν ήταν θετική για τους Αιγύπτιους, παρά τα όσα υποστήριξε ο Φαραώ στις επιγραφές του αλλά και στις παραστάσεις της μάχης. Αν και ο στρατός του Ραμσή ΙΙ δεν ηττήθηκε κατά κράτος, αναγκάστηκε να υποχωρήσει και δεν κατόρθωσε να κατακτήσει το Kadesh, που αποτελούσε και τον κύριο στρατιωτικό του στόχο. Παρά το γεγονός ότι συνέχισε να εκστρατεύει στην Συροπαλαιστίνη (**Εικ. 4.38**), η βόρεια Συρία πέρασε οριστικά στον έλεγχο του χεττιτικού βασιλείου (*βλ. Κεφάλαιο 4.3*).

Τα προβλήματα διαδοχής στον θρόνο του χεττιτικού βασιλείου, αλλά και η ενδυνάμωση της Ασσυρίας, που απειλούσε πλέον άμεσα τις χεττιτικές κτήσεις στην βόρειο Συρία, οδήγησε τους Χετταίους να επιδιώξουν την σύναψη ειρήνης με την Αίγυπτο. Δεν είναι σαφές όμως γιατί ο Ραμσής δεν εκμεταλλεύθηκε αυτά τα προβλήματα των Χετταίων και δεν συνέχισε τις πολεμικές συγκρούσεις μαζί τους. Θα μπορούσε ακόμη και να είχε επιδιώξει την σύναψη μίας επιθετικής συμμαχίας με την Ασσυρία εναντίον τους. Φαίνεται όμως ότι και η Αίγυπτος αντιμετώπιζε προβλήματα, αν και οι σωζόμενες πηγές δεν μας προσφέρουν παρά ψήγματα πληροφοριών. Ο Ραμσής ΙΙ ενίσχυσε τα οχυρά που είχε ιδρύσει ο προκάτοχός του στην νότια Νουβία και ίδρυσε ένα δίκτυο νέων ισχυρών οχυρών

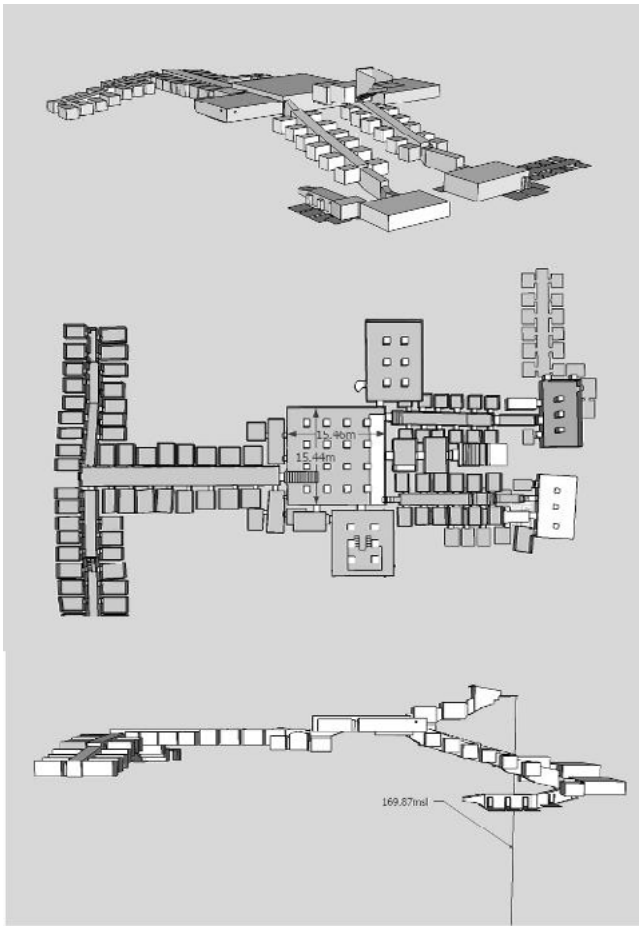

Εικόνα 4.23. *Αεροφωτογραφία του Ραμσείου κοντά στο Λούξορ.*

Εικόνα 4.24. *Μικρογραφία του ναού του Ραμσή ΙΙ (αριστερά) και της συζύγου του Nefertari (δεξιά) στην νέα (επάνω), αλλά και την αρχική (κάτω) τους θέση στο Abu Simbel.*

στα δυτικά του Δέλτα του Νείλου, προφανώς επειδή οι νομαδικές φυλές που ζούσαν στην Λιβυκή έρημο πραγματοποιούσαν ληστρικές επιδρομές σε διάφορες πόλεις της Αιγύπτου. Γνωρίζουμε επίσης ότι επιδρομές στο Δέλτα του Νείλου πραγματοποίησαν και οι Sherden, τους οποίους όμως κατόρθωσε να αντιμετωπίσει με επιτυχία και να ενσωματώσει στον αιγυπτιακό στρατό. Ίσως αυτή η ανασφάλεια στα δυτικά και νότια σύνορά του, αλλά και άλλα (άγνωστα σε μας) εσωτερικά προβλήματα να τον έκαναν να συνάψει το 1259 π.Χ. ένα επίσημο σύμφωνο όχι μόνον ειρήνης, αλλά και συμμαχίας με τους Χετταίους (*βλ. Κεφάλαιο 4.3*).

Εικόνα 4.25. *Ο Τάφος του Ραμσή ΙΙ (KV5) στην Κοιλάδα των Βασιλέων.*

Αγάλματα, επιγραφές και μνημεία του Ραμσή ΙΙ συναντά κανείς ακόμη και σήμερα διάσπαρτα σε ολόκληρη την Αίγυπτο, από το Δέλτα του Νείλου μέχρι και την Νουβία. Ίδρυσε μία νέα πρωτεύουσα, την Pi-Ramesse (=οίκος του Ραμσή), κοντά στην Άβαρη, συνολικής έκτασης 10.000 στρεμμάτων! Συστηματική ανασκαφή δεν έχει ακόμη πραγματοποιηθεί, ωστόσο πρόσφατα πραγματοποιήθηκε μία εκτεταμένη γεωφυσική έρευνα που οδήγησε στον πιθανό εντοπισμό της θέσης του ανακτόρου, καθώς διαφόρων μνημειακών κτηρίων. Παλαιότερες ανασκαφές έφεραν στο φως στάβλους με θέσεις για 500 άλογα, καθώς και ειδικούς χώρους για την φύλαξη των αρμάτων, που προφανώς ανήκαν στην στρατιωτική φρουρά. Η πόλη δεν είχε μεγάλη διάρκεια ζωή, επειδή σταδιακά άλλαξε ο ρους του κοντινού παραπόταμου του Νείλου και έτσι δεν υπήρχε πλέον δυνατότητα ύδρευσης. Οι Φαραώ της 21ης Δυναστείας μετέφεραν την πρωτεύουσά τους στην γειτονική πόλη Τάνιδα (αγγλ. Tanis) και για την ανέγερσή της χρησιμοποίησαν μεγάλες ποσότητες οικοδομικού υλικού από την Pi-Ramesse.

Ένα από τα σημαντικότερα μνημεία που έκτισε ο Ραμσής ΙΙ είναι ο νεκρικός ναό του, το λεγόμενο Ραμσείο (αγγλ. Ramesseum), κοντά στο σημερινό Λούξορ (**Εικ. 4.23**). Στους πυλώνες και τους εξωτερικούς του τοίχους σώζονται ανάγλυφες παραστάσεις από τις στρατιωτικές του νίκες, μεταξύ αυτών και εκείνη στο Kadesh (σύμφωνα τουλάχιστον με την δική του εκδοχή). Σώζονται επίσης θραύσματα

ενός τεραστίου αγάλματός, που απεικόνιζε τον Φαραώ καθισμένο, που πιθανότατα έφθανε τα 19 μέτρα. Ένας χώρος του ιερού ήταν αφιερωμένος και στην λατρεία της μητέρας του, καθώς και της κύριας συζύγου του, Nefertari.

Το διασημότερο όμως μνημείο του Ραμσή ΙΙ (επειδή είναι και το καλύτερα σωζόμενο) είναι ο διπλός ναός στο Abu Simbel, που σμιλεύτηκε εξ ολοκλήρου στον βράχο (**Εικ. 4.24**). Ο κύριος ναός είχε συνολικό μήκος 60 μέτρα μέσα στον βράχο και ήταν αφιερωμένος σε διάφορους θεούς, αλλά και στον ίδιο τον θεοποιημένο Ραμσή ΙΙ. Στην είσοδο στέκονται κολοσσιαία αγάλματα του Φαραώ ύψους 22 μ. Ο δευτερεύων ναός ήταν αφιερωμένος στην Hathor και στην σύζυγό του Nefertari. Ολόκληρο το μνημείο μεταφέρθηκε το 1968 σε άλλο σημείο, για να μην βυθιστεί στα νερά της τεχνητής λίμνης που δημιούργησε το φράγμα του Ασουάν (αγγλ. Aswan).

Ο μεγαλύτερος σωζόμενος τάφος στην Κοιλάδα των Βασιλέων ανήκει στον Ραμσή ΙΙ (KV5) (**Εικ. 4.25**). Είχε ήδη συληθεί στην αρχαιότητα, ωστόσο οι πρόσφατες ανασκαφές (που ακόμη δεν έχουν ολοκληρωθεί), έφεραν στο φως σημαντικά ευρήματα. Έχουν αποκαλυφθεί 70 δωμάτια, όπου είχαν ενταφιασθεί τα περισσότερα από τα παιδιά του Φαραώ, έτσι ώστε και στην μεταθανάτια ζωή να βρίσκονται κοντά στον πατέρα τους.

Ο Ραμσής ΙΙ έζησε πάνω από 90 χρόνια και κληροδότησε στους διαδόχους ένα φαινομενικά ισχυρό κράτος. Ωστόσο η περίοδος που ακολούθησε χαρακτηρίζεται από καταστροφές σε μία σειρά από ανακτορικά κέντρα της Ανατολικής Μεσογείου και μαζικές μεταναστεύσεις μεγάλων πληθυσμιακών ομάδων, για τις οποίες γίνεται λόγος στο *Κεφάλαιο 4.5*.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Al-Ayedi, A. R. 2006. *Index of Egyptian administrative, religious and military titles of the New Kingdom*. Ismailia.

Assmann, J. 1995. *Ägypten: Eine Sinngeschichte.* München.

_____. 1995. *Egyptian Solar Religion in the New Kingdom: Re, Amun and the Crisis of Polytheism*. Μτφ. A. Alcock. London.

Binder, S. 2008. *The gold of honour in New Kingdom Egypt*. The Australian Centre for Egyptology Studies 8. Warminster.

Chadwick, R. 2005. *First civilizations: ancient Mesopotamia and ancient Egypt*. 2η εκδ. Oakville, Conn.

Cline, E. και D. O'Conor (επιμ.) 1998. *Amenhotep III: Perspectives on His Reign*. Ann Arbor.

Davies, W. V. (επιμ.) 1995. *Egypt, the Aegean and the Levant*. London.

Dorman, P.. 1991. *The Tombs of Senenmut: The Architecture and Decoration of Tombs 71 and 353*. New York.

Fisher, M.M. και C. Higgins (επιμ.) 2012. *Ancient Nubia: african kingdoms on the Nile*. Cairo.

Forstner-Müller, I., T. Herbich, C. Schweitzer και M. Weißl. 2010. "Preliminary Report on the Geophysical Survey at Tell el-Dab'a/Qantir in Spring 2009 and 2010." *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien* 79: 67–86.

Gregory, S.R.W. 2014. *Herihor in art and iconography: Kingship and the gods in the ritual landscape of late New Kingdom Thebes*. London.

Helck, W. 1995. *Die Beziehungen Ägyptens und Vorderasiens zur Ägäis bis ins 7. Jahrhundert v. Chr.; von R. Drenckhahn durchgesehene und bearbeitete Neuauflage*. Darmstadt.

Hema, R. A. 2005. *Group statues of private individuals in the New Kingdom*. BAR international series 1413. Oxford.

Hodel-Hoenes, S. και D. Warburton. 2000. *Life and death in ancient Egypt: scenes from private tombs in new kingdom Thebes*. Ithaca, NY.

Hornung, E. 1995. *Echnaton: Die Religion des Lichtes*. Zürich.

Kitchen, K. 1985. *Pharaoh Triumphant: The Life and Times of Ramesses II, King of Egypt*. 3η εκδ. Warminster.

Leahy, M.A. (επιμ.) 1990. *Libya and Egypt c.1300-750 BC*. London.

Lichtheim, M. 2006. *Ancient Egyptian Literature: The New Kingdom*. 2η εκδ, Ancient Egyptian Literature: A Book of Readings 2. Berkeley, CA.

Manassa, C. 2013. *Imagining the past: historical fiction in New Kingdom Egypt*. New York & Oxford.

Manniche, L. 2010. *The Akhenaten colossi of Karnak*. Cairo.

Martin, G. 1991. *A Bibliography of the Amarna period and its Aftermath: The Reigns of Akhenaten, Smenkhkare, Tutankhamun and Ay (c.1350-1321 BC)*. London.

Martin, G.T., K.J. Frazer και C. Eyre. 1989. *The Memphite tomb of Ḥoremḥeb, commander-in-chief of Tut'ankhamūn*. London.

Meskell, L. 2002. *Private life in New Kingdom Egypt.* Princeton.

Mieroop, M. Van de 2007. *The eastern Mediterranean in the age of Ramesses II*. Malden, MA.

Moje, J. 2013. *The ushebtis from early excavations in the necropolis of Asyut, mainly by David George Hogarth and Ahmed Bey Kamal: with remarks on ushebti iconography and related burial practices in Asyut from the New Kingdom to the Ptolemaic Period*. Asyut Project 4. Wiesbaden.

Moreno Garcia, J.C. Επιμ. 2013. *Ancient Egyptian administration*. Handbook of oriental studies 104. Leiden & Boston.

Murnane, W. 1990. *A Historical Interpretation of the Battle Reliefs of King Sety I at Karnak*. 2η εκδ. Chicago.

_____. 1995. *Texts from the Amarna Period in Egypt*. Atlanta.

Nicholson, P. T. 2007. *Brilliant things for Akhenaten : the production of glass, vitreous materials and pottery at Amarna Site O45.1*. Excavation memoir, Egypt Exploration Society 80. London.

Radner, K. (επιμ.) 2014. *State Correspondence in the Ancient World: From New Kingdom Egypt to the Roman Empire*. Oxford studies in early empires. Oxford & New York.

Redford, D. 1984. *Akhenaten: The Heretic King*. Princeton.

_____. 1992. *Canaan and Israel in Ancient Times*. Princeton.

Reeves, N και R.H. Wilkinson. 1996. *The Complete Valley of the Kings*. London.

Reeves, N. 2001. *Akhenaten: Egypt's false prophet*. London.

Schlögl, H.A. 2005. *Das alte Ägypten*, C.H. Beck Wissen. München.

Schofield, W. V. και L. Davies (επιμ.) 1995. *Egypt, the Aegean and the Levant. Interconnections in the Second Millennium BC.* London.

Silverman, D. P., J. W. Wegner και J. Houser Wegner. 2006. *Akhenaten and Tutankhamun: revolution and restoration*. Philadelphia.

Spalinger, A.J. 2005. *War in Ancient Egypt. The New Kingdom*. Malden, MA & Oxford.

Tazawa, K. 2009. *Syro-Palestinian deities in New Kingdom Egypt: the hermeneutics of their existence*. BAR international series 1965. Oxford.

Trampier, J.R. 2014. *Landscape archaeology of the Western Nile Delta*. Wilbour studies in egypt and ancient western asia 2. Atlanta, GA.

Veldmeijer, A.J. και S. Ikram. (επιμ.) 2013. *Chasing chariots: proceedings of the first international chariot conference (Cairo 30 November to 2 December 2012)*. Leiden.

Weeks, K.R. 2000. *KV 5: a preliminary report on the excavation of the tomb of the sons of Rameses II in the Valley of the Kings*. Publications of the Theban Mapping Project 2. Cairo.

Zingarelli, A.P. 2010. *Trade and market in New Kingdom Egypt: internal socio-economic processes and transformations*. BAR international series 2063. Oxford.

3. Παλαιό και Νέο Χεττιτικό Βασίλειο

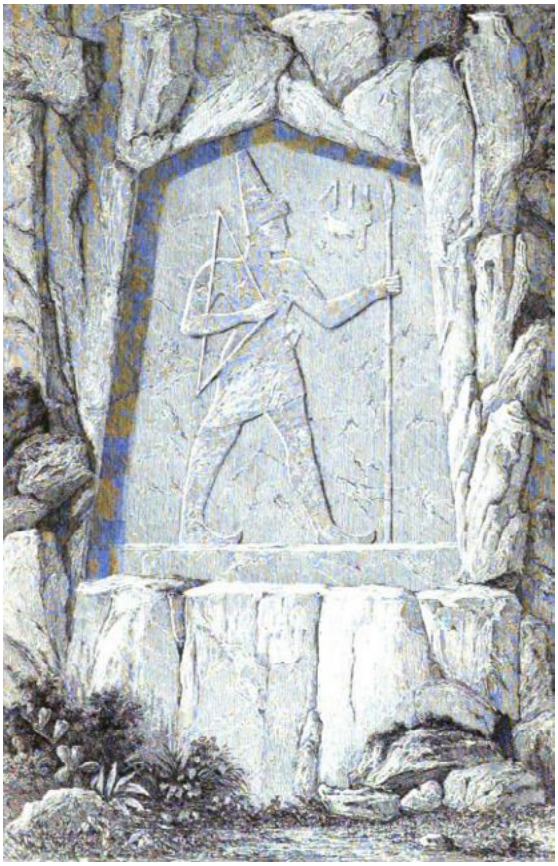
Εικόνα 4.26. *Τα σημαντικότερα αστικά κέντρα στην Ανατολία κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού.*

Στα αρχαία Ελληνικά κείμενα δεν υπάρχει καμία αναφορά στους Χετταίους ή σε κάποιους από τους λαούς που υπήρξαν στην Ανατολία κατά την Εποχή του Χαλκού (**Εικ. 4.26**). Οι λαοί που αναφέρονται στα Ομηρικά έπη, δηλαδή οι Αμαζόνες, οι Φρύγες, οι Μυσοί κ.ά., δεν μας είναι γνωστοί από τα σωζόμενα χεττιτικά κείμενα, τουλάχιστον όχι με αυτήν την ονομασία. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του χεττιτικού αναγλύφου σε έναν βράχο στο βουνό Karabel, το οποίο φέρει επιγραφή στην ιερογλυφική λουβική γλώσσα. Το συγκεκριμένο ανάγλυφο ήταν γνωστό και στον Ηρόδοτο, ωστόσο θεώρησε ότι πρόκειται για μία αιγυπτιακή επιγραφή και η μετάφραση που μας παραδίδει είναι τελείως λανθασμένη:

> *ἑκατέρωθι δὲ ἀνὴρ ἐγγέγλυπται μέγεθος πέμπτης σπιθαμῆς, τῇ μὲν δεξιῇ χειρὶ ἔχων αἰχμὴν τῇ δὲ ἀριστερῇ τόξα, καὶ τὴν ἄλλην σκευὴν ὡσαύτως: καὶ γὰρ Αἰγυπτίην καὶ Αἰθιοπίδα ἔχει: ἐκ δὲ τοῦ ὤμου ἐς τὸν ἕτερον ὦμον διὰ τῶν στηθέων γράμματα ἱρὰ Αἰγύπτια διήκει ἐγκεκολαμμένα, λέγοντα τάδε: 'ἐγὼ τήνδε τὴν χώρην ὤμοισι τοῖσι ἐμοῖσι ἐκτησάμην. Ηρόδοτος 2.106.*

Οι Χετταίοι αναφέρονται μόνον στην Παλαιά Διαθήκη ως Ḥittîm, ένας όρος που στα Αγγλικά αποδίδεται ως Hittites και στα Γερμανικά ως Hethiter. Το πρόβλημα όμως είναι ότι στην Παλαιά Διαθήκη ο όρος Ḥittîm αποτελεί ένα εθνώνυμο, το οποίο αποδίδεται σε μεμονωμένα πρόσωπα που ζούσαν στην Συρία κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου και όχι σε σε μεγάλο βασίλειο στην Ανατολία. Όταν λοιπόν ανακαλύφθηκαν από τον Γάλλο Charles Texier (1802-1871) ερείπια μίας σημαντικής αρχαιολογικής θέσης της Εποχής του Χαλκού κοντά στο τουρκικό χωριό Boğazköy ανατολικά της Άγκυρας κανείς δεν ήξερε σε ποιόν αρχαίο πολιτισμό πρέπει να αποδοθούν. Μία πρώτη διερευνητική ανασκαφή πραγματοποιήθηκε από τον Γάλλο Ernest Chantre (1893-1894), ενώ εκτεταμένη ανασκαφή στην θέση πραγματοποίησε ο Γερμανός ασσυριολόγος Hugo Winckler το 1906-1907 και το 1911-1912.

Την άδεια ανασκαφή έλαβε χάρις στην υποστήριξη του αρχαιολόγου Θεόδωρου Μακρίδη (1872–1940), ο οποίος εργαζόταν στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολης. Η ανασκαφή του Winckler έφερε στο φως συνολικά 11.000 πινακίδες με σφηνοειδή γραφή, η οποία σαφώς και είχε προέλθει από την Μεσοποταμία, ωστόσο δεν ήταν γραμμένες στα Ασσυριακά ή Βαβυλωνιακά, αλλά σε μία τότε ακόμη άγνωστη γλώσσα. Ήταν σαφές ότι ο τεράστιος αρχαιολογικός χώρος στο Boğazköy, που διέθετε επίσης ένα τόσο εκτενές αρχείο

Εικόνα 4.27. *Χεττιτικό ανάγλυφο στο Karabel (σχέδιο E. Textier).*

πινακίδων, αποτελούσε κάποιο ανακτορικό κέντρο. Η πρώτη αποκρυπτογράφηση της γλώσσας αυτών των πινακίδων έγινε από τον Τσέχο αρχαιολόγο Bedřich Hrozný (1879-1952) το 1915 και έδειξε ότι ανήκε σε μία ινδοευρωπαϊκή γλώσσα, η οποία αποτελούσε την επίσημη γλώσσα του βασιλείου των Χάττι και η πρωτεύουσά τους ονομαζόταν Χάττουσα και βρισκόταν στο Boğazköy. Εξ αρχής ήταν σαφές ότι οι Χάττι, δηλαδή οι Χετταίοι, ταυτίζονται με τους Ḫittîm, που η Παλαιά Διαθήκη ανέφερε ότι ζούσαν στην Συρία κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Χρειάστηκε να περάσουν πολλά χρόνια πριν γίνει γνωστό από πολυάριθμα κείμενα που βρέθηκαν στα χεττιτικά κέντρα ότι οι Χετταίοι είχαν θέσει υπό τον έλεγχό τους σχεδόν ολόκληρη την βόρειο Συρία από τα μέσα του 14ου έως και το τέλος του 13ου αι. π.Χ. και ότι ακόμη και μετά από την καταστροφή της Χάττουσα λίγο μετά το 1200 π.Χ., το Κάρκεμις της Συρίας παρέμεινε σε χεττιτικά χέρια. Κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου στην βόρειο Συρία υπήρξαν διάφορα Χεττιτικά μικρά βασίλεια, τα οποία στην βιβλιογραφία είναι σήμερα γνωστά ως Υστεροχεττιτικά ή Νεοχεττιτικά και για τα οποία θα γίνει λόγος στο αντίστοιχο κεφάλαιο. Έγινε έτσι κατανοητό ότι οι συγγραφείς της Παλαιάς διαθήκης γνώριζαν μόνον τους Χετταίους που τότε πια ζούσαν στην βόρειο Συρία, αφού το χεττιτικό βασίλειο της Ανατολίας είχε πάψει να υπήρχε πριν από πολλά χρόνια.

Το εκτενές αρχείο πινακίδων στην Χάττουσα, αλλά και κείμενα που βρέθηκαν σε άλλες χεττιτικές πόλεις της Ανατολίας και της Συρίας, μας προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες κυρίως για την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Δυστυχώς όμως κατά την 3η και την πρώιμη 2η χιλιετία σπανίζουν οι γραπτές πηγές στην Ανατολία, με εξαίρεση

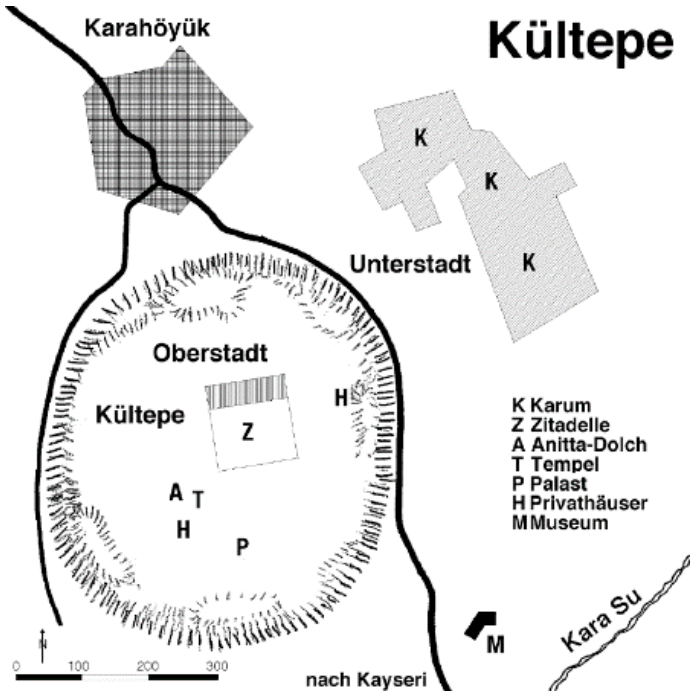
Εικόνα 4.28. *Εμπορικοί σταθμοί στην Ανατολία κατά την Παλαιοασσυριακή περίοδο.*

τα πολυάριθμα κείμενα που βρέθηκαν στις ασσυριακές εμπορικές αποικίες των πρώτων δύο αιώνων της 2ης χιλιετίας. Σύμφωνα με το χρονολογικό σύστημα που χρησιμοποιείται για την βόρειο Μεσοποταμία, η Μέση Εποχή του Χαλκού, δηλαδή η περίοδος από τον 20ο έως και το 1740 π.Χ., ονομάζεται Παλαιοασσυρική (για την νότιο Μεσοποταμία η ίδια περίοδος ονομάζεται Παλαιοβαβυλωνιακή). Γι' αυτόν τον λόγο στην βιβλιογραφία έχει καθιερωθεί ο όρος "παλαιοασσυριακές εμπορικές αποικίες στην Ανατολία". Αυτοί οι εμπορικοί σταθμοί, οι οποίοι ονομάζονταν "καρούμ" (karum) στα Ασσυριακά, ιδρύθηκαν από την πόλη Άσσουρ και άλλες ασσυριακές πόλεις σε ολόκληρη σχεδόν την κεντρική Ανατολία (**Εικ. 4.28**).

Οι Ασσύριοι ενδιαφέρονταν κυρίως για την προμήθεια μετάλλων, κυρίως αργύρου και χρυσού, που δεν υπήρχαν στην βόρειο Μεσοποταμία και προσέφεραν ως αντάλλαγμα υφάσματα, καθώς και κασσίτερο, που προερχόταν είτε από το βόρειο Ιράν, είτε από το Αφγανιστάν. Οι κανόνες των εμπορικών σχέσεων καθορίζονταν επακριβώς από συνθήκες μεταξύ των πόλεων της Ασσυρίας και της Ανατολίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η συνθήκη μεταξύ της πόλης Assur και της πόλης Apum (σύγχρ. Tell Leilan), η οποία χρονολογείται το 1740 π.Χ. και αναφέρει ότι οι ηγεμόνες της Apum δικαιούνται: 1) το 5% των υφασμάτων και το 2/65 του κασσίτερου ως φόρο nishatu, 2) έχουν το δικαίωμα να αγοράσουν αγοράς επιπλέον 10% των υφασμάτων, 3) διατηρούν το μονοπώλιο στο εμπόριο σιδήρου και lapis lazuli. Αντιθέτως οι Ασσύριοι έμποροι δικαιούνται: 1) άδεια παραμονής εντός των καρούμ τους, 2) άδεια να ζουν σε αυτά σύμφωνα με τα ήθη και έθιμά τους, 3) προστασία των καραβανιών τους που κινούνται εντός της επικράτεια της πόλης Apum, ενώ δικαιούνται αποζημίωση στην περίπτωση που ληστές τους κλέψουν τα εμπορεύματά τους.

Τα ασσυριακά κείμενα μας προσφέρουν πληθώρα πληροφοριών όχι μόνον για την πολιτική κατάσταση στην Ανατολία κατά τους πρώτους δύο αιώνες της 2ης χιλιετίας, αλλά και για όλες σχεδόν της εκφάνσεις της καθημερινής ζωής. Η εικόνα που προκύπτει σαφώς είναι ότι η ευρύτερη περιοχή της Ανατολία ήταν χωρισμένη σε μία σειρά από μικρά βασίλεια, τα οποία συχνά είχαν εχθρικές σχέσεις μεταξύ τους. Το γεγονός ότι κατά την διάρκεια του δεύτερου μισού τους 18ου αι. π.Χ. αυτό το σύνθετο εμπορικό δίκτυο διαλύεται και τα ασσυριακά καρούμ παύουν να υφίστανται στην Ανατολία, ίσως οφειλόταν στις πολεμικές συγκρούσεις που μάλλον ξέσπασαν τότε μεταξύ των διαφόρων μικρών βασιλείων.

Μία σειρά από πολύ μεταγενέστερα χεττιτικά κείμενα αναφέρονται σ' αυτήν την πρώιμη περίοδο. Από το λεγόμενο "*κείμενο του Anitta*" προκύπτει ότι εκείνος και ο πατέρας του (Pithana), που ήταν αρχικά βασιλείς της (ως τώρα μη εντοπισμένης) πόλης Kussara, κατέλαβαν μία σειρά από πόλεις της κεντρικής Ανατολίας μέχρι και τον Εύξεινο Πόντο και κατέστησαν την Nesa (*ασσυρ*. Kanesh, τουρκ. Kültepe) πρωτεύουσά τους (Εικ. **4.29**). Ένα εγχειρίδιο που βρέθηκε στα ερείπια ενός μεγάλου κτίσματος φέρει στα ασσυριακά την επιγραφή "*ιδιοκτησία του παλατιού του Anitta του βασιλιά*", επιβεβαιώνοντας το υστερότερο χεττιτικό "*κείμενο του Anitta*" και καθιστώντας πιθανή την ταύτιση ενός κτίσματος σχετικά μεγάλων διαστάσεων με το βασιλικό ανάκτορο του Anitta. Μία από τις πόλεις που κατέστρεψε ο Anitta κατά τη διάρκεια των πολεμικών συγκρούσεων ήταν η Hattusha, η μελλοντική πρωτεύουσα των Χετταίων, την οποία επίσης καταράστηκε. Αν πιστέψουμε το "*κείμενο του Anitta*", ο βασιλιάς δεν αρκέστηκε μόνον στην καταστροφή της, αλλά επιπλέον την καταράστηκε:

Εικόνα 4.29. *Τοπογραφικό σχέδιο της πόλης Nesa (ασσυρ. Kanesh, τουρκ. Kültepe.*

όποιος μετά από μένα γίνει βασιλιάς και ξανακτίσει την Hattusha, ας κτυπηθεί από τον ουράνιο Θεό της Καταιγίδας!

Το "*κείμενο του Anitta*" έχει ως εξής:

§1 (Έτσι) ο Anitta, ο γιός του Pitḫana, Βασιλέας της Kuššara: Μίλησε! Ήταν αγαπητός στον

Θεό της Καταιγίδας του Ουρανού. Όταν ήταν αγαπητός στον Θεό της Καταιγίδας, ο βασιλέας της πόλης Neša [αιχμαλωτίσθηκε(;)] από τον βασιλέα της πόλης Kuššara. §2 Ο βασιλέας της Kuššara κατέβηκε από την πόλη με πολυάριθμους [στρατιώτες. Κατέκτησε την Neša την νύχτα κατά τη διάρκεια μίας καταιγίδας. Αιχμαλώτισε τον βασιλέα της Neša, ωστόσο δεν έκανε κάτι κακό στους κατοίκους της Neša. Τους κατέστησε μητέρες και πατέρες του [...] §9 [Αντέγραψα;] αυτά τα λόγια σε μία πινακίδα στην πύλη μου. Εφεξής και για πάντα, κανείς δεν θα καταστρέψει αυτήν την πινακίδα! Όποιος την καταστρέψει, ας είναι εχθρός της Neša! §10 Μία δεύτερη φορά ο Piyušti, βασιλέας των Ḫatti, ήλθε. Στην πόλη Šalampa [νίκησα;] τα βοηθητικά στρατεύματα που έφερε. §11 [...] όλες τις χώρες από την Zalpuwa στην Θάλασσα. Παλαιότερα, ο Uḫna, βασιλέας της Zalpuwa, μετέφερε τον θεό μας από την Neša στην Zalpuwa. Αργότερα εγώ, ο Anitta, ο Μέγας Βασιλέας, έφερα πίσω τον θαό μας από την Zalpuwa στη Neša. Έφερα τον Ḫuzziya, βασιλέα της Zalpuwa, ζωντανός στην Neša. [Επειδή] η Ḫattuša [δεν] έκανε κάτι κακό εναντίον μου, την άφησα ήσυχη. Όταν [. . .] αργότερα ενέσκηψε λιμός εκεί, ο Ḫalmašuitt, ο θεός τους, μου την έδωσε. Την κατέκτησα μία νύχτα με καταιγίδα. Σ' εκείνο το σημείο έσπειρα χορτάρι. §12 Όποιος γίνει βασιλιάς μετά από μένα και κατοικήσει την Ḫattuša, ας τον χτυπήσει ο Θεός της Καταιγίδας! §14 Έκτισα συνοικίες στην Neša. Πίσω από την πόλη έκτισα τον Οίκο του Θεού της Καταιγίδας του Ουρανού και έναν Οίκο για τον θεό [μας]. §15 Έκτισα τον Οίκο του Ḫalmašuitt, [δηλαδή] έναν Οίκο του Θεού της Καταιγίδας, τον θεό μου, και έναν Οίκο για τον θεό μας. Τα λάφυρα που έφερα από την εκστρατεία μου τα χρησιμοποίησα για να τους διακοσμήσω. §16 Έκανα έναν όρκο. [Πήγα] στο κυνήγι. Την ίδια μέρα έφερα στην Neša, την πόλη μου, δύο λιοντάρια, σαράντα χοίρους, έναν [ή εξήντα] αγριόχοιρους, 120 άγρα ζώα, λεοπαρδάλεις, λιοντάρια, ελάφια [. . .]. §17 Το [επόμενο] έτος πήγα εκεί, στην πόλη Šalatiwara, για μάχη. Ο ηγεμόνας της Šalatiwara, μαζί μου τους γιούς τους μαζεύτηκαν. Ήλθε εναντίον [μου]. Άφησε την χώρα και την πόλη του και έλαβε θέση στον ποταμό Ḫulanna. §18 [Ο στρατός της] Neša πήγε πίσω [τους] και πυρπόλησε τις πόλεις. Αυτούς που [συγκέντρωσε;] στην πόλη: 1.400 στρατιώτες. 40 ομάδες αλόγων, [. . . .] τους μάζεψε και έφυγε. §19 Όταν πήγα σε μία εκστρατεία [. . .]. Ο ηγεμόνας της Purušḫanda μου [έφερε] ένα δώρο ḫengur, έναν σιδερένιο θρόνο και μία σιδερένια βακτηρία. Όταν επέστρεψα στην Neša, έφερα τον ηγεμόνα της Purušḫanda μαζί μου. Όταν έρχεται στην εσωτερική αίθουσα, θα κάθεται μπροστά μου στα δεξιά.

Λίγο μετά τον θάνατο του Anitta το εκτεταμένο βασίλειο που δημιούργησε κατέρρευσε, φαίνεται όμως ότι η ανάμνησή του παρέμεινε και μάλιστα οι υστερότεροι Χετταίοι ηγεμόνες τον θεωρούσαν πρόγονό τους, προφανώς για δικαιολογήσουν την προσπάθειά τους να θέσουν υπό τον έλεγχό τους την κεντρική Ανατολία. Η "κατάρα" που υποτίθεται ότι εκστόμισε ο Anitta για την Χάττουσα, την μελλοντική πρωτεύουσα των Χετταίων, είναι πολύ περίεργη. Πιθανότατα δεν πρόκειται για κάποιο ιστορικό γεγονός, αλλά για μία προσπάθεια εκ των υστέρων να δικαιολογηθεί το γεγονός ότι η Χάττουσα βρισκόταν στο βόρειο άκρο του χεττιτικού βασιλείου και ήταν πολύ ευάλωτη σε επιδρομές από τους ανυπότακτους λαούς που ζούσαν στην ενδοχώρα του Ευξείνου Πόντου. Τουλάχιστον δύο φορές η Χάττουσα κατακτήθηκε και λεηλατήθηκε από τους Κάσκα την Ύστερη Εποχή του Χαλκού.

Η πολιτική διάσπαση της Ανατολίας κατά την Μέση Εποχή του Χαλκού (περ. πρώτο μισό της 2ης χιλ. π.Χ.) προκύπτει και από το γεγονός ότι χρησιμοποιούνταν μία σειρά από γλώσσες:

1. στην ευρύτερη περιοχή της πόλης Kanesh νότια του Άλυος ποταμού η ινδοευρωπαϊκή γλώσσα *νεσιτική* (*αγγλ*. nesite), που ονομάζεται και *χεττιτική* (*αγγλ*. hittite),
2. εντός του τόξου που σχηματίζει ο Άλυς η μη ινδοευρωπαϊκή *χαττική* γλώσσα (*αγγλ*. hattic),
3. στην περιοχή Palā (*μεταγ*. Παφλαγονία) η ινδοευρωπαϊκή *παλαϊκή* γλώσσα (*αγγλ*. palaic),
4. στην κεντρική και δυτική Ανατολία και στην Kizzuwatna (*μεταγ.* Κιλικία) η ινδοευρωπαϊκή *λουβική* γλώσσα (*αγγλ*. luwian),
5. στην νότια και νοτιοανατολική Ανατολία η μη ινδοευρωπαϊκή *χουρριτική* γλώσσα (*αγγλ*. hurrian, *γερμ*. hurritisch).

Οι παραπάνω περιοχές αποτελούσαν μεν γλωσσικές-πολιτισμικές ενότητες, ωστόσο σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να θεωρήσουμε ότι σε κάθε μία από αυτές ζούσαν εθνικά και γλωσσικά ομοιογενείς

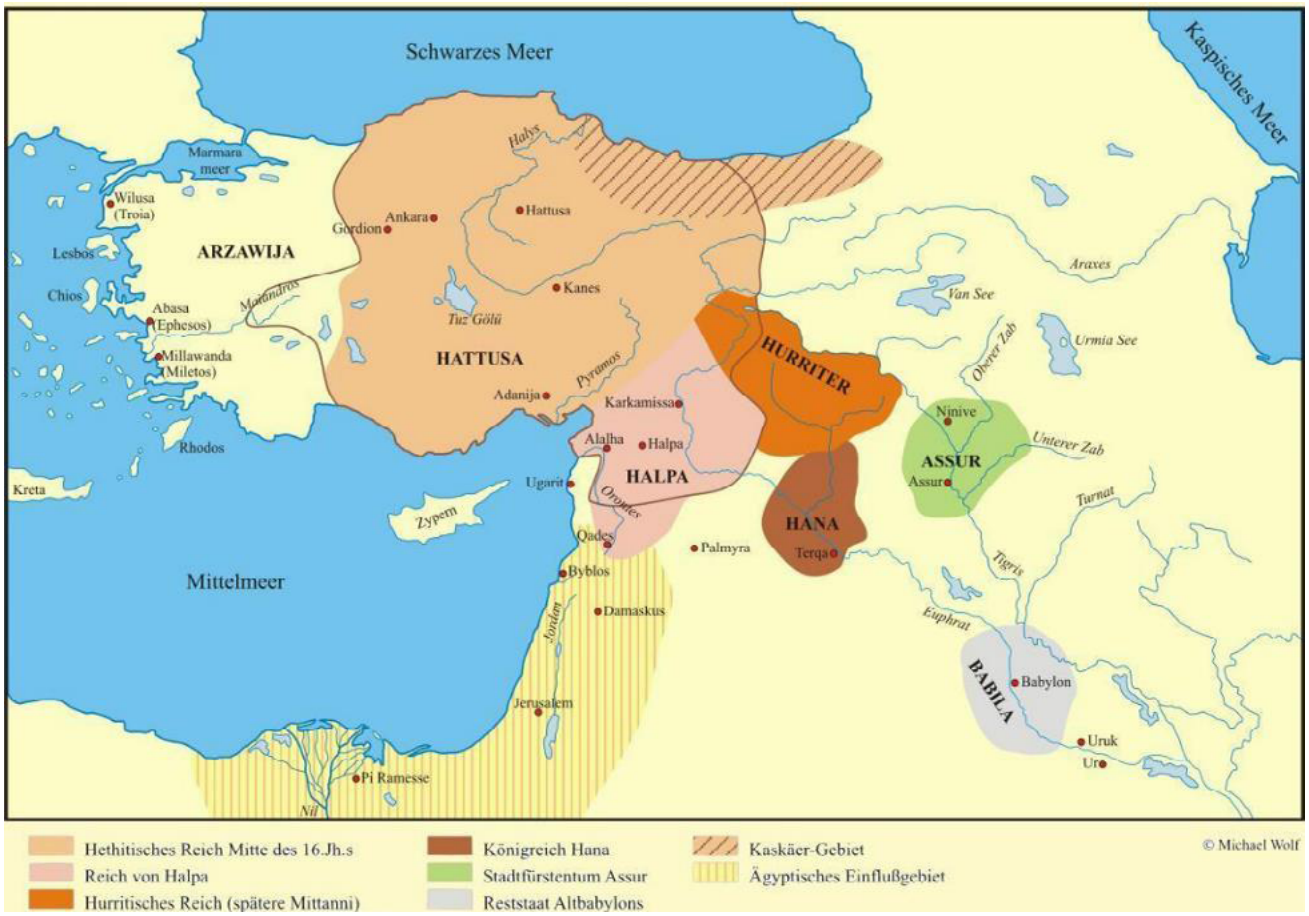

Εικόνα 4.30. *Το βασίλειο Yamkhad.*

πληθυσμιακές ομάδες. Στην παλαιότερη βιβλιογραφία αναφέρεται η άποψη ότι κάποια στιγμή έλαβε χώρα μία εισβολή ομάδων που μιλούσαν ινδοευρωπαϊκές γλώσσες, οι οποίες ήλθαν σε σύγκρουση με τον γηγενή πληθυσμό. Ωστόσο δεν υπάρχουν αρχαιολογικά ή φιλολογικά δεδομένα που να επιβεβαιώνουν αυτήν την άποψη και άρα θα πρέπει να αντιμετωπιστεί με επιφυλακτικότητα.

Αν δεχτούμε τις πληροφορίες που μας προσφέρουν τα αμφιβόλου εγκυρότητας χρονικογραφικα κείμενα του 14ου και 13ου αι. π.Χ., κατά τη διάρκεια του 17ου αι. ο βασιλιάς Hattusili κατόρθωσε να κυριεύσει το μεγαλύτερο τμήμα της κεντρικής Ανατολίας και κατέστησε την πόλη Hattusa πρωτεύουσά του, εγκαινιάζονταν την περίοδο που στην βιβλιογραφία αναφέρεται ως "*Παλαιό Χεττιτικό Βασίλειο*". Η επιλογή της Hattusa μάλλον υπαγορεύτηκε από πολιτικούς και ίσως θρησκευτικούς λόγους, ωστόσο μακροπρόθεσμα δημιούργησε σημαντικά προβλήματα, αφού ήταν εκτεθειμένη στις επιδρομές των Kaska, ενός ισχυρού πολεμικού φύλλου στην περιοχή του Ευξείνου Πόντου που παρέμεινε ουσιαστικά ανυπότακτο καθ' όλη τη διάρκεια της χεττιτικής αυτοκρατορίας και αποτελούσε μία διαρκή απειλή στα νώτα της. Στη συνέχεια ο Hattusili προσπάθησε να καταλύσει το βασίλειο Yamkhad, που ήλεγχε το βορειοδυτικό τμήμα της Συρίας εκείνη την εποχή, επιδιώκοντας την κατάκτηση εύφορων περιοχών αλλά και τον έλεγχο των σημαντικών εμπορικών δρόμων. Παρά τις σημαντικές επιτυχίες του στα πεδία των μαχών δεν κατόρθωσε να κατακτήσει την πόλη Aleppo, την πρωτεύουσα της Yamkhad (**Εικ. 4.30**).

Ο διάδοχός του στον θρόνο, ο Mursili, εγγονός του Hattusili, κατέκτησε και κατέστρεψε την Aleppo (**Εικ. 4.26**). Δεν αρκέστηκε όμως σ' αυτό, αλλά για άγνωστο λόγο, το 1595 π.Χ., διέσχισε με τον στρατό του τον Ευφράτη, κατευθύνθηκε προς την Μεσοποταμία, και λεηλάτησε την Βαβυλώνα, το κέντρο της αμορριτικής δυναστείας. Ο Mursili δεν προσπάθησε να διατηρήσει υπό τον έλεγχό του αυτήν την τεράστια περιοχή, από την Ανατολία μέχρι και την κεντρική Μεσοποταμία, αλλά σύντομα ξεκίνησε το ταξίδι της επιστροφής στην

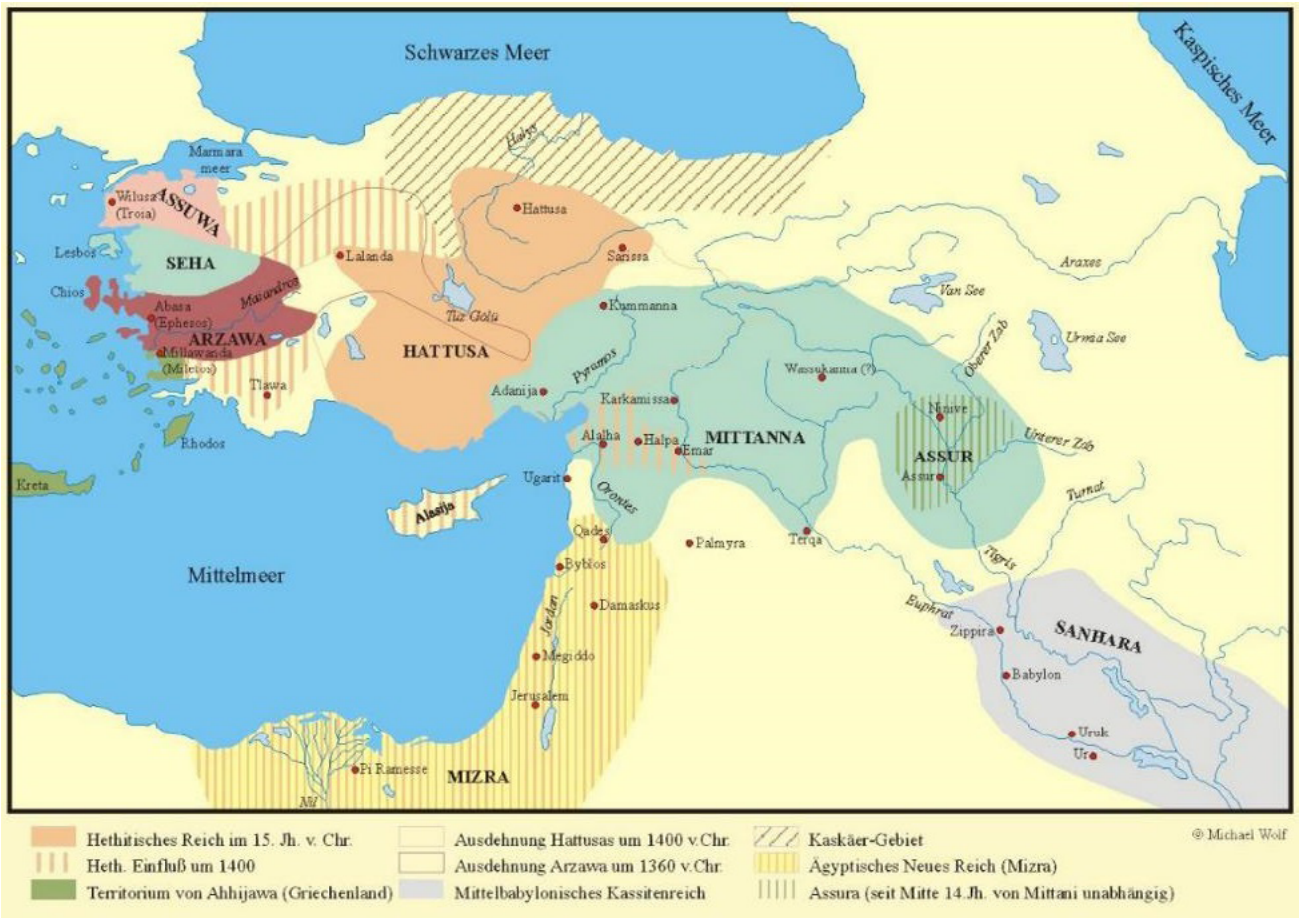
Εικόνα 4.31. *Το χεττιτικό βασίλειο κατά τον 16ο αι.*

Hattusa, φορτωμένος με πλούσια λεία. Ωστόσο δεν κατόρθωσε να επιστρέψει νικητής στην πρωτεύουσά του, αφού δολοφονήθηκε από έναν συγγενή του λίγο πριν φτάσει στην πρωτεύουσά του.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ένα από τα λάφυρα των Χετταίων ήταν το κύριο λατρευτικό άγαλμα του πολιούχου της Βαβυλώνας Μαρντούκ (Marduk). Ένα υστερότερο βαβυλωνιακό κείμενο περιγράφει την "αιχμαλωσία" του Μαρντούκ και προσπαθεί να την δικαιολογήσει και να την παρουσιάσει όχι ως μία απόδειξη αδυναμίας του θεού, αλλά ως μία εκούσια επιλογή του, με στόχο την ανάπτυξη του εμπορίου μεταξύ της Μεσοποταμίας και της Ανατολίας.

Έδωσα την εντολή να πάω στους Ḫatti,
Έθεσα τους Ḫatti σε δοκιμασία,
Έβαλα εκεί τον θρόνο της ανώτατης θεϊκής κεφαλής μου.
Για 20 έτη έζησα εκεί.
Έτσι ήταν δυνατό στους Βαβυλωνίους να στείλουν [εμπορικές] αποστολές, και αυτοί [οι Χετταίοι;] εμπορεύονταν (;) [...] τα προϊόντα τους και την περιουσία τους [στην] Sippar, την Nippur, και την [Βαβυλώ]να.
"Ένας βασιλέας της Βαβυλώνας ανήλθε [και] με οδήγησε [σε πομπή] ... στην Βαβυλώνα..."
(Foster 1996, 302-3).

Οι εξελίξεις όμως στο χεττιτικό βασίλειο δεν ήταν θετικές. Έπειτα από την δολοφονία του Mursili σύντομα ξέσπασαν εμφύλιες διαμάχες, που οδήγησαν σταδιακά κατά τη διάρκεια του 16ου και του 15ου αι. π.Χ. στον περιορισμό της χεττιτικής επικράτειάς σε ένα μικρό τμήμα της κεντρικής Ανατολίας (**Εικ. 4.31**). Επιπλέον, η καταστροφή της Aleppo και της Βαβυλώνας δημιούργησαν κατά τον 16ο αι. ένα κενό εξουσίας στην Συρία και την Μεσοποταμία. Οι Κασσίτες, που μέχρι τότε ζούσαν στην οροσειρά του Ζάγρου, μπόρεσαν έτσι να θέσουν υπό τον έλεγχό τους μεγάλο τμήμα της Μεσοποταμίας και να δημιουργήσουν μία από τις πιο μακροχρόνιες δυναστείες στην Βαβυλώνα, όπως ήδη αναφέρθηκε στο αντίστοιχο κεφάλαιο. Αντίστοιχα οι

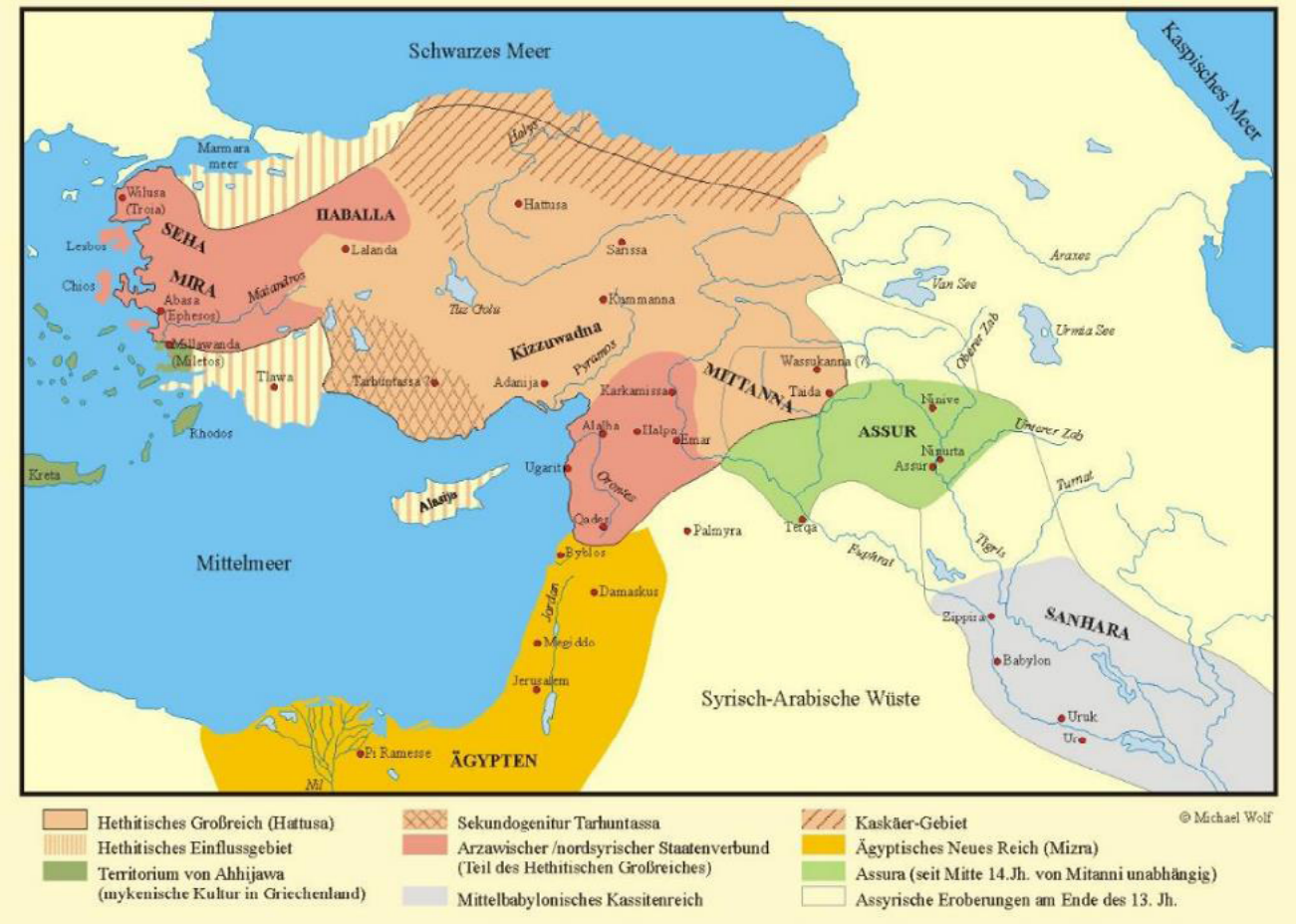
Εικόνα 4.32. *Το χεττιτικό βασίλειο κατά τον 15-14ο αι.*

Χουρρίτες, οι οποίοι ζούσαν τουλάχιστον από τα μέσα της 3ης χιλιετίας στην περιοχή που εκτείνεται από τον βόρειο Ζάγρο μέχρι και τα βουνά της νοτιοανατολικής Ανατολίας, επεκτάθηκαν και στην Συρία. Σταδιακά ιδρύθηκε το χουρριτικό βασίλειο του Μιτάνι (Mittani), το οποίο αποτέλεσε το αντίπαλο δέος των Χετταίων στην περιοχή κατά την διάρκεια των επομένων αιώνων.

Κατά τον 16ο και το πρώτο μισό του 15ου αι. το χεττιτικό βασίλειο ήταν από πολιτικής και στρατιωτικής αποδυναμωμένο και ταλανιζόταν από συχνές δυναστικές έριδες. Ωστόσο κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 15ου αι. ξεκινά μία περίοδος ακμής που διήρκεσε μέχρι και το τέλος του 12ου αι. π.Χ. και συμβατικά στην βιβλιογραφία αναφέρεται ως "*Νέο Χεττιτικό Βασίλειο*". Ο όρος δεν πρέπει να συγχέεται με τα "νεοχεττιτικά" ή "υστεροχεττιτικά" βασίλεια της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στην βόρεια Συρία.

Οι Χετταίοι επανέκτησαν κατά τον ύστερο 15ο/πρώιμο 14ο αι. τον έλεγχό τους της περιοχής Kizzuwatna (*ελλ.* Κιλικία), έπειτα από μία σειρά συγκρούσεων με το βασίλειο του Mittani και έτσι ο δρόμος προς την βόρεια Συρία ήταν και πάλι ανοικτός (**Εικ. 4.32**). Το βασίλειο του Mittani είχε αναδειχτεί κατά τη διάρκεια του 15ου αι. σε μία πολύ ισχυρή στρατιωτική δύναμη, η οποία είχε υπό τον έλεγχό του άμεσα ή έμμεσα την βόρεια Συρία και ανταγωνιζόταν την Αίγυπτο στην περιοχή που καταλαμβάνει ο σημερινός Λίβανος και το Ισραήλ. Η ενδυνάμωση του χεττιτικού βασιλείου στις αρχές του 14ου αι. απειλούσε πλέον άμεσα το βασίλειο του Mittani και έτσι οι βασιλείς του επέλεξαν να παραιτηθούν από τις διεκδικήσεις τους στις διαφιλονικούμενες περιοχές της Συροπαλαιστίνης και να επιδιώξουν την συμφιλίωση με την Αίγυπτο.

Η αύξηση της δύναμης των Χετταίων αντιμετωπίστηκε ως εν δυνάμει απειλή και από την Αίγυπτο, ωστόσο αρχικά απέφυγε την απευθείας αντιπαράθεση και φαίνεται ότι ακολούθησε μία πολιτική διπλωματικής ανάσχεσης, η οποία μας είναι εν μέρει γνωστή από τις πινακίδες που βρέθηκαν στο διπλωματικό αρχείο της Αμάρνα. Η Αίγυπτος δεν περιορίστηκε στην βελτίωση των σχέσεών της με τις δύο μεγάλες δυνάμεις της εποχής, δηλαδή το βασίλειο το Mittani και το κασσιτικό βασίλειο στην Βαβυλώνα, αλλά επεδίωξε την σύναψη συμμαχίας και με το μεσαίου μεγέθους βασίλειο Arzawa στην δυτική Ανατολία. Ταυτόχρονα οι Χετταίοι ήταν

Εικόνα 4.33. *Το χεττιτικό βασίλειο κατά τον 13ο αι.*

αναγκασμένοι να αντιμετωπίζουν διαρκώς την απειλή των Kashka στα βόρεια, που μάλιστα ίσως κατόρθωσαν να κυριεύσουν και να λεηλατήσουν την Hattusa κάποια στιγμή στο πρώτο μισό του 14ου αι. π.Χ. κατέλαβε την πρωτεύουσά του Wassukani (ίσως ταυτίζεται με το Tell Fecheriye) και συνέχισε μέχρι και την Δαμασκό, καθιστώντας υποτελή του μία σειρά από σημαντικά κέντρα της περιοχής: την Ουγκαρίτ (Ugarit), το Καντές (Qadesh) και το Αμούρου (Amurru). Η Ασσυρία, που μέχρι τότε βρισκόταν υπό τον έλεγχο του μιτανικού βασιλείου, εκμεταλλεύτηκε το κενό που δημιουργήθηκε και, αφού ανεξαρτητοποιήθηκε, προσπάθησε να επεκτείνει σταδιακά την δική της σφαίρα επιρροής προς τα δυτικά. Αντιθέτως, η Αίγυπτος, που εκείνη την περίοδο αντιμετώπιζε έντονα εσωτερικά προβλήματα λόγω των αντιδράσεων στις θρησκευτικές μεταρρυθμίσεις του Φαραώ Ακενατών, δεν επενέβη στρατιωτικά υπέρ του συμμαχικού της μιτανικού βασιλείου.

Για τους Χετταίους πολεμιστές, δείτε αυτό το σύντομο βίντεο:

http://www.smithsonianchannel.com/videos/above-all-warriors/15661

Αυτήν την τόσο απειλητική κατάσταση αντιμετώπισε με ιδιαίτερη επιτυχία ο βασιλιάς Suppiluliuma I (1344-1322 π.Χ.). Αφού απώθησε τους Kashka, στράφηκε προς τη δυτική Ανατολία και κατέστησε το βασίλειο της Arzawa υποτελές του. Στη συνέχεια εκστράτευσε κατά του μιτανικού βασιλείου. Η ασταθής εσωτερική κατάσταση της Αιγύπτου φανερώνεται και από μία επιστολή που έλαβε ο Suppiluliuma I από μίαν βασίλισσά της, ίσως την Nefertiti, την Meritaten ή την Ankhesenamen, και τον κατέπληξε:

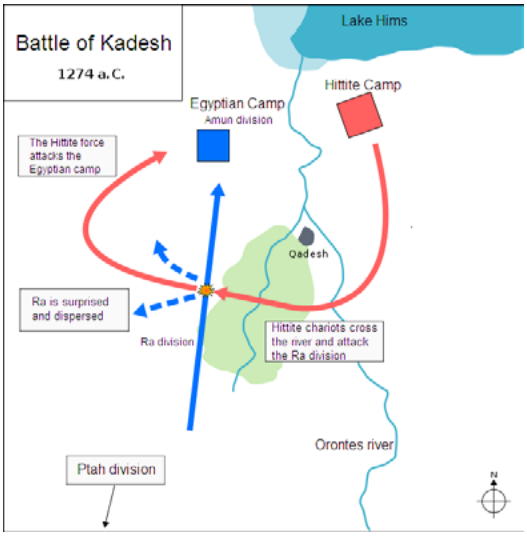
> *[Οι Αιγύπτιοι] φοβούνταν. Και επειδή, επιπροσθέτως, ο βασιλιάς τους Nibhururiya [ενν. ο Ακενατών ή ο Τουταγχαμών] είχε πεθάνει, η βασίλισσα της Αιγύπτου, που ήταν η Dakhamunzu έστειλε έναν αγγελιοφόρο [ενν. στον Suppiluliuma]… "Ο σύζυγός μου πέθανε. Γιο δεν έχω. Αλλά εσύ, μου λένε, έχεις πολλούς γιους. Αν μου έδινες έναν γιο σου, θα γινόταν σύζυγός μου. Ποτέ δεν θα διάλεγα έναν υπηρέτη μου για να τον*

κάνω σύζυγό μου. Φοβάμαι.

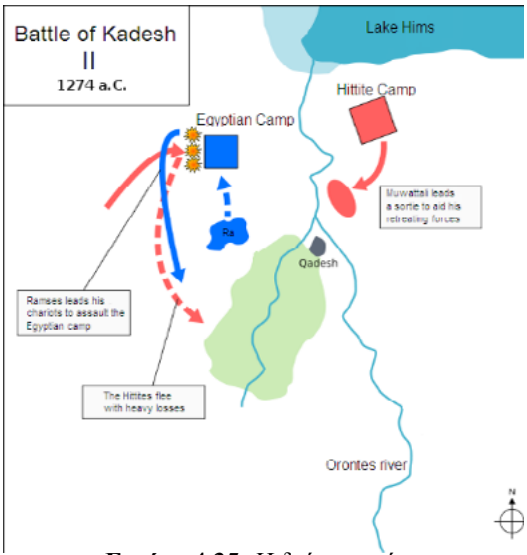
Ο Suppililiuma I αρχικά πίστεψε ότι η επιστολή είναι πλαστή και έσπευσε να στείλει έναν αγγελιοφόρο του στην Αίγυπτο για να διερευνήσει το θέμα. Έπειτα από διαπραγματεύσεις δέχθηκε να στείλει έναν από τους γιους για να νυμφευθεί την Αιγύπτια βασίλισσα. Προφανώς το δέλεαρ ήταν πολύ μεγάλο για να αντισταθεί, αφού ήλπιζε ότι εμμέσως θα αποκτούσε τον έλεγχο του αιγυπτιακού θρόνου. Προφανώς αυτό ήταν κάτι που δεν μπορούσε να γίνει αποδεκτό στην Αίγυπτο και έτσι ο γιος του δολοφονήθηκε κατά την διάρκεια του ταξιδιού. Η λύπη και η οργή του είναι έκδηλη σε ένα από τα κείμενά του:

> *Μίλησαν έτσι: 'Οι άνθρωποι της Αιγύπτου σκότωσαν τον Zannanza και [μου] έφεραν το μήνυμα: 'Ο Zannanza πέθανε'. Και τότε [ενν. ο Suppiluliuma] άκουσε για την δολοφονία του Zannanza, άρχισε να θρηνεί τον Zannanza και στους θεούς μίλησε έτσι: 'Ω θεοί! Δεν έκανα κάτι κακό, ωστόσο οι άνθρωποι της Αιγύπτου έκαναν αυτό σε μένα και επίσης επιτέθηκαν στα σύνορα της χώρας μου'.*

Ο θάνατος του Zannanza είχε ως αποτέλεσμα την επανέναρξη των εχθροπραξιών με την Αίγυπτο, στην οποία ο Suppililiuma επέρριψε την αποκλειστική ευθύνη. Οι σχέσεις των Χετταίων με τον νότιο γείτονά τους. Την ίδια εχθρική πολιτική συνέχισαν και οι διάδοχοι του Suppiluliuma I, δηλαδή αρχικά ο Mursili II (1321-1295 π.Χ.) και στη συνέχεια ο Muwatalli II (1295-1272 π.Χ.). Ο κύριος στρατηγικός στόχος των Χετταίων ήταν η προσπάθεια παγίωσης των κτήσεών τους στην Συρία. Δευτερεύων στόχος ήταν η διάσπαση των βασιλείων στην δυτική Ανατολία, έτσι ώστε να μην προκύψει εκεί κάποια μελλοντική απειλή για τον πυρήνα του βασιλείου τους. Ένας απρόβλεπτος παράγοντας όμως ήταν οι Κάσκα (Kaskka), δηλαδή οι λαοί που κατοικούσαν στην βορειοανατολική Ανατολία, οι οποίοι πραγματοποιούσαν συχνά επιδρομές κατά των βόρειων χεττιτικών πόλεων. Φαίνεται μάλιστα ότι κατόρθωσαν να λεηλατήσουν ακόμη και την ίδια την Hattusa και για μικρό χρονικό διάστημα η πρωτεύουσα του χεττιτικού βασιλείου μεταφέρθηκε στην Tarhuntassa, μία πόλη που ακόμη δεν έχει εντοπιστεί. Τα βόρεια σύνορα δεν ήταν ασφαλή και γι' αυτό παρέμεινε πρωτεύουσα του χεττιτικού βασιλείου κατά τα επόμενα χρόνια.

Εικόνα 4.34. *Η πρώτη φάση της μάχης του Kadesh.*

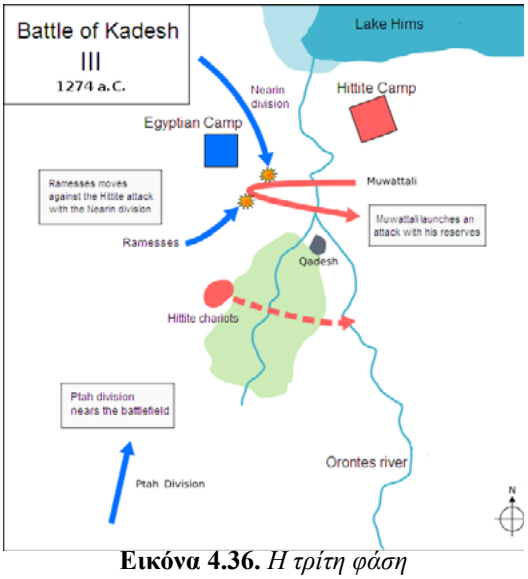
Εικόνα 4.35. *Η δεύτερη φάση της μάχης του Kadesh.*

Οι εχθροπραξίες με τον αιγυπτιακό στρατό στην Συρία συνεχίσθηκαν και κορυφώθηκαν στην μάχη του Καντές (Qadesh) το 1274 π.Χ., στην οποία φαίνεται ότι μάλιστα έλαβαν μέρος και οι δύο Μεγάλοι Βασιλείς, δηλαδή ο Muwatalli II και ο Ραμσής ΙΙ. Το βασίλειο του Καντές βρισκόταν σε μία στρατηγική θέση και γι' αυτό και οι δύο υπερδυνάμεις της εποχής επιθυμοούσαν να το έχουν υπό τον έλεγχό τους.

Η μάχη του Καντές εξελίχθηκε σε μία από τις μεγαλύτερες αρματομαχίες της αρχαιότητας (**Εικ. 4.35**). Οι Χεττταίοι κατείχαν την πόλη και ο στρατός τους είχε στρατοπεδεύσει στα βορειοανατολικά της. Ο αιγυπτιακός στρατός προήλαυνε προς την πόλη όχι σε παράταξη μάχης, αλλά χωρισμένος σε τέσσερα τμήματα, επειδή ο Φαραώ είχε την εντύπωση ότι οι Χετταίοι βρίσκονταν πολύ βορειότερα. Όταν το πρώτο τμήμα του αιγυπτιακού στρατού έφτασε κοντά στην πόλη, τα χεττιτικά άρματα επιτέθηκαν αιφνιδιαστικά στο δεύτερο τμήμα και, αφού το διέλυσαν, πλαγιοκόπησαν το πρώτο τμήμα, του οποίου επικεφαλής ήταν ο ίδιος ο Ραμσής ΙΙ. Οι Αιγύπτιοι στρατιώτες πανικοβλήθηκαν και φαίνεται ότι ακόμη και ο ίδιος ο Φαραώ κινδύνευσε.

Σ' ένα κείμενό του ανέφερε χαρακτηριστικά:

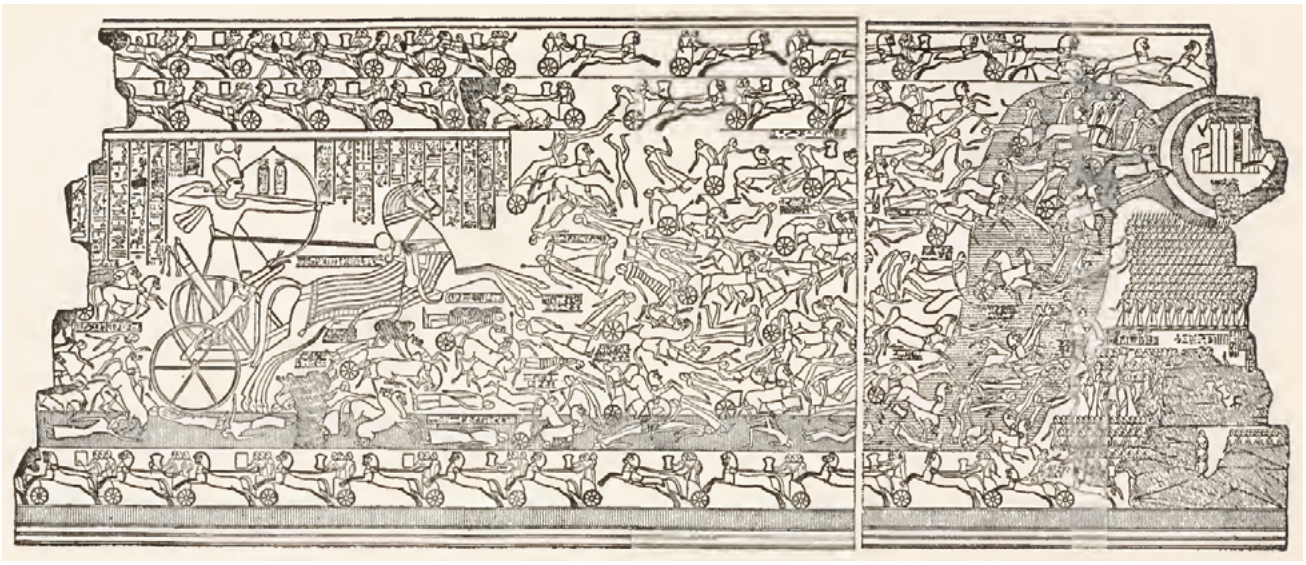
...Κανείς αξιωματικός δεν βρισκόταν δίπλα μου, κανείς αρματηλάτης, κανείς στρατιώτης, κανείς ασπιδοφόρος...

Εικόνα 4.36. *Η τρίτη φάση της μάχης του Kadesh.*

Ο Ραμσής υποστηρίζει στο κείμενό του ότι χάρις στην δική του προσωπική ανδρεία οι Αιγύπτιοι τελικά κατόρθωσαν να νικήσουν στην μάχη. Όντως στην κρισιμότερη στιγμή της μάχης κατέφθασαν τα αιγυπτιακά άρματα, τα οποία επιτέθηκαν στους Χετταίους αιφνιδιαστικά και τους έτρεψαν σε φυγή (**Εικ. 4.35**). Ο Ραμσής όμως απέφυγε να επιτεθεί κατά του κύριου χεττιτικού στρατού, ο οποίος μέχρι εκείνη την στιγμή δεν είχε εμπλακεί στην μάχη, και υποχώρησε από το πεδίο (**Εικ. 4.36**). Καμία από τις δύο πλευρές δεν ανεδείχθη σε ουσιαστικό νικητή της μάχης. Οι Χετταίοι παρέμειναν κύριοι της πόλης, άρα οι Αιγύπτιοι δεν κατόρθωσαν να επιτύχουν τον κύριο στρατηγικό τους στόχο. Ωστόσο δεν κατόρθωσαν να καταστρέψουν τον αιγυπτιακό στρατό ούτε και να επεκτείνουν την δική τους επικράτεια, παρά τις αρχικές τους επιτυχίες.

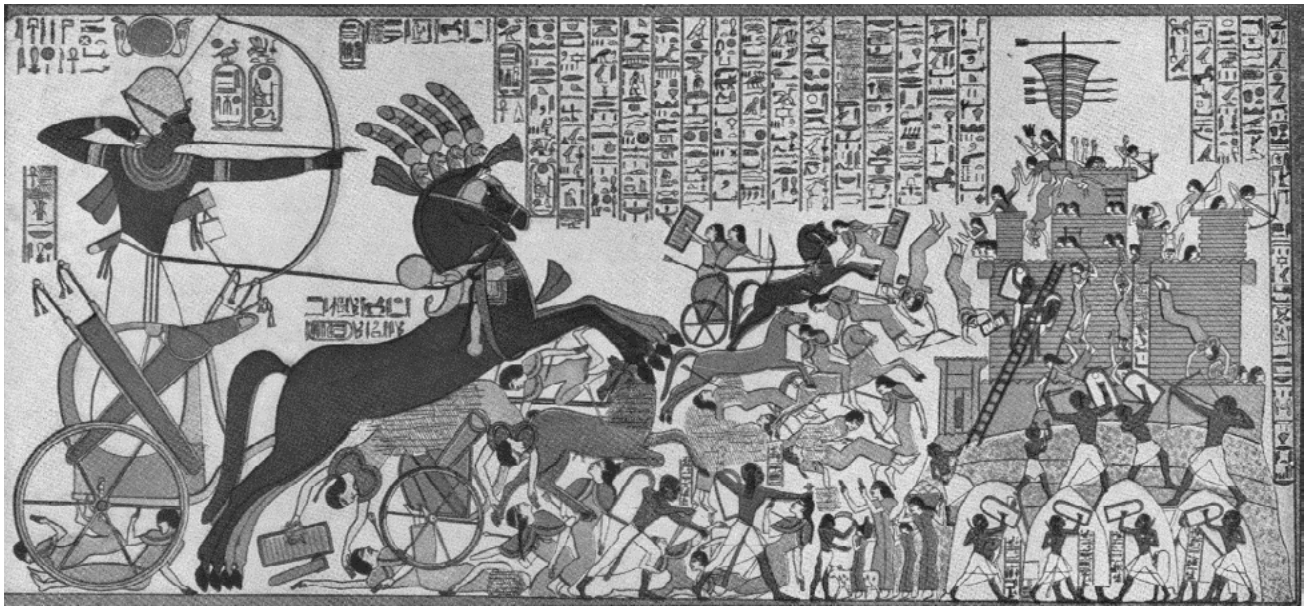
Στα σωζόμενα μνημεία της εποχής του Ραμσή ΙΙ στην Αίγυπτο παρουσιάζεται βεβαίως μία τελείως διαφορετική εκδοχή ως προς την έκβαση της μάχης, αφού θεωρείται μία αποφασιστική νίκη των Αιγυπτίων, η οποία μάλιστα επετεύχθη χάριν στην ανδρεία του Φαραώ. Σε ένα ανάγλυφο από το Abu Simbel η μάχη απεικονίζεται παραστατικά (**Εικ. 4.37**): ο Φαραώ, σε υπερφυσικό μέγεθος, τοξεύει όρθιος στο άρμα του και ταυτόχρονα το οδηγεί δίχως ηνίοχο. Γύρω του του εκτυλίσσεται η αρματομαχία, στην οποία όμως νικούν ήδη κατά κράτος οι Αιγύπτιοι, καθώς οι Χετταίοι είτε υποχωρούν πανικόβλητοι, είτε κείτονται ήδη νεκροί κάτω από τις ρόδες των αιγυπτιακών αρμάτων. Στα αριστερά απεικονίζεται και η πόλη του Kadesh, η οποία περιβάλλεται από τον ποταμό Ορόντη.

Εικόνα 4.37. *Αιγυπτιακό ανάγλυφο με την απεικόνιση της μάχης του Kadesh στο Abu Simbel.*

Στα τείχη της βρίσκονται οι κάτοικοί της, οι οποίοι παρακολουθούν την έκβαση της μάχης.

Τα επόμενα χρόνια ο Ραμσής ΙΙ συνέχισε τις εκστρατείες του κατά της νότιας Συρίας. Κατόρθωσε μάλιστα να κατακτήσει τις πόλεις Dapur και Tunip, ωστόσο δεν μπόρεσε να κρατήσει για πολύ υπό τον έλεγχό του. Σε ένα ανάγλυφό του σε έναν ναό στις Θήβες απεικονίζεται η μάχη του Dapur με πολύ δραματικό τρόπο (**Εικ. 4.38**). Ακολουθώντας την σύμβαση της αιγυπτιακής τέχνης, ο Ραμσής ΙΙ απεικονίζεται και πάλι σε υπερφυσικό μέγεθος να τοξεύει όρθιος από το άρμα του. Τα άλογά του καλπάζουν και ποδοπατούν τους αντιπάλους του. Τα εχθρικά άρματα ήδη υποχωρούν πανικόβλητα και το αιγυπτιακό πεζικό έχει ήδη στήσει σκάλες και ανεβαίνει στα τείχη της πόλης. Οι κάτοικοί της στις επάλξεις είναι πανικόβλητοι και σηκώνουν ψηλά τα χέρια στην απελπισία τους. Κάποιοι πέφτουν νεκροί από τα τείχη, χτυπημένοι από τα βέλη των Αιγυπτίων

Εικόνα 4.38. *Αιγυπτιακό ανάγλυφο με την απεικόνιση της μάχης του Dapur στις Θήβες.*

τοξοτών. Άλλοι προσπαθούν ακόμη να αμυνθούν. Το λάβαρο όμως της πόλης έχει ήδη τρυπηθεί από τα βέλη των Αιγυπτίων, δείχνοντας έτσι ότι η πόλη σύντομα πια θα καταληφθεί.

Για τον προπαγανδιστικό τρόπο απεικόνισης των Φαραώ, δείτε αυτό το σύντομο βίντεο:

http://www.smithsonianchannel.com/videos/egyptian-pharaohs-great-warriors-or-shams/36550?an=history

Ένας από τους Χετταίους στρατηγούς που δοξάσθηκαν στην μάχη του Καντές ήταν ο Hattusili III, γιος του Mursili II και αδελφός του βασιλιά Muwatalli II. Λίγο αργότερα φαίνεται ότι κατόρθωσε να επανακτήσει την Hattusa και την βορειότερη πόλη Nerik, ένα από τα σημαντικότερα θρησκευτικά κέντρα των Χετταίων. Δύο χρόνια μετά από την μάχη του Καντές ο βασιλιάς Mursili II πέθανε και στον θρόνο ανέβηκε ο γιος του Urhi-Teshub (γνωστός και ως Mursili III). Κατά τη διάρκεια της σύντομης βασιλείας του οι Ασσύριοι κατόρθωσαν να αφαιρέσουν από τον χεττιτικό έλεγχο ένα τμήμα της ανατολικής Συρίας και ο νέος βασιλιάς άρχισε να νιώθει ότι ο θρόνος του απειλείται από τον Hattusili III, που παρέμενε δημοφιλής στο στράτευμα. Φαίνεται ότι προσπάθησε να τον εξουδετερώσει, άγνωστο με ποιόν τρόπο. Ωστόσο αυτή η προσπάθειά αυτή απέτυχε, αφού ο Hattusili III είχε την στήριξη του στρατού. Αφού ανέβηκε ο ίδιος στον θρόνο, εξόρισε τον Urhi-Teshub και παρέμεινε σε αυτόν για περίπου τριάντα χρόνια (1267-1237 π.Χ.). Σώζεται μάλιστα και ένα εκτενές κείμενό του, με το οποίο προσπαθεί να δικαιολογήσει αυτήν την πράξη του, η λεγόμενη "Απολογία του Hattusili III"(**Εικ. 4.39**).

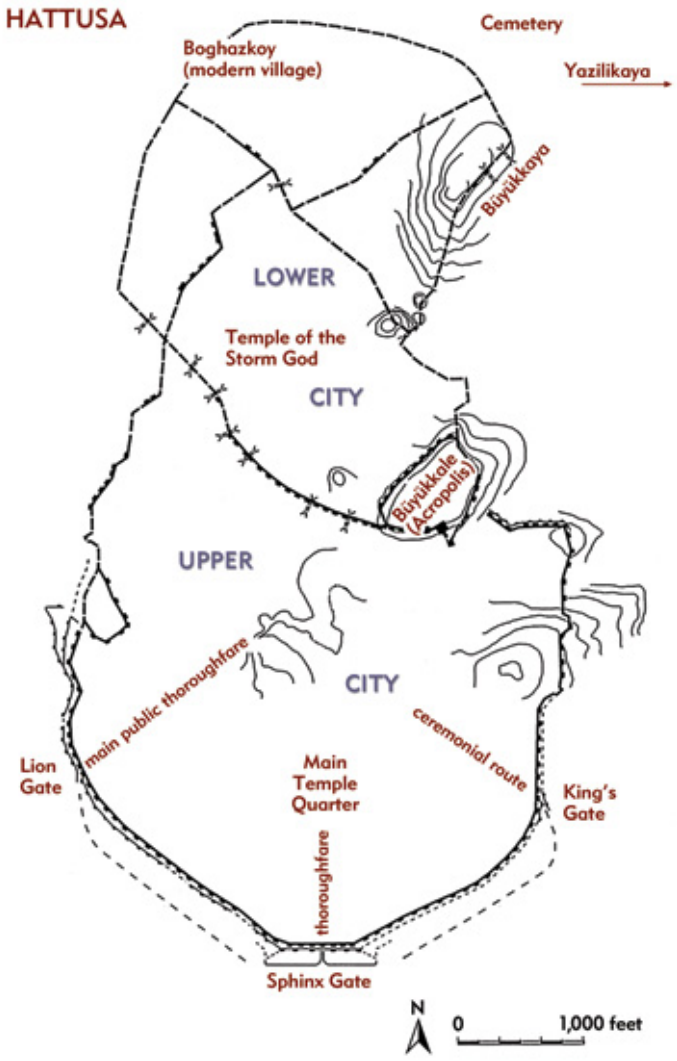
Εικόνα 4.39. *Πινακίδα με το κείμενο της "Απολογίας του Hattusili III".*

Παρά τα όσα αναφέρει ο ίδιος στο κείμενό του, φαίνεται ότι δεν έγινε από όλους τους υπηκόους του αποδεκτός ως ο νόμιμος βασιλιάς και έτσι ξεκίνησε έτσι μία περίοδος αστάθειας στο χεττιτικό βασίλειο. Ο Urhi-Teshub κατέληξε στην Συρία, από όπου προσπάθησε να εξασφαλίσει την βοήθεια των άλλων μεγάλων δυνάμεων της εποχής. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι ζήτησε, μεταξύ άλλων, και την βοήθεια του βασιλιά της Ah-

hiyawa, αν και δεν γνωρίζουμε τι ακριβώς ζήτησε από αυτόν. Φαίνεται όμως ότι το βασίλειο της Ahhiyawa εμπλεκόταν εκείνη την εποχή ενεργά στις διεθνείς υποθέσεις της ανατολικής Μεσογείου.

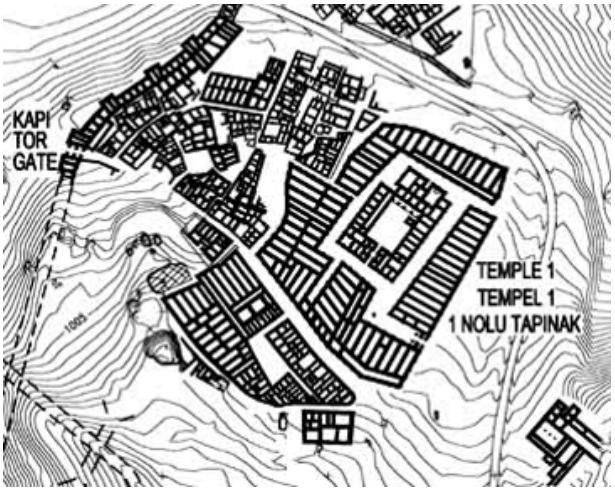
Ο Hattusili III ήταν αναγκασμένος να στρέψει την προσοχή του στα εσωτερικά προβλήματα του βασιλείου, αλλά και να αντιμετωπίσει την απειλή των Ασσυρίων. Γι' αυτόν τον λόγο σύντομα επεδίωξε την σύναψη επίσημης ειρήνης και αμυντικής συμμαχίας με τον Ραμσή ΙΙ, η οποία όντως τέθηκε σε ισχύ το 1259 π.Χ. Κατά την διάρκεια της βασιλείας του φαίνεται ότι η κατάσταση σταδιακά σταθεροποιήθηκε., ωστόσο πλέον το χετιτικό βασίλειο ποτέ δεν επανέκτησε την προτέρα ισχύ του. Έπειτα από τον θάνατό του ξέσπασαν δυναστικές διαμάχες, που είχαν ως αποτέλεσμα την αποσκίρτηση μεγάλων τμημάτων της χεττιτικής επικράτειας στη δυτική και νοτιοδυτική Ανατολία. Ταυτόχρονα οι χεττιτικές κτήσεις στη βόρειο Συρία απειλούνταν από τους Ασσυρίους. Η κατάσταση ήταν ιδιαιτέρως κρίσιμη και ο βασιλιάς Tudhaliya IV (1237-1209 π.Χ.) χρειάστηκε να πραγματοποιήσει μία σειρά από εκστρατείες για να αντιμετωπίσει τους άμεσους κινδύνους. Το τέλος του χεττιτικού βασιλείου επήλθε ξαφνικά, λίγα χρόνια έπειτα από την άνοδο στον θρόνο του τελευταίου βασιλιά, του Suppiluliuma II, το 1207 π.Χ. Η Hattusha καταστράφηκε και το ανάκτορο εγκαταλείφθηκε οριστικά. Αναλυτική πραγμάτευση του θέματος θα γίνει στο *Κεφάλαιο 4.5*.

Η πρωτεύουσα των Χετταίων (χετ. Ḫattuša, προφέρεται ως Χάτουσα με παχύ Χ και Σ) βρισκόταν στο βόρειο άκρο της επικράτειας του βασιλείου και διαρκώς κινδύνευε από τις επιδρομές των Κάσκα, ενός λαού που ζούσε στην ΒΑ Ανατολία και που οι Χετταίοι ποτέ δεν μπόρεσαν να καθυποτάξουν. Στο σημείο της Hattusha υπήρχε ένας οικισμός των γηγενών Hatti ήδη από την δεύτερη χιλιετία π.Χ. Η ακμή της πόλης χρονολογείται στην περίοδο από τον 15ο έως και το τέλος του 13ου αι., όταν έγινε η πρωτεύουσα του χεττιτικού βασιλείου και αποτέλεσε την κύρια έδρα του βασιλιά. Το σύστημα διοίκησης του χεττιτικού βασιλείου ήταν αρκετά αποκεντρωτικό. Κάθε επιμέρους επαρχία διοικούνταν από έναν έπαρχο (που οριζόταν απευθείας από τον βασιλιά ή σπανιότερα αποκτούσε την θέση του κληρονομικώ δικαίω) ή κάποιον τοπικό βασιλιά, οι οποίοι είχαν την έδρα τους σε κάποιο μεγάλο αστικό κέντρο της περιοχής τους. Διάσπαρτα στην χεττιτική επικράτεια βρίσκονταν επίσης σημαντικά ιερά, τα οποία ο βασιλιάς έπρεπε περιοδικά να επισκέπτεται για να πραγματοποιεί συγκεκριμένες ιεροτελεστίες.

Εικόνα 4.40. *Συνοπτικό τοπογραφικό σχέδιο της Hattusa.*

Εξαιτίας του κινδύνου των Κάσκα φαίνεται ότι η πρωτεύουσα μεταφέρθηκε στην νοτιότερη πόλη Tarhuntassa κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Muwatalli II (1295-1272 π.Χ.). Όπως όμως ήδη αναφέρθηκε ο Hattusili III (1267-1237 π.Χ.) επανέκτησε τον έλεγχο της πόλης και ξεκίνησε μάλιστα ένα εκτεταμένο οικοδομικό πρόγραμμα για τον εξωραϊσμό της, αλλά και την βελτίωση των οχυρωματικών της έργων. Αυτό το πρόγραμμα συνεχίσθηκε κατά τη διάρκεια της βασιλείας του διαδόχου του Tudhaliya IV (1237-1209 π.Χ.). Φαίνεται ότι στα χρόνια του δεύτερου βα-

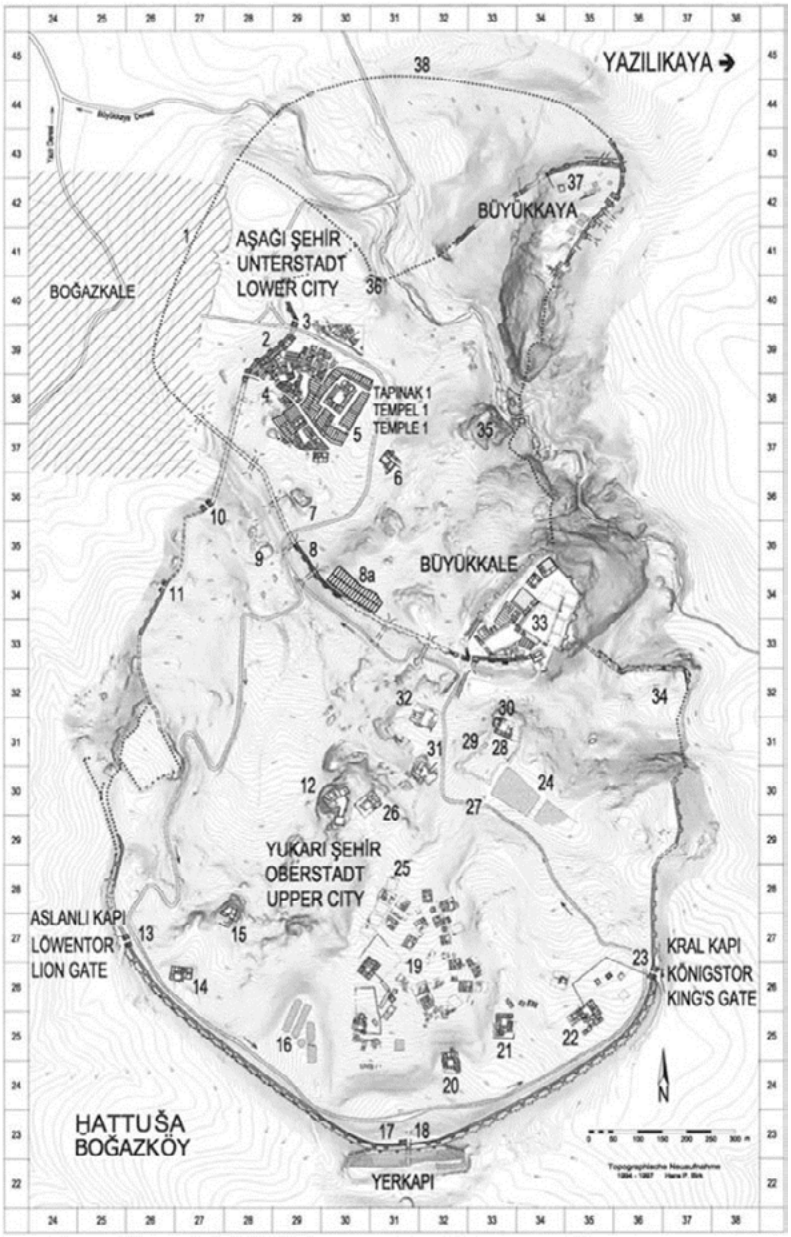

Εικόνα 4.41. *Ο Ναός Ι στην Κάτω Πόλη της Hattusa.*

σιλιά το τείχος της πόλης επεκτάθηκε, έτσι ώστε να συμπεριληφθεί σε αυτήν και η λεγόμενη Άνω Πόλη, που βρίσκεται στο νότιο σημείο της (**Εικ. 4.40).**

Στην Άνω Πόλη βρίσκονται πολυάριθμοι ναοί, αφιερωμένοι σε διάφορες θεότητες των ίδιων των Χετταίων, αλλά και λαών της βασιλείου τους (**Εικ. 4.42**). Ο σημαντικότερος όμως ναός (ο επονομαζόμενος Ναός Ι), βρισκόταν στην Κάτω Πόλη και ήταν αφιερωμένος στον Θεό της Καταιγίδας, που βρισκόταν στην κορυφή του χεττιτικού πανθέου), καθώς και στην θεά του Ήλιου που ήταν η πολιούχος της πόλης Arinna (**Εικ. 4.41**). Είναι ο μεγαλύτερος ναός στην πόλη με διαστάσεις 65 x 42 μ. και συνολικό εμβαδό 14.500 τ.μ. Η κεντρική αυλή του ιερού δεν ήταν στεγασμένη. Σε αυτόν τον χώρο λάμβαναν χώρα οι περισσότερες λατρευτικές πράξεις. Τα μικρά δωμάτια στο βορειοανατολικό άκρο της αυλής αποτελούσαν το άδυτο, τον χώρο δηλαδή όπου βρίσκονταν τα λατρευτικά αγάλματα των θεών. Στα επιμήκη δωμάτια που περιβάλουν το ιερό αποθηκεύονταν γεωργικά προϊόντα που ανήκαν στον ναό, κυρίως δημητριακά, λάδι, κρασί και όσπρια. Σε αυτά βρέθηκαν εκατοντάδες αποθηκευτικά αγγεία, το καθένα από τα οποία χωρούσε μέχρι και 1750 λίτρα (**Εικ. 4.43**).

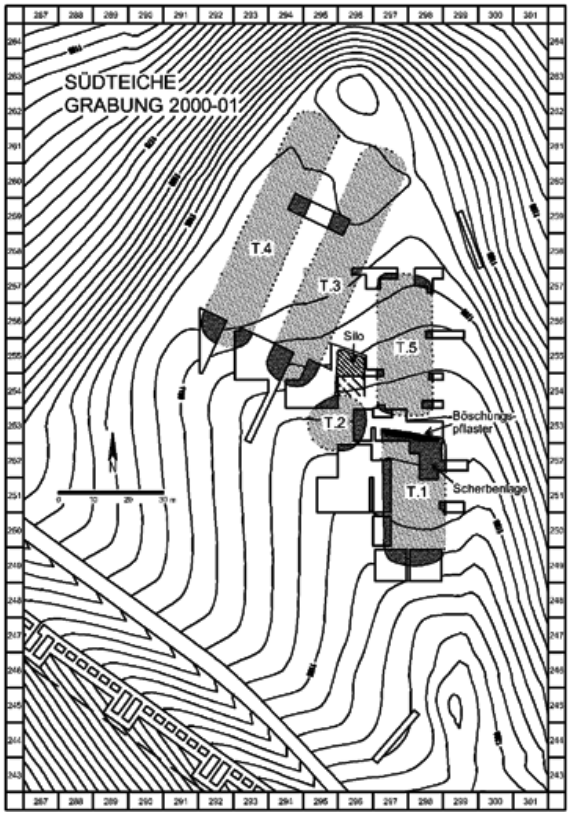
Στην Άνω Πόλη βρίσκονταν επίσης τεράστιες δεξαμενές νερού και αποθήκες σιτηρών, έτσι ώστε ο

Εικόνα 4.42. *Πλήρες τοπογραφικό σχέδιο της Hattusa.*

Εικόνα 4.43. *Αποθηκευτικά αγγεία στον Ναό Ι.*

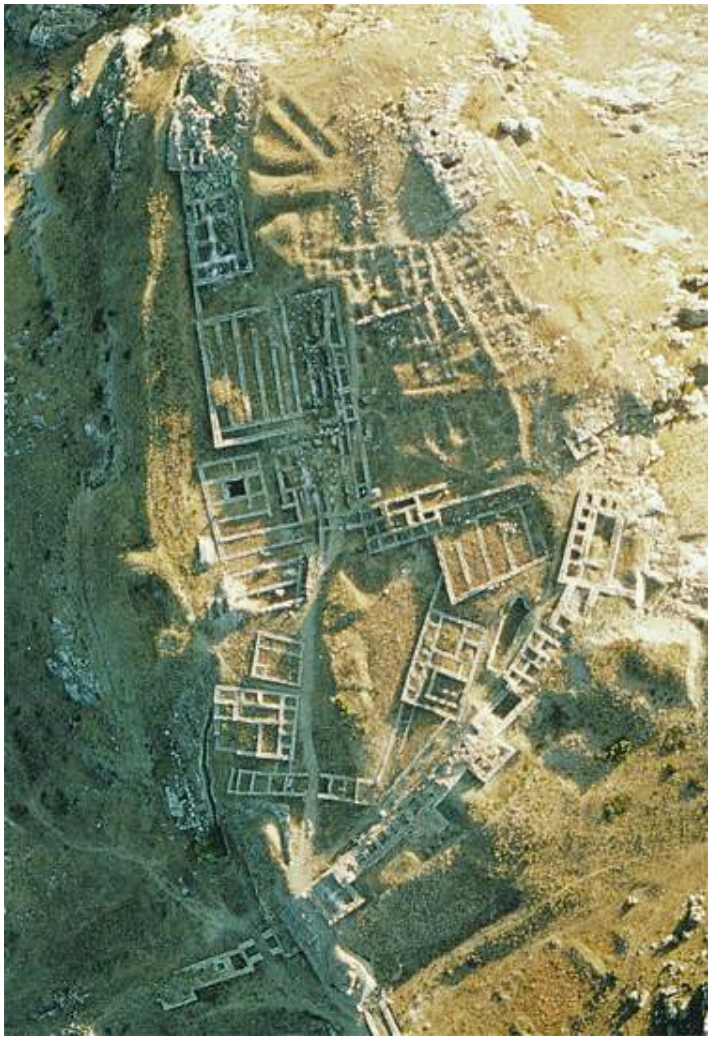

Εικόνα 4.44. *Δεξαμενές στην Hattusa.*

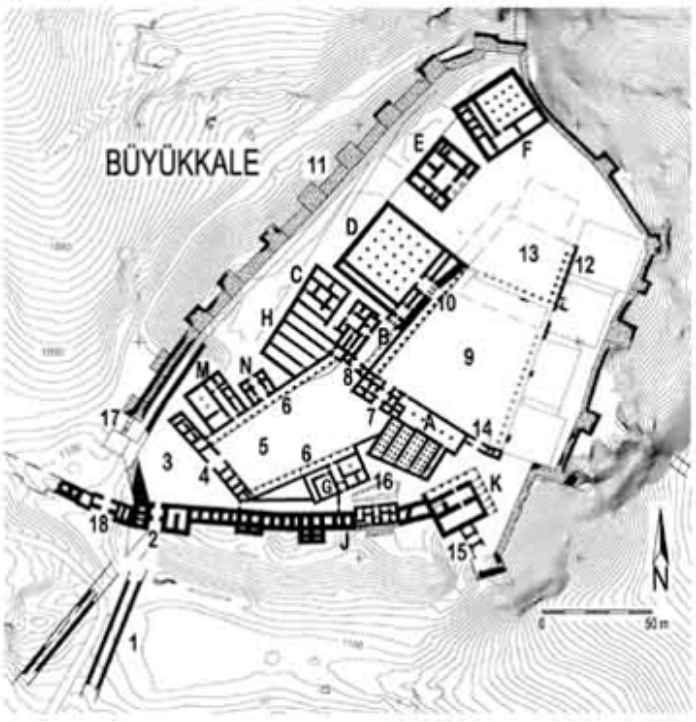
πληθυσμός της πόλης να μπορεί να αντέξει ακόμη και μία πολύμηνη πολιορκία (**Εικ. 4.44**).

Το ανάκτορο του βασιλιά βρισκόταν σε μία τειχισμένη ακρόπολη, που ονομάζεται σήμερα Büyükkale (=το μεγάλο κάστρο). Το ανατολικό του τμήμα προστατευόταν από χαμηλό τείχος, επειδή προστατευόταν από έναν απότομο γκρεμό. Το υπόλοιπο περιβαλλόταν από ισχυρό τείχος με μία κύρια πύλη (**Εικ. 4.46**). Εντός της ακρόπολης κατοικούσε ο βασιλιάς με τις κύριες γυναίκες του και τα ανήλικα παιδιά του, στρατιώτες της προσωπικής του φρουράς και έμπιστοι υπηρέτες. Η αίθουσα του θρόνου βρισκόταν στο κτήριο D, το εσωτερικό του οποίου ήταν γεμάτο από υποστυλώματα (**Εικ. 4.45**).

Το τείχος που περιέβαλε την Hattusa, αλλά και την ακρόπολη του Büyükkale, ήταν ιδιαίτερα ισχυρό και είχε συνολικό μήκος 6,6 χιλιόμετρα (**Εικ. 4.45-46**)! Τα θεμέλια και η κάτω τμήμα του ήταν κατασκευασμένα από λίθο, ωστόσο η κατασκευή δεν ήταν συμπαγής. Ο χώρος ανάμεσα στον εξωτερικό και τον εσωτερικό τοίχο χωριζόταν σε μικρά ορθογώνια δωμάτια με εγκάρσιους τοίχους. Αυτοί οι χώροι γεμίζονταν με χώμα και πέτρες και αποτελούσαν την βάση, επάνω στην οποία

Εικόνα 4.46. *Αεροφωτογραφία της ακρόπολης στο Büyükkale.*

Εικόνα 4.45. *Τοπογραφικό σχέδιο της ακρόπολης στο Büyükkale.*

Εικόνα 4.47. *Πήλινο αντίγραφο ενός τμήματος χεττιτικού τείχους.*

κτιζόταν η ανωδομή του τείχους από ωμοπλίνθους. Ένα πήλινο αντίγραφο τμήματος ενός χεττιτικού τείχους (**Εικ. 4.47**) μας δείχνει πώς πρέπει να φανταστούμε την πλίνθινη ανωδομή, τις επάλξεις και τους πύργους. Απεικονίζονται ακόμη και τα ξύλινα στηρίγματα της στέγης του πύργου που εξέχουν. Ένα τμήμα του τείχους μήκους 200 μ. ξανακτίσθηκε από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, το οποίο πραγματοποιεί τις αρχαιολογικές ανασκαφές στην Hattusa (**Εικ. 4.48**). Αξίζει να αναφερθεί ότι γι' αυτό μόνον το μικρό τμήμα του τείχους χρησιμοποιήθηκαν συνολικά 64.000 ωμόπλινθοι, κάθε μία με διαστάσεις 45 x 45 x 10 εκ. και βάρος 34 κιλά! Είναι προφανές ότι αν το τείχος είχε κτισθεί ολόκληρο από πέτρες (όπως τα αντίστοιχα των Μυκηναϊκών ακροπόλεων) θα ήταν πολύ ισχυρότερο. Παρά το γεγονός ότι οι ωμόπλινθοι είχαν επαλειφθεί με ένα στεγανοποιητικό κονίαμα, φθείρονταν από τα καιρικά φαινόμενα και έπειτα από την πάροδο μίας ή δύο δεκαετιών, έπρεπε να αντικαθίστανται. Φαίνεται όμως ότι οι κτίστες του τείχους της Hattusa δεν είχαν άλλη επιλογή, αφού η έκταση της πόλης που έπρεπε να προστατευθεί ήταν τεράστια και άρα ήταν αναγκασμένοι να καταφύγουν σε αυτήν την λύση.

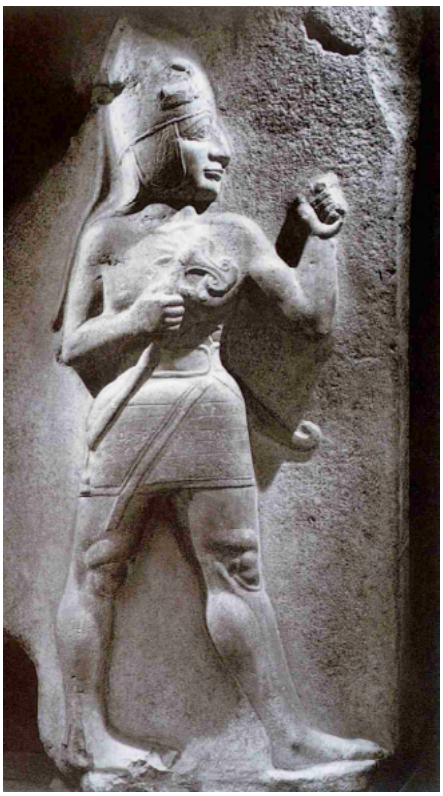

Εικόνα 4.48. *Αναπαράσταση ενός τμήματος του τείχους της Hattusa.*

Στο τείχος της Άνω Πόλης σώζονται τρεις μνημειακές πύλες: η "πύλη των λεόντων", η "πύλη των σφιγγών" και η πύλη του βασιλιά". Αυτές οι ονομασίες οφείλονται στα γλυπτά που κοσμούν τις παραστάδες τους. Η "πύλη των λεόντων" (**Εικ. 4.49**) θυμίζει κατ' όνομα την αντίστοιχη "πύλη των λεόντων" στις Μυκήνες,

Εικόνα 4.49. *Η "πύλη των λεόντων" στην Hattusa.Δεξιά αναπαράσταση από τον H. Schriever.*

Εικόνα 4.50. *Η "πύλη του βασιλιά" στην Hattusa.*

ωστόσο στην περίπτωση της χεττιτικής πύλης τα λιοντάρια στέκονται όρθια στην βάση των παραστάδων εκατέρωθεν αυτής. Από το ανοικτό στόμα τους προβάλλει η γλώσσα τους, η οποία φθάνει μέχρι και το πηγούνι τους. Πρόκειται για μία σύμβαση την οποία συχνά συναντούμε στην τέχνη και στοχεύει στο να καταστήσει τα θηρία πιο τρομακτικά. Σε ολόκληρη την Εγγύς Ανατολή γλυπτές παραστάσεις λιονταριών συχνά κοσμούν πύλες.

Η "πύλη του βασιλιά" (**Εικ. 4.50**) διακοσμείται από ένα ανάγλυφο με παράσταση ενός θεού. Η μορφή, ύψους 2,20 μέτρων, έχει μία αφύσικη στάση, αφού ο κάτω κορμός και το κεφάλι της αποδίδονται κατά τομή, ενώ ο άνω κορμός της κατ' ενώπιον. Πρόκειται όμως για μία σύμβαση συνηθισμένη στην τέχνη της Εγγύς Ανατολής, την οποία προφανώς είχαν υιοθετήσει και οι Χετταίοι. Το γεγονός ότι απεικονίζεται ένας θεός προκύπτει από το γεγονός ότι στο κράνος του διακρίνεται ένα κέρατο. Πρόκειται για μία σύμβαση που επίσης προέρχεται από την τέχνη της Μεσοποταμίας και της Συρίας. Όσο περισσότερα ζεύγη κεράτων κοσμούν το κράνος μίας θεότητας τόσο ανώτερη ήταν και η θέση της στην ιεραρχία των θεών.

Η "πύλη των σφιγγών" (τουρκ. Yerkapi="η πύλη της γης") είναι η πιο μνημειακή από τις τρεις. Βρίσκεται στην κορυφή μίας τεράστιες κόλουρης πυραμίδας μήκους 250, πλάτους 70 και ύψους 30 μέτρων, κτισμένης από αδρά λαξευμένους λίθους (**Εικ. 4.51**). Δεν πρόκειται για μία συμπαγή κατασκευή, αλλά για μία λίθινη επένδυση που καλύπτει το χώμα του λόφου, επάνω στον οποίον βρίσκεται η πύλη. Κοσμείται από δύο εντυπωσιακές σφίγγες, οι οποίες είναι στραμμένες προς τον νότο (**Εικ. 4.52**). Σημαντική πηγή πληροφοριών για την χεττιτική περίοδο αποτελούν τα χιλιάδες κείμενα που ανακαλύφθηκαν κυρίως στην Hattusa, αλλά και σε άλλες πόλεις. Τα περισσότερα από αυτά ήταν γραμμένα σε σφηνοειδή γραφή (Εικ. **4.53**, περιμετρικά), την οποία οι Χετταίοι υιοθέτησαν από την Συρία κάποια στιγμή κατά την πρώιμη δεύτερη χιλιετία π.Χ. Κατά τον 14ο αι., κυρίως όμως κατά τον 13ο αι. χρησιμοποιούνταν παράλληλα και μία ακόμη γλώσσα και γραφή, τα Λουβικά ιερογλυφικά (**Εικ. 4.53**, *στο κέντρο*). Τα Λουβικά, όπως και τα χεττιτικά, ανήκουν στην ινδοευρωπαϊκή γλωσσική οικογένεια.

Τα κείμενα που έχουν σωθεί μας παρέχουν πληροφορίες για την μυθολογία των Χετταίων, τις λατρευτικές τελετές τους, την διοικητική οργάνωση του βασιλείου τους, την καθημερινή ζωή, καθώς και την ιστορία της εποχής.

Εικόνα 4.51. *Η "πύλη των σφιγγών" στην Hattusa.*

Εικόνα 4.52. *Μία από τις σφίγγες στην "πύλη των σφιγγών" στην Hattusa.*

Εικόνα 4.53. *Σφραγίδα του Tarkummuwa με επιγραφή σε σφηνοειδή γραφή (περιμετρικά) και σε λουβική ιερογλυφική (στο κέντρο).*

Για τους Χετταίους γραφείς, δείτε αυτό το σύντομο βίντεο:

http://www.smithsonianchannel.com/videos/the-written-word/15662

Κείμενο 1 (απόσπασμα από το "κείμενο του Anitta")

§1 (Έτσι) ο Anitta, ο γιός του Pitḫana, Βασιλέας της Kuššara: Μίλησε! Ήταν αγαπητός στον Θεό της Καταιγίδας του Ουρανού. Όταν ήταν αγαπητός στον Θεό της Καταιγίδας, ο βασιλέας της πόλης Neša [αιχμαλωτίσθηκε(;)] από τον βασιλέα της πόλης Kuššara.

§2 Ο βασιλέας της Kuššara κατέβηκε από την πόλη με πολυάριθμους [στρατιώτες. Κατέκτησε την Neša την νύχτα κατά τη διάρκεια μίας καταιγίδας. Αιχμαλώτισε τον βασιλέα της Neša, ωστόσο δεν έκανε κάτι κακό στους κατοίκους της Neša. Τους κατέστησε μητέρες και πατέρες του [...]

§9 [Αντέγραψα;] αυτά τα λόγια σε μία πινακίδα στην πύλη μου. Εφεξής και για πάντα, κανείς δεν θα καταστρέψει αυτήν την πινακίδα! Όποιος την καταστρέψει, ας είναι εχθρός της Neša!

§10 Μία δεύτερη φορά ο Piyušti, βασιλέας των Ḫatti, ήλθε. Στην πόλη Šalampa [νίκησα;] τα βοηθητικά στρατεύματα που έφερε.

§11 [...] όλες τις χώρες από την Zalpuwa στην Θάλασσα. Παλαιότερα, ο Uḫna, βασιλέας της Zalpuwa, μετέφερε τον θεό μας από την Neša στην Zalpuwa. Αργότερα εγώ, ο Anitta, ο Μέγας Βασιλέας, έφερα πίσω τον θαό μας από την Zalpuwa στη Neša. Έφερα τον Ḫuzziya, βασιλέα της Zalpuwa, ζωντανός στην Neša. [Επειδή] η Ḫattuša [δεν] έκανε κάτι κακό εναντίον μου, την άφησα ήσυχη. Όταν [. . .] αργότερα ενέσκηψε λιμός εκεί, ο Ḫalmašuitt, ο θεός τους, μου την έδωσε. Την κατέκτησα μία νύχτα με καταιγίδα. Σ' εκείνο το σημείο έσπειρα χορτάρι.

§12 Όποιος γίνει βασιλιάς μετά από μένα και κατοικήσει την Ḫattuša, ας τον χτυπήσει ο Θεός της Καταιγίδας!

§14 Έκτισα συνοικίες στην Neša. Πίσω από την πόλη έκτισα τον Οίκο του Θεού της Καταιγίδας του Ουρανού και έναν Οίκο για τον θεό [μας].

§15 Έκτισα τον Οίκο του Ḫalmašuitt, [δηλαδή] έναν Οίκο του Θεού της Καταιγίδας, τον θεό μου, και έναν Οίκο για τον θεό μας. Τα λάφυρα που έφερα από την εκστρατεία μου τα χρησιμοποίησα για να τους διακοσμήσω.

§16 Έκανα έναν όρκο. [Πήγα] στο κυνήγι. Την ίδια μέρα έφερα στην Neša, την πόλη μου, δύο λιοντάρια, σαράντα χοίρους, έναν [ή εξήντα] αγριόχοιρους, 120 άγρα ζώα, λεοπαρδάλεις, λιοντάρια, ελάφια [. . .].

§17 Το [επόμενο] έτος πήγα εκεί, στην πόλη Šalatiwara, για μάχη. Ο ηγεμόνας της Šalatiwara, μαζί μου τους γιούς τους μαζεύτηκαν. Ήλθε εναντίον [μου]. Άφησε την χώρα και την πόλη του και έλαβε θέση στον ποταμό Ḫulanna.

§18 [Ο στρατός της] Neša πήγε πίσω [τους] και πυρπόλησε τις πόλεις. Αυτούς που [συγκέντρωσε;] στην πόλη: 1.400 στρατιώτες. 40 ομάδες αλόγων, [. . . .] τους μάζεψε και έφυγε.

§19 Όταν πήγα σε μία εκστρατεία [. . .]. Ο ηγεμόνας της Purušḫanda μου [έφερε] ένα δώρο ḫengur, έναν σιδερένιο θρόνο και μία σιδερένια βακτηρία. Όταν επέστρεψα στην Neša, έφερα τον ηγεμόνα της Purušḫanda μαζί μου. Όταν έρχεται στην εσωτερική αίθουσα, θα κάθεται μπροστά μου στα δεξιά.

Κείμενο 2 (απόσπασμα από την "απολογία του Ḫattušili III")

§3 Ο πατέρας μου Muršili απέκτησε 4 παιδιά: τον Ḫalpa-šulupi, τον Muwattalli, τον Ḫattušili και την Maššanauzzi, μία κόρη. Εγώ ήμουν το νεότερο απ' όλα τα παιδιά. Όσο ήμουν ακόμη παιδί –ήμουν ακόμη ηνίοχος- αυτή [η θεά Šaušga] έστειλε τον Muwattalli, τον αδελφό μου, στον Muršili, τον πατέρα, μέσω ενός ονείρου: "Για τον Ḫattušili τα χρόνια είναι σύντομα. Δεν θα έχει μακρά ζωή. Δώσε τον σε μένα [την Šaušga], άφησέ τον να γίνει ιερέας μου και θα μείνει ζωντανός!" Έτσι ο πατέρας μου με πήρε όσο ήμουν παιδί και με ανέθεσε στην υπηρεσία της θεάς ως ιερέα και έκανα προσφορές. Στα χέρια της Šaušga, της κυρίας μου, μου πήγαν όλα καλά. Η κυρία μου Šaušga με πήρε από το χέρι και έγινε η θεϊκή οδηγός μου.

§4 Όταν ο πατέρα μου, Muršili, έγινε θεός [δηλαδή πέθανε] και ο αδελφός μου Muwattalli κάθισε στον θρόνο του πατέρα μου, έγινε στρατιωτικός διοικητής μπροστά από τον αδελφό μου. Ο αδελφός μου με έκανε αρχηγό της Βασιλικής Σωματοφυλακής και μου έδωσε να διοικήσω την Άνω Χώρα και διοίκηση την Άνω Χώρα. Ο Arma-Tarḫunta, γιος του Zida, [την] κυβέρνησε πριν από μένα. Επειδή η Šaušga, η κυρία μου, με αναγνώρισε και ο αδελφό μου Muwattalli με είχε επίσης σε εκτίμηση, όταν κάποιοι είδαν την αναγνώριση της Šaušga, της κυρίας μου και την εκτίμηση του αδελφού μου, με φθόνησαν. Τότε ο Arma-Tarḫunta, γιος του Zida, καθώς και άλλοι

ἄνθρωποι ἄρχισαν να μου δημιουργούν προβλήματα. Ήταν εχθρικοί απέναντί μου και τα πράγματα εξελίχθηκαν εις βάρος μου. Ο αδελφός μου, Muwattalli, με κάλεσε στον θεϊκό τροχό. Ωστόσο η Šaušga, η κυρία μου, [ήλθε;] σε μένα μέσω ενός ονείρου. Είπε σε μένα μέσω ενός ονείρου, "Θα σε παραδώσω στην θεότητα. Μη φοβάσαι!" Με απήλλαξε από τις κατηγορίες η θεότητα…

§5 Όταν ο αδελφός μου, Muwattalli, κατάλαβε τι είχε συμβεί, ούτε ένας κακός λόγος δεν απέμεινε εναντίον μου. Με πήρε πίσω. Έβαλε όλο το πεζικό και τα άρματα των Χάττι στο χέρι μου και είχα υπό τις διαταγές μου όλο το πεζικό και τα άρματα των Χάττι. Ο αδελφός μου με έστελνε τακτικά έξω [σε εκστρατείες] και επειδή η Šaušga, η κυρίως μου, με είχε αναγνωρίσει, όποτε έστρεφα τα μάτια μου σε μία εχθρική χώρα, ο εχθρός ποτέ δεν έστρεφε τα μάτια μου πίσω. Συνεχώς κατακτούσε όλες τις εχθρικές χώρες...

§6 Όταν ο αδελφός μου Muwattalli πήγε στην Κάτω Χώρα εξαιτίας αυτών που του είπε ο θεός του και άφησε την Ḫattuša, ο αδελφός μου πήγε τους θεούς της Ḫattuša και τους νεκρούς [βασιλείς, εννοεί τις εικόνες τους] και τα μετέφερε στην Κάτω Χώρα. Στη συνέχεια όλες οι χώρες των Kaška ... επαναστάτησαν... Οι χώρες που κατακτήθηκαν δεν θέρισαν κριθάρι και καρπούς για 10 χρόνια... Ο αδελφός μου, Muwattalli, με έστειλε και με εγκατέστησε στην πόλη Pittiyarika. Μου έδωσε λίγα στρατεύματα και άρματα. Αλλά ανέλαβα τον έλεγχο των βοηθητικών στρατευμάτων της χώρας και πήγα. Εγκλώβισα τον εχθρό στην πόλη Ḫaḫḫa και τον πολέμησα. Η Šaušga, η θεά μου, έτρεχε εμπρός μου. Όποιον Χετταίο κρατούσαν [αιχμάλωτο] τον πήρα και τον εγκατέστησα αλλού. Αιχμαλώτισα τους αρχηγούς(;) και τους παρέδωσα στον αδελφό μου...

§7 Συνέβη να εισβάλει ο εχθρός από την πόλη Pišḫuru. Η πόλη Karaḫna και η πόλη Marišta βρίσκονταν στο μέσο των εχθρών... Είχε 800 ομάδες αλόγων [δηλ. άρματα] και τα στρατεύματα ήταν αμέτρητα. Ο αδελφός μου, Muwattalli, με έστειλε. Μου έδωσε μόνο 120 ομάδες αλόγων και όσον αφορά στο στράτευμα, δεν είχε ούτε έναν άνδρα μαζί μου. Αλλά η Šaušga, η κυρία μου, έτρεξε μπροστά μου και εκείνη την φορά κυρίευσα τον εχθρό με το ίδιο το σώμα ου. Όταν σκότωσα τον άνδρα που ήταν αρχηγός τους, ο εχθρός υποχώρησε. Όσες ατείχιστες πόλεις των Ḫatti ήταν κατειλημμένες, άρχισαν να επιτίθενται και έτρεψαν σε φυγή τον εχθρό. Έκτισα μία νικητήρια στήλη στην πόλη Wištawanda. Τότε επίσης, η αναγνώριση της Šaušga, της κυρίας μου, ήταν για μένα και το όπλο που κρατούσα τότε το επιχρύσωσα και θα το τοποθετήσω μπροστά από την θεά, την κυρία μου.

§8 Ο αδελφός μου Muwattalli ήλθε μετά από μένα και οχύρωσε τις πόλεις Anziliya και Tapikka. Αμέσως έφυγε μακριά. Δεν με πλησίασε καθόλου! ... Μετέφερε τους θεούς των Ḫatti και τους νεκρούς [δηλ. τις εικόνες των νεκρών βασιλέων σε ένα μέρος και τις πήγε κάτω στην πόλη Tarḫuntašša και οχύρωσε την Tarḫuntašša. Αλλά δεν πήγε στις πόλεις Durmitta και Kuruštama. Εκείνο τον καιρό με άφησε στις χώρες και μου έδωσε αυτές τις άδειες χώρες για να τις κυβερνήσω… Όλες αυτές τις άδειες χώρες που ο αδελφός μου έβαλε στο χέρι μου, με τη βοήθεια της Šaušga, της κυρίας μου, τις κατέκτησε, άλλες χώρες με τα όπλα και άλλες έκαναν ειρήνη μαζί μου. Η Šaušga, η κυρία μου, βάδιζε μαζί μου και οι άδειες χώρες ξανακατοικήθηκαν και με τις δικές μου προσπάθειες τις έκανα και πάλι χεττιτικές.

§9 Όταν ο αδελφός μου πήγε στην Αίγυπτο, οδήγησα όλα τα στρατεύματα αυτών των χωρών που είχα γεμίσει κατοίκους, στην εκστρατεία κατά της Αιγύπτου με τον αδελφό μου. Και επειδή τα στρατεύματα των Ḫatti βρίσκονταν στο χέρι μου κατά τη βασιλεία του αδελφού μου, τα διοίκησα. Ωστόσο ο Arma-Tarḫunta, γιος του Zida, είδε την εύνοια της Šaušga, της κυρίας μου, καθώς και του αδελφού μου και επειδή δεν είχε καμία επιτυχία, αυτός και η γυναίκα του και οι γιοι του άρχισαν να μου κάνουν μάγια. Γέμισε ακόμη και την Šamuḫa, την πόλη της θεάς, με μαγεία. Όταν επέστρεψα από την Αίγυπτο, πήγα στην πόλη Lawazantiya για να τιμήσω με προσφορές την θεά και λάτρευσα την θεά. Σύμφωνα με τις οδηγίες της θεάς, πήρα για σύζυγό μου την Pudu-Ḫepa, κόρη του Pentib-šarri, του ιερέα. Παντρευτήκαμε, η θεά μας έδωσε την αγάπη ενός ανδρόγυνου και αποκτήσαμε γιους και κόρες… Οχύρωσα την πόλη Ḫawarkina και Dilmuna. Αλλά η πόλη Ḫakpiš έγινε εχθρική. Έστειλα Kaška και την υπέταξα με τις προσπάθειές μου. Έγινα βασιλιάς της Ḫakpiš και εσύ έγινες βασίλισσα της Ḫakpiš.

§10 ... Ανακάλυψαν μαγεία στον Arma-Tarḫunta, μαζί με την γυναίκα και τα παιδιά του και το απέδειξαν σε αυτόν. Γέμισε ακόμη και την Šamuḫa, την πόλη της θεάς, με μαγεία. Έτσι η θεά, η κυρία μου, τον έκανε κατώτερό μου. Ο αδελφός μου τον παρέδωσε σε μένα μαζί με την γυναίκα, τα παιδιά του και τον οίκο του... Και επειδή ο Arma-Tarḫunta ήταν άνθρωπος του αίματός μου και επίσης γέρος και έκανε έκκληση σε μένα, τον άφησα. Άφησα επίσης και τον γιο του Šippa-ziti και δεν τους έκανα τίποτε. Έστειλα τον Arma-Tarḫunta και τον γιο του στην πόλη Alašiya, αλλά πήρα τα μισά χωράφια του ως μερίδιο και τα έδωσα πίσω στον Arma-Tarḫunta...[Όταν] ο αδελφός μου έγινε θεός, για την τιμή του αδελφού μου δεν έκανα τίποτε για μένα. Αφού δεν είχε ακόμη έναν γιο

šaḫuiḫwiššuwali, πήρα τον Urḫi-Teššup, έναν γιο μίας συζύγου του δεύτερης τάξης και τον έκανα βασιλιά στην χώρα των Ḫatti. Έβαλα τα [στρατεύματα] στο χέρι του. Ήταν [Μέγας Βασιλέας] για όλες τις χώρες των Ḫatti και εγώ ήμουν βασιλιάς στην πόλη Ḫakpiš. Με τα στρατεύματα και τα άρματα πήγα [εκεί]. Επειδή η πόλη Nerik ήταν ερειπωμένη από [τις μέρες του Ḫan]tili, την [πήρα και και την ανοικοδόμησα]. Υπέταξα όλες τις χώρες που συνόρευαν με την πόλη Nerik και είχαν [επίσης] σύνορα με την πόλη Nera και την πόλη Ḫaššura και τις έκανα φόρου υποτελείς...

§11 Όταν ο Urḫi-Teššup είδε την εύνοια της θεάς σε μένα, με φθόνησε και μου προξένησε λύπη, μου πήρε την πόλη Šamuḫa και μου πήρε όλες τις άδειες χώρες που είχα γεμίσει με κατοίκους. Με μείωσε. Αλλά ο θεός του είπε να μην πάρει την πόλη Ḫakpiš από μένα. Επειδή ήμουν ο Ιερέας του Θεού της Καταιγίδας της Nerik, γι' αυτόν τον λόγο δεν την πήρε από μένα. Για χάρη της τιμής του αδελφού μου δεν έκανα τίποτε. Για επτά χρόνια υποτάχθηκα. Αλλά [εξαιτίας] αυτού που του είπε ένας θεός και της συμβουλής ενός άνδρα, θέλησε να με καταστρέψει. Μου πήρε την πόλη Ḫakpiš και την πόλη Nerik. Έτσι δεν παρέμεινα πια υποταγμένος. Έγινα εχθρικός προς αυτόν. Αλλά όταν έγινα εχθρός του, δεν το έκανα αυτό ως μία μιαρή [πράξη]. Επαναστάτησα εναντίον στο άρμα; Επαναστάτησα εναντίον του στο μέσα σε ένα σπίτι; [Όχι!] Του έστειλα μήνυμα ως σε εχθρό μου: "Αντιδίκησες μαζί μου! Είσαι Μέγας Βασιλέας. Αλλά στην μία περιφέρεια που μου άφησες, είμαι βασιλιάς σε αυτήν την περιφέρεια! Έλα λοιπόν! Η Šaušga της Šamuḫa και ο Θεός της Καταιγίδας της Nerik θα είναι οι κριτές αυτής της υπόθεσης!" Αφού έγραψα με αυτόν τον τρόπο στον Urḫi-Teššup, κάποιος θα μπορούσε να μιλήσει έτσι: "Γιατί τον έκανες βασιλιά πριν; Γιατί δεν συνέχισες να του γράφεις με εχθρικό τρόπο;" [Σε αυτό απαντώ]: "Δεν θα έπρεπε να αντιδικούσε μαζί μου!" Θα έβαζαν οι θεοί στ' αλήθεια έναν Μέγα Βασιλέα χαμηλότερα από έναν μικρό βασιλέα; Τώρα, επειδή αντιδίκησε μαζί μου οι θεοί των έκαναν κατώτερό μου μέσα από την νομική υπόθεση. Του έστειλα αυτά τα λόγια: "Έλα!"...

§12 Επειδή η Šaušga, η κυρία μου, είχε παλαιότερα δηλώσει [ότι θα αναθέσει] την βασιλεία σε μένα, εκείνη την εποχή η Šaušga, η κυρία μου, εμφανίσθηκε στη γυναίκα μου σε ένα όνειρο: "Θα τρέξω μπροστά από τον άνδρα σου, και όλοι οι Ḫatti θα υπακούσουν τον άνδρα σου. Επειδή τον ανέδειξα [από τα παιδικά του χρόνια], ποτέ και σε καμία στιγμή δεν τον εγκατέλειψα σε κάποια εχθρική νομική υπόθεση ή σε κάποιον εχθρικό θεό. Τώρα θα τον αναδείξω και θα τον παρουσιάσω στην Θεά του Ήλιου της Arinna για το ιερατικό αξίωμα. Θα πρέπει να με λατρεύεις ως Šaušga parašši!" ... Σε όσους άρχοντες ο Urḫi-Teššup είχε εξορίσει κάπου, η Šaušga, η κυρία μου, εμφανίσθηκε σε αυτούς [λέγοντας]: "Μόνοι σας είστε αδύναμοι, αλλά εγώ, η Šaušga, έστρεψα όλες τις χώρες των Ḫatti προς τον Ḫattušili". Εκείνον τον καιρό επίσης και εγώ διαπίστωσα πολύ την θεία πρόνοια της Šaušga. Δεν άφησε τον Urḫi-Teššup σε κάποιο άλλο μέρος, αλλά τον έκλεισε στην πόλη Šamuḫa, όπως ένα γουρούνι στο χοιροστάσιο. Όσοι Kaška ήταν παλαιότερα εχθρικοί σε μένα, με υποστήριξαν. Όλοι από τους Ḫatti με υποστήριξαν. Χάριν της τιμής του αδελφού μου, δεν έκανα τίποτε. Πήγα πίσω στην Šamuḫa για τον Urḫi-Teššup και τον έφερα πίσω ως αιχμάλωτο. Του έδωσα οχυρές πόλεις στην χώρα Nuḫašši και εγκαταστάθηκε εκεί. Θα ύφαινε κάποια άλλη συνωμοσία και θα πήγαινε στην χώρα της Βαβυλώνας, αλλά πληροφορήθηκα αυτήν την υπόθεση και τον αιχμαλώτισα και τον έστειλα στην ακτή της θάλασσας. Έκαναν τον Šippa-ziti να διασχίσει τα σύνορα και του πήρα τα κτήματα. Τα έδωσα στην Šaušga, την κυρία μου, και η Šaušga, η κυρία μου, μετά συνέχισε να με οδηγεί βήμα βήμα…

§15 Στο μέλλον, όποιος γιος, εγγονός ή μελλοντικός απόγονος του Ḫattušili και της Pudu-Ḫepa ανέβει στον θρόνο, ας είναι πιο ευλαβής στην Šaušga της Šamuḫa απ' όλους τους θεούς!

<u>Χρήσιμοι σύνδεσμοι:</u>

- Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης: http://www.metmuseum.org/toah/hd/htit/hd_htit.htm
- Βρεταννικό Μουσείο: http://www.britishmuseum.org/explore/cultures/middle_east/hittites.aspx
- Μουσείο Πολιτισμών Ανατολίας στην Άγκυρα: http://www.transanatolie.com/english/turkey/in%20brief/museums/amm/anatolian_civilisations_museum.htm#Ancient_Hittites_And_Hittites_Empire
- Χεττιτικά Μνημεία (ιστοσελίδα για το γενικό κοινό, ωστόσο με πολλές φωτογραφίες):

  http://www.hittitemonuments.com/

Ιστοσελίδες για την Χεττιτική γλώσσα:

- The Hittite Grammar Homepage: http://www.assyrianlanguages.org/hittite/index_en.php?page=accueil
- Hittite Online: http://www.utexas.edu/cola/centers/lrc/eieol/hitol-0-X.html
- Χεττιτική γραμματοσειρά: http://www.hethport.uni-wuerzburg.de/cuneifont/Unicode%20fonts%20for%20Cuneiform.html
- Βίντεο για το πώς έγραφε ένας γραφέας σε μία πήλινη πινακίδα σφηνοειδή: https://www.youtube.com/watch?v=cmZ_3VYWLqU

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Arnaud, D. 1987. "Les Hittites sur le Moyen-Euphrat: Protecteurs et indigènes." *Hethitica* 8:9-27.

Astour, M. C. 1989. *Hittite History and absolute Chronology of the Bronze Age*. Pârtiile.

Beckman, G. A. 1996. *Hittite Diplomatic Texts*: Atlanta.

Bittel, K. 1976. *Die Hethiter - Die Kunst Anatoliens vom Ende des 3. bis zum Anfang des 1. Jahrtausends vor Christus*. München.

Bryce, T. R. 1982. *The Major Historical Texts of Early Hittite History*. University of Queensland.

____. 2004. *Life and Society in the Hittite World.* Oxford.

____. 2005. *The Kingdom of the Hittites.* Oxford.

Bryce, T. R., και A. Hook. 2007. *Hittite warrior*. Warrior 120. Oxford.

Collins, B. J. 2008. *The Hittites and their world*, Archaeology and biblical studies no 7. Leiden & Boston.

Güterbock, H. G. 1995. "Resurrecting the Hittites." *CivANE*:2765-77.

Güterbock, H. G., και H. A. Hoffner (επιμ.) 1989. *The Chicago Hittite Dictionary*. Chicago.

Gilan, A. 2008. *Hittite Ethnicity? : Constructions of Identity in Hittite Literature*. Oxford.

Gromova, D. 2007. *Hittite Role in Political History of Syria in the Amarna Age Reconsidered*.

Gurney, O. R. 1990. *The Hittites*. Harmondsworth.

Haas, V. 1994. *Geschichte der hethtitischen Religion*, HdO. Leiden/New York/Köln.

____. 1995. "Death and the Afterlife in Hittite Thought." *CivANE*:2021-303.

Held, W. H., W. R. Schmalstieg, και J. E. Gertz. 1988. *Beginning Hittite*. Columbus.

Herbordt, S. 2006. *The Hittite royal cylinder seal of Tuthaliya IV with "Umarmungsszene"*. London & Turin.

____. 2010. *The Hittite King and his Court from the Perspective of the Sealed Bullae from Hattusa*. Mainz.

Hoffner, H. A. 1980. "History and Historians of the Ancient Near East: The Hittites." *Orientalia* 49:283-332.

Hoffner, H. A., Jr. 1998. *Hittite Myths*, Writings from the Ancient World. Atlanta, GA: Society of Biblical Literature.

Hoffner, H. A., και G. M. Beckman. 2009. *Letters from the Hittite Kingdom*, Writings from the ancient world no 15. Atlanta, GA.

Holland, G. B., και M. Zorman. 2007. *The tale of Zalpa : myth, morality, and coherence in a Hittite narrative*, Studia Mediterranea 19. Pavia.

Hopkins, D. C. 2002. *Across the Anatolian plateau: readings in the archaeology of ancient Turkey*, Annual of the American Schools of Oriental Research 57. Boston, Mass.

Hout, T. P. J. Van den. 1995. "Khattushili III, King of the Hittites." *CivANE*:1107-20.

Hout, T. P. J. van den, και C. H. van Zoest. 2006. *The life and times of Hattušili III and Tuthaliya IV: proceedings of a symposium held in honour of J. de Roos, 12 - 13 December 2003, Leiden*, Uitgaven van het Nederlands

Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden 103. Leiden.

Klengel, H. et al. 1998. *Geshichte des Hethitischen Reiches*: London.

Kuhrt, A. 1995. *The Ancient Near East, c. 3000 - 330 BC*. 2 τόμοι. London.

Macqueen, J. G. 1995. “The History of Anatolia and of the Hittite Empire.” *CivANE*:1085-105.

____. 1996. *The Hitties and Their Contemporaries in Asia Minor*. London.

Matthews, R. J., και C. Glatz. 2009. *The Historical Geography of North-Central Anatolia in the Hittite Period: Texts and Archaeology in Concert*. London.

Misra, S. S. 1986. *The Hieroglyphic Hittite. A Historical and Comparative Grammar*. Varanasi.

Neve, P. 1996. *Hattuša. Stadt der Götter und Tempel. Neue Ausgrabungen in der Hauptstadt der Hethiter*. Mainz.

Nosov, K., και Brian Delf. 2008. *Hittite fortifications c. 1650-1200 BC*, Fortress 73. Oxford.

Roos, J. de. 2007. *Hittite votive texts.* Uitgaven van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden 109. Leiden.

Schwertheim, E. 2005. *Kleinasien in der Antike. Von den Hethitern bis Konstantin*, C.H. Beck Wissen. München.

Seeher, J. 2006. *Hattusha guide: a day in the Hittite capital*. Ancient Anatolian towns 2. 3η εκδ. İstanbul.

Seeher, J.n, και G. Shepard. 2011. *Gods carved in stone: the Hittite rock sanctuary of Yazılıkaya*. İstanbul.

Stokkel, P. J. A. 2005. *A new perspective on Hittite rock reliefs*. Leiden.

Taggar-Cohen, A. 2006. *Hittite Priesthood*, Texte der Hethiter 26. Heidelberg.

Uchitel, A. 1989. “Posthittite Historiography in Asia Minor.” *Scripta Classica Israelica* 10:1-11.

Κριτήρια αξιολόγησης για το κεφάλαιο 4.3.

1. Πώς ονομάζονται οι Χετταίοι στην Παλαιά Διαθήκη;

Α. Hittites Β. Hethiter Γ. Hittim Δ. Hettim

2. Η Χάττουσα καταστράφηκε από τους:

Α. Κάσκα Β. Κατοίκους της Γ. Λαούς της Θάλασσας Δ. δεν γνωρίζουμε

3.: Karum ονομάζονται στα Ασσυριακά:

Α. οι αποικίες Β. οι εμπορικοί σταθμοί Γ. οι πρεσβείες Δ. τα καραβάνια

4.: Οι Kashka ήταν ένας λαός που ζούσε:

Α. στην ΝΑ Ανατολία Β. στην Δ Ανατολία Γ. στην Α Ανατολία Δ. στην ΒΑ Ανατολία

5.: Έπειτα από την κατάκτηση της Βαβυλώνας από τον Mursili I ποια νέα δυναστεία άρχισε εκεί;

Α. η χουρριτική Β. η μιτανική Γ. η ασσυριακή Δ. η κασσιτική

6.: Πώς ονομαζόταν η πρωτεύουσα του βασιλείου του Mitanni;

Α. Hattusha Β. Aleppo Γ. Wassukani Δ. Kadesh

7.: Ποιος βασιλιάς ισχυροποίησε το χεττιτικό βασίλειο στον ύστερο 14ο αι.;

Α. ο Mursili II Β. ο Muwatalli II Γ. ο Suppililiuma I Δ. ο Hattusili III

8.: Πότε έλαβε χώρα η μάχη του Kadesh;

Α. 1595 Β. 1259 Γ. 1374 Δ. 1274

9.: Ποιος ήταν ο τελευταίος Χετταίος βασιλιάς;

Α. ο Mursili III Β. ο Muwatalli II Γ. ο Suppililiuma II Δ. ο Suppililiuma III

10.: Ποια ήταν η κύρια από τις σωζόμενες πύλες της Χάττουσα;

Α. η πύλη των λεόντων Β. η πύλη των σφιγγών Γ. η πύλη του Βασιλιά Δ. δεν γνωρίζουμε

11. Ποια ήταν η χεττιτική ονομασία της Κιλικίας;

Α. Mira Β. Fecheriye Γ. Lukka Δ. Kizzuwatna

12. Σε ποια γλωσσική οικογένεια ανήκει η Χεττιτική;

Α. Ανατολική Σημιτική Β. Δυτική Σημιτική Γ. Χαττική Δ. Ινδοευρωπαϊκή

13. Πώς ονόμαζαν οι Ασσύριοι τον σημαντικότερο εμπορικό σταθμό τους στην Ανατολία:

Α. Nesa Β. Kussara Γ. Kültepe Δ. Kanesh

14. Ποίος καταράστηκε την Hattusa;

Α. ο Pithana Β. ο Anitta Γ. ο Hattusili I Δ. ο Mursili I

15. Πότε κατέκτησε την Βαβυλώνα ο Mursili I;

Α. το 1695 Β. το 1595 Γ. το 1495 Δ. το 1453

16. Ποιος Χετταίος βασιλιάς ανέβηκε παράτυπα στον θρόνο;

Α. ο Mursili II Β. ο Suppililiuma I Γ. ο Muwatalli II Δ. ο Hattusili III

17. Ποιος Φαραώ πολέμησε στην μάχη του Kadesh;

Α. ο Ακενατών Β. ο Ραμσής Ι Γ. ο Ραμσής ΙΙ Δ. ο Ραμσής ΙΙΙ

Απαντήσεις

1) Γ, 2) Δ, 3) Β, 4) Δ, 5) Δ, 6) Γ, 7) Γ, 8) Α, 9) Γ, 10) Β, 11) Δ, 12) Δ, 13) Δ, 14) Γ, 15) Β, 16) Δ, 17) Γ.

4. Keftiu, Tanaja, Ahhiyawa

Κατά την Εποχή του Χαλκού το Αιγαίο δεν ήταν αποκομμένο από τις εξελίξεις στην ευρύτερη Εγγύς Ανατολή (**Εικ. 4.54**). Ήταν πλήρως ενταγμένο στα εμπορικά δίκτυα ανταλλαγής πρώτων υλών (μετάλλων, λαδιού, κρασιού κ.ά.) και πολύτιμων τεχνέργων. Η τέχνη του Αιγαίου υιοθέτησε πολλές από τις συμβάσεις της εικονογραφίας της Εγγύς Ανατολής και ιδίως κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού ακολουθεί το λεγόμενο "διεθνές στυλ" (αγγλ. international style). Τα κείμενα που βρέθηκαν σε αρχεία της Αιγύπτου, της Συρίας και της πρωτεύουσας των Χετταίων Hattusa αναφέρονται στο Αιγαίο και μας δίνουν πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με μία σειρά από θέματα.

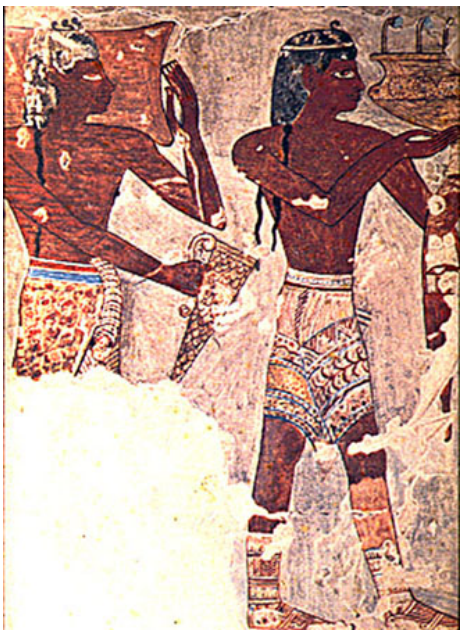

Εικόνα 4.54. *Δορυφορική εικόνα της ανατολικής Μεσογείου.*

Keftiu

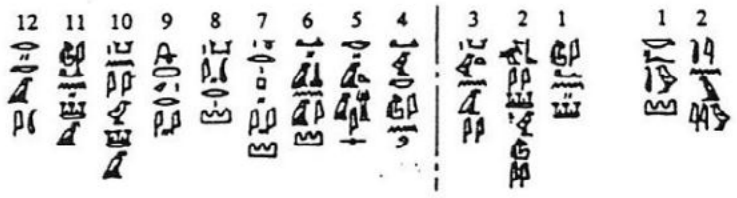
Εικόνα 4.55. *Το βασίλειο του Mari κατά την βασιλεία του Zimri-Lim (18ος αι.).*

Εικόνα 4.56. *Παράσταση Keftiu σε τοιχογραφία του τάφου του Rech-mi-Re, αξιωματούχου του Φαραώ Thutmose III, 1479-1425 π.Χ.*

Ο γεωγραφικός όρος *Keftiu* αναφέρεται για πρώτη φορά σε αιγυπτιακά κείμενα της βασιλείας του Sesostris I κατά το δεύτερο μισό του 20ου αι. π.Χ. Η λέξη συνδέεται πιθανότατα με τον όρο Kaphtor της Παλαιάς Διαθήκης και τον όρο *Kaptar* σε κείμενα της Ugarit και του Mari (**Εικ. 4.55**). Τα κείμενα από το Mari χρονολογούνται στον 18ο αι. Σε ένα από αυτά αναφέρεται ένας άνδρας από το *Kaptar* που παρέλαβε κασσίτερο από το Mari, ενώ σε άλλα κείμενα γίνεται αναφορά σε διάφορα αντικείμενα από το *Kaptar* που έφτασαν στο Mari. Ένα από αυτά τα αντικείμενα ήταν αρκετά αξιόλογο για να το συμπεριλάβει με την σειρά του ο βασιλιάς Zimrilim του Mari στα δώρα που έστειλα στον βασιλιά Shariya της Razama.

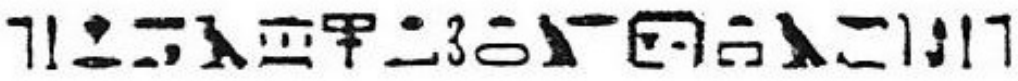
Ο αιγυπτιακός γεωγραφικός όρος *Keftiu* αναφέρεται στην Κρήτη. Άνθρωποι από το *Keftiu* που απεικονίζεται σε διάφορες τοιχογραφίες τάφων Αιγυπτίων αξιωματούχων έχουν την μινωική ενδυμασία και φέρνουν στον Φαραώ αγγεία μινωικής τεχνοτροπίας ως δώρα (**Εικ. 4.56**).

Εικόνα 4.57. *Τοπογραφικός κατάλογος Amenhotep III (1390-1352 π.Χ.) στον νεκρικό ναό του Kom el Hetan.*

Επίσης, στην επιγραφή E_N του τοπογραφικού καταλόγου στον νεκρικό ναό του Amenhotep III (1390-1352 π.Χ.) στο Kom el-Hetan (**Εικ. 4.57**) αναφέρεται το *Keftiu* (αρ. 1, δεξιά) ως γενικός γεωγραφικός όρος, στον οποίον βρίσκονταν μία σειρά από πόλεις στην Κρήτη: amnisha (=Αμνισός, το λιμάνι της Κνωσσού) (αρ. 1 και 11, αριστερά), bajashta (=Φαιστός) (αρ. 2, αριστερά), kutunaja (=Κυδωνία) (αρ. 3), kunusha (=Κνωσσός) (αρ. 10), likata (=Λυκτός) (αρ. 12).

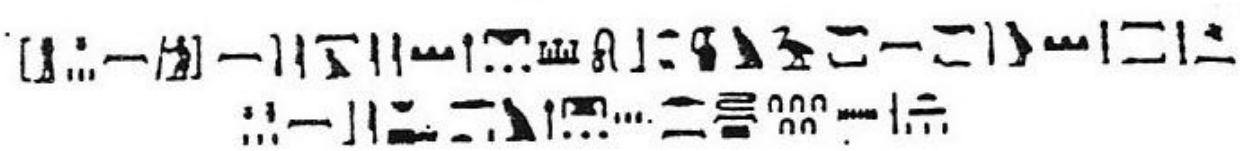
Συνολικά, οι αιγυπτιακές αναφορές στο Keftiu είναι σχετικά λιγοστές. Το παλαιότερο σωζόμενο κείμενο με αναφορά στο *Keftiu* χρονολογείται στην εποχή του Senusret Σέσωστρι I (1956-1911 π.Χ.). Σε αυτό γίνεται αναφορά σ' έναν επίτροπο (ιερέα;) της αίθουσας (ναού;) του θεού Ώρου από το Keftiu (**Εικ. 4.58**).

Εικόνα 4.58. *Επιτύμβια στήλη της εποχής του Senusret I (1956-1911 π.Χ.)*

Μάλλον όμως αναφέρεται μία μινωική θεότητα, που ταυτιζόταν από τον συγγραφέα του κειμένου με τον θεό Ώρο και ίσως είχε έναν χώρο λατρείας σε κάποιο σημείο της Αιγύπτου. Δυστυχώς όμως το κείμενο δεν είναι απολύτως κατανοητό και έτσι δεν είναι δυνατή μία ασφαλής ερμηνεία του.

Ένα άλλο κείμενο της 19ης δυναστείας (13ος αι.), το οποίο πιθανότατα αναφέρεται στην ταραγμένη 2η ενδιάμεση περίοδο (μάλλον στον 17ο αι. π.Χ.) κάνει μνεία σε ένα είδος ξυλείας που μετέφεραν άνθρωποι του Keftiu από την Βύβλο στην Αίγυπτο (**Εικ. 4.59**). Μία παρόμοια αναφορά χρονολογείται στον 15ο αι. π.Χ.

Εικόνα 4.59. *Πάπυρος Leyden (1295-1186). Το πρωτότυπο χρονολογείται μάλλον στον 17ο/16ο αι. π.Χ.*

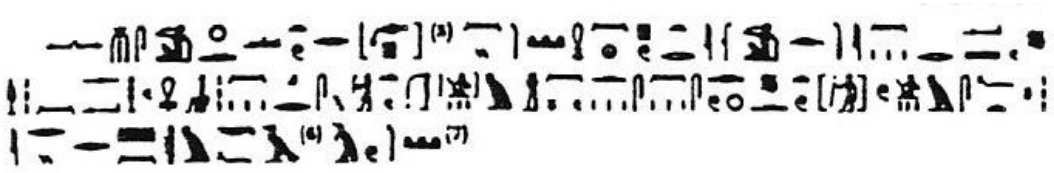
Από τις λιγοστές διαθέσιμες πηγές φαίνεται ότι έμποροι από το Keftiu μετέβαιναν στην Αίγυπτο τουλάχιστον από τον 20ο αι. και εξής. Δίδεται επίσης η εντύπωση ότι διαδραμάτιζαν κάποιο ρόλο στο διακομιστικό εμπόριο μεταξύ Αιγύπτου και Συροπαλαιστίνης. Ωστόσο τα διαθέσιμα δεδομένα είναι ελάχιστα και δεν μας επιτρέπουν να καταλήξουμε σε ασφαλή συμπεράσματα.

Οι αναφορές στο Keftiu κατά τον ύστερο 14ο και 13ο αι., μετά δηλαδή από την κατάκτηση της Κρήτης από τους Αχαιούς, λιγοστεύουν στα αιγυπτιακά κείμενα και ταυτόχρονα εμφανίζεται ένας νέος όρος, δηλαδή *Tanaja*.

Tanaja

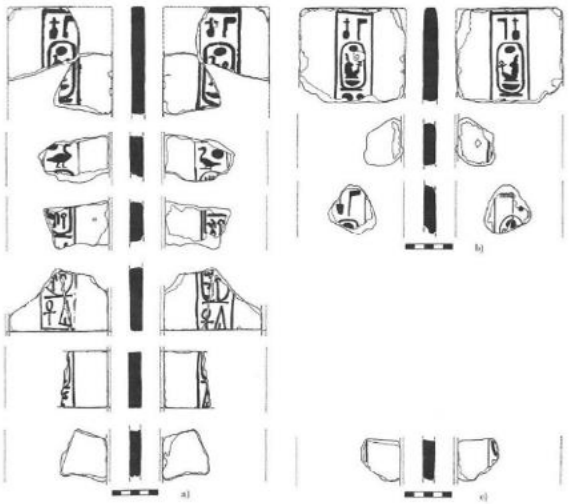
Με τον όρο *Tanaja/Danaja* (=Δαναοί) οι Αιγύπτιοι αναφέρονταν στους Μυκηναίους. Ο όρος παραπέμπει στον *Δαναό*, ο οποίος σύμφωνα με την ελληνική μυθολογία ήταν δίδυμος αδελφός του Αίγυπτου. Αναφέρεται επίσης ότι αναγκάσθηκε να εγκαταλείψει την Αίγυπτο μαζί με τις 50 κόρες του και να εγκατασταθεί στην Αργολίδα, όπου και τελικά έγινε βασιλιάς. Ο όρος χρησιμοποιείται για να περιγράψει μία ευρύτερη γεωγραφική περιοχή, ίσως όμως αναφερόταν ταυτόχρονα και σε κάποια συγκεκριμένη Μυκηναϊκή θέση, λ.χ. την Ρόδο όπως προτάθηκε πρόσφατα.

Η πρώτη αναφορά του όρου χρονολογείται στο 1437 π.Χ. και προέρχεται από μία επιγραφή του Thutmose III (1479-1425 π.Χ.) (**Εικ. 4.60**). Σ' αυτήν αναφέρεται ότι ένας πρίγκιπας της Tanaja δώρισε στον Φαραώ ένα ασημένιο αγγείο τύπου Keftiu και τέσσερα χάλκινα αγγεία με ασημένιες λαβές και συνολικό βάρος 5 κιλών. Προφανώς το βασίλειο της *Tanaja* ενδιαφερόταν να αποκτήσει διπλωματικές και εμπορικές σχέσεις με την Αίγυπτο, ιδίως μετά από την κατάκτηση της Κνωσού από τους Μυκηναίους, αλλά και την στρατιωτική παρουσία των Αιγυπτίων στην Συροπαλαιστίνη, όπου και οι Κρήτες και Μυκηναίοι είχαν σημαντικά εμπορικά συμφέροντα.

Εικόνα 4.60. *Επιγραφή του Thutmose III (1479-1425 π.Χ.).*

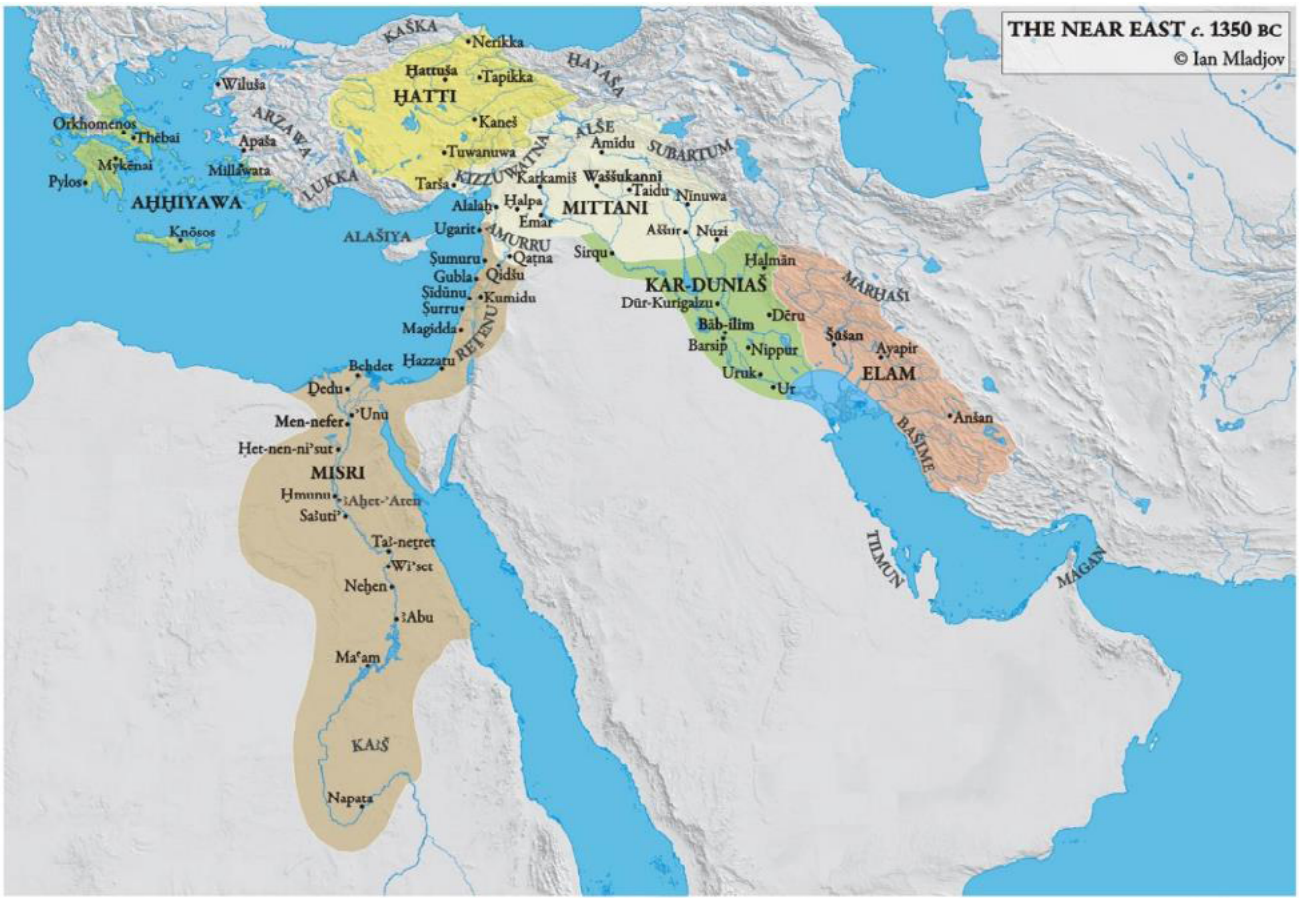
Μία από τις πιο ενδιαφέρουσες αναφορές στην Tanaja γίνεται στην επιγραφή E_N του τοπογραφικού καταλόγου στον νεκρικό ναό του Amenhotep III (1390-1352 π.Χ.) στο Kom el-Hetan (**Εικ. 4.57**). Όμως ήδη αναφέρθηκε, κάτω από τον τίτλο **Keftiu** απαριθμούνται μία σειρά από πόλεις στην Κρήτη. Στην συνέχεια, κάτω από τον τίτλο **Tanaja** (αρ. 2, δεξιά), απαριθμούνται διάφορες πόλεις στο Αιγαίο: mukanu (=Μυκήνες) (αρ. 4), deqajis (=Θήβα;) (αρ. 5), misane (=Μεσσήνη) (αρ. 6), nuplija (=Ναύπλιον) (αρ. 7) και kutira (=Κύθηρα) (αρ. 8). Δυστυχώς δεν είναι βέβαιη η ανάγνωση όλων των παραπάνω ονομάτων, αλλά και των υπολοίπων που συμπεριλαμβάνονται στον κατάλογο. Είναι πάντως σαφές ότι στο συγκεκριμένο κείμενο δεν αναφέρονται μόνο θέσεις με ανακτορικά κέντρα στο Αιγαίο, αλλά και άλλες που ίσως απλά αποτέλεσαν τους σταθμούς μίας διπλωματικής αντιπροσωπείας που έστειλε ο Amenhotep III στο Αιγαίο. Μία ισχυρή ένδειξη γι' αυτό αποτελεί το γεγονός ότι η amnisha (=Αμνισός, το λιμάνι της Κνωσσού) αναφέρεται δύο φορές, μία φορά στην αρχή και μία στο τέλος του καταλόγου, ίσως επειδή αποτέλεσε την αφετηρία και την κατάληξη του ταξιδιού της αιγυπτιακής διπλωματικής αποστολής.

Εικόνα 4.61. *Πλάκες φαγεντιανής με την δέλτο του Amenhotep III (1390-1352 π.Χ.) από τις Μυκήνες.*

Μία ακόμη ένδειξη για την ύπαρξη διπλωματικών σχέσεων μεταξύ της Tanaja και της Αιγύπτου αποτελεί η εύρεση στις Μυκήνες θραυσμάτων πλακών φαγεντιανής, οι οποίες κοσμούνται με την δέλτο του Amenhotep III, οι οποίες μάλλον αποτελούσαν διπλωματικό δώρο προς τον άνακτα της πόλης (**Εικ. 4.61**). Κατά την διάρκεια της βασιλείας του Ακενατών (1352-1336 π.Χ.) υπάρχει μία αναφορά στα *Νησιά στο Μέσον του Μεγάλου Πράσινου* (δηλαδή της θάλασσας), τα οποία προσέφεραν φόρο υποτελείας στον Φαραώ. Ωστόσο δεν είναι βέβαιο αν ο συγκεκριμένος όρος όντως αναφέρεται στο Αιγαίο ή σε κάποια άλλη περιοχή. Πάντως στις 382 σωζόμενες επιστολές από το διπλωματικό αρχείο της Αμάρνα δεν γίνεται ούτε μία αναφορά στην Tanaja, στο Keftiu ή στα *Νησιά στο Μέσον του Μεγάλου Πράσινου*. Αυτό ίσως οφείλεται απλά στο γεγονός ότι έχει σωθεί ένα τμήμα μόνον του διπλωματικού αρχείου.

Αν λάβουμε υπόψιν μας την προσπάθεια του Amenhotep III και του Ακενατών να προσεταιριστούν τους εν δυνάμει αντιπάλους των Χετταίων (το βασίλειο του Mitanni, της Arzawa στην δυτική Ανατολία και μία σειρά από μικρά βασίλεια στην Συροπαλαιστίνη), μάλλον είναι απίθανο να μην είχε έλθει σε επαφή με τον βασιλιά της Tanaja, που είχε ούτως ή άλλως προβληματικές σχέσεις με τους Χετταίους (**Εικ. 4.62**). Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι μεγάλες ποσότητες μυκηναϊκής κεραμικής (κυρίως από την Αργολίδα) έχουν ανακαλυφθεί στην Αμάρνα.

Εικόνα 4.62. *Χάρτης με τα μεγάλα βασίλεια του 14ου αι. π.Χ.*

Σ' έναν τοπογραφικό κατάλογο του Ραμσή ΙΙ (1279-1213 π.Χ.) στην Aksha, η Tanaja και το Keftiu αναφέρονται μαζί το βασίλειο του Mitanni, το βασίλειο των Hatti (=Χετταίων), της Alashiya (ή εναλλακτικά της Ασσυρίας ή Arzawa), του Sangar (=Βαβυλωνία), του Karkemish και μία σειρά από άλλα σημαντικά βασίλεια της Συροπαλαιστίνης. Προφανώς οι περιοχές της Tanaja και Keftiu συγκαταλέγονται στα κέντρα που είναι σημαντικά για τους Αιγυπτίους, ωστόσο ο κατάλογος μπορεί να έχει αντιγραφεί από κάποιο παλαιότερο κείμενο και να μην αντικατοπτρίζει την πολιτική πραγματικότητα του 13ου αι. π.Χ.

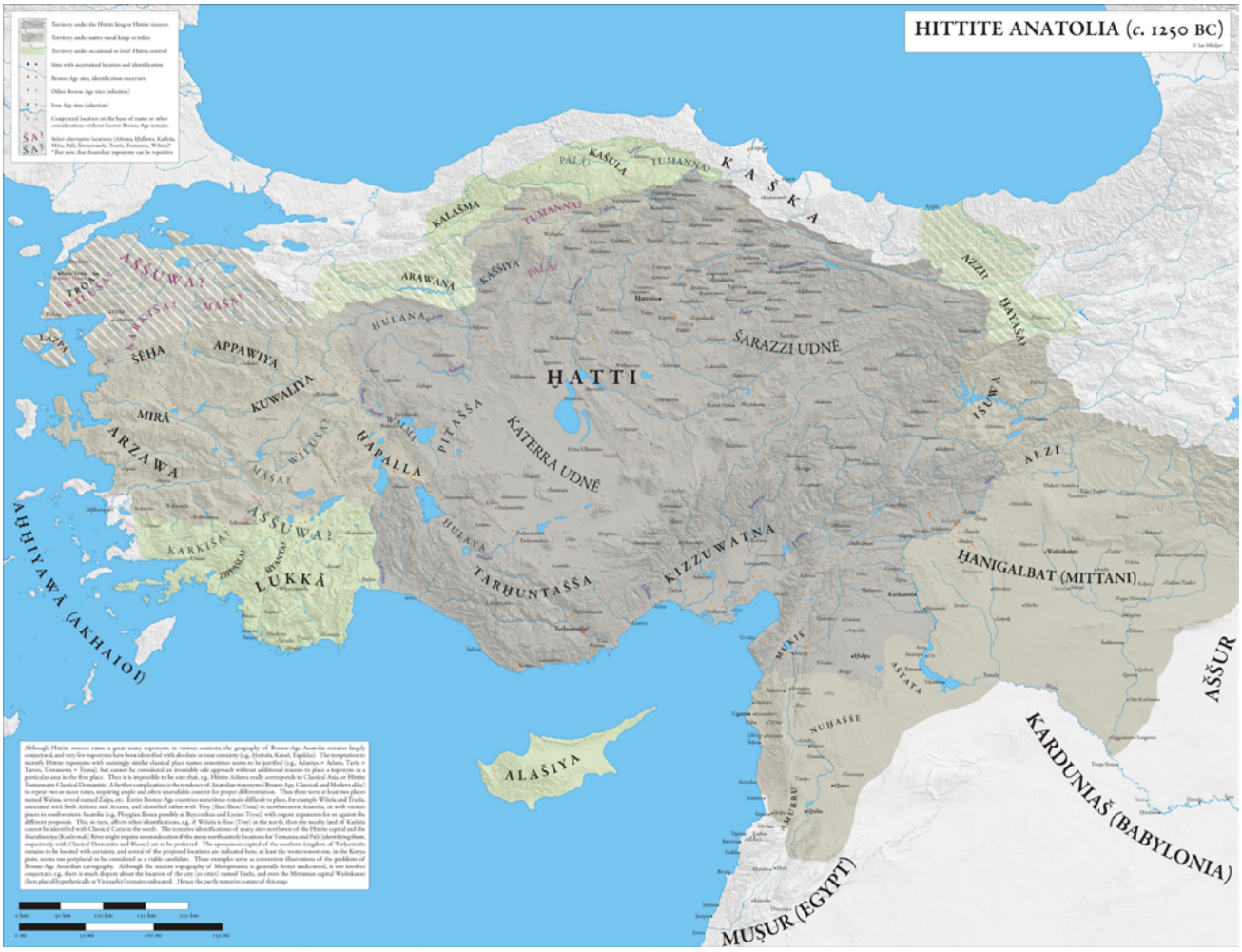
Ahhiyawa

Σε διάφορα χεττιτικά κείμενα αναφέρεται ένα βασίλειο με το όνομα Ahhiyawa, το οποίο είχε μεν υπό τον έλεγχό του την πόλη Millawanda στην δυτική Ανατολία, αλλά το κέντρο του βρισκόταν πέρα από την θάλασσα. Το 1924 ο Ελβετός φιλόλογος Emil Forrer πρότεινε πρώτος την ταύτιση του όρου Ahhiyawa με την ομηρική Αχαΐα:

Ahhiya(wa) = Achaiwia = Achaia

Αυτή η πρόταση απορρίφθηκε από την πλειονότητα των ερευνητών της εποχής του. Σταδιακά όμως και κυρίως ύστερα από μία σειρά από μελέτες που δημοσιεύθηκαν από την δεκαετία του '90 και εξής, καταδείχθηκε ότι αυτή η ταύτιση όντως ισχύει. Πλέον είναι ελάχιστοι οι μελετητές που την αμφισβητούν.

Πρέπει να τονισθεί ότι η Ahhiyawa στα χεττιτικά κείμενα αποτελεί γεωγραφικό όρο και όχι εθνώνυμο. Μπροστά της τοποθετείται πάντοτε η λέξη KUR, που σημαίνει "χώρα". Η μετάφραση του όρου πρέπει να είναι λοιπόν: "χώρα της Αχιγιάβα". Αν γίνεται αναφορά σε κάποιο πρόσωπο από αυτήν την χώρα η μετάφραση πρέπει να είναι: "άνθρωπος από την χώρα της Αχιγιάβα".

Εικόνα 4.63. *Χάρτης με την πολιτική κατάσταση στο Αιγαίο και την Ανατολία.*

Από τα Χεττιτικά κείμενα προκύπτει ότι η χώρα της Ahhiyawa δεν βρισκόταν στην Ανατολία, αλλά κάπου στο Αιγαίο, αφού για να φτάσει κανείς εκεί έπρεπε να ταξιδεύσει με πλοίο. Ο βασιλιάς της όμως είχε κατά διαστήματα υπό τον έλεγχό του ένα σημαντικό κέντρο στην αιγαιακή ακτή της Ανατολίας, την πόλη Millawanda, που ταυτίζεται με την Μίλητο (**Εικ. 4.63**). Γίνεται επίσης συχνή αναφορά σε έναν βασιλιά της Ahhiyawa και άρα είναι λογική η υπόθεση ότι υπήρχε κάποιο ανακτορικό κέντρο εντός της επικράτειάς της.

Εικόνα 4.64. *Κάτοψη των ευρημάτων της Εποχής του Χαλκού στην Μίλητο.*

Όπως προκύπτει από τα χεττιτικά κείμενα του 14ου και 13ου αι., πάγιος στρατηγικός στόχος του βασιλείου της Ahhiyawa αποτελούσε ο περιορισμός της χεττιτικής επιρροής στην δυτική Ανατολία και ταυτόχρονα η εδραίωση της μυκηναϊκής παρουσίας στην περιοχή. Για να επιτύχουν αυτόν τον στόχο οι βασιλείς της Ahhiyawa φαίνεται ότι συμμαχούσαν με όποιον ηγεμόνα βασιλείου της δυτικής Ανατολίας επιθυμούσε να αποτινάξει τον χεττιτικό έλεγχο. Κατά τον τρίτο χρόνο της βασιλείας του βασιλιά Mursili II (1321-1295 π.Χ.) η πόλη Millawanda πήρε μέρος σε μία επανάσταση κατά των Χετταίων και συμμάχησε με τον βασιλιά της Ahhiyawa. Ο Mursili II αναφέρει σε ένα κείμενό του ότι κατέκτησε και κατέστρεψε την πόλη. Στην Μίλητο βρέθηκε όντως ένα στρώμα καταστροφής που χρονολογείται στην ύστερη φάση της Υστεροελλαδικής ΙΙΙΑ2 περιόδου και θα μπορούσε να συνδεθεί με τα παραπάνω ιστορικά γεγονότα. Στην συνέχεια επαναστάτησε και ο βασιλιάς Uhhaziti της Arzawa και ο Mursili II αναφέρει ότι κατέκτησε την πρωτεύουσα του βασιλείου του, Apasa (=Έφεσος). Ωστόσο ο Uhhaziti βρήκε καταφύγιο σε κάποια νησιά που ήλεγχε ο βασιλιάς της Ahhiyawa, όπου και πέθανε από φυσικά αίτια. Ο γιος του προσπάθησε να επανακτήσει το χαμένο βασίλειο του πατέρα του, χρησιμοποιώντας ως εφαλτήριο την επικράτεια του βασιλιά της Ahhiyawa, ωστόσο απέτυχε.

Σύντομα όμως φαίνεται ότι ο βασιλιάς της Ahhiyawa απέκτησε εκ νέου τον έλεγχο της πόλης Millawanda. Τα αρχαιολογικά ευρήματα από τα στρώματα του 13ου αι. δείχνουν ότι στην πόλη ζουν και Μυκηναίοι, αν και υπήρχαν και γηγενείς (**Εικ. 4.64**). Οι Χετταίοι δεν αντιδρούν σε αυτήν την εξέλιξη, προφανώς επειδή κατά το πρώτο μισό του 13ου αι. είναι αναγκασμένοι να στρέψουν την προσοχή τους κυρίως στην Συρία και στην διαμάχη τους με την Αίγυπτο.

Φαίνεται ότι ο βασιλιάς της Ahhiyawa χρησιμοποίησε την Millawanda ως προπύργιο για να αναμιχθεί εντονότερα στις υποθέσεις της δυτικής Ανατολίας. Κατά την διάρκεια της βασιλείας του Hattusili III (1267-1237 π.Χ.), γίνονται αρκετές αναφορές στις επιδρομές του Piyamaradu, ενός ανθρώπου που δεν φέρει βασιλικό τίτλο αλλά σίγουρα προερχόταν από αριστοκρατική οικογένεια. Ο Piyamaradu βρισκόταν υπό την προστασία του βασιλιά της Ahhiyawa και μάλιστα είχε παντρέψει την αδελφή του με τον Atpa, τον διοικητή της Millawanda. Ίσως ήταν ο εγγονός του Uhhaziti, που είχε χάσει τον θρόνο του και προσπαθούσε με

τις επιδρομές που πραγματοποιούσε να τον επανακτήσει. Στόχο του Piyamaradu αποτέλεσαν σχεδόν όλα τα βασίλεια της δυτικής Ανατολίας. Νίκησε τον βασιλιά της Χώρας του Ποταμού Seha (=η Μυσία των κλασικών χρόνων), έναν από τους συμμάχους των Χετταίων και τον κατέστησε προσωρινά υποτελή του ηγεμόνα της Millawanda και κατά προέκταση του βασιλιά της Ahhiyawa. Εκείνη την περίοδο ο βασιλιάς της Ahhiyawa ονομαζόταν Tawagalawa (=Ετεοκλής) –παλαιότερα γινόταν δεκτό ότι αυτό ήταν το όνομα του αδελφού του, ωστόσο δύο πρόσφατες δημοσιεύσεις ανέτρεψαν αυτήν την άποψη. Ο Piyamaradu επέδραμε κατά της Lazpa (=Λέσβος) και της Χώρας Lukka (=Λυκία). Και από τις δύο περιοχές μετέφερε χιλιάδες ανθρώπους, είτε με την θέλησή τους είτε όχι, στην χώρα του βασιλιά της Ahhiyawa. Επίσης επιτέθηκε κατά της Wilusa (=Ίλιον/Τροία) και για κάποιο διάστημα ο βασιλιάς της Alaksandu έχασε τον θρόνο του. Οι περισσότεροι μελετητές δέχονται ότι το όνομα Alaksandu δεν είναι Λουβικό, αλλά ελληνικό και ταυτίζεται με το όνομα "Αλέξανδρος", το οποίο μαρτυράται και στις πινακίδες Γραμμικής Β'. Στην λεγόμενη "Συνθήκη του Alaksandu" αναφέρεται επίσης ότι ένας από τους θεούς της Wilusa ήταν ο Appaliunas, ένα όνομα που ίσως παραπέμπει στον θεό "Απόλλωνα.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης το αντίγραφο μίας επιστολή που βρέθηκε στο αρχείο της Hattusha που σώζεται δυστυχώς σε πολύ κακή κατάσταση (CTH 183). Αποστολέας της ήταν ο βασιλιάς της Ahhiyawa (το όνομα του οποίου δυστυχώς δεν σώζεται) και παραλήπτης κάποιος Χετταίος βασιλιάς (πιθανότατα ο Muwatalli II):

§1 [Έτσι μιλά … , ο Μέγας Βασιλέας, Βασιλέας] της Ahhiyawa: [Πες στην Μεγαλειότητά του, τον Βασιλέα των Hatti]:

§2 […] που […] εχθρότητα [προέκυψε] εξαιτίας. [… Και αυτό] προέκυψε. Τότε οι […] των νεκρών […]

§3 Το περασμένο έτος ο αδελφός μου μου έγραψε: ["…] Όσο για τα νησιά που [εσύ …]—ο Θεός της Καταιγίδας μου τα έδωσε να τα εξουσιάζω." Ο Βασιλέας της Assuwa […] Kagamuna, ο προ-πάππους [του(;)], […] παντρεύτηκε παλαιότερα. Τότε ο Tudhaliya, [ο προ-πάππους σου, νίκησε τον Βασιλέα της Assuwa] και τον υπέταξε. [Τα νησιά παλαιότερα όντως ανήκαν στον Βασιλέα της Ahhiyawa και] τώρα έγραψα [στον αδελφό μου] σχετικά με [αυτό το θέμα. Αλλά] στον […] και στον Βασιλέα της Ahhiyawa […] Αλλά στο παρελθόν […] τότε […] στη χώρα των [Hatti(;) …] εναντίον […] αυτοί […] στο […]

Σε αυτήν την επιστολή γίνεται αναφορά σε μία παλαιότερη αντιδικία (ύστερος 15ος/πρώιμος 14ος αι. π.Χ.) μεταξύ των δύο βασιλέων εξαιτίας της Assuwa, όπως παλαιότερα ονομαζόταν το βασίλειο της Wilusa. Κάποιος/α πρόγονος του βασιλιά της Ahhiyawa (ο Kagamuna) παντρεύτηκε κάποιον/α συγγενή του βασιλιά της Assuwa και έλαβε ως προίκα ορισμένα νησιά του, προφανώς στο βορειοανατολικό Αιγαίο (πιθανότατα την Λήμνο, ή την Τένεδο, ή την Λέσβο, ή και όλα αυτά). Προτού όμως περιέλθουν στην κυριαρχία του αυτά τα νησιά ο Χετταίος βασιλιάς Tudhaliya I/II κατέκτησε την Assuwa και μαζί αυτά τα νησιά. Έκτοτε ο βασιλιάς της Ahhiyawa τα διεκδικούσε και πιθανότατα αυτή η παλαιά ιστορία χρησιμοποιήθηκε ως δικαιολογία για την πραγματοποίηση των επιδρομών του Piyamaradu κατά της Lazpa (=Λέσβος) και της Wilusa (=Ίλιον/Τροία). Προφανώς ο βασιλιάς της Ahhiyawa διέθετε στρατιωτική και ναυτική δύναμη ικανή για να απειλήσει τα συμφέροντα των Χετταίων στην δυτική Ανατολία. Σίγουρα δεν είναι τυχαία η επιλογή του Hattusili III να τον προσφωνήσει “αδελφό του” σε μία επιστολή του, αναγνωρίζοντάς τον έτσι ως ισότιμό του.

Η αναφορά στον Alaksandu/Αλέξανδρο και τον Appaliunas/Απόλλωνα (εάν η ταύτιση όντως ισχύει) φέρνει στον νου την Ιλιάδα του Ομήρου, όπου ο Απόλλων ήταν ο κύριος θεός της Τροίας και ένας από τους κεντρικούς ήρωες του μύθου ήταν ο Πάρις, που επίσης ονομαζόταν Αλέξανδρος. Πρέπει ωστόσο να τονισθεί ότι πέρα από αυτές τις λιγοστές αναφορές, οι υπάρχουσες χεττιτικές πηγές δεν μας προσφέρουν κάποια απόδειξη για την ιστορικότητα του Τρωικού Πολέμου.

Κατά την διάρκεια της βασιλείας του Tudhaliya IV (1227-1209 π.Χ.) τα χεττιτικά κείμενα μας πληροφορούν για μία ακόμη εξέγερση στην δυτική Ανατολία, αυτήν την φορά στην Χώρα του Ποταμού Seha, και πάλι με την υποστήριξη του βασιλιά της Ahhiyawa. Το κείμενο της συνθήκης του Χετταίου ηγεμόνα με τον υποτελή του βασιλιά του Amurru (στην βόρεια Συρία) παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον:

Και οι βασιλιάδες που (είναι) ίσης αξίας με εμένα, ο βασιλιάς της Αιγύπτου, ο βασιλιάς της Karadunia, ο βασιλιάς της Ασσυρίας, ~~ο βασιλιάς της Ahhiyawa~~, αν ο βασιλιάς της Αιγύπτου είναι φίλος με τον βασιλιά μου, ας είναι και φίλος δικός σου, αν είναι εχθρός, ας είναι εχθρός και για εσένα…

Κανείς έμπορός σου [δηλαδή του βασιλιά της Amurru] δεν θα πάει στην χώρα της Ασσυρίας και δεν θα δεχθείς κανέναν έμπορό του [δηλαδή του βασιλιά της Ασσυρίας] στην χώρα σου και δεν θα του επιτρέπεται να ταξιδεύσει μέσα από την χώρα σου! … Μην επιτρέψεις σε πλοίο [της χώρας Ahhiyawa] να πάει σε αυτόν [δηλαδή στον Βασιλιά της Ασσυρίας]

Στην σωζόμενη πινακίδα έχει καταγραφεί το προσχέδιο της συνθήκης και όχι το τελικό κείμενο. Αρχικά ο βασιλιάς της Ahhiyawa είχε συμπεριληφθεί στους ηγεμόνες που ο Χετταίος βασιλιάς αναγνώριζε ως ισότιμούς του. Ωστόσο στη συνέχεια ο γραφέας διέγραψε με την γραφίδα του την σχετική αναφορά. Αυτό συνέβη όχι επειδή οι Χετταίοι είχαν πλέον εχθρικές σχέσεις με την Ahhiyawa. Το ίδιο ίσχυε και με την περίπτωση των Ασσυρίων, ωστόσο δεν σβήστηκε από τον κατάλογο ο Ασσύριος βασιλιάς. Φαίνεται ότι πλέον ο βασιλιάς της Ahhiyawa είχε χάσει την δυνατότητά του να επεμβαίνει στρατιωτικά στην Ανατολία και άρα δεν ενδιέφερε πλέον τους Χετταίους.

Η απαγόρευση στα πλοία της Ahhiyawa να πηγαίνουν στην Ασσυρία μέσω του Amurru, προφανώς δεν είναι κυριολεκτική. Παλαιότερα η συγκεκριμένη αναφορά είχε ερμηνευθεί ως ένα εμπορικό εμπάργκο προς την Ασσυρία και την Ahhiyawa, επειδή και οι δύο είχαν εχθρικές σχέσεις με τους Χετταίους. Δεν υπάρχουν αρχαιολογικά ευρήματα που να παραπέμπουν σε εμπόριο μεταξύ Μυκηναίων και Ασσυρίων, ωστόσο ένα τέτοιο εμπάργκο θα μπορούσε να αφορά στην απαγόρευση της μεταπώλησης του ασσυριακού κασσίτερου σε Μυκηναίους στα λιμάνια της βόρειας Συρίας. Αν όντως ισχύει αυτό, τότε το χεττιτικό εμπάργκο θα είχε σοβαρές συνέπειες για το βασίλειο της Ahhiyawa, αφού ο κασσίτερος ήταν απαραίτητος για την παραγωγή του ορείχαλκου, από τον οποίον κατασκευάζονταν τα όπλα και εργαλεία της εποχής. Πιθανότερη ωστόσο είναι μία άλλη ερμηνεία, δηλαδή ότι η απαγόρευση αφορούσε τους Μυκηναίους μισθοφόρους, που δεν έπρεπε να τους επιτραπεί να συνδράμουν τους Ασσυρίους στις πολεμικές τους επιχειρήσεις κατά των Χετταίων.

Ένα από τα τελευταία χεττιτικά κείμενα, στο οποίο γίνεται αναφορά άνδρες από την [Ah]hiyawa παρουσιάζει επίσης ενδιαφέρον. Πρόκειται για την επιστολή του Penti-Sharruma, ενός Χετταίου αξιωματούχου, προς τον Ammurapi, Βασιλιά της Ugarit (RS 94.2523):

§6 Όσον αφορά σε αυτούς στους οποίους οφείλεται μία υπηρεσία για τους οποίους και υπέβαλες το αίτημά σου — στην πρώτη περίπτωση εσύ … Satalli. Άφησέ τον πάει τα κομμάτια [τον χαλκό] στους [Ah] hiyawan. Θα τα πάει [σε αυτούς] στην χώρα των Lukka. Η Μεγαλειότητά του [δεν] θα σου στείλει άλλους [ανθρώπους] στους οποίους θα οφείλεται μία υπηρεσία. Όσον αφορά στην [πινακίδα με την] συνθήκη που η Μεγαλειότητά του σου προσέφερε— κανείς δεν θα τροποποιήσει την συνθήκη σου.

Δεν γίνεται αναφορά στην χώρα της Ahhiyawa ή στον βασιλιά της, αλλά σε Αχαιούς, οι οποίοι βρίσκονται στην Χώρα της Lukka (=Λυκία) και αναμένουν την πληρωμή τους από τον Χετταίο βασιλιά (Suppiluliuma II). Αυτός όμως δεν μπορεί να τους στείλει τον χαλκό που έχουν συμφωνήσει και ζητά από τον υποτελή του βασιλιά της Ugarit να τον στείλει. Προφανώς πρόκειται για μεγάλη ποσότητα χαλκού, αφού θα χρειασθούν περισσότερα του ενός πλοία. Και σε αυτήν την περίπτωση πρόκειται πιθανότατα για Μυκηναίους μισθοφόρους, οι οποίοι βρίσκονταν στην υπηρεσία του Χετταίου βασιλιά.

Κείμενο 1: επιστολή Arnuwanda I προς τον Madduwatta: CTH 147).

§1 Ο Attarišši̯a, ο ηγεμόνας από την Aḫḫi̯a, σε κυνήγησε, Madduwatta, από την χώρα σου. [Επιπλέον] ήταν πίσω σου και συνέχιζε να σε κυνηγά. Συνέχισε να επιδιώκει έναν [κακό] θάνατο για σένα, Madduwatta. Θα σε σκότωνε, αλλά εσύ, Madduwatta, έφυγες [και βρήκες καταφύγιο] στον πατέρα [εμού του Ηλίου], και ο πατέρας εμού του Ηλίου σε έσωσε από τον θάνατο. Διέκοψε την καταδίωξη από τον Attarišši̯a. Εάν δεν το είχε πράξει, ο Attaršiya δεν θα σε είχε αφήσει, αλλά θα σε είχε σκοτώσει.

§3 …Ακόμη και είχες ξεφύγει από τον Attaršiya, θα είχες πεθάνει από πείνα.

§4 Τότε συνέβη το γεγονός ότι ο πατέρας [Tudhaliya I/II] εμού του Ηλίου σε έκανε, Madduwatta, ορκισμένο

υπήκοό του. Σε έκανε να δώσεις έναν όρκο. "...Να είσαι ένας [άνθρωπος] του πατέρα εμού του Ηλίου και της χώρας των Ḫatti! Μόλις σου έδωσε την χώρα του βουνού Zippašla [για να την διοικείς]. Εσύ, Madduwatta, να παραμείνεις στην χώρα του βουνού Zippašla με τα [στρατεύματά] σου, και μετά να περιπολείς εντός της χώρας του βουνού Zippašla." Να είσαι υπηρέτης μου και τα στρατεύματά σου να είναι στρατεύματά μου.

§7 Ας μην μου αποκρύψεις κάποιον που μιλά άσχημα για μένα, είτε κάποιος λέει κάτι εχθρικό μπροστά σου, είτε κάποιος προσβάλει τους βασιλείς και τους πρίγκιπες ... Μην στείλεις [μήνυμα] στον Attaršiya. Εάν ο Attaršiya στείλει μήνυμα σε σένα, να αιχμαλωτίσεις τον αγγελιοφόρο και να τον [στείλεις] στον πατέρα εμού του Ηλίου.

§8 Εσύ, Madduwatta, καταπάτησες [τους όρκους] του πατέρα εμού του Ηλίου ... Ο Madduwatta κατέκτησε όλη [την χώρα]. [Αυτός] συγκέντρωσε έναν μεγάλο στρατό. Αυτός [κίνησε σε μάχη ενάντια] στον Kupanta-Kuruntiya. Όταν ο Kupanta-Kuruntiya άκουσε [γι' αυτό], άφησε ελεύθερα τα στρατεύματα της χώρας Arzawa. Κινήθηκαν ενάντια στον Madduwatta, και σκότωσαν κάθε έναν από τους στρατιώτες του Madduwatta. Ο Madduwata [το έσκασε] μόνος. Όσοι λίγοι διέφυγαν, τελικά τους εξολόθρευσαν όλους.

§9 ...Ο Kupanta-[Kuruntiya . . .] Αιχμαλώτισε τον Οίκο του [. . .] Πήρε τις γυναίκες του, [τα παιδιά του], τους [υπηρέτες] και όλη την περιουσία του [. . .] Μόνον ο Madduwatta [το έσκασε], γυμνός. Πολύ λίγοι άνθρωποι διέφυγαν και τους εξολόθρευσαν [όλους].

§10 Όταν [ο πατέρας εμού] του Ηλίου [το άκουσε αυτό], ανέθεσε στον Pišeni, καθώς και τα στρατεύματα και τα άρματά [του], να πάνε στον Madduwatta για να τον υποστηρίξουν και [πήγαν]. Όταν [ήλθαν] σε αυτόν βρήκαν [τις γυναίκες], τους υπηρέτες, και την περιουσία του Madduwatta στην πόλη Šalluwašši και τους έστειλαν πίσσα σε αυτόν ... [Ο Kupanta-Kuruntiya] μόνον το έσκασε, [γυμνός]. Λεηλάτησαν όλα αυτά και πάλι εγκατέστησαν [στην εξουσία] τον Madduwatta.

§12 [Αργότερα] ο Attariššiya, ο ηγεμόνας από την Aḫḫiya ήλθε έξω και [συνέχεια] ζητούσε να σε σκοτώσει εσένα, Madduwatta. Όταν [ο πατέρας μου] εμού του Ηλίου το άκουσε, έστειλε τον Kišnapili με τα στρατεύματα και τα άρματά του εναντίον του Attariššiya. Τότε εσύ, Madduwatta, δεν αντιμετώπισες τον Attariššiya, και έφυγες από εμπρός του... Ο Kišnapili πήγε στην μάχη εναντίον του Attariššiya. 100 άρματα [και x στρατιώτες] του Attariššiya [πλησίασαν για μάχη] και πολέμησαν. Σκότωσαν έναν ευγενή του Attariššiya και σκότωσαν έναν ευγενή δικό μας, τον Zidanza. Ο Attariššiya [. . .] στον Madduwatta και έφυγε πίσω στην χώρα του. Για μία ακόμη φορά εγκατέστησαν στην εξουσία τον Madduwatta.

§22 ...Ο Madduwatta παραβίασε τον όρκο [του] προς τον πατέρα εμού του Ηλίου. Πήρε όλη την χώρα της Arzawa για τον εαυτό του. [. . .]

§36 ... Ο Ήλιος Μου μίλησε με αυτόν τον τρόπο [σχετικά με την χώρα της Alašiya], "Αφού [η χώρα] της Alašiya είναι [μία χώρα] του Ήλιου Μου και πληρώνουν [φόρο υποτελείας σε μένα γιατί συνεχώς της επιτίθεσαι;"] Ο Madduwatta απάντησε με αυτόν τον τρόπο, "[Όταν] ο Attarašiya και] ο ηγεμόνας [της πόλης της Piggaya] έκαναν διαρκώς επιδρομές στην χώρα της Alašiya, έκανα κι εγώ διαρκώς επιδρομές εκεί. Ο πατέρας του Ήλιου Μου δεν [έγραψε] σε μένα, [και] ο Ήλιος μου [με κανένα τρόπο] δεν [με] διέταξε, "Η χώρα της Alašiya είναι δική μου. Και ως τέτοια, άφησέ την!" Αντιθέτως, αν ο Ήλιος Μου ζητά τώρα να επιστρέψω τους αιχμαλώτους από την Alašiya, θα τους επιστρέψω σε αυτόν." Επειδή ο Attaršiya και ο ηγεμόνας από την πόλη Piggaya είναι ανεξάρτητοι ηγεμόνες από τον Ήλιο Μου, αλλά ο Madduwatta είναι υπηρέτης του Ήλιου Μου, γιατί τους ακολούθησες;

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Beckman, G., T. Bryce, and E. Cline. 2011. *The Ahhiyawa Texts*. Atlanta, GA.

Bryce, T. 2003. *Letters of the great kings of the ancient Near East: the royal correspondence of the late Bronze Age*. London; New York: Routledge.

Cline, E.H. 1996. "Assuwa and the Achaeans: the 'Mycenaean' Sword at Hattusas and Its Possible Implications." *BSA* 91: 137–151.

Devecchi, E. 2010. "Amurru between Hatti, Assyria, and Ahhiyawa. Discussing a Recent Hypothesis." *ZA* 100: 242–256.

Edel, E. 1998. “Der Name di-qj-j-s in der minoisch-mykenischen Liste En li 8 gleich Θήβαις?” *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde* 115: 30.

Fischer, R. 2010. *Die Ahhiyawa-Frage*. Wiesbaden.

Gander, M. 2012. “Aḫḫiyawa – Ḫiyawa – Que: Gibt es Evidenz für die Anwesenheit von Griechen in Kilikien am Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit.” *SMEA* 54: 281–309.

Güterbock, H.G. 1986. “Troy in Hittite Texts? Wilusa, Ahhiyawa und Hittite History.” Στο *Troy and the Trojan War*, επιμ. M. Mellink, 33–44. Bryn Mawr.

Heinhold-Krahmer, S. 2010. “Asyndeton in vorangestellten temporalen Nebensätzen mit der Konjuktion Kuwapi?” Στο *Ipamati kistamati pari tumatimis: Luwian and Hittite Studies Presented to J. David Hawkins, on the Occasion of his 70th Birthday*, επιμ. I. Singer και J.D. Hawkins, 106–122. Monograph series 28. Tel Aviv.

_____. 2013. “Zur Lage des hethitischen Vassallenstaates Wiluša im Südwesten Kleinasiens.” Στο *Festschrift Freu. De Hattuša à Memphis*, επιμ. M. Mazoyer και S.H. Aufrère, 59−74. Paris.

Hope Simpson, R. 2003. “The Dodecanese and the Ahhiyawa Question.” *BSA* 98: 203–237.

Kelder, J.M. 2010. *The kingdom of Mycenae: a great kingdom in the Late Bronze Age Aegean*. Bethesda, Md.

Kopanias, K. 2008. “The Late Bronze Age Near Eastern Cylinder Seals from Thebes (Greece) and their Historical Implications.” *AM* 123: 39–96.

Kopanias, K. Forthcoming. “From the Mythical Atreus to the Ruler Attarissiya. Aegean Kingship in the Late Bronze Age through the Prism of Near Eastern Texts.” Στο *Ein Minoer im Exil. Festschrift zum 65. Geburtstag von Wolf-Dietrich Niemeier*, επιμ. I. Kaiser, Ou. Kouka και D. Panagiotopoulos, 149–160. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 188. Bonn.

Steiner, G. 2007. “The case of Wilusha and Ahhiyawa.” *BiOr* 64 5-6: 590–611.

Taracha, P. 2001. “Mycenaeans, Ahhiyawa and Hittite Imperial Policy in the West: A Note on KUB 26.91.” Στο *Kulturgeschichten: Altorientalistische Studien für Volkert Haas zum 65. Geburtstag*, επιμ. T. Richter, D. Prechel και J. Klinger, 417–422. Saarbrücken.

Thaler, U. 2007. “Ahhiyawa and Hatti: palatial perspectives.” Στο *Mediterranean Crossroads*, επιμ. S. Antoniadou και A. Pace, 291–324. Athens.

5. Το τέλος των ανακτόρων

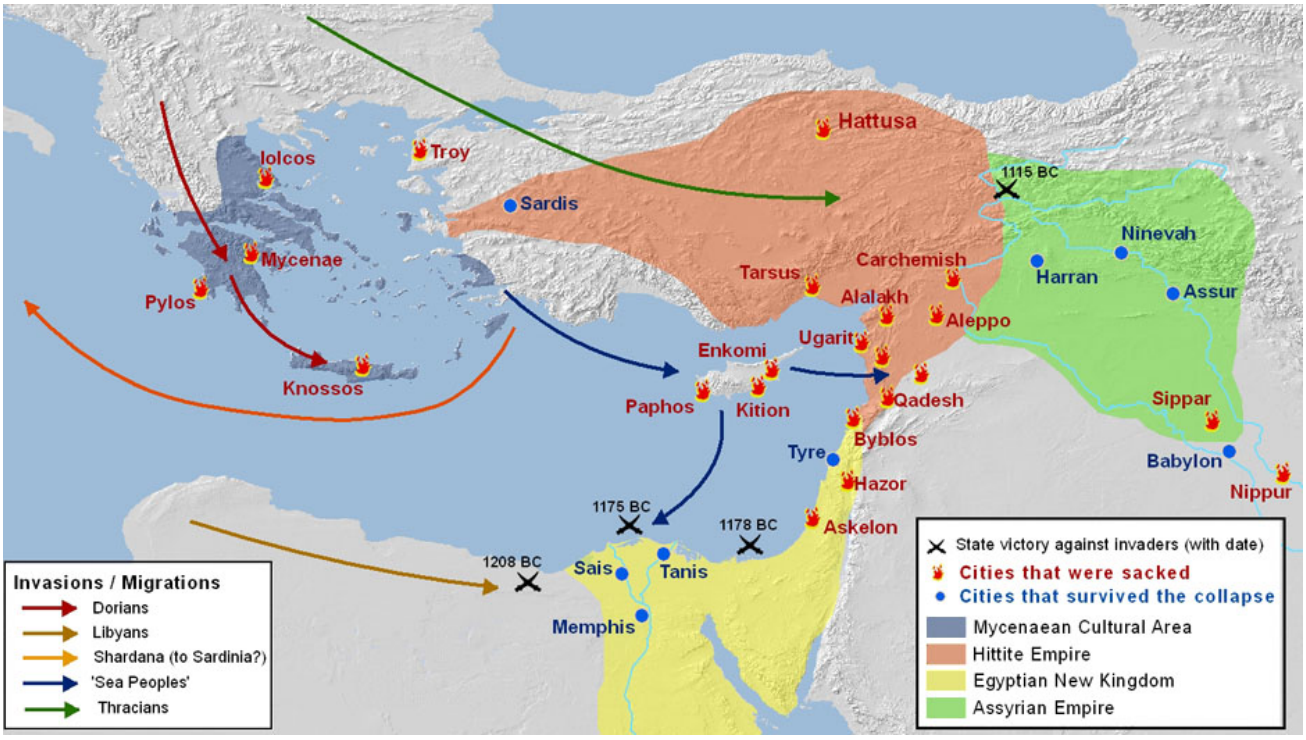
Εικόνα 4.65. *Η "στήλη του Ισραήλ" του Φαραώ Merenptah.*

Τα σωζόμενα γραπτά κείμενα του Ραμσή ΙΙ μας παρουσιάζουν μία εικόνα ειρήνης, ασφάλειας και ευημερίας κατά τη διάρκεια της βασιλείας του στην Αίγυπτο (**Εικ. 4.62**). Υπάρχουν όμως λίγες ενδείξεις που μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι τα πράγματα δεν ήταν τόσο ειδυλλιακά. Κατά το δεύτερο μόλις έτος της βασιλείας του αναφέρεται μία επιδρομή των πειρατών Sherden στο Δέλτα του Νείλου που προκάλεσε αρκετές καταστροφές, αν και φαίνεται ότι ο αιγυπτιακός στρατός κατάφερε να τους αντιμετωπίσει με επιτυχία. Υπάρχουν ωστόσο σποραδικά και άλλες αναφορές για επιδρομείς που έρχονταν από την θάλασσα.

Ο διάδοχός του, ο Φαραώ Merenptah (1213-1203 π.Χ.), δεν ήταν τόσο τυχερός. Αναφέρει ότι εκστράτευσε κατά της Παλαιστίνης για να καταπνίξει την εξέγερση μίας σειράς πόλεων, αλλά και για να εξουδετερώσει μία πολιτική οντότητα που αναφέρεται για πρώτη φορά στις αιγυπτιακές πηγές, το Ισραήλ (**Εικ. 4.65**). Επίσης αναγκάστηκε να στείλει σημαντικές ποσότητες σιτηρών στην πρωτεύουσα των Χετταίων, για να αντιμετωπιστεί το οξύ πρόβλημα έλλειψης τροφής, που μάλλον προκάλεσε μία εκτεταμένη ξηρασία εκείνη την εποχή στην Ανατολία. Ο μεγαλύτερος όμως κίνδυνος προήλθε κατά το πέμπτο έτος (1220 ή 1209 π.Χ.) της βασιλείας του Merenptah από μία εισβολή Λιβύων και διάφορων άλλων πληθυσμιακών ομάδων, που συμβατικά ονομάζονται *Λαοί της Θάλασσας* στο δυτικό Δέλτα του Νείλου. Σε αυτούς συγκαταλέγονται οι εξής εθνικές ομάδες: Shrdn=Sherden, 3kwsh=Ekwesh/Akaiwasha, Trsh=Teresh, Shkrwsh ή Shkrsh= Sheklesh/Shikalayu, Rwkw=Lukka=Λύκιοι. Οι αιγυπτιακές πηγές αναφέρουν ότι ο Λίβυος βασιλιάς είχε πάρει μαζί του την οικογένειά του, ωστόσο δεν μπορεί να συναχθεί με ασφάλεια ότι το ίδιο ίσχυε για όλους όσους τον ακολουθούσαν. Μάλλον επρόκειτο για μία οργανωμένη ληστρική επιδρομή, στην οποία οι "Λαοί της Θάλασσας" συμμετείχαν ως μισθοφόροι και όχι για ένα μαζικό μεταναστευτικό κύμα, όπως είχε προταθεί παλαιότερα. Οι εισβολείς ηττήθηκαν στο πεδίο της μάχης και ο Merenptah συνέλαβε 6359 Λιβύους αιχμαλώτους, 2201 Ekwesh, 222 Sheklesh, 742 Teresh και άγνωστο αριθμό Sherden. Μετά από του Λιβύους οι Ekwesh φαίνεται ότι αποτελούσαν την πλέον πολυάριθμη εθνική ομάδα. Ετυμολογικά ο όρος Ekwesh φαίνεται ότι ταυτίζεται με τον χεττιτικό όρο Ahhiyawa και κατά προέκταση με το εθνώνυμο "Αχαιοί". Ωστόσο αυτή η ταύτιση δεν μπορεί να θεωρηθεί ως βέβαιη.

Τα προβλήματα όμως που αντιμετώπιζε η Αίγυπτος εντάθηκαν έπειτα από τον θάνατο του Merenptah, όταν στον θρόνο ανέβηκαν τέσσερις Φαραώ που βασίλευσαν λίγα μόλις χρόνια ο καθένας. Η κατάσταση έγινε τόσο απελπιστική, που ακόμη και οι θεοί δεν λάμβαναν πια τις πρέπουσες θυσίες (βλ. *Πάπυρο Harris Ι*), ενώ η τιμή των σιτηρών αυξήθηκε κατακόρυφα.

Τα λιγοστά χεττιτικά κείμενα που σώζονται από αυτήν την περίοδο παρουσιάζουν μία εικόνα αναταραχής στην ευρύτερη περιοχή. Οι Ασσύριοι, υπό τον βασιλιά Tukulti Ninurta I, πραγματοποιούν διαρκώς επιδρομές κατά των χεττιτικών κτήσεων στην ανατολική και βόρεια Συρία. Ο τελευταίος Χετταίος βασιλιάς, Suppiluliuma II (1205-**;** π.Χ.), απαγορεύει στην Amurru, το υποτελές βασίλειό τους στη βόρειο Συρία, κάθε εμπορική επαφή με την Ασσυρία, ωστόσο δεν μπορεί να αντιμετωπίσει με επιτυχία την ασσυριακή απειλή. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Tudhaliya IV και του Suppiluliuma II οι Χετταίοι πραγματοποίησαν επίσης

Εικόνα 4.66. *Οι μεταναστεύσεις πληθυσμών κατά τον 12ο αι. π.Χ.*

από μία ναυτική εκστρατεία (τις μόνες που μας είναι γνωστές σε όλη την ιστορία τους) κατά του βασιλείου της Alashiya στην Κύπρο, ίσως σε μία προσπάθεια να εξασφαλίσουν την πρόσβαση στα ορυχεία χαλκού της, αλλά και την αντιμετώπιση πειρατών που είχαν ως έδρα τους το νησί και εμπόδιζαν την απρόσκοπτη εισαγωγή σιτηρών από την Αίγυπτο. Σύμφωνα με τα χεττιτικά κείμενα αυτές οι επιχειρήσεις στέφθηκαν με επιτυχία και το βασίλειο της Alashiya κατέστη υποτελές τους.

Μία τελευταία αναλαμπή, τουλάχιστον για την Αίγυπτο, αποτέλεσε η περίοδος βασιλείας του Ραμσή ΙΙΙ (1184-1153 π.Χ.). Σε μία επιγραφή του στον νεκρικό ναό του στο Medinet Habu (1176 π.Χ.) περιγράφει σε πολύ δραματικό τόνο μία μαζική εισβολή των "Λαών της Θάλασσας" (**Εικ. 4.66-67**):

> *Καμία χώρα δεν μπορούσε να αντισταθεί στα όπλα τους, το [βασίλειο] Hatti (=Χετταίοι), Qode (=Κιλικία), Carchemish (=βασίλειο της βόρειας Συρίας), Arzawa (=βασίλειο της δυτικής Ανατολίας) και Alasiya (=βασίλειο στην Κύπρο), καταλύονταν το ένα μετά το άλλο. Έστησαν το στρατόπεδό τους σε ένα μέρος του Amurru (βόρεια Συρία). Αφάνισαν τους κατοίκους του και η χώρα του ήταν σαν να μην είχε υπάρξει ποτέ. Πλησίαζαν στην Αίγυπτο, ενώ η φλόγα ετοιμαζόταν εμπρός τους. Ο συνασπισμός τους αποτελούνταν από τους Peleset, Tjeker, Shekelesh, Denyen, και Weshesh, οι χώρες [τους] ήταν ενωμένες. Έφτασαν μέχρι και την άκρη της γης, οι καρδιές τους ήταν γεμάτες αυτοπεποίθηση και εμπιστοσύνη [στον εαυτό τους]: 'Τα σχέδιά μας θα επιτύχουν!'*

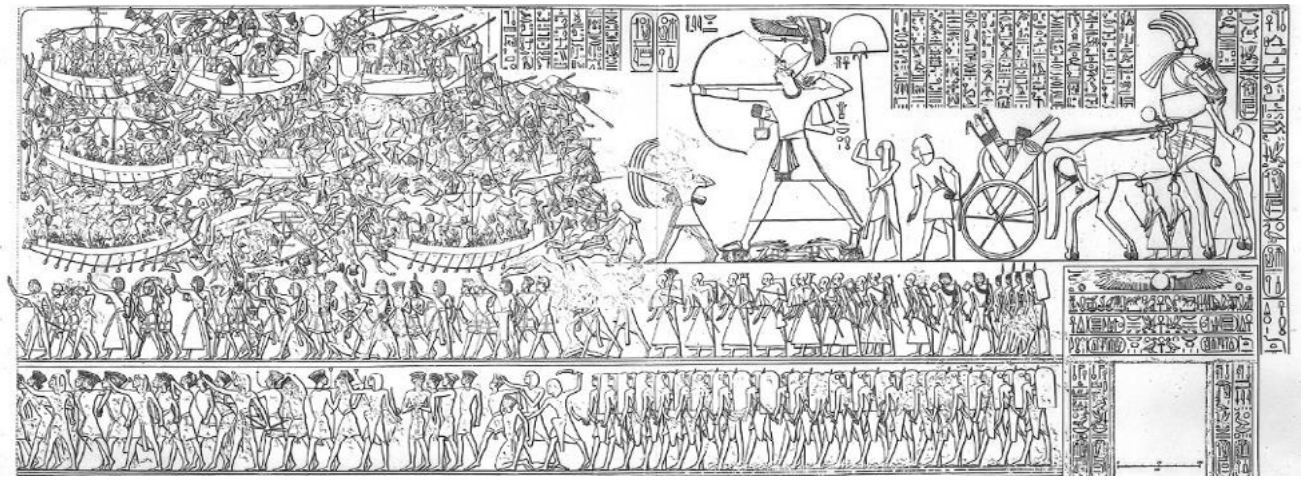
Συνολικά οι "Λαοί της Θάλασσας", στους οποίους συμπεριλαμβάνονται Λίβυοι και κάποιοι Χετταίοι, πραγματοποιούν τρεις επιθέσεις κατά του Δέλτα του Νείλου, από ξηράς και από θάλασσας. Και στις τρεις περιπτώσεις ο Ραμσής ΙΙΙ κατόρθωσε να τους αντιμετωπίσει επιτυχώς. Οι αγώνες του Ραμσή ΙΙΙ κατά των *Λαών της Θάλασσας* περιγράφονται σε κείμενα και απεικονίζονται σε ανάγλυφα και τοιχογραφίες στον νεκρικό ναό του στο Medinet Habu (**Εικ. 4.68**). Τα αιγυπτιακά κείμενα αφήνουν να εννοηθεί ότι δεν επρόκειτο για απλές ληστρικές επιδρομές, αλλά ουσιαστικά για την μετανάστευση μεγάλων πληθυσμιακών ομάδων. Ο Ραμσής ΙΙΙ εγκατέστησε τους πολυάριθμους αιχμαλώτους και τις οικογένειές τους σε διάφορα οχυρά της Αιγύπτου και της Παλαιστίνης. Αναφέρεται όμως επίσης ότι ετησίως προσέφερε σε όσους εγκαταστάθηκαν στα οχυρά αμοιβή σε είδος, κυρίως τρόφιμα, γεγονός που ίσως δείχνει ότι τα πράγματα δεν συνέβησαν στην πραγματικότητα έτσι ακριβώς όπως τα περιγράφει στις επιγραφές του. Ίσως απλά εξαγόρασε κάποιες από τις ομάδες που κατευθύνονταν προς την Αίγυπτο και τις χρησιμοποίησε ως ανάχωμα για να ανακόψει το μεταναστευτικό ρεύμα προς την χώρα του.

Εικόνα 4.67. *Οι μεταναστεύσεις πληθυσμών κατά τον 12ο αι. π.Χ.*

Τα κείμενα του Ραμσή ΙΙΙ στο Medinet Habu έχουν καθαρά προπαγανδιστικό χαρακτήρα και έτσι πρέπει να αξιολογηθούν ούτως ή άλλως με επιφύλαξη. Αναφέρεται ότι οι *Λαοί της Θάλασσας* πριν φτάσουν στην Αίγυπτο κατόρθωσαν να καταστρέψουν μία σειρά από σημαντικά βασίλεια στην ανατολική Μεσόγειο: την Arzawa στη δυτική Μικρά Ασία, το βασίλειο των Χετταίων, το βασίλειο της Κιλικίας (*αιγ*. Kode, *χετ*. Kizzuwatna), την Alashiya (=Κύπρο), το βασίλειο του Karkemish στη Συρία, καθώς και να ερημώσουν το Amurru (βόρεια Συρία). Αυτή η εικόνα σίγουρα είναι κολακευτική για τις στρατιωτικές ικανότητες του Ραμσή ΙΙΙ, αφού έτσι δίδεται η εντύπωση πως μόνον εκείνος κατόρθωσε να αντιμετωπίσει τους πολυάριθμους εισβολείς, που κυριολεκτικά σάρωσαν στο πέρασμά τους όλα τα μεγάλα βασίλεια της ανατολικής Μεσογείου. Φαίνεται όμως ότι στο κείμενο υπάρχει έντονο το στοιχείο της υπερβολής. Ας εξετάσουμε σύντομα την κάθε μία περίπτωση χωριστά.

Η Hattusha, η πρωτεύουσα των Χετταίων, όντως καταστράφηκε εν μέρει εκείνη την εποχή και οι καταγραφές στο ανακτορικό αρχείο της σταματούν (**Εικ. 4.42**). Ωστόσο η πρόσφατη ανασκαφική έρευνα έδειξε πως η άρχουσα τάξη είχε τον χρόνο να εγκαταλείψει έγκαιρα την πρωτεύουσα, παίρνοντας μαζί τα πολύτιμα αντικείμενα και μέρος του αρχείου από το ανάκτορο και τους πιο σημαντικούς ναούς. Στην συνέχεια καταστρέφονται μόνον τα δημόσια κτήρια, όχι όμως και η υπόλοιπη πόλη, γεγονός που ίσως δείχνει πως αυτό αποτέλεσε πράξη αντεκδίκησης του πληθυσμού που αφέθηκε στην τύχη του. Η εγκατάλειψη της Χάττουσα ίσως οφείλεται στην απειλή που αντιμετώπιζε από τους Kaska στον βορρά ή τους Mushki (*ελλ*. Φρύγες), ένα φύλο που έφτασε κατά τον πρώιμο 12ο αι. στην Ανατολία, σίγουρα πάντως όχι από τους Λαούς της Θάλασσας που αναφέρονται στις αιγυπτιακές πηγές. Το γεγονός ότι ανάμεσα στους Λαούς της Θάλασσας που αντιμετώπισε στην Αίγυπτο ο Ραμσής ΙΙΙ βρίσκονταν και Χετταίοι δείχνει ότι, μετά από την κατάρρευση της ανακτορικής εξουσίας στην Hattusha διάφορες πληθυσμιακές ομάδες στην Ανατολία θα τέθηκαν σε κίνηση, αναζητώντας

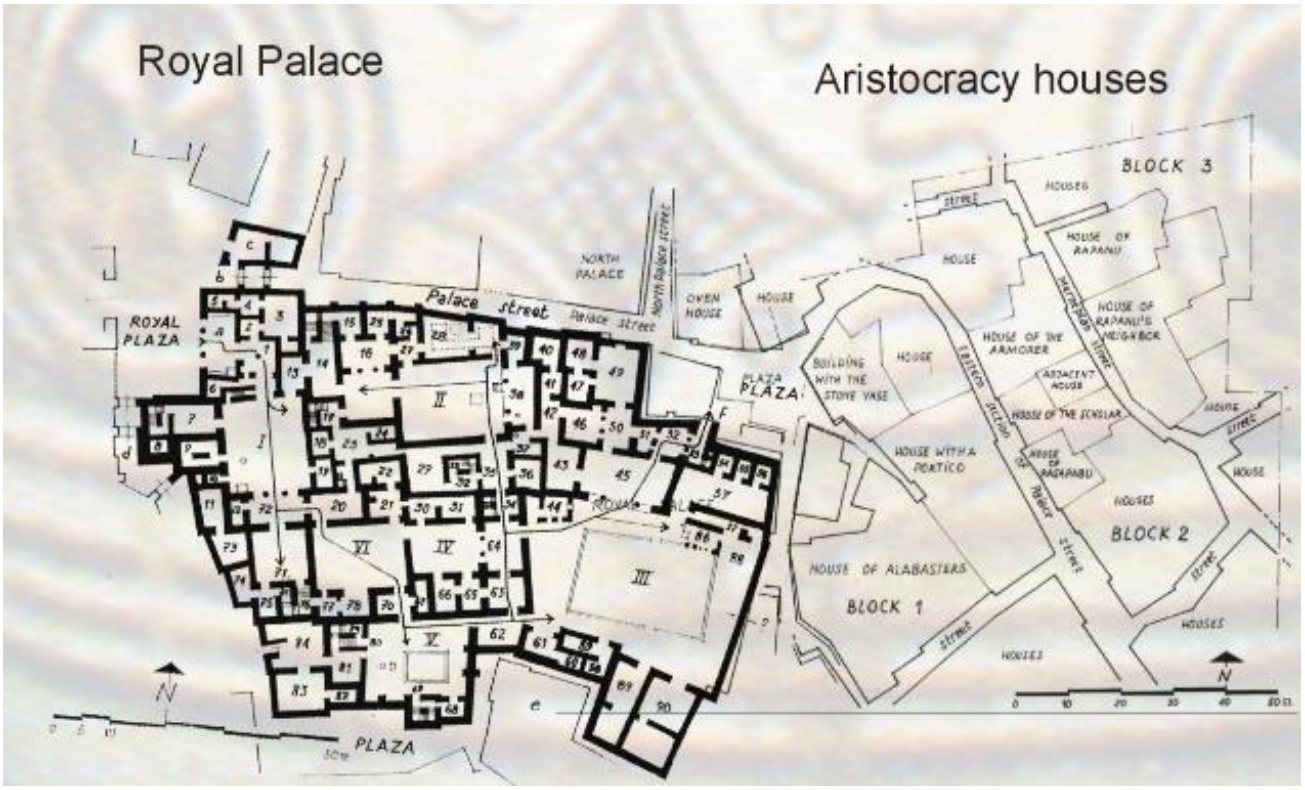
Εικόνα 4.68. *Η μάχη του Ραμσή ΙΙΙ κατά του στόλου των Λαών της Θάλασσας στον νεκρικό ναό του στο Medinet Habu.*

μία καλύτερη ζωή ή ίσως απλά τα απαραίτητα για την επιβίωσή τους.

Την ίδια ακριβώς περίοδο (1180 π.Χ.) έχει προταθεί πως χρονολογούνται τρεις επιστολές στην Ugarit (*σύγχρ*. Ras Shamra), οι οποίες περιγράφουν με δραματικό τόνο κάποια γεγονότα, που θα μπορούσαν να συνδεθούν με όσα περιγράφονται στις αιγυπτιακές πηγές (**Εικ. 4.69**).

Στην πρώτη (RS 34.129) ο Μέγας Βασιλέας, ο οποίος δυστυχώς δεν κατονομάζεται, ζητά από τον υποτελή βασιλιά της Ugarit (Ammurapi), να του στείλει έναν υπήκοό του που είχε αιχμαλωτισθεί από τους πειρατές Shikala, που πιθανόν ταυτίζονται με τους Shekelesh των αιγυπτιακών πηγών. Σε μία άλλη, δραματική επιστολή του βασιλιά της Ugarit προς τον βασιλιά της Alashiya, πληροφορούμαστε για μία απειλή που έρχεται από την θάλασσα:

> *Πατέρα μου, τα πλοία των εχθρών έφτασαν. Οι πόλεις μου έχουν καεί και έκαναν άσχημα πράγματα στην χώρα μου. Δεν γνωρίζει ο πατέρας μου ότι όλα τα στρατεύματα και τα άρματά μου βρίσκονται στην*

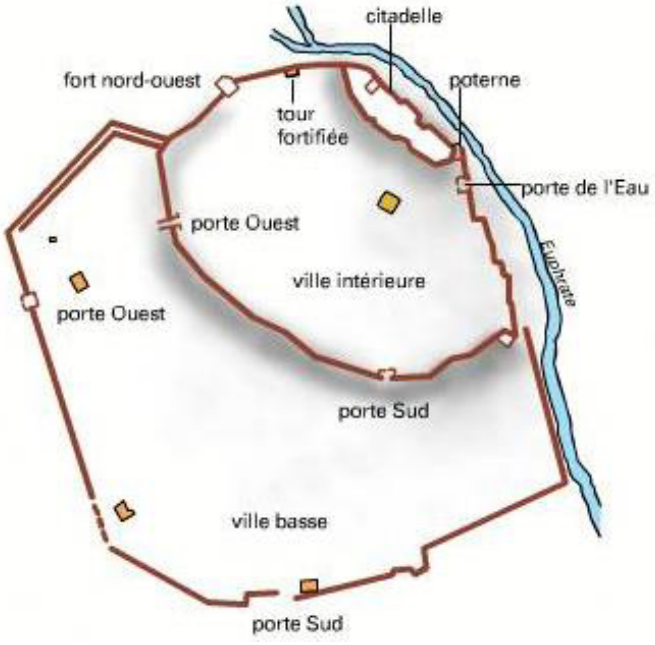
Εικόνα 4.69. *Τοπογραφικό σχέδιο της Ugarit.*

χώρα των Χάττι (=Χετταίων), και όλα τα πλοία μου στην χώρα των Lukka (=Λυκία); ... Η χώρα έχει εγκαταλειφθεί στην τύχη τύχη. Ας γνωρίζει ο πατέρας μου ότι επτά πλοία των εχθρών έφθασαν εδώ και μας προξένησαν μεγάλο κακό.

Η συγκεκριμένη επιστολή δείχνει ότι η Ugarit απειλούνταν, προφανώς όχι μόνον από τα επτά πλοία που εμφανίσθηκαν, τα οποία και αντιμετωπίσθηκαν ή αποχώρησαν. Ο κίνδυνος ήταν μεγάλος επειδή ο στρατός και στόλος της Ugarit βρισκόταν στην Λυκία, έπειτα από την εντολή που έδωσε ο Χετταίος βασιλιάς, δίχως όμως δυστυχώς να αναφέρεται ο λόγος γι' αυτό. Ο βασιλιάς της Alashiya είχε φιλικές σχέσεις με τον βασιλιά της Ugarit και μάλιστα ο δεύτερο προσφωνεί τον πρώτο "πατέρα" του. Μία τέτοια προσφώνηση χρησιμοποιούνταν από τους υποτελείς βασιλείς προς τους προστάτες τους, όμως στην περίπτωση της Ugarit γνωρίζουμε ότι υπαγόταν στον βασιλιά των Χετταίων. Γνωρίζουμε όμως επίσης ότι οι δύο τελευταίοι Χετταίοι βασιλείς (Tudhaliya IV και Suppiluliuma II) είχαν καταστήσει την Κύπρο υποτελή τους (ή τουλάχιστον αυτό ισχυρίζονταν στα κείμενά τους). Μήπως την χρονική περίοδο που εγράφη η επιστολή στο βασίλειο της Alashiya κυβερνούσε κάποιος Χετταίος, που ιεραρχικά θεωρούνταν ανώτερος του βασιλιά της Ugarit; Δυστυχώς αυτό το ερώτημα δεν μπορεί να απαντηθεί. Αυτή η επιστολή συνδέθηκε με μία άλλη που έστειλε ο ίδιος βασιλιάς της Ugarit προς τον βασιλιά του Karkemish ζητώντας του βοήθεια, την οποία όμως προφανώς δεν μπορούσε (ή δεν ήθελε) να προσφέρει:

Ως προς αυτό που μου έγραψες: ‹Πλοία έχουν εμφανισθεί στην θάλασσα!' Μην χάνεις την ψυχραιμία σου. Πού βρίσκονται τα στρατεύματά σου και τα άρματά σου; Δεν βρίσκονται κοντά σου; Όχι; Βρίσκονται μήπως πίσω από τον εχθρό που σε πιέζει; Ενίσχυσε τα τείχη των πόλεών σου. Βάλε τα στρατεύματα και τα άρματά σου μέσα σε αυτές και περίμενε τον εχθρό, δείχνοντας μεγάλη αποφασιστικότητα.

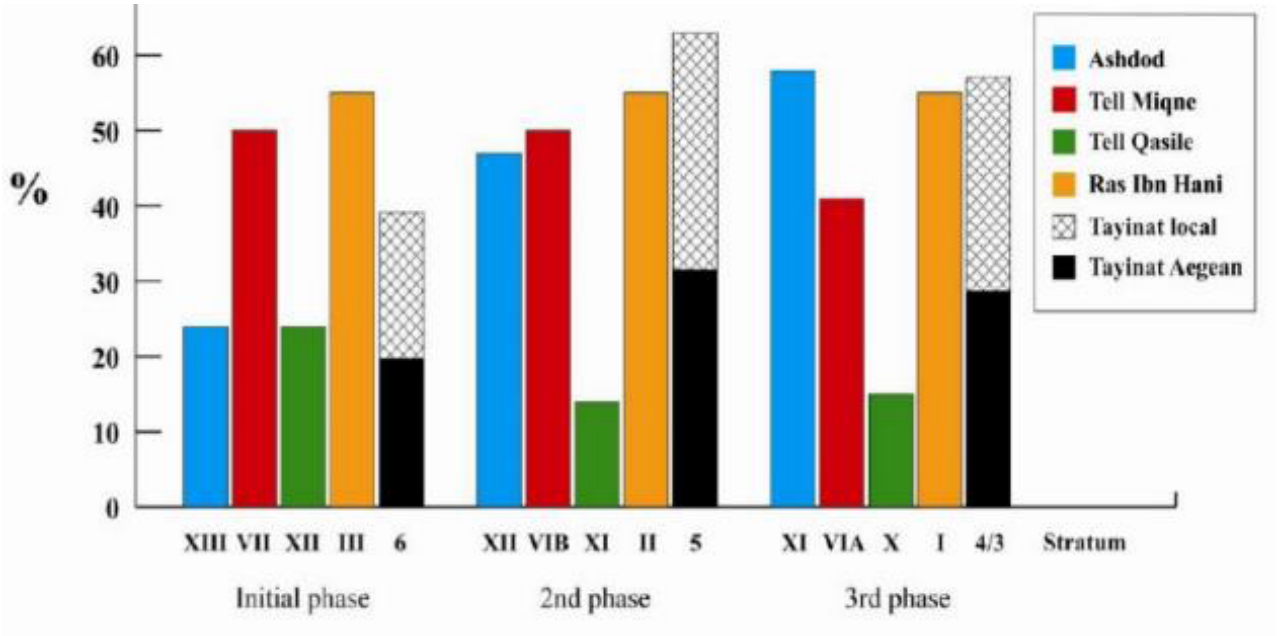
Με την πρώτη ματιά οι παραπάνω επιστολές δείχνουν να επιβεβαιώνουν τα κείμενα του Ραμσή ΙΙΙ στο Medinet Habu. Ωστόσο πρέπει να παραμείνουμε επιφυλακτικοί, αφού ούτε η χρονολόγησή τους είναι βέβαιη, αλλά και το αν αυτές οι επιστολές όντως αναφέρονται στα ίδια γεγονότα. Επίσης δεν αναφέρεται ότι η Ugarit όντως καταστράφηκε από αυτούς τους άγνωστους εχθρούς που έρχονται από την θάλασσα. Η ανασκαφή στην Ugarit όντως αποκάλυψε ένα στρώμα καταστροφής που χρονολογείται προς το τέλος του πρώτου τετάρτου του 12ου αι. Ωστόσο δεν γνωρίζουμε ακόμη, αν αυτή η καταστροφή οφειλόταν όντως σε εχθρικούς επιδρομείς ή σε φυσικά αίτια (κυρίως σεισμό). Δεν μπορεί επίσης να αποκλεισθεί η περίπτωση της εθελούσιας εγκατάλειψης της Ugarit από τον πληθυσμό της, όπως πιθανώς έγινε και στην περίπτωση της Hattusha.

Εικόνα 4.70. *Τοπογραφικό σχέδιο του Karkemish.*

Ένας από τους λόγους που μας κάνουν να αμφιβάλουμε κατά πόσο η καταστροφή της Ugarit όντως πρέπει να αποδοθεί στους Λαούς της Θάλασσας, αποτελεί το γεγονός ότι η πόλη Karkemish (**Εικ. 4.70**), δεν καταστράφηκε, όπως λανθασμένα αναφέρεται στην επιγραφή του Ραμσή ΙΙΙ, αφού η βασιλική της δυναστεία συνεχίζει αδιάλειπτα μέχρι και τον 9ο αι. π.Χ. Μάλιστα οι βασιλείς της υιοθετούν τον τίτλο του "Μεγάλου Βασιλέα", έπειτα από την παρακμή του χεττιτικού βασιλείου της Ανατολίας, ο οποίος παλαιότερα χρησιμοποιούνταν μόνον από τον βασιλιά στην Hattusha.

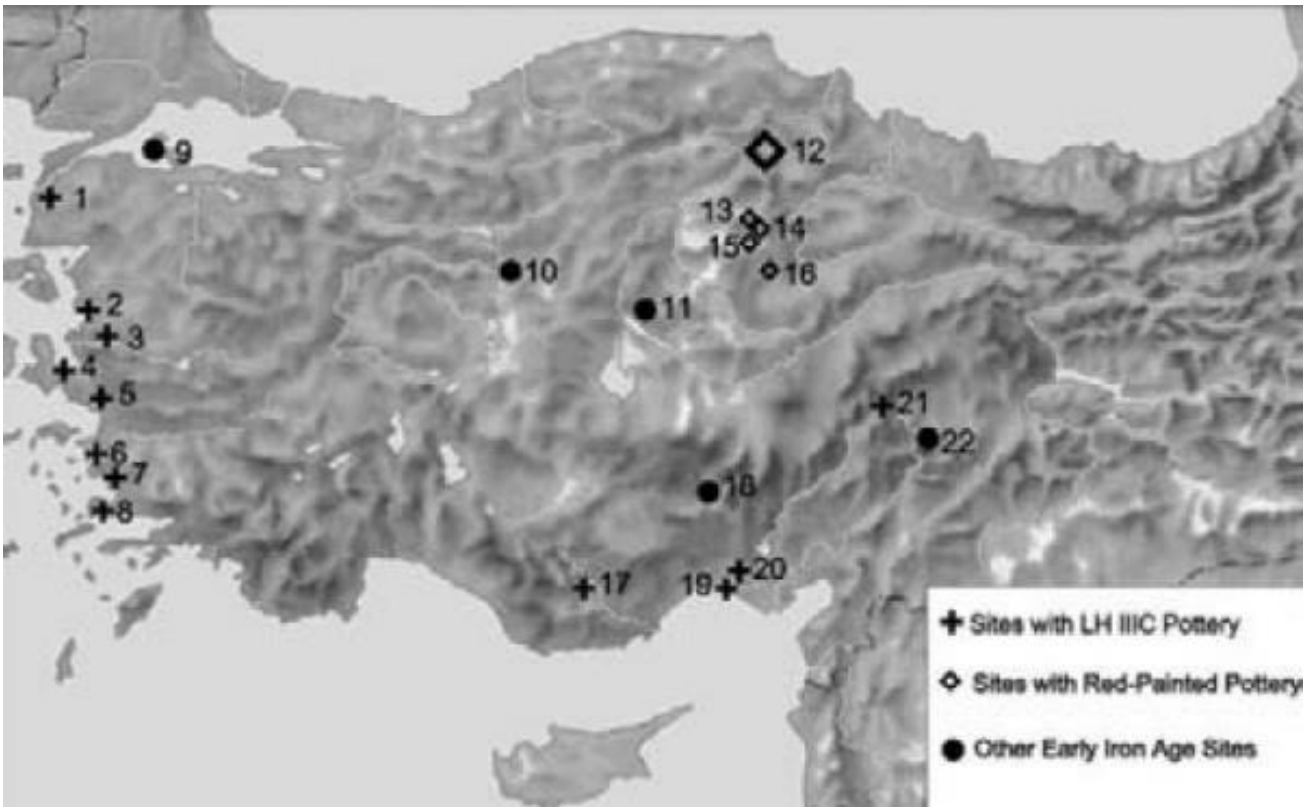
Αντιθέτως καταστρέφεται μία σειρά από πόλεις στην Συροπαλαιστίνη, όπου παρατηρείται η εγκατάσταση νέων πληθυσμιακών ομάδων. Το αιγυπτιακό κείμενο που περιγράφει τις περιπέτειες του Wenamun κατά τον 12ο αι. αναφέρει ότι οι Tjeker, που συμπεριλαμβάνονταν στους Λαούς της Θάλασσας, βρίσκονταν εγκατεστημένοι στην περιοχή του Dor (30 χιλιόμετρα νότια της Χάιφα). Επίσης, ένας ακόμη από τους Λαούς της Θάλασσας, οι

Εικόνα 4.71. *Ποσοστό ΥΕ ΙΙΙΓ κεραμικής σε σχέση με την τοπική κεραμική σε διάφορες θέσεις της Συροπαλαιστίνης.*

Peleset, οι οποίοι πιθανότατα ταυτίζονται με τους Φιλισταίους που αναφέρονται στην Παλαιά Διαθήκη, επίσης είχαν εγκατασταθεί σε διάφορες πόλεις της νότιας Παλαιστίνης (κυρίως στην σημερινή λωρίδα της Γάζας).

Σε στρώματα του 12ου αι. διαφόρων πόλεων (Ashkelon, Ashdod, Gath, Ekron, Γάζα) βρέθηκαν μεγάλες ποσότητες τοπικά παραχθείσης Υστεροελλαδικής ΙΙΙ Γ κεραμικής, γεγονός που δείχνει ότι οι πληθυσμιακές ομάδες που εγκαταστάθηκαν εκεί ίσως προήλθαν από το Αιγαίο (**Εικ. 4.71**). Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η αναφορά στην Παλαιά Διαθήκη ότι οι Φιλισταίοι ζούσαν παλαιότερα στο Caphtor, που πιθανότατα ταυτίζεται με την Κρήτη. Δυστυχώς όμως δεν έχουν βρεθεί κείμενα στην γλώσσα των Φιλισταίων και έτσι αυτό το θέμα

Εικόνα 4.72. *Θέσεις με ΥΕ ΙΙΙΓ κεραμική στην Ανατολία.*

Εικόνα 4.73. *Θέσεις με ΥΕ ΙΙΙΓ κεραμική στην Συροπαλαιστίνη.*

πρέπει να παραμείνει ανοικτό.

Στο τέλος της ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου όλα τα μεγάλα μυκηναϊκά ανακτορικά κέντρα στο Αιγαίο καταστράφηκαν ή εγκαταλείφθηκαν. Έχουν προταθεί πολλές θεωρίες σχετικά με τους λόγους που οδήγησαν σε αυτήν την καταστροφή, καμία όμως μέχρι τώρα δεν μπορεί να αποδειχθεί πέραν πάσης αμφιβολίας. Είναι πιθανό ότι αυτές οι καταστροφές δεν πρέπει να αποδοθούν σε μία και μόνο αιτία. Μία αλλαγή στις κλιματικές συνθήκες εκείνη την εποχή ίσως είχε ως αποτέλεσμα την παρατεταμένη ξηρασία στην Ανατολία και το Αιγαίο, γεγονός που θα οδήγησε σε κοινωνικές αναταραχές και μεταναστεύσεις πληθυσμιακών ομάδων. Πολεμικές συγκρούσεις (και ίσως και σεισμοί) ίσως έκαναν πιο έντονα τα προβλήματα. Κατά την διάρκεια του 12ου και του 11ου αι. παρατηρείται μία σταδιακή μετανάστευση ανθρώπων από το Αιγαίο προς την δυτική Ανατολία, αλλά και διάφορες περιοχές στην Ανατολική Μεσόγειο. Μεγάλες ποσότητες τοπικά παραχθείσης ΥΕ ΙΙΙΓ κεραμικής όντως εντοπίζονται σε διάφορες θέσεις της δυτικής Ανατολίας, της Κιλικίας (**Εικ. 4.72**), της Κύπρου και της Συροπαλαιστίνης (**Εικ. 4.72**). Τα μέχρις στιγμής υπάρχοντα αρχαιολογικά δεδομένα δεν επιβεβαιώνουν όμως μία μετακίνηση πληθυσμού μεγάλης κλίμακας από το Αιγαίο προς τα ανατολικά, ενώ φαίνεται ότι στις θέσεις όπου αρχίζει να παράγεται ΥΕ ΙΙΙΓ κεραμική συνεχίζει η παραγωγή και τοπικής κεραμικής, γεγονός που φανερώνει την ύπαρξη και ντόπιου πληθυσμού.

Αυτά τα αρχαιολογικά δεδομένα δεν είναι όμως εύκολο να ερμηνευθούν, αλλά και ούτε να συνδεθούν με ασφάλεια με τις αιγυπτιακές πηγές σχετικά με τους Λαούς της Θάλασσας. Τα εθνώνυμα Ekwesh (=Αχαιοί) και Denyen (=Δαναοί) που απαντώνται στα σχετικά αιγυπτιακά κείμενα, ίσως σχετίζονται με πληθυσμούς του Αιγαίου. Σε καμία όμως περίπτωση δεν προκύπτει από τα λιγοστά διαθέσιμα στοιχεία μία μαζική και ταυτόχρονη μετακίνηση πληθυσμού στις αρχές του 12ου αι. Φαίνεται ότι οι μετακινήσεις έγιναν σταδιακά, κατά τη διάρκεια του 12ου και του 11ου αι. π.Χ. και ότι δεν είχαν αναγκαστικά πολεμικό χαρακτήρα. Η μεγάλη διασπορά της ΥΕ ΙΙΙΓ κεραμικής στην ανατολική Μεσόγειο προφανώς συνδέεται και με την δραστηριότητα εμπόρων από το Αιγαίου, αφού η προμήθεια κυρίως χαλκού και κασσιτέρου ήταν απαραίτητη και μετά από την πτώση των ανακτορικών κέντρων.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Barako, T.J. 2007. *Coexistence and Impermeability : Egyptians and Philistines in Southern Canaan during the Twelfth Century BCE*. Wien.

Cline, E.H. και D.B. O'Connor. Επιμ. 2012. *Ramesses III: the life and times of Egypt's last hero.* Ann Arbor.

Cline, E.H. 2014. *1177 B.C., the year civilization collapsed*. Princeton.

Gilboa, A. 2005. "Sea Peoples and Phoenicians along the Southern Phoenician Coast: A Reconciliation."

Bulletin of the American Schools of Oriental Research 337: 47–78.

Iakovou, M. 2013. "Aegean-Style Material Culture in Late Cypriot III: Minimal Evidence, Maximal Interpretation." Στο *The Philistines and other "sea peoples" in text and archaeology*, επιμ., Ann E Killebrew και Gunnar Lehmann, 585–618, Atlanta.

Killebrew, A.E. 2005. *Biblical peoples and ethnicity: an archaeological study of Egyptians, Canaanites, Philistines, and early Israel, 1300-1100 B.C.E.* Society of Biblical Literature archaeology and biblical studies 9. Atlanta.

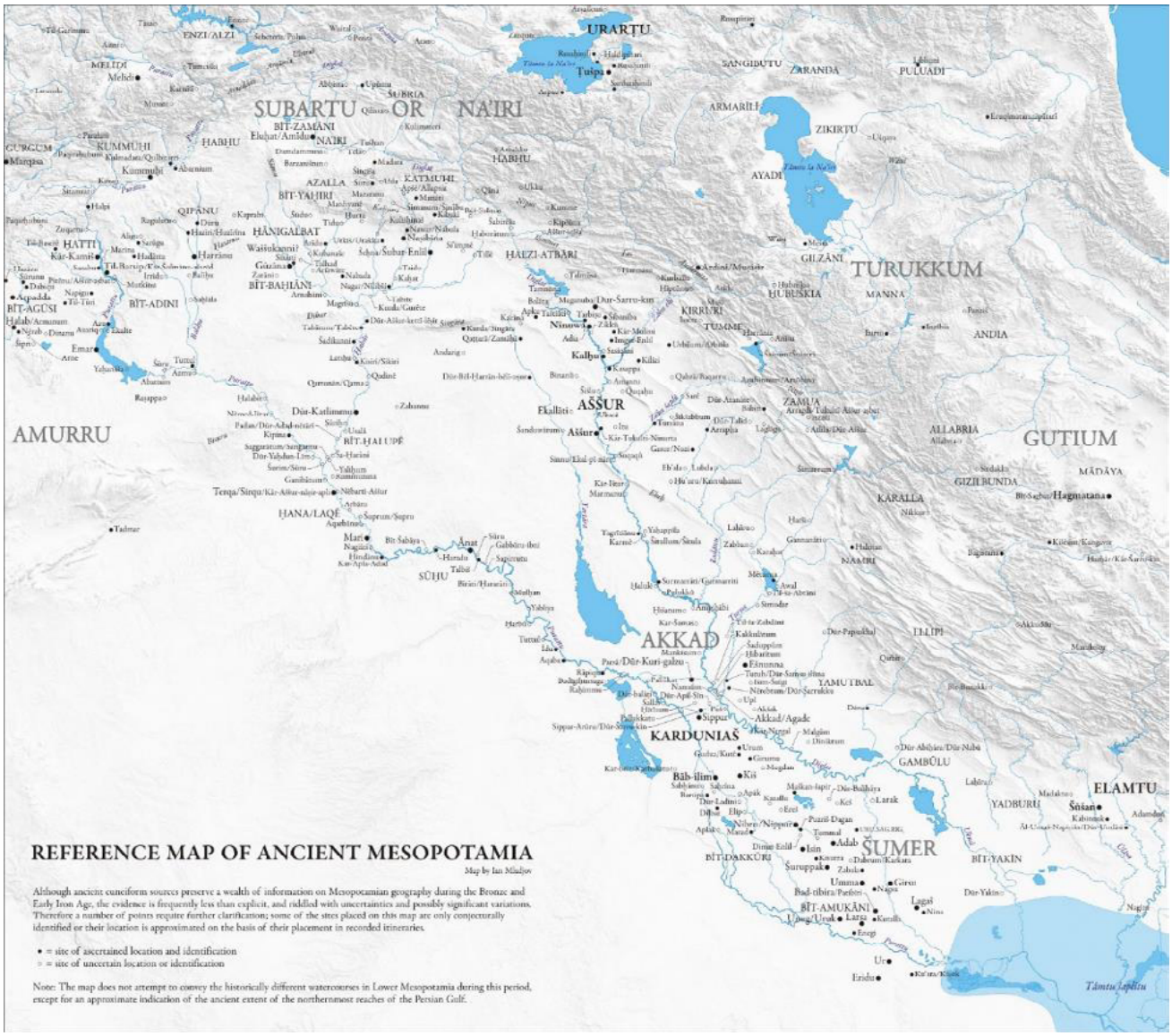
Killebrew, A.E. και G. Lehmann, επιμ. 2013. *The Philistines and other "sea peoples" in text and archaeology*, Atlanta.

Kopanias, K. **(**υπό έκδ.**)**. " Μυκηναίοι μισθοφόροι στην υπηρεσία του Suppiluliuma II;" Στο Π*ρακτικά της Ημερίδας στη Μνήμη του Καθηγητή Σπύρου Ιακωβίδη*, επιμ. Π. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα και Ο. Παλαγγιά. Αθήνα.

Yasur-Landau, A. 2010. *The Philistines and Aegean migration at the end of the late Bronze Age*. New York.

Κεφάλαιο 5. Εποχή του Σιδήρου

Από το τέλος του 13ου έως και τις αρχές του 12ου αιώνα π.Χ. πολλά από τα μεγάλα ανακτορικά κέντρα του Αιγαίου και της Εγγύς Ανατολής κατέρρευσαν (**Εικ. 5.1)**. Στους αιώνες που ακολούθησαν ελάχιστα ήταν τα βασίλεια της Υστεροχαλκής περιόδου που κατόρθωσαν να επιβιώσουν, κυρίως τα βασίλεια της Αιγύπτου, της Ασσυρίας, της Βαβυλωνίας (Karaduniash) και του Elam. Ακόμη όμως και αυτά ήταν πλέον αποδυναμωμένα και εσωστρεφή, καθώς είχαν να αντιμετωπίσουν εσωτερικές έριδες και εχθρικές επιδρομές. Στην Ανατολία και την Συροπαλαιστίνη δημιουργήθηκαν αρχικά πολλά μικρά βασίλεια και νέα φύλα εμφανίζονται στο προσκήνιο (Φρύγες και Αραμαίοι). Το διεθνές εμπόριο ατόνησε και οι καταγραφές στα ανακτορικά αρχεία ήταν πλέον πολύ περιορισμένες. Ο χαρακτηρισμός "Σκοτεινοί Αιώνες" (αγγλ. Dark Ages) της περιόδου μεταξύ του 12ου και του 9ου αι. αναφέρεται στην έλλειψη γραπτών πηγών. Δεν είναι ωστόσο ακριβής, αφού τα τελευταία χρόνια έρχονται στο φως ολοένα και περισσότερα κείμενα αυτής της περιόδου σε ολόκληρη την Εγγύς Ανατολή.

Εικόνα 5.1. *Χάρτης της Μεσοποταμίας.*

1. Φρυγία

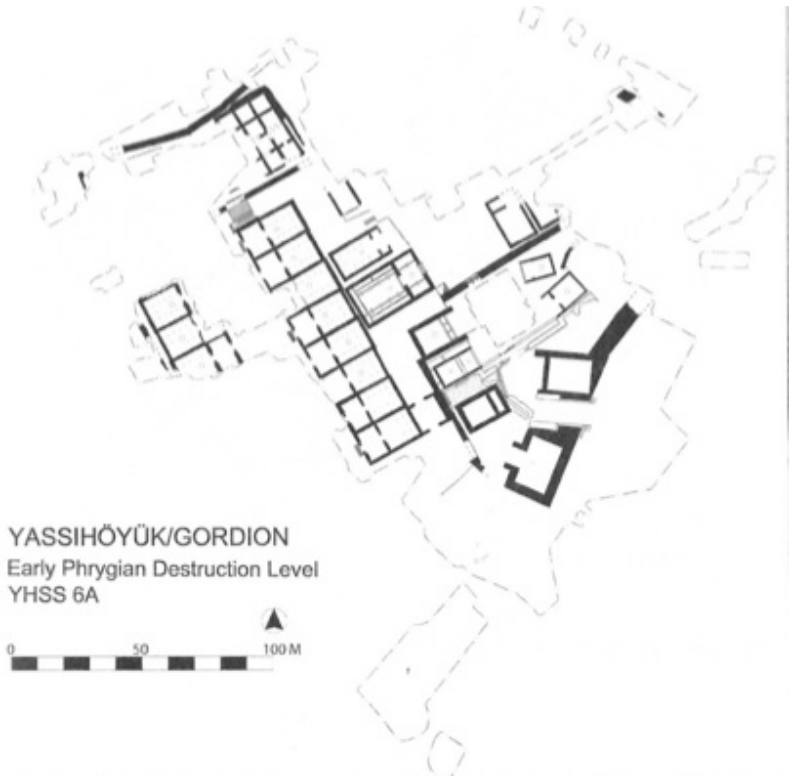
Εικόνα 5.2. *Χάρτης με τα όρια της Φρυγίας.*

Η Φρυγία αποτελεί μία περιοχή της κεντρικής Ανατολίας, που εκτεινόταν δυτικά του Άλυος ποταμού μέχρι και την Λυδία (**Εικ. 5.2**). Ο συγκεκριμένος όρος απαντάται στα κείμενα της αρχαίας ελληνικής και λατινικής γραμματείας, όχι όμως σε εκείνα της Εγγύς Ανατολής. Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, οι Φρύγες ζούσαν αρχικά στην Μακεδονία και ονομάζονταν Βρύγες, όμως ήδη πριν από τον τρωικό πόλεμο διέσχισαν τον Ελλήσποντο και μετανάστευσαν στην Ανατολία. Ο Στράβων προσθέτει μάλιστα ότι οι Φρύγες σκότωσαν τον βασιλιά της Τροίας. Η παλαιότερη έρευνα στηρίχθηκε στις δύο αυτές αναφορές και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η μετανάστευση των Φρυγών είχε πολεμικό χαρακτήρα και ότι μπορεί να συνδεθεί με το στρώμα καταστροφής *VII b* της Τροίας. Μία κατηγορία κεραμικής από το στρώμα εκείνο, γνωστή ως *χονδροειδής κεραμική* (*coarse ware*), παραλληλίσθηκε με παρόμοια αγγεία που βρέθηκαν από τα Βαλκάνια έως και την κεντρική Ανατολία. Η διασπορά αυτής της κατηγορίας κεραμικής θεωρήθηκε ότι επιβεβαιώνει τις μαρτυρίες για την μετανάστευση ενός νέου φύλου από τα Βαλκάνια προς την Ανατολία, πιθανώς ήδη κατά τη διάρκεια του 12ου αι.

Εικόνα 5.3. *Φρυγικό αγγείο.*

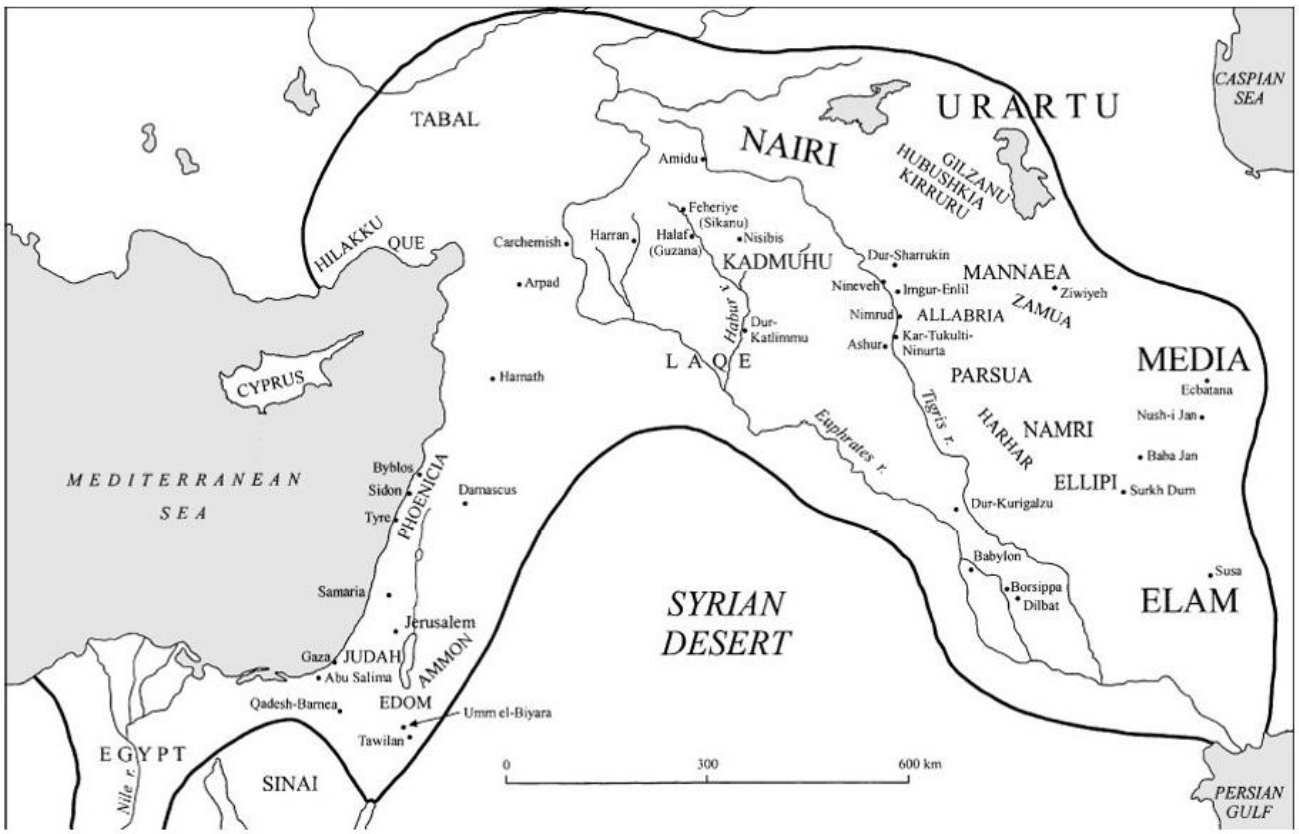
Στη διάδοση και καθιέρωση της θεωρίας αυτής συνέβαλε κυρίως το συγγραφικό έργο του E. Akurgal, που συνέκρινε όλα τα αγγεία από την Ανατολία που θεωρούσε "φρυγικά" με αντίστοιχα ελληνικά της γεωμετρικής εποχής, προσπαθώντας έτσι να τα χρονολογήσει (**Εικ. 5.3**). Στηριζόμενος κυρίως σε τέτοιες συγκρίσεις διατύπωσε την άποψη ότι η "φρυγική" κεραμική, και κατά προέκταση οι Φρύγες, βρίσκονταν στην κεντρική Ανατολία μόλις από το πρώτο μισό του 8ου αι. Μεταξύ της εποχής της κατάρρευσης της χεττιτικής αυτοκρατορίας (γύρω στις αρχές του 12ου αι.) και τον 8ο αι. υπέθεσε ότι στο εσωτερικό της Ανατολίας υπήρχαν ελάχιστοι μόνον οικισμοί. Η παλαιότερη έρευνα θεώρησε ότι αρχαιολογική επιβεβαίωση της άποψης αυτής αποτελεί η περίπτωση της χεττιτικής πρωτεύουσας Hattusha (*τουρκ.* Boğazköy). Εκεί οι παλαιότεροι ανασκαφείς διέκριναν

Εικόνα 5.4. *Πρώιμη Φρυγική φάση στο Γόρδιο.*

ένα στρωματογραφικό κενό μεταξύ του 12ου και του 8ου αι. Η χεττιτική πόλη υποτίθεται ότι είχε καταστραφεί και στη συνέχεια εγκαταλειφθεί από τους κατοίκους της, έως ότου οι μετανάστες Φρύγες κατέφθασαν σε διαδοχικά κύματα κατά τη διάρκεια του 8ου αιώνα π.Χ.

Ωστόσο, η πρόσφατη συστηματική αρχαιολογική έρευνα των σημαντικότερων οικισμών της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου (ΠΕΣ) στην Ανατολία οδήγησε σε διαφορετικά συμπεράσματα. Κυρίως η ανασκαφή στο Γόρδιο (**Εικ. 5.4**), το οποίο αποτέλεσε σύμφωνα με τις ελληνικές φιλολογικές μαρτυρίες την έδρα του βασιλέα των Φρυγών Μίδα, αποδυνάμωσε την θεωρία για τον πολεμικό χαρακτήρα της μετανάστευσης των Φρυγών από τα Βαλκάνια. Όχι μόνον δεν βρέθηκαν ίχνη που να πιστοποιούν την καταστροφή της πόλης στο τέλος της Εποχής του Χαλκού, αλλά και δεν υπάρχουν ευρήματα που να μπορούν να χαρακτηρισθούν με βεβαιότητα ως φρυγικά πριν από τον 9ο αι. π.Χ. Παρόμοια κατάσταση παρατηρείται και σε άλλες πόλεις της κεντρικής και δυτικής Ανατολίας. Η ανασκαφή στο Alişar Hüyük, αλλά και οι μεταγενέστερες ανασκαφές στην Hattusha κατέδειξαν ότι δεν υπήρχε στρωματογραφικό

Εικόνα 5.5. *Χάρτης της Ασσυριακής εξάπλωσης.*

Εικόνα 5.6. *Φρυγικό ελεφάντινο πλακίδιο με παράσταση πολεμιστή από το Μέγαρο 3 στο Γόρδιο (8ος αι.).*

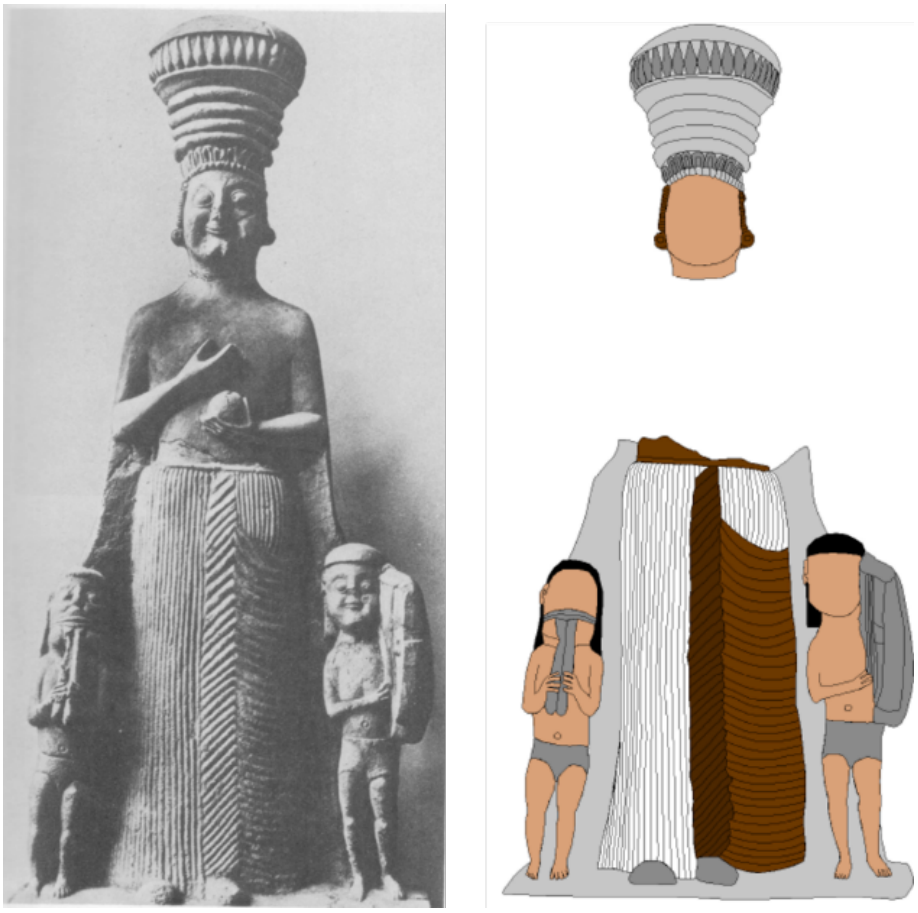
κενό (ή και αν υπήρχε ήταν αμελητέο) μεταξύ της χεττιτικής φάσης και του στρώματος της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου. Αυτές οι παρατηρήσεις οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι ο προϋπάρχων πληθυσμός των μεγάλων χεττιτικών κέντρων παρέμεινε σε αυτά και μετά από την κατάρρευση της κεντρικής διοίκησης της χεττιτικής αυτοκρατορίας

Κατά τη διάρκεια κυρίως του ύστερου 9ου και του 8ου αι. αναπτύχθηκε ιδιαίτερα η φρυγική τέχνη. Σχετικά συχνά ευρήματα αποτελούν μικρά ανάγλυφα σε ελεφαντόδοντο, τα οποία συνήθως αποτελούσαν τμήματα επίπλων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το πλακίδιο του 8ου αι. με παράσταση έφιππου πολεμιστή που βρέθηκε στο Μέγαρο 3 του του Γορδίου και το οποίο ανήκε σε κάποιο έπιπλο, πιθανώς θρόνο (**Εικ. 5.6**). Ο πολεμιστής φορά το πολύ χαρακτηριστικό φρυγικό κάλυμμα κεφαλής με την μυτερή απόληξη. Τεχνοτροπικά μοιάζει με αντίστοιχα πλακίδια που δημιουργήθηκαν στον Ελλαδικό χώρο (λ.χ. στο ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας στην Σπάρτη), ωστόσο αυτή η ομοιότητα μάλλον οφείλεται στο γεγονός ότι και στις δύο περιπτώσεις ακολουθούνται κοινά πρότυπα, δηλαδή τα εργαστήρια ελεφάντινων γλυπτών στην βόρειο Συρία.

Ιδιαίτερης καλλιτεχνικής αξίας είναι τα φρυγικά μεταλλικά αγγεία διαφόρων σχημάτων (**Εικ. 5.7**). Οι τριποδικοί λέβητες με παραστάσεις ανθρωπίνων μορφών ή μιξογενών όντων στις λαβές είναι ένα χαρακτηριστικό δημιούργημα της φρυγικής μεταλλοτεχνίας. Παρόμοιοι λέβητες έχουν βρεθεί τόσο στην Urartu (**Εικ. 5.11**)

Εικόνα 5.7. *Μεταλλικά αγγεία στον τύμβο ΜΜ στο Γόρδιο (8ος αι.).*

Εικόνα 5.8. *Γλυπτό με παράσταση μίας θεάς (Κυβέλης;) και δύο λατρευτών με μουσικά όργανα (8ος αι.).*

όσο και σε διάφορα ελληνικά ιερά (λ.χ. στην Ολυμπία). Σε παλαιότερες δημοσιεύσεις έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ο συγκεκριμένος ελληνικός τύπος λεβήτων είχε επηρεασθεί από τους αντίστοιχους στην Urartu. Ωστόσο η εύρεση παρόμοιων φρυγικών λεβήτων και η επιβεβαίωση της χρονολόγησης αρκετών από αυτούς στον 8ο αι. δείχνει ότι η Φρυγία αποτέλεσε την αρχική πηγή έμπνευσης και για τις δύο περιοχές, δηλαδή το Αιγαίο και την Urartu.

Τα έργα Φρυγικής γλυπτικής είναι σχετικά λιγοστά και συνήθως αποτελούν παραστάσεις μίας γυναικείας θεότητας (**Εικ. 5.8**). Πρόκειται πιθανότατα για την Κυβέλη, η οποία στα Φρυγικά ονομαζόταν Kubaba. Παλαιότερα κυριαρχούσε η άποψη ότι χρονολογούνται στον 6ο αι. και ότι είχαν ως πρότυπό τους την ιωνική, αρχαϊκή γλυπτική. Φαίνεται όμως ότι η πρωιμότερη χρονολόγησή τους στον 8ο και 7ο αι. είναι πιθανότερη και άρα αυτά τα έργα δεν δημιουργήθηκαν κάτω από την επίδραση της ελληνικής γλυπτικής.

Φαίνεται ότι δεν σημειώθηκε κάποια δραματική μείωση του πληθυσμού της Ανατολίας κατά την μετάβαση από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Απλά υποχώρησε σημαντικά το επίπεδο ζωής των ανθρώπων, που αναγκάστηκαν να παράγουν μόνοι τους την κεραμική τους, γι' αυτό συχνά είναι χειροποίητη, ακόσμητη και κακής ποιότητας και δεν είχαν πια την οικονομική δυνατότητα να εισάγουν πρώτες ύλες ή κεραμική καλής ποιότητας από πιο μακρινές περιοχές. Ταυτόχρονα μειώθηκε σημαντικά ο πληθυσμός των αστικών κέντρων και δημιουργήθηκαν νέοι αγροτικοί οικισμοί και αγροικίες. Από την κεραμική και μόνον δεν είναι δυνατόν να εξαχθούν βέβαια συμπεράσματα σχετικά με την εθνικότητα των κατοίκων των μεγάλων κέντρων της Ανατολίας κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

Ένα ακόμη στοιχείο που δείχνει ότι υπήρξε συνέχεια μεταξύ χεττιτικής περιόδου και της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, αποτελεί η περίπτωση του Αρτάπου (Hartapus), ο οποίος μάλλον ήταν γιος του Χετταίου βασιλιά Mursilis III, που βασίλευσε για ένα σύντομο χρονικό διάστημα στα μέσα του 13ου αι. π.Χ. Ο Άρταπος ανακήρυξε τον εαυτό του "Μέγα Βασιλέα" της Tarhuntassa, έπειτα από την κατάρρευση της χεττιτικής κεντρικής διοικήσεως στην Χάττουσα. Αναφέρεται επίσης ότι ένας Άρταπος (ίσως ο ίδιος) εκστράτευσε κατά της χώρας των Maska, οι οποίοι ίσως ταυτίζονται με τους Μούσκι.

Το εθνώνυμο "Φρύγες", που χρησιμοποιείται στην ελληνική λογοτεχνία, δεν μαρτυράται σε κανένα κείμενο από τον χώρο της αρχαίας Ανατολής. Το πλέον πιθανό είναι ότι οι Φρύγες των ελληνικών πηγών ταυτίζονται με τους Μούσκι (ασσ. Mushki), που αναφέρονται για πρώτη φορά σε ασσυριακές πηγές του πρώιμου 12ου αι. π.Χ. Από τις ασσυριακές πηγές προκύπτει ότι γύρω στο 1160 π.Χ. οι Μούσκι διέσχισαν την οροσειρά του Ταύρου προς τα νότια και εγκαταστάθηκαν στις ασσυριακές επαρχίες Άλζι (Alzi) και Πουρουκούζι (Purukuzzi) στην ΝΑ σημερινή Τουρκία (**Εικ. 5.5**). Η μετανάστευση αυτή

δεν είχε οπωσδήποτε πολεμικό χαρακτήρα, αφού δεν προκύπτει σαφώς ότι οι Μούσκι υποδούλωσαν τον γηγενή πληθυσμό, διαμορφώνοντας έτσι μία νέα άρχουσα τάξη. Αντιθέτως, το γεγονός ότι μερικοί από τους Μούσκι στην Συρία βρίσκονταν κάτω από την ηγεμονία βασιλέων με Χουρριτικά ονόματα, συνηγορεί υπέρ της άποψης, ότι η μετανάστευσή τους είχε, τουλάχιστον εν μέρει, ειρηνικό χαρακτήρα.

Η διείσδυση των Μούσκι στη βόρειο Συρία οδήγησε ωστόσο σε μία διαρκή διαμάχη με τους Ασσυρίους, αφού οι τελευταίοι διεκδικούσαν τον έλεγχό της. Αρχικά οι Μούσκι παρέμειναν ανίκητοι στο πεδίο της μάχης, αν και συνέχισαν να πληρώνουν φόρο υποτελείας στους Ασσυρίους. Παρ' όλα αυτά ο Tiglatpileser I (1117-1078 π.Χ.) εξεστράτευσε εναντίον τους, με αφορμή τις επιδρομές τους κατά των βόρειων ασσυριακών επαρχιών. Κατά την διάρκεια της εκστρατείας εκείνης οι Ασσύριοι κατόρθωσαν να επανακτήσουν τις επαρχίες Alzi και Purukuzzi, αιχμαλωτίζοντας μάλιστα γύρω στους έξι χιλιάδες Μούσκι, τους οποίους στη συνέχεια εκτόπισαν στη Μεσοποταμία. Ενδιαφέρον έχει η πληροφορία που προέρχεται από τις ασσυριακές πηγές, ότι τον στρατό των Μούσκι οδήγησαν στην μάχη συνολικά πέντε βασιλείς, από την οποία πιθανώς προκύπτει ότι δεν διέθεταν κάποιο ισχυρό κέντρο εξουσίας. Σε μεταγενέστερα ασσυριακά κείμενα του 10ου και 9ου αι. π.Χ. Αναφέρονται και άλλες εκστρατείες Ασσυρίων βασιλέων κατά των Μούσκι, γεγονός που φανερώνει ότι δεν είχαν κατορθώσει να τους καθυποτάξουν. Κατά τη διάρκεια του 9ου αι. π.Χ. δύο Ασσύριοι βασιλείς ισχυρίσθηκαν ότι έλαβαν από τους Μούσκι δώρα, τα οποία ερμήνευσαν ως φόρο υποτελείας και αναγνώριση της επικυριαρχίας του στην περιοχή του Ταμπάλ (Κιλικία).

Για τον 8ο αι. π.Χ. μαθαίνουμε αναδρομικά από τα αρχεία του Sargon II (722-705 π.Χ.) ότι ένας βασιλιάς με το όνομα Mita ηγεμόνευε στους Μούσκι ήδη κατά τη διάρκεια της βασιλείας των προκατόχων του. Φαίνεται ότι ο συγκεκριμένος βασιλιάς εδραίωσε την κυριαρχία του στους Μούσκι κατά τη διάρκεια του δευτέρου μισού του 8ου αι. και κατόρθωσε να επεκτείνει την σφαίρα επιρροής του από τα παράλια της Μικράς Ασίας έως την Κιλικία και τον Πόντο, δημιουργώντας έτσι ένα σημαντικό αντίπαλο δέος για το ασσυριακό βασίλειο.

Αυτή η αναφορά στον βασιλιά Mita αποτελεί και την σημαντικότερη ένδειξη για την ταύτιση των Μούσκι με τους Φρύγες, αφού αυτό το όνομα παραπέμπει στον ομώνυμο βασιλιά Μίδα, που γνωρίζουμε από τις ελληνικές πηγές. Οι Έλληνες συγγραφείς ανέφεραν ότι βασίλευσε στους Φρύγες κατά το ίδιο περίπου χρονικό, δηλαδή στον ύστερο 8ο/πρώιμο 7ο αι. π.Χ. και ότι το βασίλειό του εκτεινόταν στο μεγαλύτερο μέρος της Ανατολίας. Ένα επιπλέον στοιχείο προσφέρει μία επιγραφή στα φρυγικά, στην οποία επίσης αναφέρεται το όνομα Mita. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι το συγκεκριμένο όνομα δεν είναι φρυγικό, αλλά μάλλον χεττιτικό, αφού κάποιος Mita από την πόλη Pahhuwa αναφέρεται σε ένα χεττιτικό κείμενο του 15ου ή του 14ου αι. π.Χ. Η επιλογή του συγκεκριμένου ονόματος από τον Μίδα και τους συνονόματους προκατόχους του δείχνει μία συνειδητή προσπάθεια σύνδεσης τους με την χεττιτική περίοδο.

Κατά τη διάρκεια του δευτέρου μισού του 8ου αι. π.Χ. οι Ασσύριοι ενέτειναν τόσο πολύ την πίεσή τους στα βασίλεια της βόρειας Συρίας και του Ταμπάλ (=Κιλικία), ώστε και αυτά να αναγκασθούν να στραφούν για βοήθεια στο ισχυρό βασίλειο της Ουράρτου (Urartu), στην ΝΑ σημερινή Τουρκία. Παρ' όλα αυτά οι Ασσύριοι κατόρθωσαν σταδιακά να κατακτήσουν το μεγαλύτερο μέρος της βόρειας Συρίας και της Κιλικίας μέχρι και τις αρχές του 7ου αι. π.Χ. Η αποδυνάμωση του βασιλείου των Φρυγών/Μούσκι και της Ουράρτου διευκόλυνε την απρόσμενη κάθοδο των Κιμμερίων, οι οποίοι μάλλον εισέβαλαν από τον Καύκασο. Οι Κιμμέριοι απέφυγαν κατ' αρχάς την σύγκρουση με τους Ασσυρίους και επιτέθηκαν στους Ουραρταίους και στους Μούσκι/Φρύγες. Στην συνέχεια προσπάθησαν να επιδράμουν και εναντίον των Λυδών, αυτοί όμως κατόρθωσαν να τους αποκρούσουν, χάρις και στην αιγυπτιακή συνδρομή. Όταν οι Ασσύριοι άρχισαν να απειλούν τους Κιμμερίους, τότε εκείνοι συμμάχησαν με τους προγενέστερους εχθρούς τους. Παρ' όλα αυτά δεν μπόρεσαν να αποφύγουν μία συντριπτική ήττα το 679 π.Χ. και να απωθηθούν προς τον Καύκασο. Η κατοίκηση του Γόρδιου και του Boğazköy/Hattuša συνεχίσθηκε και μετά την Κιμμερική καταστροφή, ωστόσο η περίοδος ακμής των δύο κέντρων είχε παρέλθει ανεπιστρεπτί.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Berndt-Ersöz, S. 2006. *Phrygian Rock-Cut Shrines. Structure, Function, and Cult Practice*. Culture and History of the Ancient Near East 25. Leiden-Boston.

Bryce, T. 2009. *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia. The Near East from the Early Bronze Age to the Fall of the Persian Empire*. New York.

DeVries, K. 2008. "The Age of Midas at Gordion and Beyond." *ANES* 45: 30–64.

Drews, R. 1993. "Myths of Midas and the Phrygian Migration from Europe." *Klio* 75: 9-26.

Hawkins, J.D. 1993. "Mita." *REA* 8(1/2):271-3.

Kealhofer, L. 2005. *The archaeology of Midas and the Phrygians : recent work at Gordion*. Philadelphia.

Klinkott, H. 2001. "Yauna – Die Griechen aus persischer Sicht?" Στο *Anatolien im Lichte kultureller Weschselwirkungen. Akkulturationsphänomene in Kleinasien und seinen Nachbarregionen während des 2. und 1. Jahrtausends v. Chr*., επιμ. H. Klinkott, 107-48. Tübingen.

Kopanias, K. 2013. *Die Datierung der anatolisch/späthethitischen Plastik und ihre Beziehung zu der archaischen griechischen Kunst*. Berlin.

___. 2015. "The Mushki/Phrygian problem from the Near Eastern point of view." Στο *NOSTOI. Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during the Late Bronze and Early Iron Age. Proceedings of the International Conference held in Istanbul 31/3/11-3/4/11*, επιμ. N. Stampolides, C. Maner και K. Kopanias. Κων/λη.

Marek, K. 2010. *Geschichte Kleinasiens in der Antike*. München.

Röllig, W. 1997. "Muški." *REA* 8.7/8:493-5.

Sowa, W. 2008. *Studien zum Phrygischen*. Göttingen.

Strobel, K. 2008. "The 13th to 11th Centuries B.C.: Questions of Chronology and History in Central and Western Anatolia." Στο *International Symposium of New Investigations on Western Anatolia and Eastern Mediterranean in Late Bronze Age, 24.-25. April 2007, Hacettepe Üniversitesi, Ankara*, επιμ. A. Erkanal, Öktü, S. Günel και U. Deniz, 1-14. Ankara.

Voigt, M.M. 2002. "Gordion : the rise and fall of an Iron Age capital." Στο *Across the Anatolian Plateau. Readings in the Archaeology of Ancient Turkey*, επιμ. D.C. Hopkins, 187-96. ASOR 57. Boston, MA.

2. Urartu

Εικόνα 5.9. *Χάρτης του βασιλείου της Urartu (8ος αι.).*

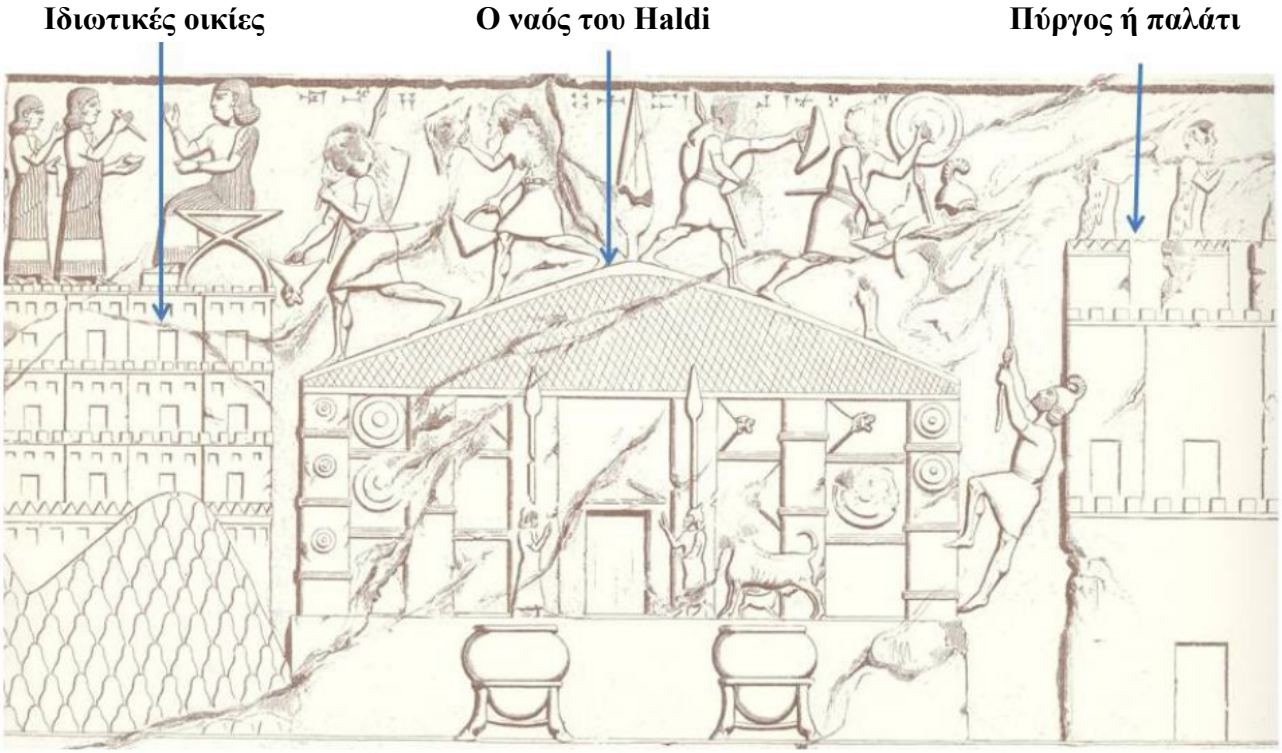
Ο όρος Ουράρτου (ασσ. Urartu) αναφέρεται στην της λίμνης Βαν στην σημερινή ανατολική Τουρκία, στη δυτική Αρμενία, καθώς και σε τμήμα του Αζερμπαϊτζάν και του ΒΔ Ιράν. Πρόκειται για μία ιδιαίτερα ορεινή και δυσπρόσιτη περιοχή. Ο όρος που χρησιμοποιείται στα ίδια τα Ουραρταϊκά κείμενα για το βασίλειο του 9ου/8ου αι. που αναπτύχθηκε στην περιοχή είναι *Biainili*· το όνομα της λίμνης Βαν προέρχεται από αυτόν. Το όνομα της περιοχής στα ασσυριακά κείμενα είναι *Nairi* ή *Urartu/Uruatri*, ένας όρος που ετυμολογικά σχετίζεται με την λέξη *Αραράτ*, δηλαδή το ομώνυμο βουνό, όπου σύμφωνα με την Παλαιά Διαθήκη προσάραξε η Κιβωτός του Νώε έπειτα από τον κατακλυσμό.

Τα Ουραρταϊκά είναι μία γλώσσα συγγενική της Χουρριτικής, που χρησιμοποιούνταν στο βασίλειο του Mitanni κατά την 2η χιλιετία, είχαν όμως εμφανισθεί ήδη από την 3η χιλιετία στην περιοχή νότια του Καυκάσου έως και την βόρειο Συρία.. Οι δύο γλώσσες ανήκουν στην λεγόμενη Χουρο-Ουραρταϊκή γλωσσική οικογένεια, που δεν είναι ούτε σημιτική ούτε ινδοευρωπαϊκή, και μάλλον χωρίσθηκαν ήδη κατά την διάρκεια της 3ης χιλιετίας.

Από αρχαιολογικής άποψης η Ουράρτου παραμένει σχετικά άγνωστη κατά την Εποχή του Χαλκού. Η συγκεκριμένη περιοχή αναφέρεται σε κάποια χεττιτικά κείμενα του 14ου/13ου αι. π.Χ., δίχως όμως να προσφέρονται πολλές πληροφορίες. Γνωρίζουμε επίσης ότι ο Ασσύριος βασιλιάς Shalmaneser I (1274 π.Χ.) έθεσε υπό τον έλεγχό (ή τουλάχιστον αυτό ισχυρίσθηκε στα κείμενά του) του μία σειρά από μικρά βασίλεια στην περιοχή που αναφέρεται ως *Nairi*. Προφανώς όμως αυτή η κατάκτηση του δεν μπόρεσε να παγιωθεί, αφού και ο Tukulti-Ninurta I (1240 π.Χ.) χρειάστηκε να εκστρατεύσει σ' αυτήν την περιοχή. Κατά την διάρκεια του 11ου αιώνα, και άλλοι Ασσύριοι βασιλείς (Tiglath-Pileser I: 1100 π.Χ., Ashur-bel-kala: 1070 π.Χ.) πραγματοποίησαν επιδρομές ενάντια στην Ουράρτου. Δεν είναι σαφείς οι λόγοι γι' αυτήν την επιθετικότητα, ίσως οφείλονταν στις

ληστρικές επιδρομές που έκαναν διάφορα φύλα που ζούσαν εκεί κατά της βόρειας Μεσοποταμίας.

Κατά τη διάρκεια του πρώτου μισού του 9ου αι. τα μικρά βασίλεια ενοποιήθηκαν κάτω από την ηγεμονία του βασιλιά Aramu (883-859 π.Χ.), εκμεταλλευόμενα μία σύντομη περίοδο αδυναμίας και εσωστρέφειας των Ασσυρίων. Πρωτεύουσα του βασιλείου υπήρξε αρχικά η πόλη Arzashkun και από το τελευταίο τέταρτο του 9ου αι. η πόλη Tushpa (ασσυρ. Turushpa). Κατά τον 9ο αι. οι Ασσύριοι συνέχισαν τις επιδρομές κατά της Ουράρτου (Adad-nirari II: 900 π.Χ., Tukulti-Ninurta II: 890 π.Χ., Ashurnasirpal II: 883-859 π.Χ.), ωστόσο παρά τις επιτυχίες τους δεν μπόρεσαν να κατακτήσουν αυτό το βασίλειο ή έστω να το καταστήσουν ακίνδυνο για τα συμφέροντά τους. Οι Ουραρταίοι σημείωσαν επίσης σημαντικές στρατιωτικές επιτυχίες. Ο βασιλιάς Sarduri I (832-820 π.Χ.) κατόρθωσε να κατακτήσει την πόλη Musasir (που δεν έχει εντοπιστεί ακόμη, αλλά πιθανότατα βρίσκεται στο ΒΑ τμήμα της Περιφέρειας Κουρδιστάν στο Ιράκ), η οποία αργότερα κατέστη ένα από τα σημαντικότερα Ουραρταϊκά θρησκευτικά κέντρα (**Εικ. 5.10**).

Εικόνα 5.10. *Ασσυριακό ανάγλυφο στο Khorsabad με παράσταση της πόλης, του ναού και του ανακτόρου στο Musasir.*

Κατά το πρώτο μισό του 8ου αι. η Ουράρτου κατόρθωσε να επεκτείνει την επικράτειά της μέχρι και την βόρειο Συρία και Κιλικία, επιτυχίες που σε μεγάλο βαθμό οφείλονταν στις ικανότητες του βασιλιά Argishti I (785-760 π.Χ.). Σε στρατηγικά σημεία των περιοχών που κατακτούσαν ήλεγχαν με την βοήθεια οχυρών που έκτιζαν σε κορυφές βουνών, στα οποία βρίσκονταν μεγάλες αποθήκες για γεωργικά προϊόντα.

Στα τέλη του 8ου αι. η Ουράρτου αποδυναμώθηκε από τις επιδρομές των Κιμμερίων και τις συστηματικές εκστρατείες του Ασσύριου βασιλιά Sargon II. Κατά την διάρκεια του 7ου αι. παρέμεινε αδύναμη από στρατιωτικής άποψης και σταδιακά το βασίλειο κατέστη υποτελές των Ασσυρίων. Έπειτα από την κατάκτηση της Ασσυρίας από τους Βαβυλώνιους και τους Μήδους (609 π.Χ.), η Ουράρτου σταδιακά πέρασε κάτω από τον έλεγχο των Μήδων. Κατά την Αχαιμενιδική περίοδο αποτελούσε μία ξεχωριστή σατραπεία με το όνομα Armina/Αρμενία.

Οι Ουραρταίοι υιοθέτησαν την ασσυριακή σφηνοειδή γραφή για τα κείμενά τους κατά τον 9ο αιώνα. Αρχικά τα κείμενά τους γράφονταν στα Ασσυριακά, από τον ύστερο 9ο αι. ωστόσο άρχισαν να χρησιμοποιούν και την δική τους γλώσσα στην γραφή. Τα διαθέσιμα κείμενα από τον 9ο και 8ο αι. είναι σχετικά λιγοστά και προσφέρουν ελάχιστες πληροφορίες για την ιστορία και κοινωνία της περιοχής. Συνήθως αναφέρονται σε εκστρατείες Ουραρταίων βασιλέων. Η βασική πηγή πληροφοριών μας για την Ουράρτου είναι τα Ασσυριακά κείμενα, τα οποία όμως περιγράφουν κυρίως τις πολεμικές επιχειρήσεις των Ασσυρίων κατά των Ουραρταίων.

Οι κάτοικοι της Ουράρτου ασχολούνταν κυρίως με την γεωργία και την κτηνοτροφία. Η περιοχή που ζούσαν ήταν ορεινή και οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις περιορίζονταν κυρίως σε μικρές κοιλάδες στα βουνά. Οι γεωργικές καλλιέργειες δεν ήταν εύκολες ούτε και γύρω από την λίμνη του Βαν, την κοιτίδα των Ουραρταίων, αφού τα νερά της περιέχουν μεγάλη ποσότητα αλατιού και δεν είναι πόσιμα. Μικρό μόνο μέρος του πληθυσμού κατοικούσε στα σχετικά λίγα αστικά κέντρα. Στην Ανάβαση του Ξενοφώντος (το 400 π.Χ.) περιγράφονται οι δύσκολες συνθήκες ζωής των ανθρώπων της περιοχής, ιδίως κατά την διάρκεια του χειμώνα:

> *Τα σπίτια ήταν υπόγεια. Οι είσοδοι έμοιαζαν με πηγάδια, αλλά πλάταιναν στο κάτω μέρος τους. Υπήρχαν στοές σκαμμένες στο έδαφος για να διαμένουν τα ζώα, ενώ οι άνθρωποι κατέβαιναν εκεί χρησιμοποιώντας φορητές σκάλες. Μέσα στα σπίτια βρίσκονταν κατσίκες, πρόβατα, αγελάδες και κότες με τα μικρά τους. Όλα τα ζώα σιτίζονταν με ζωοτροφές που φυλάσσονταν μέσα στα σπίτια. (Ανάβαση 4.5)*

Λίγα μόλις αστικά κέντρα της Ουράρτου έχουν ανασκαφεί έως τώρα συστηματικά. Το σημαντικότερο από αυτά ήταν η πόλη Tushpa (*ασσυρ*. Turushpa). Στη θέση *Altıntepe*, στην ανατολική Τουρκία ανασκάπτεται ένα οχυρό και ιερό της Ουραρταϊκής περιόδου.

Εικόνα 5.11. *Ουραρταϊκός χάλκινος λέβητας.*

Για μία τρισδιάστατη αναπαράσταση του οχυρού:

https://www.youtube.com/watch?v=geuSAGZdDuE

Ιδιαίτερα γνωστά είναι τα διάφορα αντικείμενα από χαλκό (κοσμήματα, λέβητες, ειδώλια κ.ά.) που έχουν βρεθεί στην Ουράρτου. Η τεχνοτροπία τους είναι επηρεασμένη κυρίως από την ασσυριακή και δευτερευόντως από την φρυγική τέχνη. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η μεγάλη ομοιότητα του διακόσμου των λεβήτων, που εν μέρει κοσμούνται με προτομές γρυπών ή σφιγγών, η οποία μοιάζει πολύ με αντίστοιχους λέβητες που έχουν κατασκευασθεί στον ελλαδικό χώρο και έχουν αφιερωθεί στην Ολυμπία.

Νέα σχετικά με την έρευνα για την αρχαία Ουράρτου:

http://www.biainili-urartu.de/

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Belli, O. 1989. *The Capital of Urartu: Van, Eastern Anatolia*. Istanbul.

Burney, C.A. και A.G. Sagona. 2004. *A view from the highlands : archaeological studies in honour of Charles Burney*. Ancient Near Eastern studies Supplement 12. Louvain.

Haas, V., επιμ. 1986. *Das Reich Urartu. Ein altorientalischer Staat im I.Jahrtausend v. Chr.* Konstanz.

Kleiss, W. 1988. *Bastam II. Ausgrabungen in den Urartäischen Anlagen 1977-1978*. Berlin.

Kleiss, W. και H. Hauptmann. 1976. *Topographische Karte von Urartu. Verzeichnis der Fundorte und Bibliographie*. Berlin.

Kroll, S. επιμ. 2012. *Biainili-Urartu: the proceedings of the symposium held in Munich 12 - 14 October 2007*. Acta Iranica 51. Leuven.

Piotrovski, B.B. 1980. *Urartu. Die großen Kulturen der Welt*. München.

Wartke, R. 1993. *Urartu. Das Reich am Ararat*. Mainz.

Winter, I., J. Cheng και M.H. Feldman. 2007. *Ancient Near Eastern art in context studies in honor of Irene J. Winter*. Leiden.

Zimansky, P.E. “The Kingdom of Urartu in Eastern Anatolia.” *CivANE*: 1135–1146.

3. Η Βαβυλωνία κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου

Οι κάτοικοι της Βαβυλωνίας, δηλαδή της νότιας Μεσοποταμίας, από τον 14ο αι. και εξής απειλούνταν από δύο γειτονικές δυνάμεις: στον βορά από την Ασσυρία και στα νοτιοανατολικά από το βασίλειο του Elam (**Εικ. 5.1**). Πιο άμεση ήταν η απειλή των Ασσυρίων. Το 1235 π.Χ. ο Ασσύριος βασιλιάς Tukulti-Ninurta I (1243-1207 π.Χ.) κατήγαγε μία συντριπτική νίκη κατά του Βαβυλωνιακού στρατού, κατέκτησε την Βαβυλώνα και μετέφερε στην πρωτεύουσά του ως αιχμάλωτο τον βασιλιά της (Kashtiliash IV: 1242-1235 π.Χ.). Μέχρι και τις αρχές του 12ου αι. η Βαβυλωνία παρέμεινε υποτελής των Ασσυρίων, ωστόσο η κασσιτική δυναστεία δεν διακόπηκε. Τα έργα τέχνης αυτής της περιόδου είναι λιγοστά και περιορίζονται κυρίως στις παραστάσεις σφραγιδοκυλίνδρων και των στηλών τύπου *Kudurru* (**Εικ. 5.12**).

Εικόνα 5.12. *Στήλη Kudurru με παράσταση του βασιλιά Meli-Shipak II (στο κέντρο) (1186-1172 π.Χ.).*

Στα μέσα όμως του 12ου αι. το βόρειο τμήμα της Βαβυλωνίας κατελήφθη από τους Ασσυρίους και η πρωτεύουσα Βαβυλώνα από τους Ελαμίτες. Το 1155 π.Χ. ο βασιλιάς Marduk-kabit-ahheshu (1155–1139 π.Χ.) απελευθέρωσε την Βαβυλώνα από τους Ελαμίτες και δημιούργησε μία νέα δυναστεία, η οποία συμβατικά ονομάζεται Δεύτερη Δυναστεία του *Isin*. Οι βασιλείς που ανήκαν σε αυτήν την δυναστεία δεν ήταν Κασσίτες, αλλά γηγενείς Βαβυλώνιοι. Στις ελώδεις εκτάσεις στις εκβολές του Τίγρη και του Ευφράτη ιδρύθηκε ένα μικρό βασίλειο, το οποίο παρέμεινε υπό των έλεγχο Κασσιτών βασιλέων, οι οποίοι αποτελούσαν την *Δεύτερη Δυναστεία της Χώρας της Θάλασσας* (αγγλ. Sealand).

Ένας από τους σημαντικότερους βασιλείς αυτής της δυναστείας ήταν ο Nebuchadnezzar I (1124-1103 π.Χ.), ο οποίος κατέκτησε τα Σούσα, την πρωτεύουσα του Elam. Αν και δεν μπόρεσε να παγιώσει αυτήν την κατάκτηση, το Elam αποδυναμώθηκε και δεν μπόρεσε έκτοτε να απειλήσει ξανά σοβαρά την Βαβυλωνία. Καθ' όλη την διάρκεια του δεύτερου μισού του 12ου και του 11ου αι. οι Βαβυλώνιοι βασιλείς βρίσκονταν σχεδόν σε διαρκή πολεμική αντιπαράθεση με τους Ασσυρίους, δίχως όμως να μπορεί να υπερισχύσει μία από τις δύο πλευρές.

Κατά τον 11ο αι. τα δεδομένα άλλαξαν, καθώς τόσο η Ασσυρία, όσο και η Βαβυλωνία έπρεπε να αντιμετωπίσουν την μαζική μετανάστευση Αραμαίων και Σουταίων (αγγλ. Suteans) από την Συροπαλαιστίνη, η οποία έλαβε χώρα κατά κύματα και δεν είχε πάντοτε ειρηνικό χαρακτήρα. Και οι Αραμαίοι μιλούσαν μία σημιτική διάλεκτο, που όμως ανήκε στην οικογένεια των δυτικών σημιτικών γλωσσών, σε αντίθεση με τα Ασσυριακά και τα Βαβυλωνιακά που ανήκαν στην ανατολική σημιτική οικογένεια. Οι λόγοι αυτής της μαζικής μετανάστευση δεν αναφέρονται στις σωζόμενες πηγές, προφανώς όμως σχετιζόταν με την σταδιακή κατάρρευση των ανακτορικών κέντρων στην Συροπαλαιστίνη και την πίεση που δέχθηκαν οι εκεί πληθυσμοί από νέες πληθυσμιακές ομάδες που έφθαναν από τα βορειοδυτικά (Χετταίοι στη βόρειο Συρία, Φρύγες/Mushki, Φιλισταίοι, Tjeker κ.ά.). Οι Αραμαίοι δεν επεδίωξαν να ενταχθούν στην μεσοποταμιακή κοινωνία και ούτε αφομοιώθηκαν από πολιτισμικής και γλωσσικής άποψης, όπως είχε συμβεί παλαιότερα με μία σειρά από άλλους εισβολείς (Ακκάδες, Gutti, Κασσίτες κ.ά.). Αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο γεγονός ότι οι Αραμαίοι επέλεξαν να μην εγκατασταθούν στα αστικά κέντρα της Μεσοποταμίας, αλλά ίδρυσαν μικρούς αγροτικούς οικισμούς στην ύπαιθρο, την οποία και εν πολλοίς ήλεγχαν. Ήταν διασπασμένοι σε επιμέρους φυλές και δεν μπορούσαν να δράσουν συλλογικά για να επιτύχουν να πάρουν στα χέρια τους τον πολιτικό έλεγχο της Μεσοποταμίας και να ιδρύσουν μία δική τους βασιλική δυναστεία.

Εικόνα 5.13. *Χάρτης της Νεοβαβυλωνιακής αυτοκρατορίας.*

Από τα τέλη του 11ου έως και τις αρχές του 10ου αι. φαίνεται ότι κατέρρευσε τελείως το ανακτορικό σύστημα στην Βαβυλώνα λόγω της πίεσης που άσκησαν τα μεταναστευτικά κύματα των Αραμαίων. Παρόμοια προβλήματα αντιμετώπισαν και οι Ασσύριοι, ωστόσο εκείνοι κατόρθωσαν να διατηρήσουν τον έλεγχο της κοιτίδας τους στην βορειοανατολική Μεσοποταμία και το ανακτορικό τους σύστημα δεν κατέρρευσε. Η κατάσταση επιδεινώθηκε ακόμη περισσότερο στην Βαβυλωνία από την σταδιακή έλευση μίας νέας ομάδας μεταναστών, των Χαλδαίων (αγγλ. Chaldeans) στα τέλη του 10ου και στις αρχές του 9ου αι., οι οποίοι κατόρθωσαν μέχρι τα μέσα του 9ου αι. να δημιουργήσουν ένα νέο βασίλειο στη νότια Μεσοποταμία, στις βαλτώδεις εκτάσεις στις εκβολές του Τίγρη και Ευφράτη. Οι Χαλδαίοι προσπάθησαν αρκετές φορές και ενίοτε πέτυχαν να κατακτήσουν την Βαβυλώνα, αν και όχι για μεγάλα διαστήματα. Προσπάθησαν επίσης να ενταχθούν στην κοινωνία της περιοχής και υιοθέτησαν ακόμη και Βαβυλωνιακά ονόματα.

Οι συχνές επιδρομές των Αραμαίων, Χαλδαίων, Ασσυρίων και Ελαμιτών δεν επέτρεψαν στην Βαβυλώνα να ανακτήσει την παλαιά της πολιτική και οικονομική ισχύ. Επρόκειτο για μία περίοδο που χαρακτηριζόταν από πολιτική αστάθεια και τις συχνές πολεμικές συγκρούσεις, όχι μόνον μεταξύ βασιλείων, αλλά και μεμονωμένων πόλεων. Ο αστικός πληθυσμός μειώθηκε, οι εμπορικές επαφές με τον Περσικό Κόλπο διεκόπησαν και γενικότερα μειώθηκε το επίπεδο ζωής. Νέα ανάκτορα ή ναοί δεν κτίζονταν πλέον και περιορίσθηκε ο αριθμός των έργων τέχνης που δημιουργούνταν. Η αποκεντρωμένη διοίκηση και οικονομική ζωή είχαν ως αποτέλεσμα και την πολύ περιορισμένη χρήση της γραφής. Στα ιερά όμως συνέχισαν να αντιγράφουν παλαιότερα κείμενα, κυρίως θρησκευτικού και λογοτεχνικού περιεχομένου. Τον 9ο ή 8ο αι. συνετέθη ένα εκτενές ποίημα, το Έπος του *Erra* και του *Ishum*, το οποίο αντικατοπτρίζει την αβεβαιότητα και την βία που χαρακτήριζε εκείνη την περίοδο και προφανώς γι' αυτό έγινε πολύ δημοφιλές. Στο ποίημα ο θεός Marduk, ο πολιούχος θεός της Βαβυλώνας, παρουσιάζεται ως ηλικιωμένος και αδύναμος. Ο Erra, ο θεός των επιδημιών και του πολέμου, κοιμάται με την σύζυγό του, μέχρι που τον ξυπνά ο βοηθός του Ishum και οι επτά Sibitti, που αποτελούν τις προσωποποιημένες καταστροφικές δυνάμεις του. Ξένοι λαοί εισβάλουν στην Μεσοποταμία και ο Marduk παραχωρεί για λίγο τον θρόνο του στον Erra. Ξεσπά καταστροφικός εμφύλιος πόλεμος παντού στην χώρα και επιδημίες ενσκήπτουν στους ξένους εισβολείς. Ο Erra τους νικά και πηγαίνει στο σπίτι του. Το ποίημα αποτελεί μία αντιπολεμική αλληγορία, καθώς το μήνυμά του είναι ότι ο πόλεμος προσφέρει μόνον δεινά και καθόλου δόξα. Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο απόσπασμα:

Άλλαξες τον θεϊκό σου εαυτό και έγινες σαν άνθρωπος,
Ζώστηκες τα όπλα σου και μπήκες στην πόλη.
Μέσα στην Βαβυλώνα μίλησες ανατρεπτικά(;), σας να ήθελες να κυριεύσεις την πόλη,
σαν τα καλάμια στον βάλτο, που δεν έχουν αρχηγό, οι άνδρες της Βαβυλώνας όλοι
μαζεύτηκαν γύρω σου...
Οι στρατιώτες σε είδαν και ζώστηκαν τα όπλα τους,
Ο κυβερνήτης της Βαβυλώνας, ο προστάτης της πόλης, γέμισε οργή.
Διέταξε τους στρατιώτες να λεηλατήσουν [την πόλη] σαν να λεηλατούσαν έναν εχθρό,
Προτρέποντας τους στρατηγούς του σε φαύλες πράξεις:
Εσύ, άνθρωπέ μου, που έστειλα στην πόλη,
"μην σέβεσαι τους θεούς και μην φοβάσαι τους ανθρώπους!
Σκότωσε νέους και γέρους το ίδιο,
και μην δείξεις οίκτο ούτε και στα βρέφη!"

Σε ολόκληρη την Μεσοποταμία ξεσπούν καταστροφικές εμφύλιες διαμάχες, ωστόσο στο τέλος η νίκη στέφει την Βαβυλώνα:

Ο πιο αδύναμος Βαβυλώνιος θα νικήσει τον πιο δυνατό Σουταίο,
ένας θα οδηγεί επτά αιχμαλώτους σαν να ήταν πρόβατα!
Θα μετατρέψεις τις πόλεις του σε ερείπια, τα βουνά του σε έρημο,
Θα φέρεις την πλούσια λεία του πίσω στην Βαβυλώνα!
Θα συμφιλιώσεις στα σπίτια τους τους θεούς της χώρας που θύμωσαν,

Το 911 π.Χ. η Βαβυλώνα κατακτήθηκε από τον Ασσύριο βασιλιά Adad-nirari II. Παρά τις συχνές προσπάθειες των Βαβυλωνίων να αποτινάξουν τον ασσυριακό ζυγό, παρέμειναν υποτελείς μέχρι και το 620 π.Χ., όταν ο βασιλιάς Nabopolassar κατόρθωσε να απελευθερώσει την Βαβυλωνία. Με την βοήθεια των Μήδων κατέστρεψε τις περισσότερες ασσυριακές πόλεις και δημιούργησε μέσα σε ελάχιστα χρόνια, την Νεοβαβυλωνιακή Αυτοκρατορία, η οποία ουσιαστικά αντικατέστησε την Ασσυριακή και εκτεινόταν από το δυτικό Ιράν μέχρι και την Αίγυπτο (**Εικ. 5.13**). Η Δυναστεία που κυβερνούσε την Βαβυλώνα μέχρι και την κατάκτησή της από τους Αχαιμενίδες το 539 π.Χ. ονομάζεται Χαλδαϊκή.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Arnold, B.T. 2004. *Who were the Babylonians?* Boston.

Aruz, J., K. Benzel και L.M. Evans, επιμ. 2008. *Beyond Babylon: Art, Trade, and Diplomacy in the Second Millenium B.C.* New Haven/London/New York.

Beaulieu, P.A. 1989. *The Reign of Nabonidus, King of Babylon, 556-539 B.C*. New Haven/London.

Bertman, S. 2003. *Handbook to life in ancient Mesopotamia*. New York.

Brinkman, J.A. 1968. *A Political History of Post-Kassite Babylonia 1158-722 BC*. Rom.

_____. 1984. *Prelude to Empire: Babylonian Society and Politics 747-626 BC*. Philadelphia.

Cassin, E. *Babylonien unter den Kassiten und das Mittlere Assyrische Reich.* Fischer Weltgeschichte 3. Frankfurt.

Collins, P. 2008. *From Egypt to Babylon : the international age 1550 - 500 BC*. London.

Dalley, S. 2009. *Babylonian tablets from the first Sealand dynasty in the Schøyen Collection*. Cornell University studies in Assyriology and Sumerology 9. Bethesda, MD.

Dietrich, M. 1970. *Die Aramäer Südbabyloniens in der Sargonidenzeit*. Kevelaer/Neukirchen-Vluyn.

Finkel, I.L. 2008. *Babylon: myth and reality. Exhibition organised by the British Museum, the Musée du Louvre and the Réunion des Musées Nationaux, Paris and the Staatliche Museen zu Berlin*. London.

Frame, G. 1992. *Babylonia 689-627 B.C. A Political History*. Istanbul.

_____. 1994. "Mesopotamia in the Neo-Babylonian Period. An Introduction." *BCSMS*: 7–11.

Gasche, H. 1998. *Dating the Fall of Babylon: A Reappraisal of Second-Millenium Chronology*. Ghent.

Grayson, A.K. 1980. "Histories and Historians of the Ancient Near East: Assyria and Babylonia." *OrNS* 49: 140–194.

Krebernik, M. και H. Neumann, επιμ. 2014. *Babylonien und seine Nachbarn in neu- und spätbabylonischer Zeit: wissenschaftliches Kolloquium aus Anlass des 75. Geburtstags von Joachim Oelsner, Jena, 2. und 3. März 2007*. Münster.

Leick, G. 2003. *The Babylonians: an introduction*. London.

Reynolds, F., S. Parpola και J. Reade. 2003. *The Babylonian correspondence of Esarhaddon and letters to Assurbanipal and Sin-šarru-iškun from Northern and Central Babylonia*. State archives of Assyria 18. Helsinki.

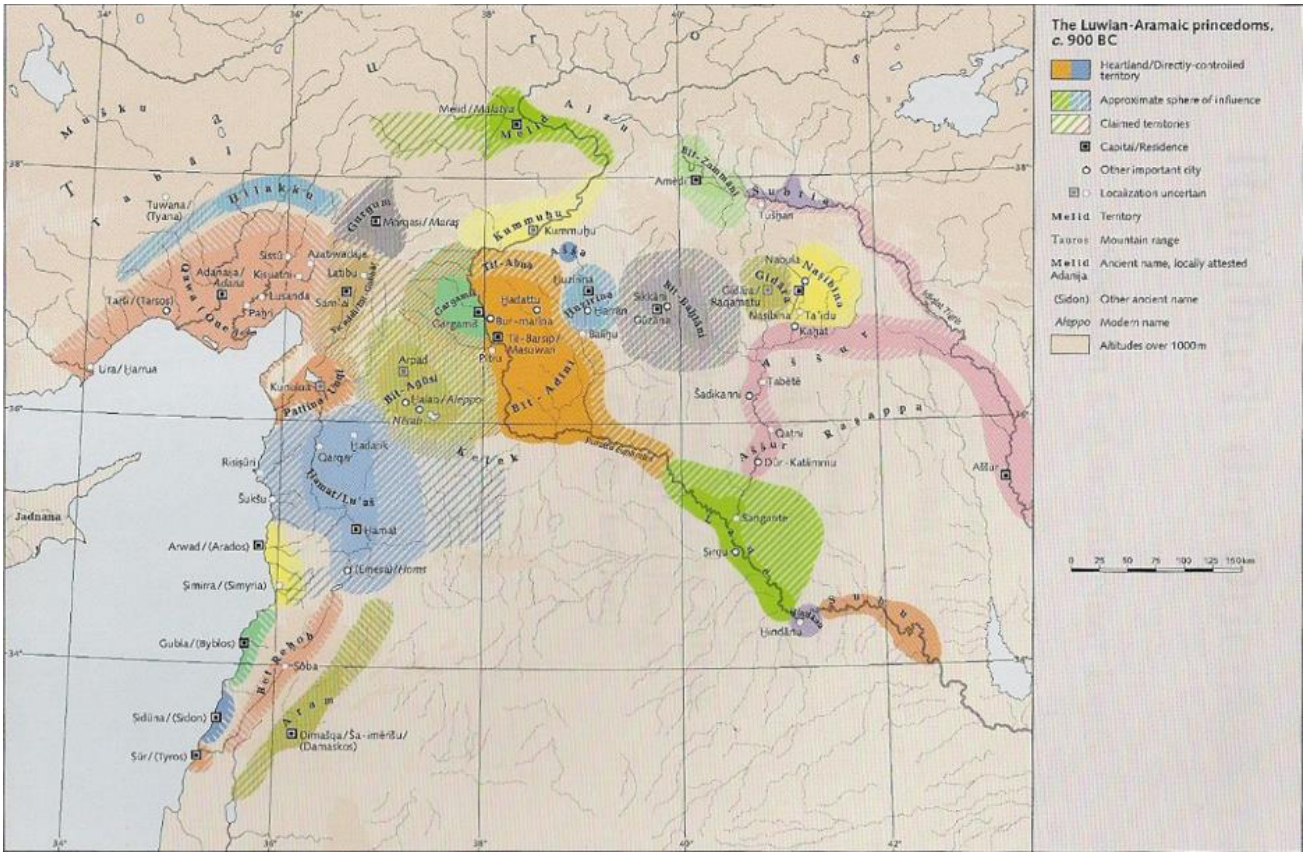
Rollinger, R. 1993. *Herodots babylonischer Logos. Eine kritische Untersuchung der Glaubwürdigkeitsdiskussion an Hand ausgewählter Beispiele*. Innsbruck.

Schnabel, P. 1923. *Berossos und die babylonisch-hellenistische Literatur*. Leipzig.

Wullen, M. και M. Wilken, επιμ. 2008. *Babylon Mythos : eine Ausstellung der Kunstbibliothek Staatliche Museen zu Berlin*. München.

4. Η Συροπαλαιστίνη κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου

Τόσο για τον χώρο της κεντρικής Ανατολίας, όσο και της βόρειας Συρίας οι τέσσερις αιώνες που ακολούθησαν το τέλος της χεττιτικής αυτοκρατορίας (περ. 1180-800 π.Χ.) χαρακτηρίσθηκαν ως "Σκοτεινοί Χρόνοι". Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι τα αρχαιολογικά και κυρίως τα επιγραφικά ευρήματα από την συγκεκριμένη περίοδο ήταν μέχρι πρόσφατα σχετικά λιγοστά. Ωστόσο τις τελευταίες δεκαετίες η αρχαιολογική έρευνα αυξήθηκε σημαντικά. Θα μπορούσε κανείς να πει ότι οι "Σκοτεινοί Χρόνοι" δεν είναι πλέον και τόσο σκοτεινοί.

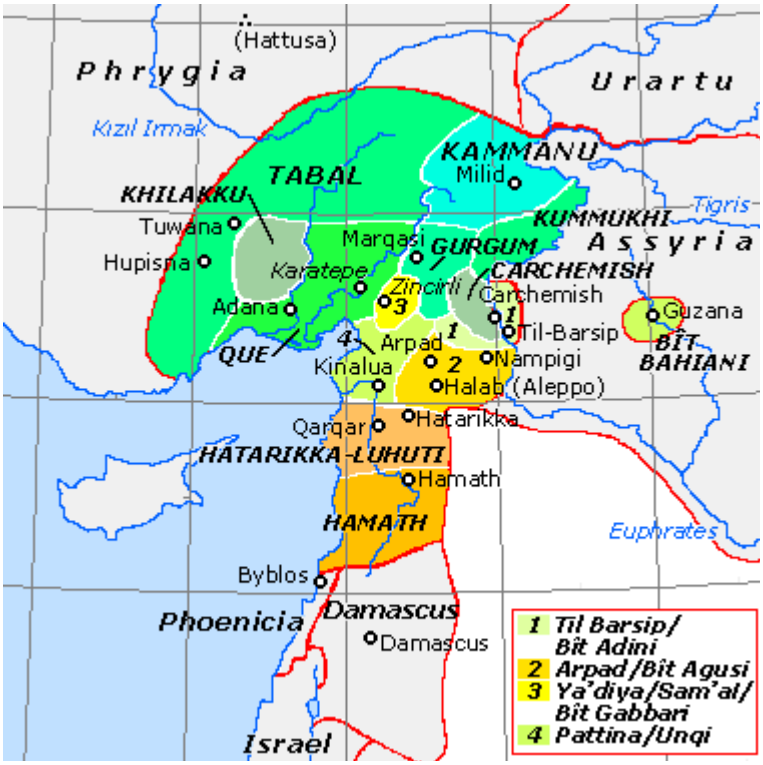

Εικόνα 5.14. *Χάρτης βασιλείων στη βόρειο Συρία κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.*

Σύμφωνα με την παλαιότερη θεωρία, το χρονικό σημείο μετάβασης από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού στην Εποχή του Σιδήρου αποτελεί ένα σημείο τομής από πολιτισμικής άποψης. Γινόταν δεκτό ότι στις αρχές του 12ου αι. δεν κατέρρευσαν μόνον τα μεγάλα ανακτορικά κέντρα, κάτω από την πίεση των Λαών της Θάλασσας και άλλων εισβολέων, αλλά και ότι άλλαξε ριζικά το κοινωνικό, θρησκευτικό και οικονομικό σύστημα ολόκληρης της Ανατολικής Μεσογείου, αλλά και της Εγγύς Ανατολής. Φαίνεται όμως ότι οι εξελίξεις υπήρξαν πολύ πιο σύνθετες, ενώ τα υπάρχοντα δεδομένα δεν αποδεικνύουν ότι υπήρξε μία πολιτισμική ασυνέχεια μεταξύ της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, αλλά μία εν πολλοίς ομαλή μετάβαση.

Η ξαφνική κατάρρευση της χεττιτικής αυτοκρατορίας στις αρχές του 12ου αι. άφησε ένα σημαντικό πολιτικό κενό στην Ανατολία, αλλά και την βόρειο Συρία. Στην νότια Ανατολία αναπτύχθηκε κυρίως το βασίλειο του Tabal, το οποίο μάλλον αποτέλεσε την συνέχεια της *επαρχίας* Tarhuntassa, η οποία φαίνεται ότι είχε αυτονομηθεί κατά την ύστερη περίοδο της χεττιτικής αυτοκρατορίας. *Στη βόρειο Συρία αυτό το κενό καλύφθηκε από το* το βασίλειο του Karkemish, δηλαδή το σημαντικότερο κέντρο για την επιβολή του χεττιτικού ελέγχου στην περιοχή, το οποίο δεν καταστράφηκε, παρά τα όσα αναφέρουν οι Αιγυπτιακές πηγές. Ο τελευταίος Χετταίος κυβερνήτης της πόλης, ο Talmi-Teshub, ο οποίος κυβέρνησε κατά τη διάρκεια της βασιλείας του τελευταίου Χετταίου βασιλιά, του Suppiluliuma II, κατόρθωσε να παραδώσει την εξουσία στον γιό του, Kuzi-Teshub, που

μάλιστα υιοθέτησε για τον εαυτό του και τον τίτλο "Μέγας Βασιλεύς". Αυτή η ομαλή δυναστική μετάβαση δείχνει ότι, ακόμη και αν δεχθεί κανείς τις αιγυπτιακές πηγές που αναφέρουν ότι οι Λαοί της Θάλασσας επιτέθηκαν κατά του Karkemish, η πόλη δεν καταστράφηκε και η ζωή σύντομα επανήλθε στους κανονικούς της ρυθμούς. Το γεγονός επίσης ότι ο Kuzi-Teshub μπορούσε να εγείρει αξιώσεις για τον τίτλο του "Μεγάλου Βασιλιά", κάτι που μόλις στην εποχή του πατέρα του (Talmi-Tešub) δεν ήταν δυνατόν, δείχνει ότι η κεντρική εξουσία στην Χάττουσα είχε πλέον καταλυθεί, αλλά και ότι ο βασιλιάς του Karkemish θεωρούσε τον εαυτό του ως συνεχιστή της (**Εικ. 4.70**). Φαίνεται ότι κατά το πρώτο μισό του 12ου αι. το αυτόνομο πια βασίλειο του Karkemish είχε υπό τον έλεγχό του τις πρώην χεττιτικές κτήσεις στην Συρία, ωστόσο μόνο για ένα σύντομο χρονικό διάστημα. Μετά από την αποδυνάμωση του βασιλείου του Karkemish, εμφανίσθηκαν στην περιοχή μία σειρά από μικρά βασίλεια, τα οποία ουσιαστικά αποτελούσαν την επικράτεια μίας πόλης (**Εικ. 5.14**). Ένα από τα σημαντικότερα ήταν το βασίλειο του Melid, με πρωτεύουσά του την πόλη Malatyia (τουρκ. Arslantepe , χετ. Malidiya, *ακκ.* Meliddu) (**Εικ. 5.15**). Ένας από τους ηγεμόνες της, που πιθανότατα βασίλευσε τον 9ο αι., αναφέρει σε επιγραφές του ότι ο παππούς του ήταν εγγονός του Kuzi-Tešub, του Karkemish. Δεν γνωρίζουμε βεβαίως εάν αυτός ο ισχυρισμός είναι αληθής, αλλά ούτε και έχει μεγάλη σημασία. Σημαντικό είναι ότι αυτός ο υστερότερος ηγεμόνας έκρινε ότι ήταν απαραίτητη η σύνδεση της γενεαλογίας του με τον βασιλιά εκείνο που πρώτος υιοθέτησε τον τίτλο του Μεγάλου Βασιλέα στην Συρία, ισχυριζόμενος έτσι ότι υπήρχε δυναστική συνέχεια από τον 12ο έως και τον 9ο αι. στο βασίλειό του.

Εικόνα 5.15. *Χάρτης βασιλείων στη βόρειο Συρία κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.*

Η πολιτική και ίσως και δυναστική συνέχεια φαίνεται και από το γεγονός ότι, ακόμη και μετά την κατάρρευση της Χεττιτικής αυτοκρατορίας, η βόρειος Συρία συνέχιζε να αναφέρεται στα ασσυριακά κείμενα ως η "*Χώρα των Hatti* (δηλαδή των Χετταίων)". Ωστόσο η χεττιτική σφηνοειδής γραφή δεν χρησιμοποιούνταν πλέον στα συριακά κέντρα, ακόμη και εκεί όπου η χεττιτική διοίκηση φαίνεται ότι συνέχισε να υφίσταται, όπως στοKarkemish και στο Melid. Διαδόθηκε πλέον η χρήση της ιερογλυφικής Λουβικής, η οποία χρησιμοποιούνταν ήδη από τους Χετταίους κατά τον ύστερο 13ο αι. π.Χ., ενίοτε και σε επίσημα κείμενα (**Εικ. 5.16**). Αυτό το γεγονός δείχνει ότι ένα τμήμα του πληθυσμού της βόρειας Συρίας μιλούσε την Λουβική, μία γλώσσα συγγενική της Χεττιτικής. Για τους παραπάνω λόγους, η περίοδος που ακολούθησε την πτώση της χεττιτικής αυτοκρατορίας ονομάζεται συμβατικά στην έρευνα “υστεροχεττιτική” (πρώιμος 12ος αι. - ύστερος 8ος αι. π.Χ.). Στην βιβλιογραφία χρησιμοποιούνται ενίοτε και ενίοτε και οι όροι “νεοχεττιτικός” και "συρο-χεττιτικός" αντί του όρου “υστεροχεττιτικός”.

Ο πληθυσμός της Συρίας όμως δεν ήταν ομοιογενής, αλλά αποτελούνταν από διάφορες εθνότητες και φυλές. Μικρές πληθυσμιακές ομάδες πιθανότατα μετανάστευσαν από την Ανατολία κατά την διάρκεια του 12ου και 11ου αι. και εγκαταστάθηκαν στο Tabal (μεταξύ αυτών και Mushki/Φρύγες), αλλά και σε διάφορα αστικά κέντρα της βόρειας Συρίας, ωστόσο φαίνεται ότι σταδιακά αφομοιώθηκαν από τον προϋπάρχοντα πληθυσμό. Η σημαντικότερη όμως μετανάστευση ήταν εκείνη των Αραμαίων, η οποία φαίνεται ότι ξεκίνησε το αργότερο στον ύστερο 12ο αι. Δεν γνωρίζουμε τον τόπο προέλευσης των Αραμαίων και αποτελεί μυστήριο η ξαφνική αναφορά στις πηγές μεγάλων πληθυσμιακών ομάδων που απειλούσαν μία σειρά από αστικά κέντρα της περιοχής.

Εικόνα 5.16. *Ιερογλυφικά Λουβικά σύμβολα.*

Ο όρος *Aramu*, ο οποίος δεν είναι βέβαιο αν αποτελεί γεωγραφικό όρο ή εθνώνυμο, εμφανίζεται σε διάφορες παραλλαγές σε κείμενα της Ebla (από τον 23ο αι.), του Mari (από τον 19ο αι.) και της Ugarit (13ο αι.). Ωστόσο δεν είναι σίγουρο αν αυτός ο όρος μπορεί να συνδεθεί με τους Αραμαίους. Η πρώτη βέβαιη αναφορά στους Αραμαίους βρίσκεται σε κείμενα του Ασσύριου βασιλιά Tiglath-Pileser I (1114-1076 π.Χ.), όπου πλέον ήταν εγκατεστημένοι στην ευρύτερη περιοχή της βόρειας Συρίας και βόρειας Μεσοποταμίας μέχρι και τον Τίγρη ποταμό. Ο Tiglath-Pileser I εκστράτευσε εναντίον τους 28 φορές και ισχυρίσθηκε ότι τους καθυπέταξε, ωστόσο οι Αραμαίοι συνέχισαν να αποτελούν έναν θανάσιμο κίνδυνο για την Ασσυρία. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο χαρακτηρισμός των Αραμαίων ως Ahlamû σε κείμενα του Tiglath-Pileser I, ένας όρος που στα κείμενα του 13ου αι. αναφέρεται σε νομαδικές-κτηνοτροφικές πληθυσμιακές ομάδες, οι οποίες βρίσκονταν συνήθως εκτός ελέγχου της ανακτορικής διοίκησης και αποτελούσαν απειλή για τους γεωργικούς πληθυσμούς. Φαίνεται ότι η κατάρρευση της ανακτορικής εξουσίας κατά την Ύστερη Περίοδο του Χαλκού, σε συνδυασμό με μία παρατεταμένη ξηρασία που φαίνεται ότι έπληξε την Ανατολία και την Συροπαλαιστίνη κατά τον ύστερο 13ο αι., είχε ως αποτέλεσμα την δραματική μείωση του αριθμού του γεωργικού πληθυσμού, αλλά και των κατοίκων των αστικών κέντρων, και οδήγησε στην αντίστοιχη αύξηση του αριθμού των νομάδων κτηνοτρόφων. Φαίνεται ότι οι Αραμαίοι αποτέλεσαν ένα τμήμα αυτού του νομαδικού πληθυσμού.

Οι Αραμαίοι δεν αποτελούσαν μία συμπαγή πληθυσμιακή ομάδα με κοινό υλικό πολιτισμό. Το κύριο ενοποιητικό στοιχείο αυτών των διεσπαρμένων ομάδων ήταν η κοινή γλώσσα τους. Τα Αραμαϊκά ανήκουν στην Δυτικοσημιτική γλωσσική οικογένεια. Λόγω της μεγάλης διασποράς των Αραμαίων στην Συρία και την Μεσοποταμία η γλώσσα τους γνώρισε πολύ μεγάλη διάδοση και σταδιακά κατέστη η *lingua franca* της εποχής μέχρι και την ισλαμική περίοδο. Μάλιστα αποτέλεσε την γλώσσα της διοίκησης της περσικής αυτοκρατορίας.

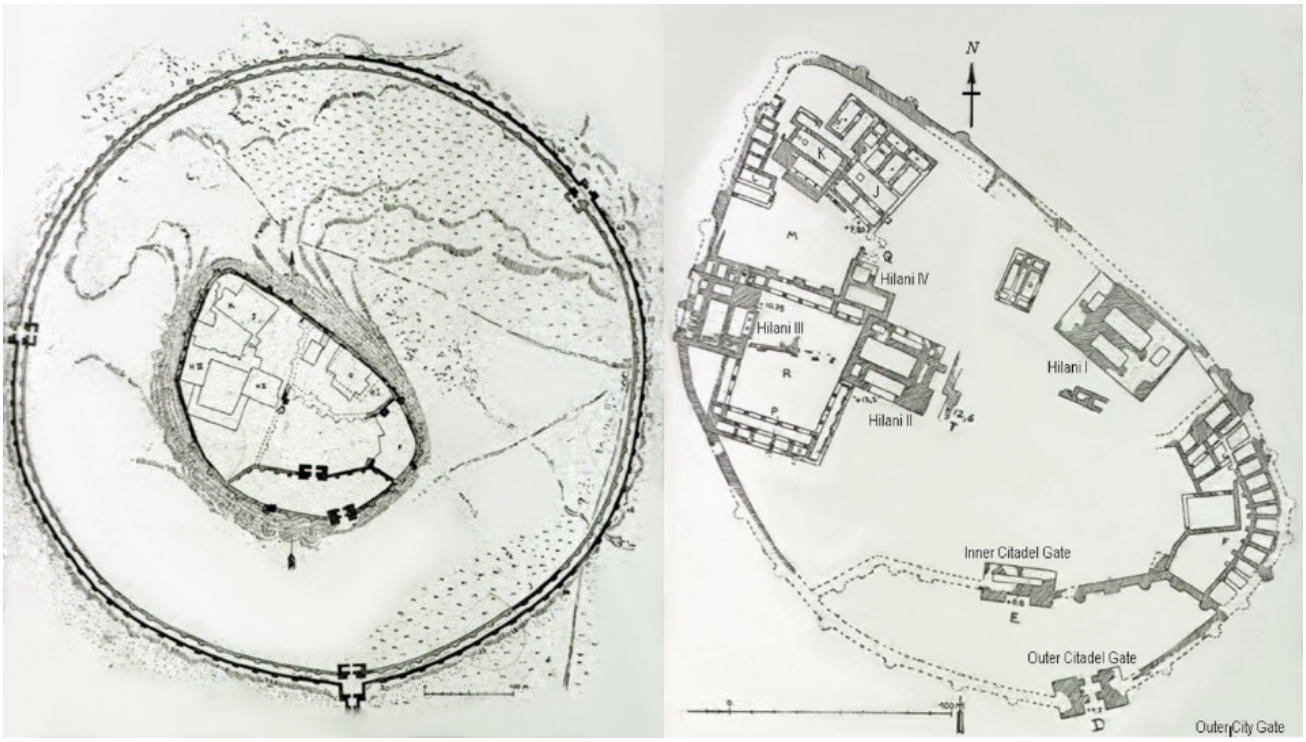
Κατά τον 11ο και 10ο αι. π.Χ. ομάδες Αραμαίων έθεσαν υπό τον έλεγχό τους διάφορες περιοχές της νότιας και ανατολικής Συρίας και στη συνέχεια προσπάθησαν να μεταναστεύσουν και να εγκατασταθούν στην Ασσυρία. Οι Ασσύριοι κατόρθωσαν έπειτα από πολυετή αγώνα να αποσοβήσουν τον κίνδυνο. Ομάδες Αραμαίων κατόρθωσαν όμως να μεταναστεύσουν στην κεντρική και νότια Μεσοποταμία, όπου και ίδρυσαν μικρά χωριά κυρίως κατά μήκος του Τίγρη ποταμού. Ποτέ τους δεν επιδίωξαν να θέσουν υπό τον έλεγχό τους τα μεγάλα κέντρα της περιοχής, αλλά και ούτε αφομοιώθηκαν πολιτισμικά από τον προϋπάρχοντα πληθυσμό, όπως είχε

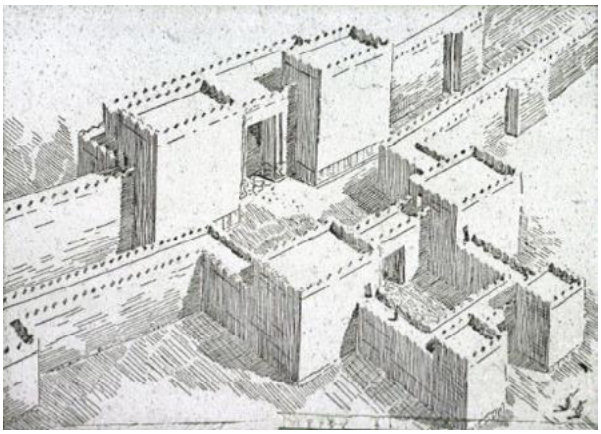
Εικόνα 5.17. *Χάρτης με τα Αραμαϊκά βασίλεια.*

γίνει με μία σειρά από παλαιότερους εισβολείς. Φαίνεται ότι ήταν οργανωμένοι σε φυλές και ότι δεν κατόρθωσαν να ενοποιηθούν και να δημιουργήσουν ευρύτερους πολιτικούς σχηματισμούς. Στην νότιο και ανατολική Συρία κατόρθωσαν να ιδρύσουν μικρά βασίλεια, τα οποία όμως είχαν έναν εμφανή φυλετικό χαρακτήρα. Ονομάζονταν *Bit* δηλαδή Οίκοι (μία ονομασία που παραπέμπει στο φυλετικό σύστημα) μαζί με το όνομα του εκάστοτε προγόνου: λ.χ. Bit Agusi ονομαζόταν το βασίλειο που ίδρυσε στις αρχές του 9ου αι. ο Gusi και περιελάμβανε τις πόλεις Arpad, Nampigu και το Aleppo (**Εικ. 5.15 και 5.17**). Ένας άλλος όρος που χρησιμοποιούνταν ήταν το πρόθεμα "Aram" μπροστά από το όνομα μίας πόλης ή ενός βασιλείου, που υποδήλωνε την εθνικότητα της άρχουσας τάξης σε αυτήν: λ.χ. η "Άραμ-Δαμασκός", που σταδιακά έγινε ένα από τα ισχυρότερα βασίλεια της Συρίας κατά τον 9ο αι.

Δεν πρέπει να τονίζεται υπερβολικά η διαφορά μεταξύ των Συροχεττιτικών και των Αραμαϊκών πληθυσμών. Αν και στα κείμενα της εποχής υπάρχει η διάκριση μεταξύ "Βασιλέων του Hatti" και "Βασιλέων του Aram", οι Αραμαίοι στις περισσότερες περιπτώσεις συμμάχησαν με τον γηγενή πληθυσμό (για να αντι-

Εικόνα 5.18. *Κάτοψη της πόλης Sam'al (Zincirli) και της ακρόπολης (δεξιά).*

Εικόνα 5.19. *Αναπαράσταση μίας πύλης του Sam'al (Zincirli).*

Εικόνα 5.20. *Αναπαράσταση της ακρόπολης του Sam'al (Zincirli).*

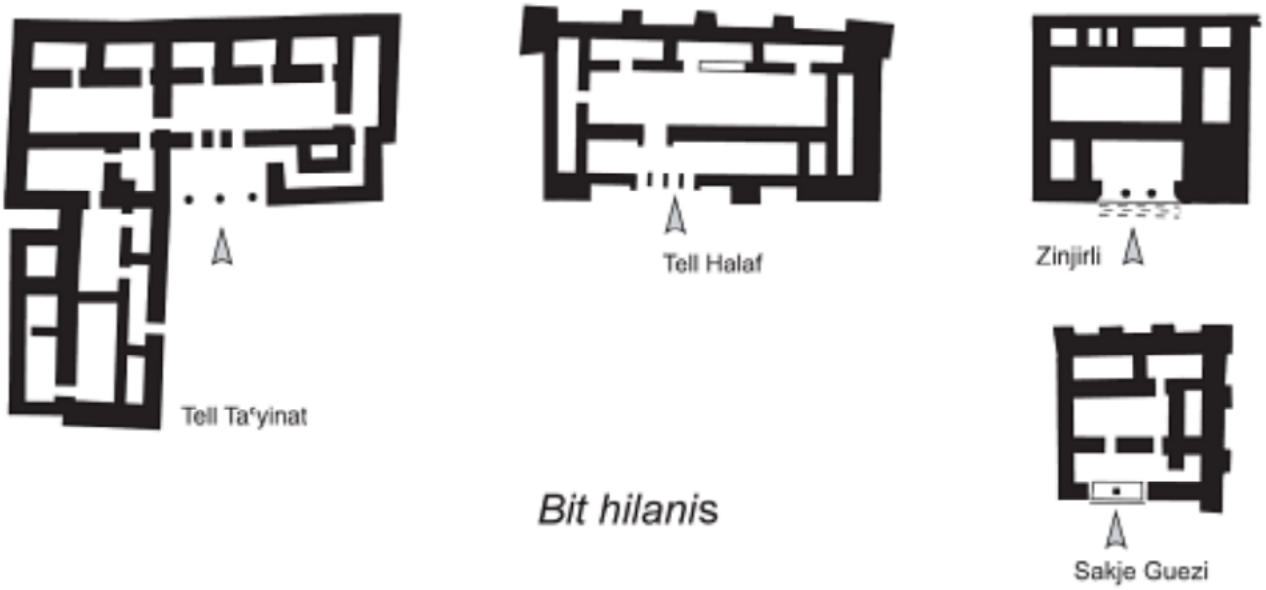
μετωπίσουν την κοινή απειλή από τους Ασσυρίους) και δεν διαφοροποιούνται σημαντικά ως προς τον υλικό πολιτισμό και την τέχνη τους.

Τα περισσότερα βασίλεια της Συρίας φαίνεται ότι κατά τη διάρκεια των λεγόμενων Σκοτεινών Χρόνων, τα υστεροχεττιτικά κέντρα στην βόρειο Συρία όχι μόνο δεν παρήκμασαν, αλλά φαίνεται ότι ευημερούσαν. Οι βασιλείς τους κατόρθωσαν να συγκεντρώσουν σημαντικό πλούτο, κυρίως επειδή ήλεγχαν τον εμπορικό δρόμο κατά μήκος του βόρειο τμήματος του Ευφράτη ποταμού, που συνέδεε την Μεσοποταμία με την Ανατολία, την Μεσόγειο και την Παλαιστίνη. Τα αστικά κέντρα αυτής της περιόδου περιλαμβάνουν μία τειχισμένη κάτω πόλη στο κέντρο τους μία τειχισμένη ακρόπολη, όπου βρισκόταν το ανάκτορο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η πόλη Sam'al (τουρκ. Zincirli) (**Εικ. 5.18**). Το συνολικό της εμβαδό είναι 40 εκτάρια (400 στρέμματα), ενώ η ακρόπολή της είναι 4 εκτάρια (40 στρέμματα). Το εξωτερικό της τείχος είναι διπλό, με διάστημα επτά μέτρων ανάμεσα στα δύο τείχη. Το πάχος του ήταν τρία μέτρα και η λίθινη κατωδομή έφτανε σε ύψος τριών μέτρων και μαζί με την ανωδομή του τείχους από ωμοπλίνθους έφθανε τα δέκα μέτρα. Οι πύλες προστατεύονταν από πρόπυλα και πύργους (**Εικ. 5.19**).

Πληροφορίες για τις παλαιότερες και νέες ανασκαφές στο Zincirli:

https://zincirli.uchicago.edu/

Στην ακρόπολη προστατευόταν από ένα ξεχωριστό και ισχυρό τείχος με οχυρωμένες πύλες. Στο εσωτερικό του βρίσκονταν κτήρια που χρησίμευαν ως κατοικία του ηγεμόνα, της οικογένειάς του και της σωματοφυλακής του. Ένας πολύ χαρακτηριστικός τύπος μνημειώδους κτηρίου αυτής της περιόδου είναι το Bit-hilani, ένας όρος που στα Ακκαδικά σήμαινε "οίκος με κίονες". Αυτά τα κτήρια αποτελούσαν συνήθως τα ανάκτορα του ηγεμόνα ή του κυβερνήτη και έχουν βρεθεί στα περισσότερα συριακά κέντρα, λ.χ. στο Sam'al, Karkemish, Qatna, Tell Seh Hamad κ.ά. (**Εικ. 5.21**)

Εικόνα 5.21. *Κατόψεις κτηρίων τύπου Bit-Hilani.*

Το κύριο χαρακτηριστικό των κτηρίων αυτού του τύπου ήταν η μεγαλοπρεπής τους είσοδος με κίονες (συνήθως δύο ή τρεις) ανάμεσα σε παραστάδες (εν παραστάσι, σύμφωνα με την ορολογία της Κλασικής Αρχαιολογίας). Συχνά υπήρχαν και σκαλιά μπροστά από τους κίονες, έτσι ώστε να τονισθεί ο μνημειώδης χαρακτήρας της εισόδου. Μετά ακολουθούσε μία επιμήκης αίθουσα, στην οποία βρισκόταν συνήθως ο θρόνος του ηγεμόνα ή του κυβερνήτη στο απώτατο άκρο της. Ο επισκέπτης, αφού έμπαινε σε αυτήν την μεγάλη αίθουσα, έπρεπε να στρίψει για να δει τον θρόνο. Αυτός ο συρο-χεττιτικός τύπος των κτηρίων αντιγράφηκε και σε κτήρια του Ισραήλ (Meggido, Hazor, Samaria κ.ά.), αλλά και στην Ασσυρία. Σε ένα κείμενό του ο Ασσύριος βασιλιάς Sargon II (722-705 π.Χ.) αναφέρει ότι έκτισε στην πόλη του Dur-Sharrukin "ένα κτήριο με κίονες, *σύμφωνα με τον τύπο των Χεττιτικών* [ενν. των συρο-χεττιτικών] ανακτόρων, ο οποίος στην γλώσσα της *Amurru* ονομάζεται *bit-hilani*· την έκτισα μπροστά από τις πύλες του ανακτόρου [μου]".

Οι προσόψεις αυτών των κτηρίων ήταν εντυπωσιακές (**Εικ. 5.22**). Επειδή κτίζονταν συνήθως με πλίνθους ή ωμοπλίνθους, δηλαδή με υλικά ευτελή και ιδιαιτέρως φθαρτά, καλύπτονταν εξωτερικά με επίχρισμα, όχι μόνον για λόγους αισθητικούς, αλλά και για να προστατεύονται από τις καιρικές συνθήκες. Η βάση τους στην εξωτερική πλευρά διακοσμούνταν από ορθοστάτες, δηλαδή μεγάλες λίθινες πλάκες, οι οποίες έφεραν και γλυπτή διακόσμηση. Στο κάτω τμήμα των παραστάδων και των κιόνων τοποθετούνταν γλυπτά, τα οποία ήταν σχεδόν ολόγλυφα (**Εικ. 5.22**). Ορθοστάτες τοποθετούνταν επίσης κατά μήκος των τοίχων πυλών ή και δρόμων, απ' όπου περνούσαν σημαντικές πομπές κατά τη διάρκεια θρησκευτικών εορτών (**Εικ. 5.23**).

Η πολιτιστική αφομοίωση των Αραμαίων γίνεται εύκολα αντιληπτή στην μνημειακή γλυπτική, αφού είναι εξαιρετικά δύσκολο, έως αδύνατο, να ξεχωρίσει κανείς την "Αραμαϊκή" από την "υστεροχεττιτική" τεχνοτροπία και εικονογραφία. Για τον λόγο αυτό ο όρος "υστεροχεττιτικός" χρησιμοποιείται στην σύγχρονη έρευνα τόσο για την βορειοσυριακή ("υστεροχεττιτική"), όσο και για την νοτιοσυριακή ("Αραμαϊκή") τέχνη.

Εικόνα 5.22. *Αναπαράσταση της πρόσοψης ενός κτηρίου τύπου Bit-Hilani (Hilani III) στο Zincirli (W. Orthmann).*

Εικόνα 5.23. *Ορθοστάτες με παράσταση πομπής αξιωματούχων στο Zincirli.*

Για την εξέλιξη της τέχνης στην Συροπαλαιστίνη, και κυρίως για την μεγάλη και μικρή πλαστική, υπάρχουν δύο επιπλέον παράγοντες που πρέπει να ληφθούν υπόψη: αφ' ενός η επίδραση της αιγυπτιακής τέχνης, η οποία παραμένει ιδιαίτερα σημαντική και αφ' ετέρου η συνεχής αύξηση της πολιτικής και στρατιωτικής δύναμης της Ασσυρίας, η οποία οδήγησε σε μία αντίστοιχη αύξηση της επιρροής της τέχνης της στην υστεροχεττιτική πλαστική. Η αφομοίωση των επήλυδων Αραμαίων και των πληθυσμιακών ομάδων που μετανάστευσαν από την Ανατολία, η ασσυριακή και φοινικική επίδραση, και βεβαίως η πολιτιστική κληρονομιά από την εποχή της χεττιτικής αυτοκρατορίας συνθέτουν το κράμα που η αρχαιολογική έρευνα ονόμασε συμβατικά *συριακή/ υστεροχεττιτική* τέχνη.

Χαναανίτες και Φοίνικες

Η περιοχή του σημερινού Λιβάνου και της νοτιοδυτικής Συρίας ονομαζόταν στις αρχαίες ελληνικές πηγές *Φοινίκη*. Ο όρος Φοινίκη πιθανότατα προέρχεται από την σκούρα ερυθρή (αρχ. ελλ. φοινή) βαφή που παραγόταν από το όστρεο πορφύρα (αγγλ. murex), που χρησιμοποιούσαν για να χρωματίζουν υφάσματα. Η ονομασία της περιοχής όμως στα κείμενα της Εγγύς Ανατολής ήταν *Λίβανος* (ο όρος μαρτυράται σε κείμενα της Ebla ήδη από την ύστερη 3η χιλιετία π.Χ.) και *Χαναάν* (*Kenaani* στις επιστολές της Αμάρνα του 14ου αι.). Από τον όρο Χαναάν προέρχεται και η ονομασία Χνα που ο Εκαταίος αναφέρει για την Φοινίκη (6ος αι.). Οι όροι Λίβανος και Χαναάν είναι καθαρά γεωγραφικοί και δεν αποτελούν εθνώνυμα. Οι κάτοικοι αυτής της περιοχής κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου χρησιμοποιούσαν τα ονόματα των πόλεών τους ως εθνώνυμα.

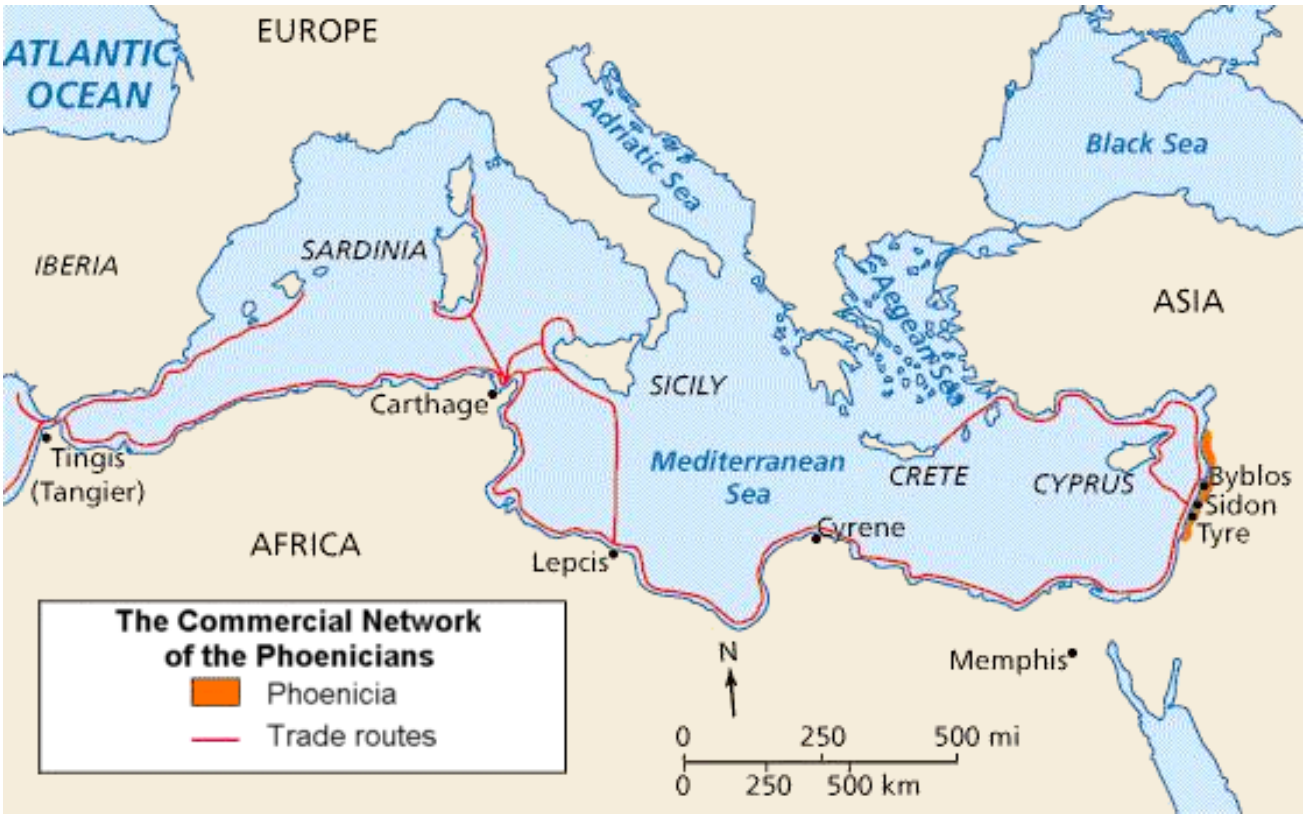
Κατά την Ύστερη Περίοδο του Χαλκού οι πόλεις της Χαναάν ασχολούνταν κυρίως με το εμπόριο

κέδρων (υπάρχει σχετική αναφορά ακόμη και στο Έπος του Γιλγαμές για την σημασία των κέδρων του Λιβάνου ως εμπορεύσιμου προϊόντος), αλλά και άλλων ειδών πολυτελείας. Από τον 15ο έως και τον 13ο αι. βρίσκονταν συνήθως εντός της σφαίρας επιρροής της Αιγύπτου, αν και διατήρησαν πάντοτε έναν μεγάλο βαθμό αυτονομίας. Σταδιακά κατόρθωσαν να καταστούν πλούσια κέντρα. Τον 12ο αι., την περίοδο δηλαδή που σημειώθηκαν καταστροφές διαφόρων ανακτορικών κέντρων στην ανατολική Μεσόγειο, αλλά και μετακινήσεις μεγάλων πληθυσμιακών ομάδων, οι σημαντικότερες πόλεις της Φοινίκης, δηλαδή η Τύρος, Σιδώνα, Βύβλος και Arwad (ελλ. Άραδος) (**Εικ. 5.24**) δεν καταστράφηκαν. Η αρχαιολογική έρευνα δείχνει ότι μάλλον δεν υπήρξαν σημαντικές μεταβολές ως προς τον πληθυσμό και τον υλικό πολιτισμό της περιοχής κατά την μετάβαση από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Παρ' όλα αυτά στην αρχαιολογική βιβλιογραφία χρησιμοποιούνται **συμβατικά** διαφορετικοί όροι για τις δύο αυτές χρονολογικές περιόδους: η περιοχή αναφέρεται στην βιβλιογραφία ως *Χαναάν*, όταν πρόκειται για την Εποχή του Χαλκού, και ως *Φοινίκη*, όταν πρόκειται για την Εποχή του Σιδήρου. Αυτός ο διαχωρισμός οφείλεται στην παλαιότερη καθιερωμένη άποψη, που πλέον όμως δεν γίνεται αποδεκτή, ότι οι "Χαναναίοι" και οι "Φοίνικες" αποτέλεσαν διαφορετικές πληθυσμιακές ομάδες.

Εικόνα 5.24. *Δορυφορική εικόνα του νησιού Arwad.*

Φαίνεται όμως ότι τον 12ο αι. οι πόλεις της Φοινίκης έχασαν τους πλούσιους εμπορικούς τους εταίρους στην Αίγυπτο, την Ανατολία και την Μεσοποταμία. Το αιγυπτιακό αφήγημα "Η Αναφορά του *Wenamun*" (Schipper 2005), που διαδραματίζεται κατά την διάρκεια της βασιλείας του Ραμσή XI (1107-1078/7 π.Χ.), παρουσιάζει με γλαφυρό τρόπο την κατάρρευση του διεθνούς εμπορίου της εποχής. Ο Αιγύπτιος Wenamun, ένας

Εικόνα 5.25. *Χάρτης με το εμπορικό δίκτυο των Φοινίκων στην Μεσόγειο.*

Εικόνα 5.26. *Παράσταση φοινικικού πλοίου σε Ασσυριακό ανάγλυφο στην Nineveh.*

ιερέας του θεού Άμωνος στο Καρνάκ, εστάλη από τον Ανώτατο Ιερέα στην Βύβλο για να προμηθευθεί ξυλεία για την κατασκευή ενός πλοιαρίου για την πομπική μεταφορά του αγάλματος του θεού. Στο λιμάνι Dor της νότιας Παλαιστίνης ο τοπικός βασιλιάς τον λήστεψε. Ενδιαφέρουσα είναι η πληροφορία ότι εκεί βρίσκονταν εγκατεστημένοι οι Tjeker, δηλαδή ένας από τους Λαούς της Θάλασσας στις επιγραφές του Ραμσή ΙΙΙ. Όταν ο Wenamun κατόρθωσε να φτάσει στην Βύβλο, ο τοπικός βασιλιάς αρνήθηκε να του δώσει δωρεάν την ξυλεία, όπως γινόταν παλαιότερα και ζήτησε να πληρωθεί. Ο Wenamun παρέμεινε για μεγάλο διάστημα στην Βύβλο και όταν αναχώρησε, οι άνεμοι τον παρέσυραν στην Alashiya (=Κύπρο), όπου και πάλι κινδύνευσε, αυτήν την φορά από έναν εξαγριωμένο όχλο. Σύμφωνα με αυτό το κείμενο, το οποίο όμως δεν αποτελεί ιστορικό αφήγημα αλλά λογοτεχνικό έργο, κατά τον 11ο αι. δεν υφίσταντο πλέον διεθνείς εμπορικές συμφωνίες που διασφάλιζαν το εμπόριο. Ακόμη και μία εμπορική αποστολή από την Αίγυπτο προς την Βύβλο, η οποία κατά τον 13ο αι. ήταν μία αποστολή ρουτίνας, πλέον αποτελούσε ένα ιδιαίτερα επικίνδυνο εγχείρημα με αβέβαιη έκβαση. Προφανώς γι' αυτόν τον λόγο οι Χαναανίτες/Φοίνικες έμποροι στράφηκαν από τον 11ο αι. και εξής προς την Μεσόγειο για να δημιουργήσουν ένα νέο εμπορικό δίκτυο (**Εικ. 5.25**).

Λόγω του ανταγωνισμού που αντιμετώπιζαν από τους Ευβοείς και άλλους Έλληνες εμπόρους, η παρουσία τους στο Αιγαίο υπήρξε σχετικά μικρή. Χαρακτηριστικός είναι ο ιδιαίτερα αρνητικός τρόπος παρουσίασης των Φοινίκων στα Ομηρικά Έπη, που προφανώς αποτυπώνει τον έντονο ανταγωνισμό και την αντιπαλότητα με τους Έλληνες εμπόρους. Οι Φοίνικες δραστηριοποιήθηκαν κυρίως στην δυτική Μεσόγειο, όπου και ίδρυσαν σταδιακά μία σειρά από εμπορικούς σταθμούς. Το σημαντικότερο φοινικικό κέντρο υπήρξε η Καρχηδών (λατ. Carthago, αγγλ. Carthage), η οποία ιδρύθηκε τον πρώιμο 8ο αι. π.Χ. Αντικείμενο του εμπορίου αποτέλεσαν κυρίως τα μέταλλα, τα οποία οι Φοίνικες μεταπωλούσαν σε άλλα κέντρα της Μεσογείου. Ανέπτυξαν ιδιαιτέρως την ναυπηγική και κατασκεύαζαν πλοία, τα οποία μπορούσαν να μεταφέρουν μεγάλα φορτία σε μακρινές αποστάσεις (**Εικ. 5.26**).

Σε υστερότερες ελληνικές πηγές το αλφάβητο θεωρούνταν φοινικική εφεύρεση και ονομαζόταν χαρακτηριστικά "*φοινίκεια γράμματα*". Αυτή η μαρτυρία όντως επιβεβαιώνεται από τα αρχαιολογικά ευρήματα, αφού οι πρωιμότερες επιγραφές σε αλφαβητική γραφή είναι χαναανιτικές (ονομάζονται συμβατικά στην έρευνα *πρωτοχαναανιτικές*). Η πρωιμότερη πλήρης επιγραφή χρονολογείται στον ύστερο 11ο αι. π.Χ. και είχε

Εικόνα 5.27. *Η σαρκοφάγος του βασιλιά Ahiram της Βύβλου (ύστερος 11ος αι. π.Χ.).*

χαραχθεί στην σαρκοφάγο του βασιλιά Ahiram της Βύβλου (έχει προταθεί και η χρονολόγησή της στο 1200 π.Χ.) (**Εικ. 5.27**).

Οι παλαιότερες γραφές, που χρησιμοποιούνταν στα ανακτορικά, διοικητικά και θρησκευτικά κέντρα της Εγγύς Ανατολή κατά την Εποχή του Χαλκού, απαρτίζονταν από εκατοντάδες συλλαβογράμματα και εικονογράμματα. Αντιθέτως στις αλφαβητικές γραφές είναι απαραίτητα ελάχιστα μόλις σύμβολα (22 στο φοινικικό αλφάβητο: **Εικ. 5.28**), αφού κάθε γράμμα αποδίδει έναν φθόγγο και όχι έναν συλλαβικό ήχο ή μία λέξη. Αυτή η απλούστευση του συστήματος γραφής, καθιστούσε πλέον δυνατή την εκμάθησή του μέσα σε σχετικά μικρό διάστημα. Προφανώς αυτή η αλλαγή σχετίζεται με την κατάρρευση του συστήματος κεντρικής διοίκησης και οικονομικής διαχείρισης της Εποχής του Χαλκού και την αποκέντρωση της εμπορικής δραστηριότητας και παραγωγής που χαρακτηρίζει την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Εξυπηρετεί δηλαδή τις νέες κοινωνικές ανάγκες που έχουν προκύψει. Το αλφαβητικό σύστημα γραφής δεν υιοθετήθηκε εκεί όπου το κεντρικό/ανακτορικό σύστημα πολιτικής και οικονομικής διαχείρισης συνεχίζει να υφίσταται, δηλαδή στην Ασσυρία, Βαβυλωνία, και την Αίγυπτο. Διαδίδεται όμως σχετικά σύντομα στις περιοχές όπου έχει πλέον επικρατήσει ένα αποκεντρωμένο σύστημα οικονομικής οργάνωσης.

Εικόνα 5.28. *Το φοινικικό αλφάβητο.*

Το Αραμαϊκό και το Εβραϊκό αλφάβητο προήλθαν από το πρωτο-χαναανιτικό. Η πρωιμότερη ελληνική αλφαβητική επιγραφή χρονολογείται στον 8ο αι. π.Χ., ωστόσο η εισαγωγή του αλφαβήτου σίγουρα πρέπει να

χρονολογηθεί νωρίτερα, ίσως στον 9ο ή ακόμη και στον 11ο-10ο αι., όπως έχει προταθεί. Στην Φρυγία, την Λυδία, την Καρία και την Λυκία εισάγεται επίσης μία αλφαβητική γραφή, με γράμματα που μοιάζουν πολύ με τα ελληνικά και τα φοινικικά. Δεν είναι βέβαιο, αν το αλφάβητο εισήχθη στην Ανατολία μέσω του Αιγαίου ή απευθείας από την Συροπαλαιστίνη. Η νέα γραφή δεν ήταν τόσο κατάλληλη για να χρησιμοποιείται σε πήλινες πινακίδες, όσο η σφηνοειδής. Τα αλφαβητικά κείμενα γράφονταν κυρίως σε πάπυρο ή δέρμα ζώων και έτσι δυστυχώς λίγες μόνον επιγραφές έχουν σωθεί από την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

Νότια της Φοινίκης και του Αραμαϊκού βασιλείου Αράμ-Δαμασκός βρίσκονταν μία σειρά από μικρά βασίλεια, τα οποία είχαν τοπική μόνο σημασία: το βασίλειο των Άμωνος (αγγλ. Ammon), το βασίλειο του Μωάβ (αγγλ. Moab), το βασίλειο του Εδώμ (αγγλ. Edom), το βασίλειο του Ισραήλ, το βασίλειο της Ιουδαίας (αγγλ. Judah) και οι πόλεις της Φιλισταϊκής Πεντάπολης (**Εικ. 5.29**). Πληροφορίες γι' αυτά τα βασίλεια βρίσκουμε κυρίως στην Παλαιά Διαθήκη, ωστόσο αυτό το κείμενο ούτε ιστορικό είναι, ούτε και αξιόπιστο. Έχει γραφεί σε διάφορες χρονικές περιόδους της πρώτης χιλιετίας π.Χ. και έχει υποστεί πολλές τροποποιήσεις. Προβληματικό είναι επίσης το γεγονός ότι παρουσιάζει τα ιστορικά γεγονότα κυρίως μέσα από το πρίσμα του Βασιλείου της Ιουδαίας. Σύμφωνα με την Παλαιά Διαθήκη υπήρχε από το 1050 έως και το 930 π.Χ. ένα μεγάλο βασίλειο στην περιοχή, στο οποίο συμπεριλαμβανόταν το βασίλειο της Ιουδαίας, του Ισραήλ, του Άμωνος και η Φοινίκη. Αυτό το βασίλειο είναι γνωστό στην βιβλιογραφία ως το Ηνωμένο Βασίλειο (αγγλ. United Kingdom) και βασιλείς του υπήρξαν ο Σαούλ, ο Δαβίδ και ο Σολομών. Η νεότερη αρχαιολογική έρευνα όμως έδειξε ότι δεν υπάρχουν καθόλου στοιχεία που να τεκμηριώνουν την ύπαρξη ενός τόσο μεγάλου βασιλείου κατά τον 11ο και 10ο αι., ενώ και οι τρεις αυτοί βασιλείς είναι αμφίβολο αν αποτέλεσαν ιστορικά πρόσωπα.

Σύμφωνα με τα υπάρχοντα αρχαιολογικά δεδομένα από τον 11ο έως και τον 9ο αι. στην ευρύτερη περιοχή δεν υπήρξαν αξιόλογα αστικά κέντρα, αλλά μικροί οικισμοί γεωργικού και κτηνοτροφικού χαρακτήρα. Κατά την διάρκεια όμως του 9ου αι., κυρίως στο δεύτερο μισό του, δημιουργήθηκαν σταδιακά τα βασίλεια του Ισραήλ (γνωστό και ως Βόρειο Βασίλειο) και της Ιουδαίας (γνωστό και ως Νότιο Βασίλειο), όπου ομιλούνταν η Εβραϊκή, μία γλώσσα που ανήκει στην Δυτικοσημιτική γλωσσική οικογένεια. Σύμφωνα με την Παλαιά Διαθήκη υπήρχε μεγάλος ανταγωνισμός με τις Φιλισταϊκές πόλεις (πβ. λ.χ. την ιστορία του Δαβίδ και του Γολιάθ) και εμπορικές επαφές με τα φοινικικά κέντρα. Κύρια περίοδος ακμής των δύο αυτών βασιλείων υπήρξε ο 8ος αι. Το 720 π.Χ. οι Ασσύριοι κατέλυσαν το Βόρειο Βασίλειο (Ισραήλ) και εκτόπισαν ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού του. Αντιθέτως, επέτρεψαν στο Νότιο Βασίλειο (Ιουδαία), αλλά και στις πόλεις της Φιλισταϊκής Πεντάπολης να συνεχίσουν να υφίστανται ως αυτόνομες πολιτικές οντότητες, ωστόσο τα κατέστησαν φόρου υποτελές τους. Προφανώς οι Ασσύριοι σχεδίαζαν ότι αυτά τα βασίλεια θα αποτελούσαν ανάχωμα που θα προφύλασσαν τις κτήσεις τους από τις επιδρομές νομάδων από την αραβική χερσόνησο. Η πτώση του Βόρειου Βασιλείου ερμηνεύεται στην

Εικόνα 5.29. *Χάρτης βασιλείων στην Παλαιστίνη κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.*

Παλαιά Διαθήκη ως τιμωρία του θεού Γιαχβέ, επειδή οι κάτοικοί του υιοθέτησαν χαναανιτικές θεότητες, ήθη και έθιμα. Αντιθέτως, η διάσωση του Νότιου Βασιλείου, με πρωτεύουσα την Ιερουσαλήμ, αποδόθηκε στην ευλάβεια των κατοίκων του.

Η εξάπλωση της ασσυριακής αυτοκρατορίας οδήγησε σταδιακά στο τέλος των συρο-χεττιτικών, των Αραμαϊκών και Φοινικικών βασιλείων. Οι επιγραφές των διαφόρων Ασσυρίων βασιλέων μας παρέχουν τις ακριβείς χρονολογίες της κατάκτησης των κέντρων της Συροπαλαιστίνης κατά την διάρκεια του δευτέρου μισού του 8ου αι. π.Χ. Κατ' αρχάς οι Ασσύριοι προσπάθησαν να συνεργασθούν με τις τοπικές άρχουσες τάξεις, ωστόσο στο τέλος του 8ου και στις αρχές του 7ου αι. σταδιακά μετέτρεψαν τις επί μέρους περιοχές της Συροπαλαιστίνης σε ασσυριακές επαρχίες με Ασσυρίους διοικητές. Η ασσυριακή κυριαρχία οδήγησε τελικά στην εξαφάνιση των τοπικών αριστοκρατικών οίκων, αλλά και στην μεταβολή της πληθυσμιακής σύνθεσης της περιοχής, αφού οι Ασσύριοι ακολούθησαν την πολιτική του εκτοπισμού μεγάλων πληθυσμιακών ομάδων, με στόχο την δημιουργία τεχνητών μειονοτήτων, που τους επέτρεπαν τον καλύτερο έλεγχο των επαρχιών τους. Ακολούθησαν δηλαδή μία πολιτική που είναι σήμερα γνωστή ως "διαίρει και βασίλευε". Γι' αυτόν τον λόγο δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι από τον 7ο αι. και εξής δεν σώζονται πλέον γλυπτά υστεροχεττιτικής τεχνοτροπίας. Στον χώρο της Συρίας δημιουργούνται πλέον κυρίως έργα τέχνης που είναι επηρεασμένα, λιγότερο ή περισσότερο, από την ασσυριακή τέχνη και εικονογραφία. Ο 7ος αι. αποτέλεσε για το Βασίλειο της Ιουδαίας μία περίοδο σχετικής ακμής. Έπειτα όμως από την πτώση της Ασσυριακής αυτοκρατορίας το 612 π.Χ.

και την αντικατάστασή της από την Νεοβαβυλωνιακή το βασίλειο της Ιουδαίας προσπάθησε να γίνει ανεξάρτητο. Έπειτα από μία σειρά αιματηρών συγκρούσεων, οι Βαβυλώνιοι εκτόπισαν ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού του στην Μεσοποταμία κατά το πρώτο τέταρτο του 6ου αι. (**Εικ. 5.36**). Πρόκειται για την λεγόμενη Βαβυλωνιακή Αιχμαλωσία.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Akkermans, P.M.M.G. και G.M. Schwartz. 2004. *The Archaeology of Syria: From Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies (c.16,000300 BC): From Complex Hunter-gatherers to Early Urban Societies*. Cambridge.

Aubet, M.E. 2013. *Commerce and colonization in the ancient Near East*. Cambridge & New York.

Aubet, M.E. και M. Turton. 2001. *The Phoenicians and the West: politics, colonies and trade*. Cambridge.

Bourogiannis, G. 2013. "Who Hides Behind the Pots? A Reassessment of the Phoenician Presence in Early Iron Age Cos and Rhodos." *ANES* 50: 139–189.

Brown, J.P. 1969. *The Lebanon and Phoenicia : Ancient texts illustrating their physical geography and native industries. 1. The physical setting and the forest*. Beirut.

Bryce, T. 2012. *The world of the Neo-Hittite kingdoms: a political and military history*. Oxford & New York.

Dion, P.E. "Aramaean Tribes and Nations of First-Millennium Western Asia." *CivANE* 1281–1294.

Elat, M. 1991. "Phoenician Overland Trade within the Mesopotamian Empires." *Scripta Hierosolymitana* 33: 21–35.

Fantalkin, A. και I. Finkelstein, Επιμ. 2008. *Bene Israel : studies in the archaeology of Israel and the Levant during the Bronze and Iron ages offered in honour of Israel Finkelstein*. Culture and history of the ancient Near East 31. Leiden.

Finkelstein, I. 2013. *The forgotten kingdom: the archaeology and history of Northern Israel*. Ancient Near East Monographs 5. Atlanta.

Finkelstein, I. και N.A. Silberman. 2001. *The Bible unearthed: archaeology's new vision of ancient Israel and the origin of its sacred texts*. New York.

Garbati, G. και T. Pedrazzi, επιμ. 2015. *Transformations and crisis in the Mediterranean: identity and interculturality in the Levant and Phoenician West during the the 12th-8th Centuries BCE : proceedings*

of the International Conference held in Rome, CNR, May 8-9 2013. Pisa.

Gates, C. 2011. *Ancient cities: the archaeology of urban life in the ancient Near East and Egypt, Greece, and Rome*. 2η εκδ.. Abingdon, Oxon & New York.

Ghantous, H. 2014. *The Elisha-Hazael Paradigm and the Kingdom of Israel: The Politics of God in Ancient Syria-Palestine*. Routledge.

Lipiński, E. 2000. *The Aramaeans: their ancient history, culture, religion*. Orientalia Lovaniensia analecta 100. Leuven.

Markoe, G. 2001. *Phoenicians : peoples of the past*. London.

Markoe, G.E. 1990. "The Emergence of Phoenician Art." *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 279: 13–26.

Moscati, S. 1959. "The Aramaean Ahlamu." *Journal of Semitic Studies* 4: 33–307.

Moscati, S., Επιμ. 2001. *The Phoenicians*. London.

Niehr, H., Επιμ. 2014. *The Aramaeans in ancient Syria*. Handbook of oriental studies. Section 1, Ancient Near East 106. Leiden & Boston.

Payne, A. και H.C. Melchert. 2012. *Iron age hieroglyphic Luwian inscriptions*. Writings from the ancient world 29. Atlanta.

Redford, D.B., G.N. Knoppers και A. Hirsch, Επιμ. 2004. *Egypt, Israel, and the ancient Mediterranean world: studies in honor of Donald B. Redford*. Probleme der Ägyptologie 20. Leiden & Boston.

Sagona, C. Επιμ. 2008. *Beyond the homeland : markers in Phoenician chronology*. Ancient Near Eastern studies : Supplement 28. Leuven.

Schipper, B.U. 2005. *Die Erzählung des Wenamun: Ein Literaturwerk im Spannungsfeld von Politik, Geschichte und Religion*. Orbis Biblicus et Orientalis 209. Freiburg & Göttingen.

Segert, S. 1976. *A Grammar of Phoenician and Punic*. München.

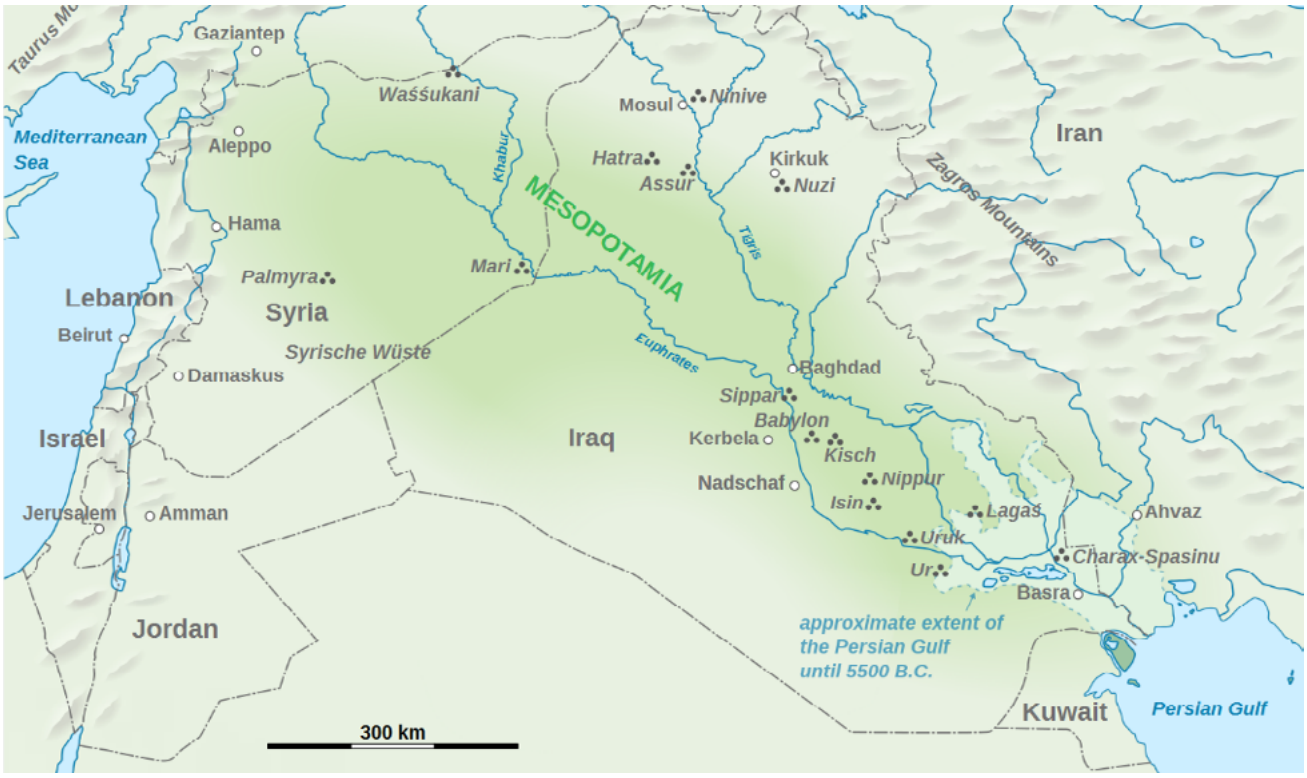
Stern. 1990. "New Evidence from Dor for the First Appearance of the Phoenicians along the Northern Coast of Israel." *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 279: 27–34.

Woolmer, M. 2011. *Ancient Phoenicia: an introduction*. Classical world series. London.

5. Η Νεοασσυριακή αυτοκρατορία

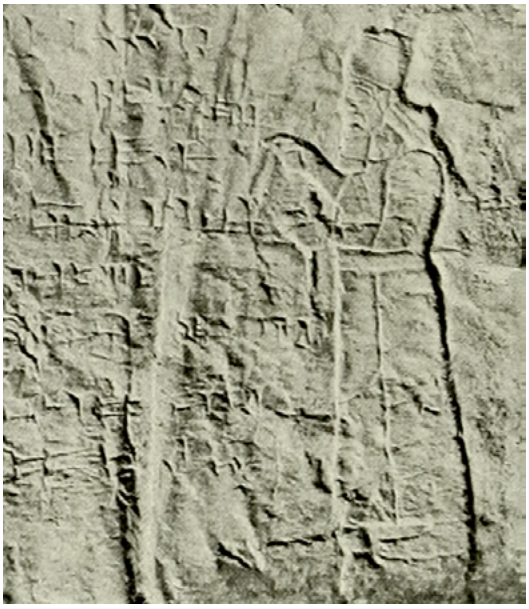
Οι τρεις αιώνες που ακολούθησαν την κατάρρευση των μεγάλων ανακτορικών κέντρων της Εποχής του Χαλκού στην ανατολική Μεσόγειο (περ. 1200-900 π.Χ.) χαρακτηρίζονταν παλαιότερα και στην περίπτωση της Ασσυρίας ως "Σκοτεινοί Χρόνοι". Αυτός ο χαρακτηρισμός οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι μειώθηκε δραματικά ο αριθμός των κειμένων που σώθηκαν, αλλά και ότι σημειώθηκε μία γενικότερη υποχώρηση του βιοτικού επιπέδου. Ωστόσο στην Ασσυρία, όπως και στην Βαβυλωνία, το κεντρικό ανακτορικό σύστημα, αν και αποδυναμώθηκε, δεν κατάρρευση. Υπάρχει συνέχεια ως προς τον τρόπο διοίκησης, την οικονομική οργάνωση και την θρησκεία. Τα παλαιότερα κείμενα σουμεριακά και ακκαδικά κείμενα της τρίτης και δεύτερης χιλιετίας συνέχισαν να συλλέγονται και να αντιγράφονται. Η Ασσυρία όμως συρρικνώθηκε κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου και αποτελούσε ένα βασίλειο αποδυναμωμένο, από στρατιωτικής και πολιτικής άποψης.

Κατά τον 12ο και 11ο αι. π.Χ. η Ασσυρία αντιμετώπισε μία σειρά από μαζικά μεταναστευτικά κύματα, που συχνά είχαν επιθετικό χαρακτήρα. Στις υστερότερες κυρίως ασσυριακές πηγές δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην περίπτωση της μετανάστευσης των Αραμαίων, που φαίνεται ότι αποτέλεσαν την κυριότερη απειλή. Κατά την διάρκεια αυτής της περιόδου, οι Ασσύριοι έχασαν τον έλεγχο της ανατολικής Συρίας και περιορίστηκαν στον χώρο ανατολικά του Τίγρη ποταμού και δυτικά της οροσειράς του Ζάγρου. Οι Ασσύριοι που ζούσαν σε εκείνες τις περιοχές φαίνεται ότι αναγκάσθηκαν να μεταναστεύσουν στην κοιτίδα τους ανατολικά του Τίγρη (**Εικ. 5.30**).

Εικόνα 5.30. *Χάρτης της Μεσοποταμίας.*

Η έντονη πολεμική δραστηριότητα του Ασσύριου βασιλιά Tiglath-Pileser I (1114-1076 π.Χ.) αποτέλεσε μία σημαντική αναλαμπή, η οποία όμως δεν είχε διάρκεια (**Εικ. 5.31**). Ο Tiglath-Pileser I πραγματοποίησε πολυάριθμες εκστρατείες κατά των Mushki/Φρυγών που είχαν φθάσει στην νοτιοανατολική Ανατολία, αλλά και κατά των Αραμαίων στην βόρειο Συρία. Σύμφωνα με μία επιγραφή του, εκστράτευσε συνολικά 28 φορές εναντίον των Αραμαίων. Οι στρατιωτικές επιτυχίες του αποδείχθηκαν πρόσκαιρες, αφού οι Ασσύριοι δεν κατόρθωσαν να διατηρήσουν υπό τον έλεγχό τους τα εδάφη που κατέκτησε, ωστόσο φαίνεται ότι προστάτευσαν την κοιτίδα τους και απέτρεψαν την κατάρρευση του βασιλείου τους.

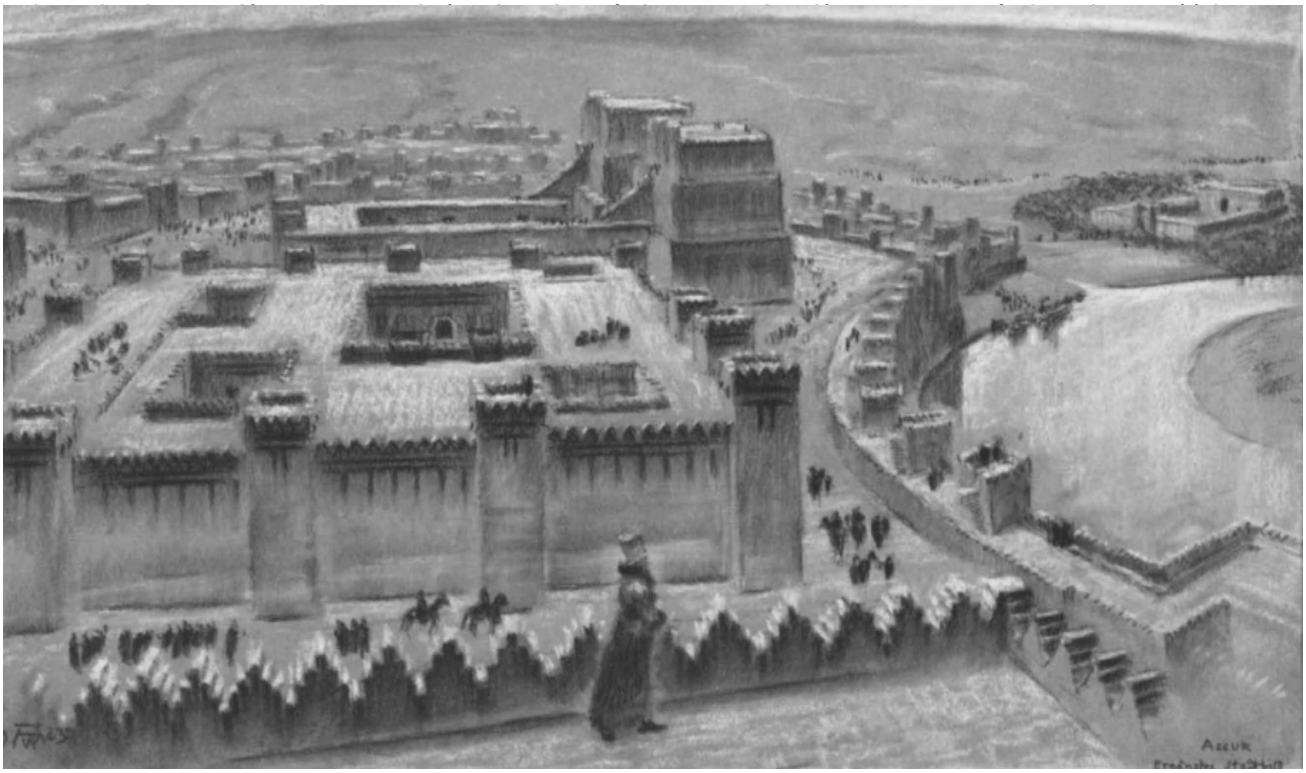
Εικόνα 5.31. *Απεικόνιση του Tiglath-Pileser I σε ένα ανάγλυφο σε βράχο.*

Το κυριότερο πολιτικό κέντρο της Ασσυρίας αποτέλεσε η πόλη Assur στις όχθες του Τίγρη ποταμού, νότια της σύγχρονης πόλης Μοσούλης και δυτικά του Κιρκούκ (**Εικ. 5.30**). Η πόλη κατοικούνταν ήδη από τα μέσα της τρίτης χιλιετίας και κατά τους δύο πρώτους αιώνες της δεύτερη χιλιετίας αποτελούσε ένα σημαντικό εμπορικό κέντρο με εμπορικούς σταθμούς στην Ανατολία (τα *karum*, οι λεγόμενοι Παλαιοασσυριακοί εμπορικοί σταθμοί, βλ. **Εικ. 4.28**). Κατά την διάρκεια της δεύτερης χιλιετίας κτίσθηκε στην Assur το Μεγάλο Βασιλικό Ανάκτορο και το Ζιγκουράτ, καθώς και ναοί για τον πολιούχο θεό Assur, αλλά και τους θεούς Shamash (=Ήλιος) και Sin (=Σελήνη) και Anu-Adad (**Εικ. 5.32-33**).

Ιδιαίτερη σημασία είχε ο πολιούχος θεός Assur, ο οποίος βρισκόταν στην κορυφή του του πανθέου των Ασσυρίων. Το όνομα της πόλης Assur, της ευρύτερης επικράτειάς της, αλλά και των κατοίκων της προήλθε από αυτόν τον θεό. Πολιούχους θεούς είχαν όλες οι πόλεις της Μεσοποταμίας. Ιδιαίτερη λ.χ. ήταν η σχέση των κατοίκων της Βαβυλώνας με τον πολιούχο θεό τους Marduk. Σε καμία όμως άλλη περίπτωση δεν παρατη-

Εικόνα 5.32. *Τοπογραφικό σχέδιο της πόλης Assur.*

Εικόνα 5.33. *Αναπαράσταση της Assur από τον "Ναό του Akitu" (Walter Andrae).*

τον ιματισμό και τα όπλα. Προφανώς απαραίτητη θα ήταν η ύπαρξη ενός εκτεταμένου διοικητικού μηχανισμού, ωστόσο δεν έχουν σωθεί μέχρι σήμερα αρχεία σχετικά με την οργάνωση της επιμελητείας του στρατού.

Η στρατικοποίηση της Ασσυριακής κοινωνίας και οι διαρκείς πολεμικές εκστρατείες επέτρεψαν στην Ασσυρία να επιβιώσει από τον 12ο έως και τον 9ο αι., παρά τις σημαντικές μετακινήσεις πληθυσμών. Ωστόσο ο στόχος των Ασσυρίων δεν ήταν μόνον η διαφύλαξη της κοιτίδας τους, αλλά και επανακατάκτηση των εδαφών που κατείχαν κατά τον 13ο αι. στην ανατολική Συρία και η επιστροφή εκεί των πληθυσμών τους που είχαν εκδιωχθεί. Από τον 9ο έως και τον 7ο αι. οι Ασσύριοι κατόρθωσαν να επανακτήσουν τα χαμένα αυτά εδάφη, αλλά και να δημιουργήσουν μία τεράστια αυτοκρατορία, την μεγαλύτερη μέχρι τότε στην Εγγύς Ανατολή (**Εικ. 5.34**). Αυτή η περίοδος ονομάζεται συμβατικά στην έρευνα ως "Νεοασσυριακή". Φαίνεται πάντως ότι αυτό δεν αποτέλεσε έναν συνειδητό στόχο τους εξαρχής, αλλά ότι μάλλον προέκυψε σταδιακά. Με εξαίρεση την ανατολική Συρία, την οποία θεωρούσαν ότι τμήμα της πατρίδας τους, οι Ασσύριοι, αρχικά τουλάχιστον, δεν αποσκοπούσαν στην κατάκτηση νέων εδαφών με σκοπό την μετατροπή τους σε επαρχίες του ασσυριακού βασιλείου. Η πολιτική τους δηλαδή δεν μπορεί να χαρακτηρισθεί ως "ιμπεριαλιστική". Αυτή η έννοια ήταν ξένη προς τον τρόπο σκέψης των ηγεμόνων της εποχής.

Η επιτυχία των Ασσυρίων δεν οφείλεται μόνον στην άριστη οργάνωση του στρατού του και την πολεμική του ικανότητα, αλλά σε μεγάλο βαθμό και στις τεχνικές ψυχολογικού πολέμου που ανέπτυξαν, με στόχο την τρομοκράτηση των αντιπάλων τους. Έτσι ώστε να μην προβάλουν αντίσταση. Όταν εισέβαλαν σε ένα εχθρικό βασίλειο αρχικά προχωρούσαν στην δήωση της υπαίθρου και αιχμαλώτιζαν όσους κατοίκους της δεν είχαν βρει καταφύγιο στα τείχη των πόλεων ή δεν είχαν κατορθώσει να διαφύγουν εγκαίρως. Οι άμαχοι βασανίζονταν και θανατωνόταν με ασύλληπτα φρικτό τρόπο. Στην συνέχεια περικύκλωναν και πολιορκούσαν την πρωτεύουσα του βασιλείου. Γύρω από την πόλη ανασκολόπιζαν κάποιους από τους αιχμαλώτους και έβαζαν σε πασσάλους τα κομμένα κεφάλια και άλλα μέλη του σώματος άλλων αιχμαλώτων σε σημεία που να είναι ορατά στους αμυνομένους. Στη συνέχεια έστελναν τελεσίγραφο στον ηγεμόνα της πόλης για να παραδοθεί. Αν εκείνος αρνούνταν, τότε έστελναν το ίδιο τελεσίγραφο και τους κατοίκους της, με στόχο την παρακίνησή τους σε εξέγερση. Οι κάτοικοι της πόλης γνώριζαν ότι αν δεν παραδοθούν τότε τους περίμενε η ίδια και χειρότερη μοίρα με τους αιχμαλώτους γύρω από τα τείχη. Δεν πρότειναν την υποδούλωση της πόλης ή την μετατροπή της σε ασσυριακή επαρχία, αλλά να καταστεί φόρου υποτελής, δηλαδή να πληρώνει κάθε χρόνο φόρο σε είδος

Εικόνα 5.34. *Χάρτης της Νεοασσυριακής αυτοκρατορίας.*

και να προσφέρει έναν συγκεκριμένο αριθμό στρατιωτών για τις εκστρατείες τους. Ο φόρος προοριζόταν για τον βασιλιά και το ανάκτορό του. Αντιθέτως ο φόρος που συλλεγόταν στην ίδια την Ασσυρία προοριζόταν κυρίως για το ιερό του θεού Assur στην ομώνυμη πόλη. Στην περίπτωση που η απάντηση στο τελεσίγραφο ήταν αρνητική, χρησιμοποιούσαν πολιορκητικές μηχανές διαφόρων ειδών για να επιτεθούν στα τείχη. Αν δεν κατόρθωναν να κατακτήσουν την πόλη αμέσως, τότε προχωρούσαν στην πολιορκία της, η οποία μπορούσε να είναι και πολυετής. Γενικά όμως οι Ασσύριοι προσπαθούσαν να αποφύγουν τις μεγάλες μάχες και τις μακροχρόνιες πολιορκίες πόλεων. Ασσύριοι γραφείς συμμετείχαν στις εκστρατείες και κατέγραφαν λεπτομερώς τα γεγονότα. Αργότερα γλύπτες απεικόνιζαν σε μεγάλα ανάγλυφα που κοσμούσαν ορθοστάτες των ασσυριακών ανακτόρων τα σημαντικότερα στιγμιότυπα του πολέμου. Στα ανάγλυφα απεικονίζεται με συμπυκνωμένο τρόπο η μάχη.

Λ.χ. στο παραπάνω ανάγλυφο (**Εικ. 5.35**) απεικονίζονται δεξιά οι Ασσύριοι τοξότες, που προφυλάσσονται από ξύλινα παραπετάσματα που ύψωσαν γύρω από την πόλη. Πρώτος είναι ο βασιλιάς Tiglath-Pileser III, που πολεμά και ο ίδιος με το τόξο του. Εμπρός τους επιτίθεται ένας πολιορκητικός κριός, που καταστρέφει ένα τμήμα του (κτισμένου με ωμοπλίνθους) τείχους. Η πολιορκητική μηχανή προφυλάσσεται με δέρματα, έτσι ώστε να μην μπορούν οι αμυνόμενοι να την πυρπολήσουν. Πάνω από την μηχανή απεικονίζονται κάποιοι από τους ανασκολοπισμένους αιχμαλώτους. Κάτω από τα τείχη φονεύονται όσοι πολιορκημένοι πηδούν από τα τείχη προσπαθώντας να ξεφύγουν. Στα δεξιά Ασσύριοι στρατιώτες ανεβαίνουν στα τείχη με φορητές σκάλες. Οι πολιορκημένοι έχουν ανέβει στα τείχη και, γεμάτοι απόγνωση, περιμένουν το μοιραίο.

Στην περίπτωση που οι Ασσύριοι αναγκάζονταν να πολεμήσουν για να κατακτήσουν μία πόλη, τότε συνήθως αντικαθιστούσαν τον τοπικό βασιλιά με κάποιον άλλον ντόπιο αριστοκράτη, ο οποίος όμως τους ορκιζόταν πίστη. Οι βασιλείς των πόλεων που δέχονταν την ασσυριακή κατάκτηση δίχως να προβάλουν σημαντική αντίσταση συνήθως διατηρούσαν την εξουσία τους, για όσο διάστημα κατέβαλαν στην Ασσυρία τον υψηλό ετήσιο φόρο υποτελείας και παραχωρούσαν στρατό για τις συνεχείς εκστρατείες του Ασσύριου βασιλιά. Ο φόρος όμως φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερα βαρύς και έτσι συχνά τα διάφορα υποτελή βασίλεια προσπαθούσαν να ανακτήσουν την ανεξαρτησία τους, παρά τον κίνδυνο της ολικής καταστροφής που αντιμετώπιζαν στην

Εικόνα 5.35. *Νεοασσυριακό ανάγλυφο με παράσταση πολιορκίας πόλης του βασιλιά Tiglath-Pileser III.*

περίπτωση αποτυχίας. Σε περίπτωση επανάστασης ή έστω και άρνησης καταβολής του φόρου, οι Ασσύριοι, μετέτρεπαν την περιοχή σε επαρχία τους και ο διοικητής της ήταν πλέον Ασσύριος που διοριζόταν απευθείας από τον Ασσύριο βασιλέα. Οι διοικητές των επαρχιών επέλεγαν ως έδρα τα σημαντικότερα αστικά κέντρα των κατακτημένων περιοχών και έκτιζαν εκεί ένα παλάτι, στο πρότυπο των ανακτόρων του Ασσύριου βασιλιά, το οποίο κοσμούσαν σχεδόν αποκλειστικά με τοιχογραφίες και όχι με ανάγλυφα, προφανώς λόγω του μεγάλου κόστους τους. Αυτοί οι διοικητές στηρίζονταν σε Ασσυρίους αξιωματούχους και υπαλλήλους, ενώ οι επίσημες οικονομικές και άλλες δοσοληψίες δεν γίνονταν πλέον στην τοπική γλώσσα, αλλά στα Ασσυριακά και με την χρήση της σφηνοειδούς γραφής. Σταδιακά όμως τα Αραμαϊκά άρχισαν επίσης να χρησιμοποιούνται εκτεταμένα στην ασσυριακή διοίκηση, προφανώς λόγω της μεγάλης διάδοσής τους.

Όμως ακόμη και οι Ασσύριοι διοικητές επαναστατούσαν ή δημιουργούσαν προβλήματα στην κεντρική διοίκηση, ιδίως όταν συγκέντρωναν μεγάλη δύναμη στα χέρια τους. Για να αντιμετωπισθεί αυτό το πρόβλημα ορίζονταν συνήθως δύο διοικητές στις μεγάλες επαρχίες. Επίσης από τον 8ο αι. και εξής τα σημαντικότερα αξιώματα δεν δίνονταν πια σε μέλη των αριστοκρατικών ασσυριακών οικογενειών, αλλά σε ευνούχους του παλατιού, έτσι ώστε μετά τον θάνατο τους να επιστρέφουν στο ανάκτορο και να μην παραμένουν σε μία οικογένεια βάσει του (άτυπου ή μη) κληρονομικού δικαίου.

Στην περίπτωση που ο πληθυσμός μίας επαρχίας συνέχιζε να επαναστατεί, τότε οι Ασσύριοι προχωρούσαν σε μία πολύ δραστική λύση: τον εκτοπισμό ενός τμήματος ή ακόμη και ολόκληρου του πληθυσμού της. Με αυτές τις καταναγκαστικές "μετακινήσεις πληθυσμών" δημιουργούσαν τεχνητές μειονότητες, η επιβίωση των οποίων ήταν δυνατή μόνον αν εξασφάλιζαν την προστασία του Ασσύριου βασιλιά. Οι πληθυσμοί αυτοί μετακινούνταν συνήθως στην ίδια την Μεσοποταμία, όπου και εργάζονταν είτε ως γεωργοί είτε ως τεχνίτες στα βασιλικά εργαστήρια για την παραγωγή ιματισμού και όπλων για τον στρατό. Στον παρακάτω χάρτη απεικονίζονται λ.χ. οι τρεις μεγάλες εκτοπίσεις Εβραίων από Ασσυρίους βασιλείς (**Εικ. 5.36**). Η αδίστακτη αυτή πολιτική της τρομοκρατίας και των μαζικών εκτοπισμών επέτρεψε στους Ασσυρίους να ελέγχουν μεγάλες περιοχές με μικρές σχετικά στρατιωτικές δυνάμεις, αλλά και να συνεχίσουν τις επιθετικές τους εκστρατείες. Οι λεπτομερείς καταγραφές των ετήσιων εκστρατειών των Ασσυρίων, μας επιτρέπουν να ανασυνθέσουμε την ιστορία της περιόδου από το 910 έως και το 649 π.Χ., τουλάχιστον από την οπτική των Ασσυρίων βασιλέων.

Κατά τον 10ο αι. π.Χ. οι Ασσύριοι διεξήγαγαν συστηματικές εκστρατείες στην βορειοανατολική Συρία με στόχο την "επανεγκατάσταση" του Ασσυριακού πληθυσμού που είχε εκδιωχθεί από εκεί κατά την διάρκεια των προηγουμένων αιώνων. Η αρχαιολογική έρευνα δείχνει ότι στην βορειοανατολική Συρία υπήρχαν λίγα μόνο αστικά κέντρα αυτήν την περίοδο, ενώ το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού ζούσε στην ύπαιθρο σε ημιμόνιμους μικρούς οικισμούς κτηνοτροφικού χαρακτήρα. Κάποιοι από τους ηγεμόνες των αστικών κέντρων συνέχιζαν να αναγνωρίζουν ως βασιλιά του των ηγεμόνα της Ασσυρίας τον 10ο αι., ωστόσο στο μεγαλύτερο μέρος του ο πληθυσμός της υπαίθρου ήταν Αραμαϊκός.

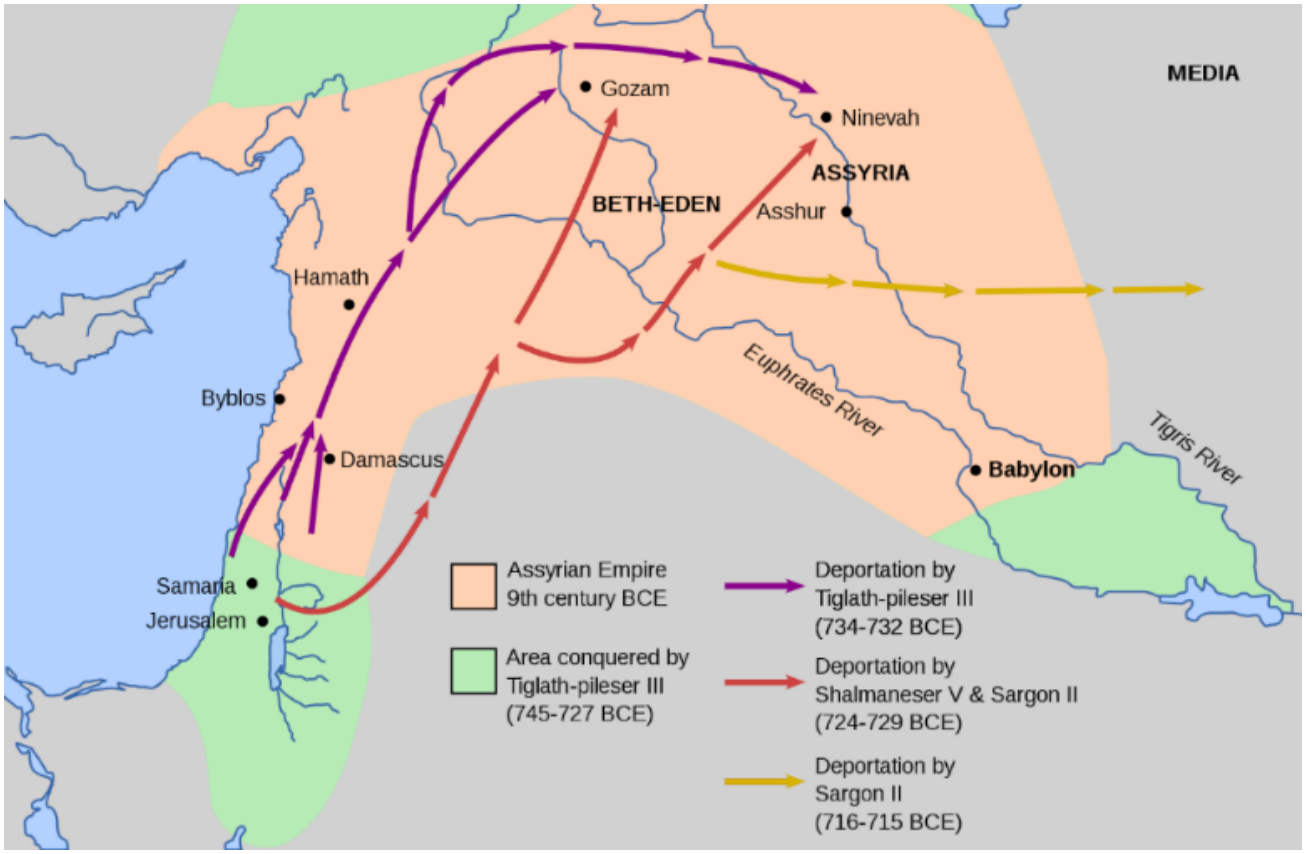
Οι συνεχείς εκστρατείες με στόχο την βορειοανατολική Συρία ξεκίνησαν κατά την διάρκεια της βασιλείας του Adad-nirari II (911-891 π.Χ.). Οι Αραμαίοι και Χουρρίτες κάτοικοι της περιοχής εκδιώχθηκαν, ενώ αντιθέτως μετεγκαταστάθηκε στην ύπαιθρο και ασσυριακός πληθυσμός. Τα αστικά κέντρα λειτούργησαν

ως διοικητικά κέντρα, ενσωματωμένα στο ασσυριακό κράτος, ενώ δημιουργήθηκαν σημαντικά αρδευτικά έργα στον ποταμό Khabur (=Χαμπούρ) για την επέκταση της καλλιεργήσιμης γης και επιδιορθώθηκε το οδικό δίκτυο της Μεσοασσυριακής περιόδου, το οποίο έκτοτε είχε περιέλθει σε αχρηστία.

Ένας από τους σημαντικότερους βασιλείς αυτής της πρώιμης περιόδου ήταν Assurnasirpal II (883-859 π.Χ.). Χάρη στις συνεχείς και επιτυχημένες εκστρατείες τους στην νοτιοανατολική (Urartu) και νότια (βασίλεια Mushki/Φρυγών) Ανατολία, την Συρία, αλλά και την Βαβυλωνία κατόρθωσε να κερδίσει πλούσια λάφυρα. Ακόμη οι εκστρατείες δεν είχαν ως στόχο την επέκταση των ορίων της επικράτειας της Ασσυρίας. Ο Assurnasirpal II μετέφερε την πρωτεύουσά του από την πόλη Assur και έκτισε στην θέση Kalhu (σύγχρ. Nimrud) μία νέα πόλη σε διάστημα περίπου 15 ετών (**Εικ. 5.37**). Έκτοτε η Assur παρέμεινε το σημαντικότερο θρησκευτικό κέντρο των Ασσυρίων, η πολιτική όμως πρωτεύουσά τους βρισκόταν πάντοτε σε άλλη πόλη. Η Kalhu κτίσθηκε από τους χιλιάδες αιχμαλώτους που έφερε μαζί του ο Assurnasirpal II από τις εκστρατείες του και χρηματοδοτήθηκε από τα άφθονα λάφυρά του και τον ετήσιο φόρο υποτελείας που λάμβανε.

Έκτισε επίσης ναούς, δημόσια κτήρια και ιδιωτικές κατοικίες, για την εγκατάσταση της αυλής και του γραφειοκρατικού μηχανισμού του βασιλείου του, καθώς και ένα μεγάλο ανάκτορο, το οποίο διακόσμησε με χιλιάδες ανάγλυφα σε ορθοστάτες, βάρους πολλών τόνων (Εικ. **5.38**).

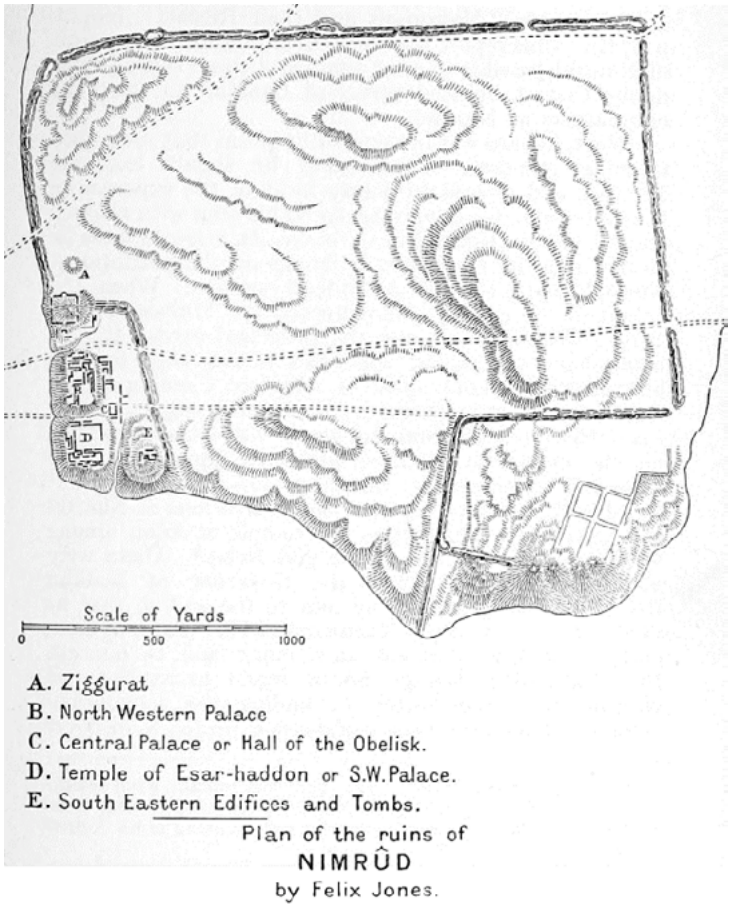
Δεν γνωρίζουμε τους λόγους που τον οδήγησαν σε αυτήν την απόφαση, η οποία σίγουρα συνεπαγόταν

Εικόνα 5.36. *Χάρτης των εκτοπισμών Ισραηλινών κατά την Νεοασσυριακή περίοδο.*

υψηλό κόστος. Ήταν πάντως μία κίνηση που του επέτρεψε να αποστασιοποιηθεί από το ιερατείο και την παλαιά αριστοκρατία της πόλης Assur, καθώς και να προπαγανδίσει την ισχύ της εξουσίας του. Το παράδειγμα του Assurnasirpal II ακολούθησαν αργότερα και άλλοι Ασσύριοι βασιλείς. Σε ένα κείμενό του περιγράφει την μεγαλειώδη, αλλά και πολυδάπανη τελετή των εγκαινίων της νέας του πρωτεύουσας, στην οποία συμμετείχαν 69.574 άτομα:

> *Όταν εγκαινίασα το ανάκτορό μου στην Kalhu, 47.074 άνδρες και γυναίκες, που προσκάλεσα από κάθε γωνιά της χώρας μου, 5000 αξιωματούχοι και απεσταλμένοι των ανθρώπων από τις χώρες Suhu, Hindanu, Patinu, Hatti (=βόρειο Συρία), την Τύρο, την Σιδώνα, Gurgumu, Malidu, Hubushku, Gilzanu,*

Εικόνα 5.37. *Κάτοψη της Kalhu (Nimrud) από τον Felix Jones.*

Kummu και Musasiru, 16000 άνθρωποι από την Kalhu και 1500 αξιωματούχοι του ανακτόρου – όλο μαζί 69.574 άτομα, μαζί με αυτούς που έφερε από άλλες χώρες και τους κατοίκους της Kalhu – για δέκα μέρες τους έδωσα φαγητό, τους έδωσα ποτό, τους έλουσα και τους μύρωσα. Τους τίμησα και τους έστειλα μετά πίσω στις χώρες τους με ειρήνη και χαρά.

Τα εκατοντάδες ανάγλυφα που διακοσμούσαν τους ορθοστάτες του ανακτόρου απεικόνιζαν στιγμιότυπα από τις εκστρατείες, αλλά και παραστάσεις που απεδείκνυαν τις θηρευτικές ικανότητες του βασιλιά (**Εικ. 5.39**). Λ.χ. στο παρακάτω ανάγλυφο απεικονίζεται ο Assurnasirpal II όρθιος στο άρμα του, μαζί με τον ηνίοχό του, να τοξεύει ένα λιοντάρι που του επιτίθεται. Πίσω από αυτό βρίσκονται Ασσύριοι στρατιώτες, οι οποίοι χτυπούν τις ασπίδες τους για να τρομάξουν τα θηρεύματα και να τα οδηγήσουν προς τον βασιλιά. Κάτω από τα άλογα κείτεται νεκρό ένα ακόμη λιοντάρι. Παρά το γεγονός της μαζικής παραγωγής αυτών των αναγλύφων, εντυπωσιάζει η λεπτομερής απόδοση των μορφών, ακόμη και των κοσμημάτων των αλόγων.

Οι επιτυχίες στις πολεμικές επιχειρήσεις συνεχίσθηκαν και κατά την διάρκεια της βασιλείας του διαδόχου του, Shalmaneser III (858-824 π.Χ.), ο οποίος βασίλευσε συνολικά για 35 χρόνια (**Εικ. 5.40**). Οι εκστρατείες του επικεντρώθηκαν κυρίως στην Urartu, αλλά και στην Συρία. Οι μικρές πόλεις-κράτη της Συρίας δημιούργησαν μία αμυντική συμμαχία,

Εικόνα 5.38. *Αναπαράσταση του ανακτόρου και του ζιγκουράτ της Kalhu (Nimrud) (A.H. Layard και J. Fergusson).*

κάτω από την ηγεσία του βασιλιά της Δαμασκού Hadad-ezer, και αντιμετώπισαν με επιτυχία την ασσυριακή επιθετικότητα. Το 853 π.Χ. έλαβε χώρα μία μεγάλη μάχη κοντά στο Qarqar. Ο Shalmaneser III αντιμετώπισε 12 βασιλείς, από την Συρία, το Ισραήλ και τις φοινικικές πόλεις, που είχαν υπό τις διαταγές τους έναν στρατό με 40.000 πεζικάριους, 2.000 ιππείς και 4.000 άρματα. Δεν γνωρίζουμε τον αριθμό του ασσυριακού στρατού, αλλά σίγουρα θα ήταν περίπου ισάριθμός. Η έκβαση της μάχης ήταν μάλλον αμφίρροπη και οι Ασσύριοι δεν μπόρεσαν να συνεχίσουν την εκστρατεία τους. Μετά όμως από τον θάνατο του Hadad-ezer, η συριακή συμμαχία διαλύθηκε και ο Shalmaneser III μπόρεσε να επανακάμψει στην Συρία.

Όλη η περιοχή ανατολικά του Ευφράτη ποταμού ενσωματώθηκε στην επικράτεια της Ασσυρίας και οχυρά κατασκευάσθηκαν κατά μήκος των δυτικών συνόρων. Μία σημαντική Αραμαϊκή πόλη, το Til Barsip (αραβ. Tell Ahmar), στην σύγχρονη επαρχία του Aleppo, μετονομάσθηκε σε Kar-Shalmanesser (=η πόλη του Shalmaneser) και μετατράπηκε σε σημαντικό ασσυριακό διοικητικό κέντρο. Σε αυτήν την πόλη ανεσκάφη του ανάκτορο του Ασσύριου διοικητή (**Εικ. 5.41**), το οποίο είχε διακοσμηθεί με εξαιρετικές τοιχογραφίες ασσυριακής τεχνοτροπίας.

Τρισδιάστατες αναπαραστάσεις των δωματίων του παλατιού και των τοιχογραφιών:

http://www.artefacts-berlin.de/die-assyrischen-wandmalereiene-aus-til-barsib/

Προς το τέλος όμως της βασιλείας του Shalmaneser III, όταν ήταν πλέον σε προχωρημένη ηλικία και δεν μπορούσε ο ίδιος να ηγείται των εκστρατειών του, σημειώθηκαν εμφύλιες έριδες, που συνεχίστηκαν και μετά από τον θάνατό του.

Από τον ύστερο 9ο και μέχρι τα μέσα του 8ου αι. π.Χ. η Ασσυρία διένυσε μία περίοδο εσωστρέφειας,

Εικόνα 5.39. *Ορθοστάτης με παράσταση κυνηγιού από τον Assurnasirpal II στο παλάτι του στην Kalhu (Nimrud).*

κατά την διάρκεια της οποίας αποδυναμώνεται η κεντρική εξουσία και ενδυναμώνεται η εξουσία των διοικητών των επαρχιών. Μία από τις γνωστότερες ιστορικές μορφές αυτής της ταραγμένης περιόδου ήταν η Sammuramat, που αποτέλεσε την πηγή έμπνευσης για την Σεμίραμη των ελληνικών πηγών, και η οποία φαίνεται ότι είχε ασκήσει μεγάλη εξουσία κατά την διάρκεια της βασιλείας του γιου της, Adad-nirari III (810-783 π.Χ.). Το βασίλειο της Urartu εκμεταλλεύθηκε αυτήν την αδυναμία της Ασσυρίας και κατόρθωσε να επεκτείνει λίγο πριν από τα μέσα του 8ου αι. την σφαίρα επιρροής της στην βόρεια Συρία.

Αυτή η περίοδος αδυναμίας της Ασσυρίας τερματίσθηκε με την άνοδο στον θρόνο ενός ισχυρού βασιλιά, του Tiglathpileser III (744-727 π.Χ.) (Εικ. **5.42**). Δεν ήταν ο νόμιμος διάδοχος του θρόνου, αλλά

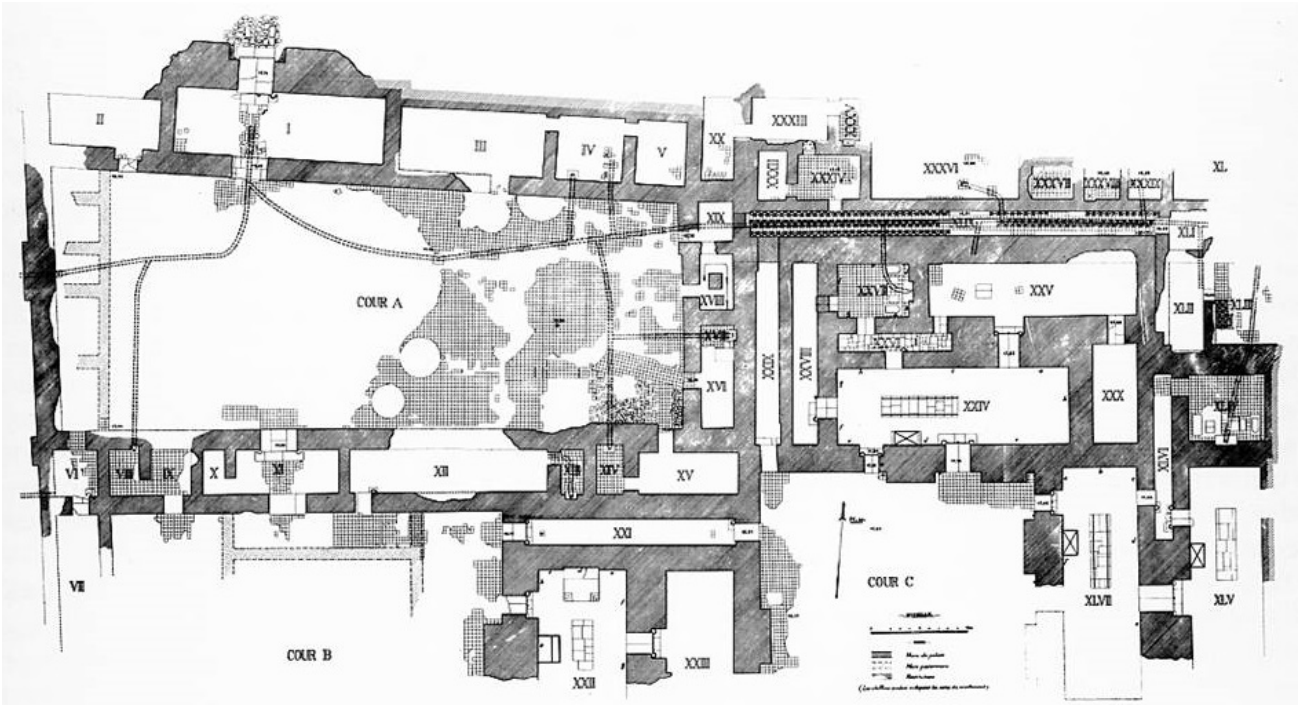

Εικόνα 5.40. *Άγαλμα του βασιλιά Shalmaneser III από την πόλη Assur.*

απλά ο κυβερνήτης της επαρχίας της Kalhu (Nimrud). Εκμεταλλεύθηκε τον εμφύλιο πόλεμο που μαινόταν για να καταλάβει ο ίδιος τον θρόνο, αφού πρώτα σκότωσε τα μέλη της παλαιότερης βασιλικής οικογένειας.

Ο Tiglathpileser III υπήρξε ένας ικανότατος στρατιωτικός ηγέτης, αλλά και μεταρρυθμιστής της διοίκησης του κράτους του. Οργάνωσε μόνιμα και επαγγελματικά σώματα ιππέων και αρμάτων, τα οποία αποτελούσαν τον πυρήνα του ασσυριακού στρατού. Μείωσε την έκταση των επαρχιών και ανέθεσε την διοίκησή τους σε ευνούχους, πιστούς στο ανάκτορο. Σαν ένα επιπλέον μέτρο αποτροπής επαναστάσεων, ανέθεσε την διοίκηση των σημαντικών επαρχιών στο κέντρο του βασιλείου σε δύο έπαρχους. Πραγματοποίησε συστηματικές εκστρατείες προς όλες τις κατευθύνσεις με ιδιαίτερη επιτυχία. Εφάρμοσε μία αδίστακτη πολιτική τρομοκρατίας, αλλά εκτόπισε πολλές χιλιάδες ανθρώπους από τις περιοχές που κατακτούσε στην Ασσυρία. Όλες τις περιοχές που κατακτούσε τις μετέτρεπε πλέον συστηματικά σε ασσυριακές επαρχίες, οι οποίοι διοικούνταν από αξιωματούχους που επέλεγε ο ίδιος.

Μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα κατόρθωσε να κατακτήσει την Βαβυλωνία, αλλά και την Συρία μέχρι και την Δαμασκό. Ο πρώτος γιος του που τον διαδέχθηκε στον θρόνο, ο Shalmaneser V, βασίλευσε για σύντομο χρονικό διάστημα (727-722 π.Χ.), ωστόσο ο επόμενος γιος του που έγινε βασιλιάς, ο Sargon II (722-705 π.Χ.), αποδείχθηκε άξιος συνεχιστής του πατέρα του (**Εικ. 5.43**). Ο Sargon II κατέκτησε την Χαλδαία, το νότιο τμήμα της Urartu, την Κιλικία, καθώς και το Ισραήλ. Σύμφωνα με μία επιγραφή του, κατέστησε επίσης και την Κύπρο (ασσ. Yadnana) φόρου υποτελή του και έστησε εκεί μία στήλη του. Μετέφερε την πρωτεύουσά του στην Dur-Sharrukin (σύγχρ. Khorsabad), 15 χιλιόμετρα ΒΑ της Μοσούλης, μία πόλη που έκτισε εξ αρχής (**Εικ. 5.44**). Η πόλη και η διακόσμηση του ανακτόρου του δεν ολοκληρώθηκαν ποτέ, εξαιτίας του αιφνίδιου θανάτου του Sargon II στο πεδίο της μάχης ενάντια στους Κιμμερίους.

Εικόνα 5.41. *Κάτοψη της έδρας του Ασσύριου διοικητή στο Til Barsip.*

Εικόνα 5.42. *Παράσταση του Ασσύριου βασιλιά Tiglathpileser III.*

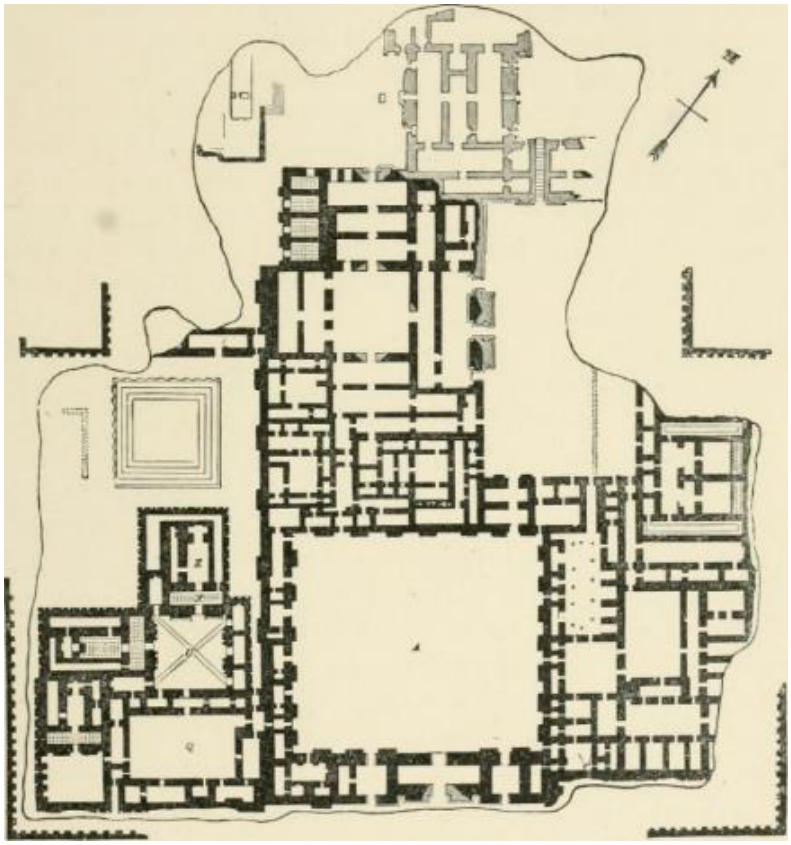

Εικόνα 5.43. *Παράσταση του Ασσύριου βασιλιά Sargon II (δεξιά) με έναν αξιωματούχο του στο Dur Sharrukin.*

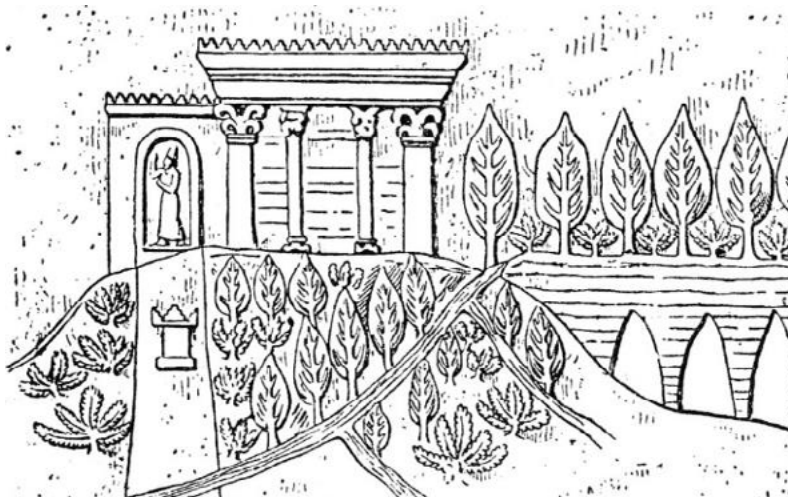
Ο γιος του Sennacherib (705-681 π.Χ.) αναφέρεται ότι συνταράχθηκε από τον βίαιο θάνατο του πατέρα του, ωστόσο συνέχισε την πολύ επιθετική πολιτική του (**Εικ. 5.45**). Στην αρχή της βασιλείας του έπρεπε να αντιμετωπίσει εξεγέρσεις στην Συροπαλαιστίνη και την Βαβυλωνία, τις οποίες όμως κατέπνιξε σύντομα. Το μεγαλύτερο πρόβλημα κατά την διάρκεια της βασιλείας του αποτέλεσε η περίπτωση της Βαβυλώνας. Όταν την κατέκτησε ο Tiglath-pileser III είχε στέψει τον εαυτό του βασιλιά και την Βαβυλώνας, κάτι που στη συνέχεια έκανε και ο Sargon II. Παρ' όλα αυτά οι κάτοικοι της Βαβυλώνας ποτέ δεν αποδέχθηκαν την ασσυριακή κυριαρχία και σε κάθε ευκαιρία επαναστατούσαν. Οι Ασσύριοι απέφυγαν να εφαρμόσουν εκεί την συνηθισμένη στρατηγική της τρομοκρατίας και των αναγκαστικών εκτοπισμών πληθυσμού, επειδή η Βαβυλώνα θεωρούνταν ιερή πόλη και το κέντρο της σοφίας και του πολιτισμού.

Ωστόσο ο Sennacherib ακολούθησε μία διαφορετική πολιτική από τους προκατόχους του. Το 698 π.Χ., έπειτα από μία νέα εξέγερση της περιοχής, κατέστρεψε την πόλη της Βαβυλώνα και τους ναούς της. Επίσης πήρε μαζί του στην Ασσυρία το άγαλμα του πολιούχου θεού της Marduk. Αυτές όμως οι πράξεις του δημιούργησαν αποστροφή ακόμη και στην ίδια την Ασσυρία και ο Sennacherib χρειάστηκε να τις αιτιολογήσει δημόσια. Ο βασιλιάς μετέφερε την πρωτεύουσά του στην πόλη Nineveh (ελλ. Νινευή), όπου έκτισε ένα τεράστιο ανάκτορο. Εκεί μαρτυράται και η ύπαρξη κήπων σε διάφορα επίπεδα (**Εικ. 5.46**), οι οποίοι ίσως αποτέλεσαν την έμπνευση για τις αναφορές σε υστερότερες ελληνικές πηγές στους "κρεμαστούς κήπους της Βαβυλώνας", που θεωρούνταν ως ένα από τα επτά θαύματα της αρχαιότητας (σύμφωνα με την S. Dalley) ·στην ίδια την Βαβυλώνα δεν υπάρχει αναφορά σε κείμενα της Νεοασσυριακής, Νεοβαβυλωνιακής ή Αχαιμενιδικής περιόδου για την ύπαρξη τέτοιων κήπων. Κατασκεύασε επίσης ένα κανάλι μήκους 65 χιλιομέτρων για την ύδρευση της πόλης.

Όπως και ο πατέρας του, έτσι και ο Sennacherib είχε έναν βίαιο θάνατο. Φαίνεται ότι δολοφονήθηκε από έναν από τους γιους του, κάτι που θεωρήθηκε αργότερα από τους Βαβυλωνίους ως η τιμωρία του για την καταστροφή της πόλης. Στον θρόνο τον διαδέχθηκε ο γιος του Esarhaddon (681-669 π.Χ.).Μία από τις πρώτες πράξεις του ήταν η ανοικοδόμηση της Βαβυλώνας και των ιερών της, καθώς και η επιστροφή όλων των αγαλμάτων που είχαν μεταφερθεί στην Ασσυρία. Πολέμησε εναντίον των Κιμμερίων στην Κιλικία, της Urartu και κατέπνιξε διάφορες εξεγέρσεις στην Συροπαλαιστίνη. Το 671 π.Χ. κατέκτησε και την Μέμφιδα της Αιγύπτου.

Εικόνα 5.44. *Κάτοψη του ανακτόρου του Sargon II στην Dur-Sharrukin (σύγχρ. Khorsabad).*

Εικόνα 5.46. *Παράσταση των κήπων της Nineveh και ενός υδραγωγείου σε ανάγλυφο στο Βόρειο Ανάκτορο του Assurbanipal στην ίδια πόλη.*

Έπειτα από τον αιφνίδιο θάνατο του Esarhaddon, στον θρόνο ανέβηκε ο γιος του Ashurbanipal (668-627 π.Χ.) (**Εικ. 5.47**). Πρόκειται για τον Σαρδανάπαλο των ελληνικών και λατινικών πηγών. Ο Ashurbanipal περηφανευόταν σε κείμενά του ότι ήξερε να γράφει και να διαβάζει, αλλά και ότι είχε διδαχθεί μαθηματικά. Προσπάθησε επίσης να δημιουργήσει μία εκτεταμένη βιβλιοθήκη στο ανάκτορό του. Είχε δώσει εντολή στους έπαρχους να συλλέγουν και να του στέλνουν όσα παλαιότερα κείμενα μπορούσαν να βρουν. Στην βιβλιοθήκη του τα κείμενα αντιγράφονταν σε ομοιόμορφες πινακίδες, και σε αυτές οι γραφείς προσέθεταν τίτλους, αλλά και περιλήψεις.

Ο Ashurbanipal συνέχισε τον πόλεμο του πατέρα του στην Αίγυπτο και κατόρθωσε να κατακτήσει και την Θήβα. Ωστόσο οι Ασσύριοι δεν μπόρεσαν να μετατρέψουν την Αίγυπτο σε επαρχία του βασιλείου τους και επέτρεψαν στον Psamtik I (αγγλ. Psammetichus, ελλ. Ψαμμήτιχος) (664-610 π.Χ.) να την κυβερνήσει. Εκείνος σταδιακά ένωσε την Άνω και Κάτω Αίγυπτο και έγινε Φαραώ και κατέστησε την χώρα του ανεξάρτητη, ωστόσο διατήρησε φιλικές σχέσεις με την Ασσυρία.

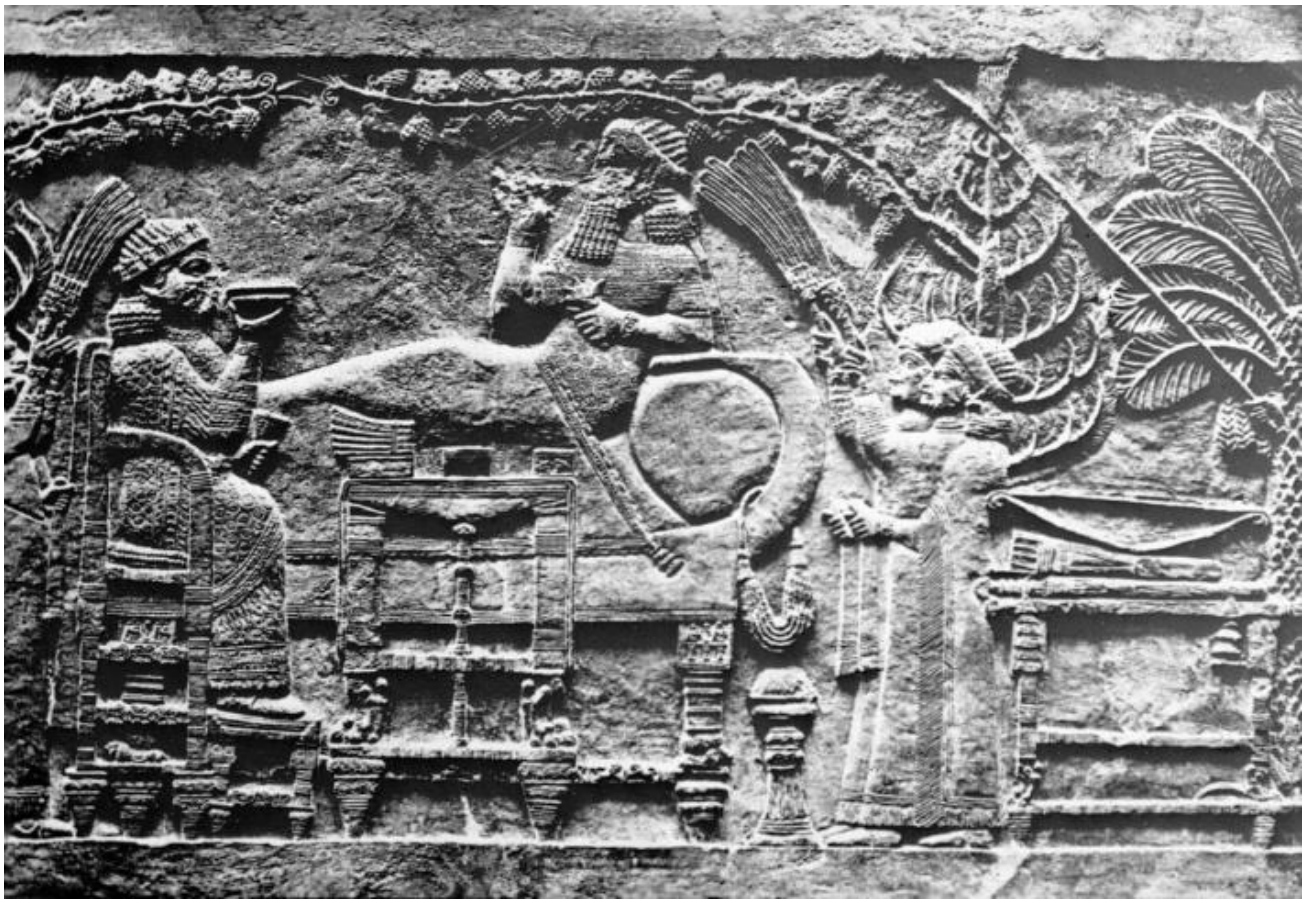
Ο Ashurbanipal κατόρθωσε επίσης να νικήσει κατά κράτος έναν από τους παλαιότερους αντιπάλους της Ασσυρίας, το βασίλειο του Elam, το οποίο ως τότε πάντοτε απειλούσε τις ασσυριακές κτήσεις στην Βαβυλωνία. Ωστόσο η κατάσταση παρέμεινε ασταθής και σύντομα έπρεπε να αντιμετωπίσει μία μεγάλη εξέγερση στην Βαβυλώνα, την οποία όμως τελικά κατέπνιξε.

Μία ματιά στον χάρτη δείχνει ότι στα μέσα του 7ου αι. π.Χ. η Ασσυρία είχε επιτύχει την μέγιστη εξάπλωσή της και είχε κατορθώσει να εξουδετερώσει όλα τα αντίπαλα κέντρα που θα μπορούσαν να την απειλήσουν. Προξενεί λοιπόν εντύπωση το γεγονός ότι αυτή η ισχυρή αυτοκρατορία κατέρρευσε μέσα σε μόλις λίγα χρόνια μετά από τον θάνατο του Ashurbanipal.

Το 627 π.Χ., όταν πέθαναν ο Ασσύριος βασιλιάς, ξέσπασαν εμφύλιες συγκρούσεις μεταξύ των διεκδικητών του θρόνου. Οι περισσότερες επαρχίες σταμάτησαν να πληρώνουν τον φόρο υποτελείας και τα ασσυριακά κέντρα, τα οποία δεν είχαν δική τους αυτάρκεια ως προς την γεωργική παραγωγή και τις πρώτες ύλες, αντιμετώπισαν σημαντικά οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα. Η Βαβυλώνα εξεγέρθηκε σχεδόν

Εικόνα 5.45. *Παράσταση του Ασσύριου βασιλιά Sennacherib (καθισμένος) την στιγμή που εγκρίνει την καταστροφή της πόλης Lachish.*

Εικόνα 5.47. *Παράσταση του βασιλιά Assurbanipal και μίας από τις συζύγους του.*

αμέσως και εκεί εγκαθιδρύθηκε μία ανεξάρτητη δυναστεία (626 π.Χ.). Το βασίλειο του Elam δεν υπήρχε πια να συγκρατεί τους Μήδους και έτσι συμμάχησαν με τους Βαβυλώνιους. Ο συνασπισμός των Βαβυλωνίων και των Μήδων κατόρθωσε σύντομα, το 612 π.Χ., να κατακτήσει την τότε πρωτεύουσα των Ασσυρίων, την

Nineveh και να καταλύσει με αυτό το αποφασιστικό χτύπημα την ασσυριακή αυτοκρατορία. Στην συνέχεια οι νικητές προχώρησαν στην συστηματική καταστροφή των ασσυριακών πόλεων και στον αφανισμό ενός μεγάλου μέρους του πληθυσμού τους.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Albenda, P. 1986. *The Palace of Sargon, King of Assyria.* Paris.

Albenda, P. 2004. *Ornamental wall painting in the art of the Assyrian Empire*. Leiden & Boston.

Andrae, W., and B. Hrouda. 1977. *Das Wiedererstandene Assur*. München.

Barnett, R.D. 1957. *A Catalogue of the Nimrud Ivories*. London.

_____. 1974. *Assyrian Palace Reliefs in the British Museum*. London.

Bertman, S. 2003. *Handbook to life in ancient Mesopotamia*. New York.

Brown, R.B. 1984. "Greeks in Assyria: Some Overlooked Evidence." *Classical World* 77: 300–303.

Brown, S.C. 1986. "Media and Secondary State Formation in the Neo-Assyrian Zagros: An Anthropological Approach to an Assyriological Problem." *JCS* 38: 107–119.

Cameron, G.G. 1950. "The Annals of Shalmaneser, King of Assyria." *Sumer* 6: 6–27.

Cancik-Kirschbaum, E. 1995. "Konzeption und Legitimation von Herrschaft in neuassyrischer Zeit." *WdO* 26: 5–20.

Cogan, M. 1974. *Imperialism and Religion: Assyria,Judah and Israel in the Eighth and Seventh Centuries B.C.* Missoula.

Duistermaat, K., επιμ. 2008. *The pots and potters of Assyria : technology and organisation of production, ceramic sequence and vessel function at late Bronze Age Tell Sabi Abyad, Syria*. Papers on archaeology of the Leiden Museum of Antiquities 4: Near Eastern archaeology. Turnhout.

Eidem, J. και F. Højlund. 1993. February. "Trade or diplomacy? Assyria and Dilmun in the eighteenth century BC." *World Archaeology* 24(3): 441–448.

Elat, M. 1977. "The Economic Relations of the Neo-Assyrian Empire with Egypt." *JAOS* 88: 20–34.

Fales, F.M. 1990. "Grain Reserves, Daily Rations and the Size of the Assyrian Army: A Quantitative Study." *State Archives of Assyria Bulletin* 4: 23–34.

Gelb, I.J. 1952. *Materials for the Assyrian Dictionary I-V*. Chicago.

Gordon, R.P. και H.M. Barstad. Επιμ. 2013. *"Thus speaks Ishtar of Arbela": prophecy in Israel, Assyria, and Egypt in the Neo-Assyrian period*. Winona Lake, Indiana.

Grayson, A.K. 1980. "Histories and Historians of the Ancient Near East: Assyria and Babylonia." *OrNS* 49: 140–194.

_____. 1991b. *Assyrian Rulers of the Early First Millennium B.C. (1114-859)*. Toronto, Buffalo.

Harper K. 1995. *Assyrian Origins: Discoveries at Ashur on the Tigris: Antiquities in the Vorderasiatisches Museum, Berlin*. New York.

Holloway, S. 2002. *Assur is King! Assur is King!: Religion in the Exercise of Power in the Neo-Assyrian Empire*. Culture and History of the Ancient Near East. Leiden & Boston.

Lanfranchi, G.B. και S. Parpola. 1990. *The Correspondence of Sargon II.* State Archives of Assyria V.2. Helsinki.

Luukko, M. και S. Parpola. Επιμ. 2009. *Of god(s), trees, kings, and scholars: Neo-Assyrian and related studies in honour of Simo Parpola*. Studia orientalia 106. Helsinki.

Machinist, P. 1993. "Assyrians on Assyria in the first Millennium BC." Στο *Anfänge politischen Denkens*, επιμ. K. Raaflaub, 135–144. München.

Mayer, W. 1995. "Sanherib und Babylonien. Der Staatsmann und Feldherr im Spiegel seiner Babylonienpolitik." Στο *Vom Alten Orient zum Alten Testament. Festschrift für W. Frh. von Soden*, επιμ. M. Dietrich και O.

Loretz, 305–332. Kevelaer/Neukirchen-Vluyn.

Morris, I. και W. Scheidel. Επιμ. 2009. *The dynamics of ancient empires: state power from Assyria to Byzantium*. Oxford studies in early empires. Oxford & New York.

Oates, J. 1991. *The Fall of Assyria (635-609).* Cambridge.

Oded, B. 1979. *Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire*. Wiesbaden.

Parpola, S. 1987. *The Correspondence of Sargon II*. State Archives of Assyria I.1. Helsinki.

_____. 2004. "National and ethnic identity in the Neo-Assyrian empire and Assyrian identity in post-empire times." *Journal of Assyrian Academic Studies* 18(2): 5–22.

Porter, B.N. 1993. *Images, Power and Politics. Figurative Aspects of Esarhad-don's Babylonian Policy*. Philadelphia.

Postgate, J.N. 1992. "The Land of Assur and the Yoke of Assur." *WA* 23: 247–263.

_____. 2007. *The land of Assur & the yoke of Assur*. Oxford.

Postgate, N. 2014. *Bronze Age Bureaucracy: Writing and the Practice of Government in Assyria*. Cambridge.

Rollinger, R. 2006. "The terms 'Assyria' and 'Syria' again." *JNES* 65(4): 283–287.

Russell, J.M. 1996. *The Writing on the Wall. The Architectural Context of the Late Assyrian, Palace Reliefs*. Winona Lake.

Saggs, H.W.F. 1984. The Might that was Assyria. London.

Winter, I., J. Cheng και M.H. Feldman. Επιμ. 2007. *Ancient Near Eastern art in context studies in honor of Irene J. Winter*. Leiden & Boston.

Winter, I.J. 1981. "Royal Rhetoric and the Development of Historical Narrative in Neo-Assyrian Reliefs." *Studies in Visual Communication* 7: 2–38.

Yamada, S. 2000. *The Construction of the Assyrian Empire: a Historical Study of the Inscriptions of Shalmanesar III Relating to his Campaigns in the West*. Culture and history of the ancient Near East V.3. Boston.

Κατάλογος Εικόνων

Εικόνα **1.1.** Πολιτικός χάρτης της Εγγύς Ανατολής.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/94/%22Political_Middle_East%22_CIA_World_Factbook.jpg

Εικόνα **1.2.** Γεωφυσικός χάρτης της Εγγύς Ανατολής.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/0e/Near_East_topographic_map-blank.svg

Εικόνα **1.3.** Δορυφορικός χάρτης της Ανατολίας.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/db/Turkey_topo.jpg

Εικόνα **1.4.** Γεωγραφικός χάρτης της Συροπαλαιστίνης.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/0f/Syria_Topography.png

Εικόνα **1.5.** Δορυφορική εικόνα της Αιγύπτου.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/0f/Egypt_sat.png

Εικόνα **1.6.** Χάρτης της αρχαίας Αιγύπτου με τις σημαντικότερες πόλεις και τους νομούς.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/08/Upper_Egypt_Nomes.png

Εικόνα **1.7.** Γεωγραφικός χάρτης της Μεσοποταμίας.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/f2/Iraq_Topography.png

Εικόνα **1.8.** Χάρτης της Μεσοποταμίας.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/ed/N-Mesopotamia_and_Syria_english.svg

Εικόνα **1.9.** "Εύφορη Ημισέληνος" και πρώιμοι οικισμοί της 8ης-7ης χιλιετίας που αναπτύχθηκαν εντός αυτής.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/50/Fertile_Crescent_7500_BC_DAN.PNG

Εικόνα **1.10.** Εκτροπή κοίτης ποταμού. Συγγραφέας.

Εικόνα **1.11.** Κύριες γλωσσικές οικογένειες. Συγγραφέας.

Εικόνα **1.12.** Σουμεριακή πινακίδα με σφηνοειδή γραφή.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/f4/Sumerian_account_of_silver_for_the_govenor_%28background_removed%29.png

Εικόνα **2.1.** Η γεωγραφική εξάπλωση του "πολιτισμού Jemdet Nasr".
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/7e/Uruk-jemdetnasr.png

Εικόνα **2.2.** Κεραμική τύπου "Jemdet Nasr", περ. 3000 π.Χ.
http://www.hartford-hwp.com/image_archive/ue/pottery05.jpg

Εικόνα **2.3.** Το ιερό Eanna κατά τις περιόδους VI-V.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/7/71/Eanna5.svg/1280px-Eanna5.svg.png

Εικόνα **2.4.** Αγγείο της "Νινευητικής 5" τεχνοτροπίας.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/f3/Jar_in_the_%22Ninevite_5%22_style%2C_with_painted_antelopes.JPG

Εικόνα **2.5.** Χάρτης με τις κύριες πόλεις της Μεσοποταμίας.
https://en.wikipedia.org/wiki/Mesopotamia#/media/File:N-Mesopotamia_and_Syria_english.svg

Εικόνα **2.6.** Η στήλη του Eannatum.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/96/Stele_of_Vultures_detail_01.jpg
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/a0/Stele_of_Vultures_detail_01_reverse.jpg
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/96/Stele_of_Vultures_detail_01.jpg

Εικόνα **2.7.** Κάτοψη της πόλης Nippur. https://en.wikipedia.org/wiki/Nippur#/media/File:Nippur_fr.PNG

Εικόνα **2.8.** Το "αγγείο της Uruk". W. Orthmann, . Der Alte Oriente (1975) Πίν. 69ab.

Εικόνα **2.9.** Άγαλμα του *Ebih-Il* από την πόλη *Mari, περ. 2400 π.Χ.*
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/18/Ebih-Il_Louvre_AO17551_n01.jpg

Εικόνα **2.10.** Ο *σουμεριακός κατάλογος των βασιλέων.*
https://en.wikipedia.org/wiki/Sumerian_King_List#/media/File:Sumeriankinglist.jpg
Εικόνα **2.11.** Χάρτης του βασιλείου των Ακκάδων, του Έλαμ και *των Χουρριτικών βασιλείων.*
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c8/Orientmitja2300aC.png

Εικόνα **2.12.** Η ανάγλυφη του βασιλιά *Naramsin.*
https://en.wikipedia.org/wiki/Naram-Sin_of_Akkad#/media/File:Victory_stele_of_Naram_Sin_9068.jpg

Εικόνα **2.13.** Λεπτομέρεια της στήλης του βασιλιά *Naramsin.*
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/67/Stele_Naram_Sim_Louvre_Sb4.jpg

Εικόνα **2.14.** Απεικόνιση ενός βασιλέα της Ακκαδικής περιόδου, ίσως του S*argon.*
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/44/Sargon_of_Akkad.jpg

Εικόνα **2.15.** Ανάγλυφη στήλη με παράσταση μάχης από την περίοδο βασιλιάς του *Naramsin ή Rimush.*
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:P1150890_Louvre_st%C3%A8le_de_victoire_Akkad_AO2678_rwk.jpg

Εικόνα **2.16.** Άγαλμα του βασιλιά *Gudea.*
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/23/Gudea_of_Lagash_Girsu.jpg

Εικόνα **2.17.** Χάρτης της αυτοκρατορίας *Ur III.* http://cdli.ucla.edu/pubs/cdlj/2009/cdlj2009_005.html

Εικόνα **2.18.** Ειδώλιο με παράσταση του *Ur-Nammu.*
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/66/Ur-Nammu_statuette.jpg

Εικόνα **2.19.** Το ζιγκουράτ του *Ur-Nammu* στην *Ur.*
Πάνω: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/80/Ziggurat_of_ur.jpg
Κάτω: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/93/Ancient_ziggurat_at_Ali_Air_Base_Iraq_2005.jpg

Εικόνα **2.20.** Ενεπίγραφο βάρος με αναφορά στον βασιλιά *Shu-Sin.*
https://en.wikipedia.org/wiki/Shu-Sin#/media/File:5-mina_weight_Shu-Shin_Louvre_AO246.jpg

Εικόνα **2.21.** Χάρτης της Μεσοποταμίας κατά την *Ur III* περίοδο.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/e/e8/Map_of_Ur_III.svg/2000px-Map_of_Ur_III.svg.png

Εικόνα **2.22.** Χάρτης της Μεσοποταμίας κατά την Παλαιοβαβυλωνιακή περίοδο.
Roaf 120: http://cdli.ucla.edu/staff/englund/m104/images/OldBabylonian/OBMap_Roaf120.jpg

Εικόνα **2.23.** Χάρτης της Μεσοποταμίας περ. 1790 π.Χ.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/en/thumb/0/0e/Mesopotamia-1790BC.svg/1177px-Mesopotamia-1790BC.svg.png

Εικόνα **2.24.** Πήλινο πλακίδιο με ανάγλυφη παράστη κιθαρωδού.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/6a/Plaque_with_musician_playing_a_lute%2C_Ischali%2C_Isin-Larsa_period%2C_2000-1600_BC%2C_baked_clay_-_Oriental_Institute_Museum%2C_University_of_Chicago_-_DSC07344.JPG

Εικόνα **2.25.** Πήλινα ειδώλια ανθρώπινων μορφών.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/f3/Isin-Larsa_period_figurines_from_Diyala_-_Oriental_Institute_Museum%2C_University_of_Chicago_-_DSC07007.JPG

Εικόνα **2.26.** Χάρτης της Μεσοποταμίας κατά την περίοδο βασιλείας του *Hammurabi.*
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/1/12/Hammurabi's_Babylonia_1.svg/1177px-Hammurabi's_Babylonia_1.svg.png

Εικόνα **2.27.** Ενεπίγραφη στήλη με την νομοθεσία του του *Hammurabi.*

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/64/P1050763_Louvre_code_Hammurabi_face_rwk.JPG

Εικόνα **2.28.** Λεπτομέρεια από την ενεπίγραφη στήλη του *Hammurabi.*
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/a3/P1050771_Louvre_code_Hammurabi_bas_relief_rwk.JPG

Εικόνα **3.1.** Χάρτης Αιγύπτου με τις κύριες θέσεις του πολιτισμού *Badari.*
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/e/e5/Badari_kultur_map.svg/1577px-Badari_kultur_map.svg.png

Εικόνα **3.2.** Οστέινο ειδώλιο γυναικείας μορφής του πολιτισμού *Badari.*
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/b1/112307-BritishMuseum-Badari.jpg

Εικόνα **3.3.** Πήλινο ειδώλιο με παράσταση γυναικείας μορφής (μέσα 4ης χιλιετίας).
https://en.wikipedia.org/wiki/File:Female_Figure,_ca._3500-3400_B.C.E..jpg

Εικόνα **3.4.** Χάρτης Αιγύπτου με τις κύριες θέσεις του πολιτισμού *Naqada.*
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/b/bd/NaqadaI.svg/2000px-NaqadaI.svg.png

Εικόνα **3.5.** Αγγείο με παράσταση πλοίου και ανθρώπινων μορφών της περιόδου *Naqada* II.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/92/WLA_brooklynmuseum_Jar_with_Boat_Designs_ca_3450-3350_BCE.jpg

Εικόνα **3.6.** Το εγχειρίδιο από το Gebel el-Arak της περιόδου *Naqada II.*
https://en.wikipedia.org/wiki/Gebel_el-Arak_Knife#/media/File:Gebel_el-Arak_knife_mp3h8783.jpg
https://en.wikipedia.org/wiki/Gebel_el-Arak_Knife#/media/File:Gebel_el-Arak_Knife_back_side.jpg
https://en.wikipedia.org/wiki/Gebel_el-Arak_Knife#/media/File:Gebel_el-Arak_Knife_front_side.jpg

Εικόνα **3.7.** Γραπτή παράσταση από τον τάφο 100 στην Ιερακόπολη της περιόδου *Naqada II.*
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d9/T%C3%BAmulo_100.JPG

Εικόνα **3.8.** Τάφος *U-j* στην Άβυδο της περιόδου *Naqada III*. Dreyer, G. 2011. "Tomb U-j: A Royal Burial of Dynast y 0 at Abydos." In *Before the pyramids*, edited by E. Teeter: Fig. 14.2. Chicago.

Εικόνα **3.9.** Ελεφάντινα ανάγλυφα πλακίδια από τον τάφο *U-j.* Dreyer, G. 2011. "Tomb U-j: A Royal Burial of Dynast y 0 at Abydos." In *Before the pyramids*, edited by E. Teeter: Fig. 14.17-8. Chicago.

Εικόνα **3.10.** Κεφαλοθραύστης του Βασιλιά Σκορπιού.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/40/Scorpion_Macehead.jpg
Σχέδιο: Adams-Cialowicz, *Protodynastic Egypt*, p. 8

Εικόνα **3.11.** Ο Μικρός Κεφαλοθραύστης του Βασιλιά Σκορπιού. Αναπαραγωγή με την άδεια του *American Research Center in Egypt, Inc. (ARCE)* από το J*ournal of the American Research Center in Egypt (JARCE), 1990, Millet N.B., "The Narmer Macehead and Related Objects." Journal of the American Research Center in Egypt 27:54 Fig. 2.*

Εικόνα **3.12.** Ο χρωματοτρίπτης του βασιλιά *Narmer.*
https://en.wikipedia.org/wiki/Narmer_Palette#/media/File:Narmer_Palette.jpg

Εικόνα **3.13.** Το βασιλικό νεκροταφείο στην Άβυδο (*Umm el-Qa'ab).*
https://en.wikipedia.org/wiki/Hor-Aha#/media/File:TombOfHorAha.jpg

Εικόνα **3.14.** Η στήλη του Φαραώ *Djet* από τον τάφο του Άβυδο (*Umm el-Qa'ab).*
https://en.wikipedia.org/wiki/File:Egypte_louvre_290.jpg

Εικόνα **3.15.** *Το mastaba 3504 από το νεκροταφείο της Saqqara.*
http://xoomer.virgilio.it/francescoraf/hesyra/egypt/S3504.jpg

Εικόνα **3.16.** Χάρτης της Κάτω Αιγύπτου. Επισημαίνεται η περιοχή όπου κτίσθηκαν κυρίως οι πυραμίδες.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/17/Ancient_Egypt_map-en.svg

Εικόνα **3.17.** Η βαθμιδωτή πυραμίδα του *Djoser* στην *Saqqara.*
https://en.wikipedia.org/wiki/Djoser#/media/File:S10.08_Sakkara,_image_9638.jpg

Εικόνα **3.18.** Σχεδιαστική αναπαράσταση της βαθμιδωτής πυραμίδας του *Djoser.*
https://en.wikipedia.org/wiki/Pyramid_of_Djoser#/media/File:001_Djoser.jpg

Εικόνα **3.19.** Το άγαλμα του *Djoser* από το *serdab* στην πυραμίδα του.
https://en.wikipedia.org/wiki/Serdab#/media/File:Saqqarah_Djeser_10.jpg

Εικόνα **3.20.** Η Πυραμίδα στο *Meidum* του *Sneferu.*
https://en.wikipedia.org/wiki/File:.Pir%C3%A1mide_escalonada_de_Meidum.jpg

Εικόνα **3.21.** Η Κυρτή (αριστερά) και η Κόκκινη (δεξιά) Πυραμίδα του *Sneferu.*
Κυρτή πυραμίδα: https://en.wikipedia.org/wiki/Bent_Pyramid#/media/File:005_Bent_Pyramid.jpg
Κόκκινη πυραμίδα: https://en.wikipedia.org/wiki/File:Red_Pyramid_Dhashur.jpg

Εικόνα **3.22.** Η Μεγάλη Πυραμίδα της Γκίζας του *Khufu.*
https://en.wikipedia.org/wiki/Great_Pyramid_of_Giza#/media/File:007_Khufu.jpg

Εικόνα **3.23.** Η νεκρόπολη του *Khufu* στην Γκίζα.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/81/Carte-n%C3%A9cropole-kh%C3%A9ops2_copie.jpg

Εικόνα **3.24.** Η νεκρόπολη της Γκίζας.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/e/e7/Giza_pyramid_complex_%28map%29.svg/1204px-Giza_pyramid_complex_%28map%29.svg.png

Εικόνα **3.25.** Ο ναός του Ήλιου του *Userkaf.*
https://en.wikipedia.org/wiki/Userkaf#/media/File:Userkaf_SolarTemple_and_ValleyTemple_Abusir.svg
https://en.wikipedia.org/wiki/Userkaf#/media/File:Userkaf_Sun_temple_rendered_Mk2.jpg

Εικόνα **3.26.** Χάλκινο άγαλμα του Φαραώ *Pepy I* και του γιού του.
http://kiva.lib.utk.edu/egypt/items/show/809. Copyright Frank H. McClung Museum, The University of Tennessee.

Εικόνα **3.27.** Αγαλματίδιο με την γονατιστή μορφή του Φαραώ *Pepy I.*
https://en.wikipedia.org/wiki/File:Kneeling_Statuette_of_Pepy_I,_ca._2338-2298_B.C.E.,_39.121.jpg

Εικόνα **3.28.** Άγαλμα του Φαραώ *Mentuhotep* II.
https://en.wikipedia.org/wiki/Mentuhotep_II#/media/File:Mentuhotep_Seated.jpg

Εικόνα **3.29.** Ο νεκρικός ναός του *Mentuhotep* II στο *Deir el-Bahari.*
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/8/83/MentuhotepII-Tempel-Rekonstruktion.JPG/640px-MentuhotepII-Tempel-Rekonstruktion.JPG
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/08/Mentuhotep_Deir_el-Bahari.jpg

Εικόνα **3.30.** *Η* πυραμίδα του *Amenemhat* I στο *Lisht.*
https://en.wikipedia.org/wiki/Amenemhat_I#/media/File:025_Amenemhat_I.jpg

Εικόνα **3.31.** Ο λευκός ναΐσκος του *Senusret I* στο *Karnak.*
https://en.wikipedia.org/wiki/Senusret_I#/media/File:Chapelle_Sesostris.jpg

Εικόνα **3.32.** Ο οικισμός τους *Senusret II Lahun (Kahun).*
https://en.wikipedia.org/wiki/El-Lahun#/media/File:Mapa_dos_Assentamento_de_Faium.gif
http://www.aldokkan.com/geography/kahun.htm

Εικόνα **3.33.** Ο τάφος (*BH3) του Khnumhotep II* στο *Beni Hasan.*
https://en.wikipedia.org/wiki/Khnumhotep_II#/media/File:BeniHasanKhnumhotep.jpg
https://en.wikipedia.org/wiki/Khnumhotep_II#/media/File:Beni-Hassan-KhnoumhotepII.jpg

Εικόνα **3.34.** Άγαλμα της βασίλισσας Sobekneferu.
https://en.wikipedia.org/wiki/Sobekneferu#/media/File:Berlin_14475.jpg

Εικόνα **3.35.** Χάρτης της Αιγύπτου κατά την 2η Ενδιάμεση Περίοδο.
https://en.wikipedia.org/wiki/Second_Intermediate_Period_of_Egypt#/media/File:Egypt_Hyksos_Period.png

Εικόνα **3.36.** Οι *Aamu* από την Ασία στον τάφο Khnumhotep II στο Beni Hasan (12η Δυναστεία).

https://en.wikipedia.org/wiki/Khnumhotep_II#/media/File:Ibscha.jpg

Εικόνα **3.37.** Σκαραβαίος του Υξώς βασιλιά *Apepi.*
https://en.wikipedia.org/wiki/Avaris#/media/File:ScarabBearingNameOfApophis_MuseumOfFineArtsBoston.png

Εικόνα **3.38.** Οικίες στην Άβαρι του πρώιμου Μέσου Βασιλείου. http://www.auaris.at/html/stratum_e_pic2_en.html

Εικόνα **4.1.** Η Μεσοποταμία κατά την Κασσιτική περίοδο.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/6/65/Kassite_Babylonia_EN.svg/2000px-Kassite_Babylonia_EN.svg.png

Εικόνα **4.2.** Η πόλη Nippur.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/ae/Karte_mit_dem_antiken_Stadtplan_von_Nippur.png

Εικόνα **4.3.** Κασσιτικό *Kudurru. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d5/Kudurru_Louvre_Sb31.jpg*

Εικόνα **4.4.** Χάρτης της Αιγύποτυ κατά τον 15ο αι. π.Χ.
https://en.wikipedia.org/wiki/New_Kingdom_of_Egypt#/media/File:Egypt_1450_BC.svg

Εικόνα **4.5.** Τοιχογραφία με παράσταση του ναυτικού *Ahmose, γιου του Ibana, στον τάφο του στο El Kab.*
https://en.wikipedia.org/wiki/Ahmose,_son_of_Ebana#/media/File:Necheb_Felsengrab_Ahmose_04.JPG

Εικόνα **4.6.** Δορυφορική εικόνας της Νουβίάς με τις κύριες θέσεις κατοίκησης.
https://en.wikipedia.org/wiki/Nubia#/media/File:Nubia_NASA-WW_places_german.jpg

Εικόνα **4.7.** Πανοραμική εικόνα της Κοιλάδας των Βασιλέων.
https://en.wikipedia.org/wiki/Valley_of_the_Kings#/media/File:Valley_of_the_Kings_panorama.jpg

Εικόνα **4.8.** Σχέδιο με την θέση των τάφων στην Κοιλάδα των Βασιλέων.
https://en.wikipedia.org/wiki/Valley_of_the_Kings#/media/File:East_Valley_of_the_Kings_Sketch_Map_%28Topo%29.png

Εικόνα **4.9.** Η *Hatshepsut* (δεξιά) και ο *Thutmose II*Ι (αριστερά) ως Φαραώ.
https://en.wikipedia.org/wiki/Hatshepsut#/media/File:Thutmose_III_and_Hatshepsut.jpg

Εικόνα **4.10.** Άγαλμα του *Senenmut* που κρατά την νεαρή *Neferure, κόρη της Hatshepsut.*
https://en.wikipedia.org/wiki/Senenmut#/media/File:BlockStatueOfSenenmutAndNeferura-LeftProfile-BritishMuseum-August19-08.jpg

Εικόνα **4.11.** Οι νεκρικοί ναοί του *Mentuhotep II* (αριστερά), της *Hatshepsut* (δεξιά)και του *Thutmose III* (στο κέντρο).
https://en.wikipedia.org/wiki/Mentuhotep_II#/media/File:Deir_el_Bahari-map.png

Εικόνα **4.12.** Ανάγλυφο της *Hatshepsut* (στο κέντρο), το οποίο έχει αποξεσθεί.
https://en.wikipedia.org/wiki/Hatshepsut#/media/File:QueenHatshepsut-ExpeditionToPunt-PlasterCast-ROM.png

Εικόνα **4.13.** Απεικόνιση του *Tuthmose III* στο Καρνάκ.
https://en.wikipedia.org/wiki/Thutmose_III#/media/File:Thutmose_III_at_Karnak.jpg

Εικόνα **4.14.** Απεικόνιση του *Amenhotep III* μαζί με τον θεό *Sobek* (αριστερά).
https://en.wikipedia.org/wiki/Amenhotep_III#/media/File:Amenhotep_III_and_Sobek1.jpg

Εικόνα **4.15.** Ο βόρειος "κολοσσός του Μέμνονα").
https://en.wikipedia.org/wiki/Amenhotep_III#/media/File:Egypt.ColossiMemnon.01.jpg

Εικόνα **4.16.** Μία από τις πρώιμες παραστάσεις του *Amenhotep IV* που ακολουθεί την παραδοσιακή εικονογραφία.
https://en.wikipedia.org/wiki/Akhenaten#/media/File:Berlin_Neues_Museum_-_relief_d%27Amenhotep_IV.jpg

Εικόνα **4.17.** Ο *Akhenaten* (αριστερά) με την οικογένειά του λατρεύει τον θεό *Aten.*
https://en.wikipedia.org/wiki/Akhenaten#/media/File:Aten_disk.jpg

Εικόνα **4.18.** Ο Ακενατών (αριστερά) με την Νεφερτίτη και τα παιδιά του.
https://en.wikipedia.org/wiki/Akhenaten#/media/File:Akhenaten,_Nefertiti_and_their_children.jpg

Εικόνα **4.19.** Παράσταση της *Kiya* με ένα παιδί.
https://en.wikipedia.org/wiki/Kiya#/media/File:Talata_kiya.jpg

Εικόνα **4.20.** Πορτραίτο του *Tutankhamun.*
https://en.wikipedia.org/wiki/Tutankhamun#/media/File:Mannequin_of_Tutankhamun.jpg

Εικόνα **4.21.** Παράσταση του *Sety I* ναό του Οσίρη στην Άβυδο.
https://en.wikipedia.org/wiki/Seti_I#/media/File:Abydos_sethi.jpg

Εικόνα **4.22.** Λεπτομέρεια ενός αγάλματος του Ραμσή ΙΙ στο Λούξορ.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/ca/Closeup_Ramesses_II_Colossus.jpg

Εικόνα **4.23.** Αεροφωτογραφία του Ραμσείου στο Λούξορ.
https://en.wikipedia.org/wiki/Ramesseum#/media/File:SFEC_AEH_-ThebesNecropolis-2010-RamsesII-021.jpg

Εικόνα **4.24.** Μικρογραφία του ναού του Ραμσή ΙΙ (αριστερά) και της συζύγου του *Nefertari* (δεξιά) στην νέα (επάνω), αλλά και την αρχική τους θέση στο *Abu Simbel.*
https://en.wikipedia.org/wiki/Abu_Simbel_temples#/media/File:Abu_Simbel_relocation_by_Zureks.jpg

Εικόνα **4.25.** Ο Τάφος του Ραμσή ΙΙ (*KV5) στην Κοιλάδα των Βασιλέων.*
https://en.wikipedia.org/wiki/KV5#/media/File:KV5_sons_of_Rameses_II_Schematic.jpg

Εικόνα **4.26.** Τα σημαντικότερα αστικά κέντρα στην Ανατολία κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/77/Sites_hittites.svg

Εικόνα **4.27.** Χεττιτικό ανάγλυφο στο *Karabel* (σχέδιο *E. Textier).*
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/5e/KarabelTexier.jpg

Εικόνα **4.28.** Εμπορικοί σταθμοί στην Ανατολία κατά την Παλαιοασσυριακή περίοδο.
Πηγή: G. Barjamovic, *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*. Carsten Niebuhr Institute Publications 38. Copenhagen.

Εικόνα **4.29.** Τοπογραφικό σχέδιο της πόλης Nesa (*ασσυρ. Kanesh, τουρκ. Kültepe).*
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/f7/K%C3%BCltepeKarte.png

Εικόνα **4.30.** Το βασίλειο *Yamkhad. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/22/Yamhad_and_Vassals.png*

Εικόνα **4.31.** Το χεττιτικό βασίλειο κατά τον 16ο αι. Πηγή: *Michael Wolf.*
http://www.michaelmaxwolf.de/antike/frameset_antike.htm

Εικόνα **4.32.** Το χεττιτικό βασίλειο κατά τον 15-14ο αι. Πηγή: *Michael Wolf.*
http://www.michaelmaxwolf.de/antike/frameset_antike.htm

Εικόνα **4.33.** Το χεττιτικό βασίλειο κατά τον 13ο αι. Πηγή: *Michael Wolf.*
http://www.michaelmaxwolf.de/antike/frameset_antike.htm

Εικόνα **4.34.** Η πρώτη φάση της μάχης του *Kadesh.*
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c0/Battle_of_Kadesh_I.png

Εικόνα **4.35.** Η δεύτερη φάση της μάχης του *Kadesh.*
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c0/Battle_of_Kadesh_II.png

Εικόνα **4.36.** Η τρίτη φάση της μάχης του *Kadesh.*
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c0/Battle_of_Kadesh_III.png

Εικόνα **4.37.** Αιγυπτιακό ανάγλυφο με την απεικόνιση της μάχης του *Kadesh.*

Breasted, J.H. 1909. *A history of Egypt, from the earliest times to the Persian conquest*. New York: Scribner (Εικ. 169).

Εικόνα **4.38.** Αιγυπτιακό ανάγλυφο με την απεικόνιση της μάχης του *Dapur* στις Θήβες. *https://en.wikipedia.org/wiki/Siege_of_Dapur#/media/File:Ramses_IIs_seger_%C3%B6ver_Chetafolket_och_stormningen_av_Dapur,_Nordisk_familjebok.png*

Εικόνα **4.39.** Πινακίδα με το κείμενο της "Απολογίας του *Hattusili III"*. *https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/f4/Apologie_de_Hattusili_III.jpg*

Εικόνα **4.40.** Συνοπτικό τοπογραφικό σχέδιο της *Hattusa. T.Bryce, Life And Society in the Hittite World*

Εικόνα **4.41.** Ο Ναός Ι στην Κάτω Πόλη της *Hattusa. http://www.hattuscha.de/Deutsch/tempel1.htm*

Εικόνα **4.42.** Πλήρες τοπογραφικό σχέδιο της *Hattusa. http://www.hattuscha.de/Deutsch/stadttour.htm*

Εικόνα **4.43.** Αποθηκευτικά αγγεία στον Ναό Ι. *http://www.hattuscha.de/Deutsch/tempel1.htm*

Εικόνα **4.44.** Δεξαμενές στην *Hattusa. http://www.hattuscha.de/Deutsch/sudteiche.htm*

Εικόνα **4.45.** Τοπογραφικό σχέδιο της ακρόπολης στο *B*üyü*kkale. http://www.hattuscha.de/Deutsch/konigsburg.htm*

Εικόνα **4.46.** Αεροφωτογραφία της ακρόπολης στο *B*üyü*kkale. http://www.hattuscha.de/Deutsch/konigsburg.htm*

Εικόνα **4.47.** Πήλινο αντίγραφο ενός τμήματος χεττιτικού τείχους. *http://www.hattuscha.de/Deutsch/stadtmauer.htm*

Εικόνα **4.48.** Αναπαράσταση ενός τμήματος του τείχους της *Hattusa. http://www.hattuscha.de/Deutsch/stadtmauer.htm*

Εικόνα **4.49.** Η "πύλη των λεόντων" στην *Hattusa.Δεξιά αναπαράσταση από τον* H. Schriever. http://www.hattuscha.de/Deutsch/lowentor.htm

Εικόνα **4.50.** Η "πύλη του βασιλιά" στην *Hattusa. http://www.hattuscha.de/Deutsch/konigstor.htm*

Εικόνα **4.51.** Η "πύλη των σφιγγών" στην *Hattusa. http://www.hattuscha.de/Deutsch/yerkapi.htm*

Εικόνα **4.52.** Μία από τις σφίγγες στην "πύλη των σφιγγών" στην *Hattusa. http://www.hattuscha.de/Deutsch/yerkapi.htm*

Εικόνα **4.53.** Σφραγίδα του Tarkummuwa με επιγραφή σε σφηνοειδή γραφή (περιμετρικά) και σε λουβική ιερογλυφική (στο κέντρο). *https://en.wikipedia.org/wiki/File:Anatolian_-_Seal_of_Tarkummuwa,_King_of_Mera_-_Walters_571512.jpg*

Εικόνα **4.54.**Δορυφορική εικόνα της ανατολικής Μεσογείου. *https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/02/Levantine_Sea.jpg*

Εικόνα **4.55.**Το βασίλειο του *Mari* κατά την βασιλεία του *Zimri-Lim (18*ος αι.). https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/b4/Third_Mari.png

Εικόνα **4.56.** Παράσταση Keftiu σε τοιχογραφία του τάφου του Rech-mi-Re (αξιωματούχου του Thutmose III, 1479-1425). https://en.wikipedia.org/wiki/File:Minoans-eg.jpg

Εικόνα **4.57.** Τοπογραφικός κατάλογος Amenhotep III (1390-1352 π.Χ.) στον νεκρικό ναό του Kom el Hetan. Cline, E.H. 1994. *Sailing the Wine-Dark Sea. International Trade and the Late Bronze Age Aegean*. Oxford.

Εικόνα **4.58.** Επιτύμβια στήλη της εποχής του *Senusret I (1956-1911 π.Χ.)*. Cline, E.H. 1994. *Sailing the Wine-Dark Sea. International Trade and the Late Bronze Age Aegean*. Oxford.

Εικόνα **4.59.** Πάπυρος Leyden (1295-1186). Το πρωτότυπο χρονολογείται μάλλον στον 17ο/*16*ο αι. π.Χ. Cline, E.H. 1994. *Sailing the Wine-Dark Sea. International Trade and the Late Bronze Age Aegean*. Oxford.

Εικόνα **4.60.** Επιγραφή του Thutmose III (1479-1425 π.Χ.). Cline, E.H. 1994. *Sailing the Wine-Dark Sea.*

International Trade and the Late Bronze Age Aegean. Oxford.

Εικόνα **4.61.** Πλάκες φαγεντιανής με την δέλτο του Amenhotep III (1390-1352 π.Χ.) από τις Μυκήνες. Phillips, J. και E. Cline. 2005. "Amenhotep III and Mycenae: New Evidence." Στο *AUTOCHTHON. Papers Presented to O.T.P.K. Dickinson on the Occasion of his Retirement*, επιμ. A. Dakouri-Hilf και S. Sherratt:317–328. Oxford.

Εικόνα **4.62.** Χάρτης με τα μεγάλα βασίλεια του 14ου αι. π.Χ. Πηγή: Ian Mladjov. https://27a0436a-a-ab15346e-s-sites.googlegroups.com/a/umich.edu/imladjov/maps/ane1350.jpg

Εικόνα **4.63.** Χάρτης με την πολιτική κατάσταση στο Αιγαίο και την Ανατολία. Πηγή: Ian Mladjov. https://27a0436a-a-ab15346e-s-sites.googlegroups.com/a/umich.edu/imladjov/maps/Anatolia1300bc.jpg.

Εικόνα **4.64.** Κάτοψη των ευρημάτων της Εποχής του Χαλκού στην Μίλητο. Πηγή: W.-D. Niemeier.

Εικόνα **4.65.** Η "στήλη του Ισραήλ" του Φαραώ *Merenptah. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c4/Merneptah_Israel_Stele_Cairo.JPG*

Εικόνα **4.66.** Οι μεταναστεύσεις πληθυσμών κατά τον 12ο αι. π.Χ. https://gatesofnineveh.files.wordpress.com/2011/09/bacollapse936.jpg

Εικόνα **4.67.** Οι μεταναστεύσεις πληθυσμών κατά τον 12ο αι. π.Χ. *http://www.salimbeti.com/micenei/images/seapeoples01.jpg*

Εικόνα **4.68.** Η μάχη του Ραμσή ΙΙΙ κατά του στόλου των Λαών της Θάλασσας στον νεκρικό ναό του στο *Medinet Habu. http://teachmiddleeast.lib.uchicago.edu/historical-perspectives/empires-to-nation-states/before-islam/images/empires-nations-before-islam-09.jpg*

Εικόνα **4.69.** Τοπογραφικό σχέδιο της *Ugarit. https://farm4.staticflickr.com/3653/3441667632_b75c527b3f_o.jpg*

Εικόνα **4.70.** Τοπογραφικό σχέδιο του *Karkemish. http://www.cliolamuse.com/IMG/jpg/karkemish_plan.jpg. Naumann, Architektur Kleinasiens,* Εικ*. 302.*

Εικόνα **4.71.** Ποσοστό ΥΕ ΙΙΙΓ κεραμικής σε σχέση με την τοπική κεραμική σε διάφορες θέσεις της Συροπαλαιστίνης.

Εικόνα **4.72.** Θέσεις με ΥΕ ΙΙΙΓ κεραμική στην Ανατολία.

Εικόνα **4.73.** Θέσεις με ΥΕ ΙΙΙΓ κεραμική στην Συροπαλαιστίνη.

Εικόνα **5.1.** Χάρτης της Μεσοποταμίας. *http://sitemaker.umich.edu/mladjov/files/mesopotamiareference.jpg*

Εικόνα **5.2.** Χάρτης με τα όρια της Φρυγίας. *http://www.penn.museum/sites/expedition/gordion-in-history/*

Εικόνα **5.3.** Φρυγικό αγγείο.

Εικόνα **5.4.** Πρώιμη Φρυγική φάση στο Γόρδιο. Voigt, M. M. 2005. "Old Problems and New Solutions: Recent Excavations at Gordion" in *The Archaeology of Midas and the Phrygians: Recent Work at Gordion*, edited by L. Kealhofer. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum: 22-35; fig. 3-3.

Εικόνα **5.5.** Χάρτης της Ασσυριακής εξάπλωσης.

Εικόνα **5.6.** Φρυγικό ελεφάντινο πλακίδιο με παράσταση πολεμιστή από το Μέγαρο 3 στο Γόρδιο (8ος αι.) *http://www.penn.museum/sites/expedition/gordion-in-history/*

Εικόνα **5.7.** Μεταλλικά αγγεία στον τύμβο ΜΜ στο Γόρδιο (8ος αι.). http://www.penn.museum/sites/expedition/gordion-in-history/

Εικόνα **5.8.** Γλυπτό με παράσταση μίας θεάς (Κυβέλης;) και δύο λατρευτών με μουσικά όργανα (8ος αι.).Κοπανιάς.

Εικόνα **5.9.** Χάρτης του βασιλείου της *Urartu (8*ος αι.). *https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d6/Urartu_in_comparison_with_states_in_2008-en.svg*

Εικόνα **5.10.** Ορατιαϊκός χάλκινος λέβητας.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d4/UrartianCaldron02a.jpg

Εικόνα **5.11.**Ασσυριακό ανάγλυφο στο *Khorsabad* με παράσταση της πόλης, του ναού και του ανακτόρου στο *Musasir.*
Botta & Flandin 1972, pl. 141, Room XIII, slab 4.

Εικόνα **5.12.** Στήλη *Kudurru* με παράσταση του βασιλιά *Meli-Shipak II* (στο κέντρο) (1186-1172 π.Χ.).
https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_kings_of_Babylon#/media/File:Kudurru_Melishipak_Louvre_Sb23_n02.jpg

Εικόνα **5.13.** Χάρτης της Νεοβαβυλωνιακής αυτοκρατορίας.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c1/Neo-Babylonian_Empire.png

Εικόνα **5.14.** Χάρτης βασιλείων στη βόρειο Συρία κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Wittke-Olshausen-Szydlak 2010, 43.

Εικόνα **5.15.**Χάρτης βασιλείων στη βόρειο Συρία κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.
https://en.wikipedia.org/wiki/File:NeoHittiteStates.gif

Εικόνα **5.16.**Ιερογλυφικά Λουβικά σύμβολα. *http://aleph2at.free.fr/index.php?art=1244*

Εικόνα **5.17.**Χάρτης με τα Αραμαϊκά βασίλεια. *http://study.com/academy/lesson/aramean-language-people-curse.html*

Εικόνα **5.18.**Κάτοψη της πόλης *Sam'al (Zincirli) και της ακρόπολης (δεξιά). http://www.hittitemonuments.com/zincirli/*

Εικόνα **5.19.**Αναπαράσταση μίας πύλης του *Sam'al (Zincirli). http://www.hittitemonuments.com/zincirli/*

Εικόνα **5.20.** Αναπαράσταση ακρόπολης του *Sam'al (Zincirli). http://www.hittitemonuments.com/zincirli/*

Εικόνα **5.21.**Κατόψεις κτηρίων τύπου *Bit-Hilani.* Sharon, I., and A. Zarzecki-Peleg. 2006. "Podium Structures with lateral Access: Authority Ploys in Royal Architecture in the Iron Age Levant." In *Confronting the past: archaeological and historical essays on ancient Israel in honor of William G. Dever*, edited by, William G. Dever, Seymour Gitin, J. Edward Wright, and J. P. Dessel. Winona Lake, Ind: Eisenbrauns.

Εικόνα **5.22.**Αναπαράσταση της πρόσοψης ενός κτηρίου τύπου *Bit-Hilani* στο *Zincirli.* Reconstruction by W. Orthmann of an Iron Age palace ("Hilani III") whose foundations were unearthed on the upper mound of Zincirli by the German expedition. https://zincirli.uchicago.edu/page/settlement-history

Εικόνα **5.23.**Ορθοστάτες με παράσταση πομπής αξιωματούχων στο Zincirli. *http://www.hittitemonuments.com/zincirli/*

Εικόνα **5.24.**Δορυφορική εικόνα του νησιού *Arwad.*
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ruad_large.jpg
https://en.wikipedia.org/wiki/File:PhoenicianTrade.png

Εικόνα **5.25.**Χάρτης με το εμπορικό δίκτυο των Φοινίκων στην Μεσόγειο.
https://en.wikipedia.org/wiki/Phoenicia#/media/File:PhoenicianTrade.png

Εικόνα **5.26.**Παράσταση φοινικικού πλοίου σε ασυριακό ανάγλυφο στην Nineveh.
https://en.wikipedia.org/wiki/Phoenicia#/media/File:AssyrianWarship.jpg

Εικόνα **5.27.**Η σαρκοφάγος του βασιλιά *Ahiram* της Βύβλου (ύστερος 11ος αι. π.Χ.).
https://en.wikipedia.org/wiki/Ahiram_sarcophagus#/media/File:Ahiram_sarcophag_from_Biblos_XIII-XBC.jpg

Εικόνα **5.28.**Το φοινικικό αλφάβητο.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/24/Phoenician_alphabet.svg

Εικόνα **5.29.** Χάρτης βασιλείων στην Παλαιστίνη κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/6a/Kingdoms_of_the_Levant_Map_830.png

Εικόνα **5.30.**Χάρτης της Μεσοποταμίας.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/ed/N-Mesopotamia_and_Syria_english.svg

Εικόνα **5.31.**Απεικόνιση του Tiglath-Pileser I σε ένα ανάγλυφο σε βράχο.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/91/TiglathPileserI.png

Εικόνα **5.32.**Τοπογραφικό σχέδιο της πόλης *Assur.*
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/df/Assur.png

Εικόνα **5.33.**Αναπαράσταση της *Assur* από τον "Ναό του *Akitu" (Walter Andrae).*
Harper, P.O., E. Klengel-Brandt, J. Aruz, and K. Benzel, Επιμ. 1995. *Assyrian origins: discoveries at Ashur on the Tigris: antiquities in the Vorderasiatisches Museum*: *Εικ*. 32. *Berlin*. New York: Metropolitan Museum of Art.

Εικόνα **5.34.** Χάρτης της Νεοασσυριακής αυτοκρατορίας.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c1/Map_of_Assyria.png

Εικόνα **5.35.** Νεοασσυριακό ανάγλυφο με παράσταση πολιορκίας πόλης.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/02/Tiglath-Pileser_II_-_1889_drawing.jpg

Εικόνα **5.36.** Χάρτης των εκτοπισμών Ισραηλινών κατά την Νεοασσυριακή περίοδο.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/a/a7/Deportation_of_Jews_by_Assyrians.svg/2000px-Deportation_of_Jews_by_Assyrians.svg.png

Εικόνα **5.37.** Κάτοψη της *Kalhu (Nimrud) από τον Felix Jones.*
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/0d/Nimrud_plan_1920.png

Εικόνα **5.38.** Αναπαράσταση του ανακτόρου και του ζιγκουράτ της *Kalhu (Nimrud) (A.H. Layard και J. Fergusson).*
https://en.wikipedia.org/wiki/Nimrud#/media/File:The_Palaces_at_Nimrud_Restored.jpeg

Εικόνα **5.39.** Ορθοστάτης με παράσταση κυνηγιού από τον *Assurnasirpal II* στο παλάτι του στην *Kalhu (Nimrud).*
https://en.wikipedia.org/wiki/Ashurnasirpal_II#/media/File:Assurnasirpal_II_Hunting_Lions.jpeg

Εικόνα **5.40.** Άγαλμα του βασιλιά *Shalmaneser III* από την πόλη *Assur.*
https://en.wikipedia.org/wiki/Shalmaneser_III#/media/File:King_Shalmaneser_III_Istanbul_Museum.JPG

Εικόνα **5.41.** Κάτοψη της έδρας του Ασσύριου διοικητή στο *Til Barsip.*
http://www.ezida.com/cats/plan%20til%20barsip.jpg

Εικόνα **5.42.** Παράσταση του Ασσύριου βασιλιά *Tiglathpileser III.*
https://en.wikipedia.org/wiki/Tiglath-Pileser_III#/media/File:Tilglath_pileser_iii.jpg

Εικόνα **5.43.** Παράσταση του Ασσύριου βασιλιά Sargon *II* (δεξιά) με έναν αξιωματούχο του στο *Dur Sharrukin.*
https://en.wikipedia.org/wiki/Sargon_II#/media/File:Sargon_II_and_dignitary.jpg

Εικόνα **5.44.** Κάτοψη του ανακτόρου του Sargon II στην Dur-Sharrukin (σύγχρ. *Khorsabad).*
https://en.wikipedia.org/wiki/Dur-Sharrukin#/media/File:Plan_of_Palace_of_Sargon_Khosrabad_Reconstruction_1905.jpg

Εικόνα **5.45.** Παράσταση του Ασσύριου βασιλιά S*ennacherib* (καθισμένος) την στιγμή που εγκρίνει την καταστροφή της πόλης Lachish.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/16/Lachish_inscription.jpeg

Εικόνα **5.46.** Παράσταση των κήπων της *Nineveh* και ενός υδραγωγείου σε ανάγλυφο στο Βόρειο Ανάκτορο του *Assurbanipal* στην ίδια πόλη.
https://en.wikipedia.org/wiki/Hanging_Gardens_of_Babylon#/media/File:Hanging_Gardens_of_Babylon.gif

Εικόνα **5.47.** Παράσταση του βασιλιά *Assurbanipal* και μίας από τις συζύγους του
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/03/S03_06_01_017_image_2342.jpg